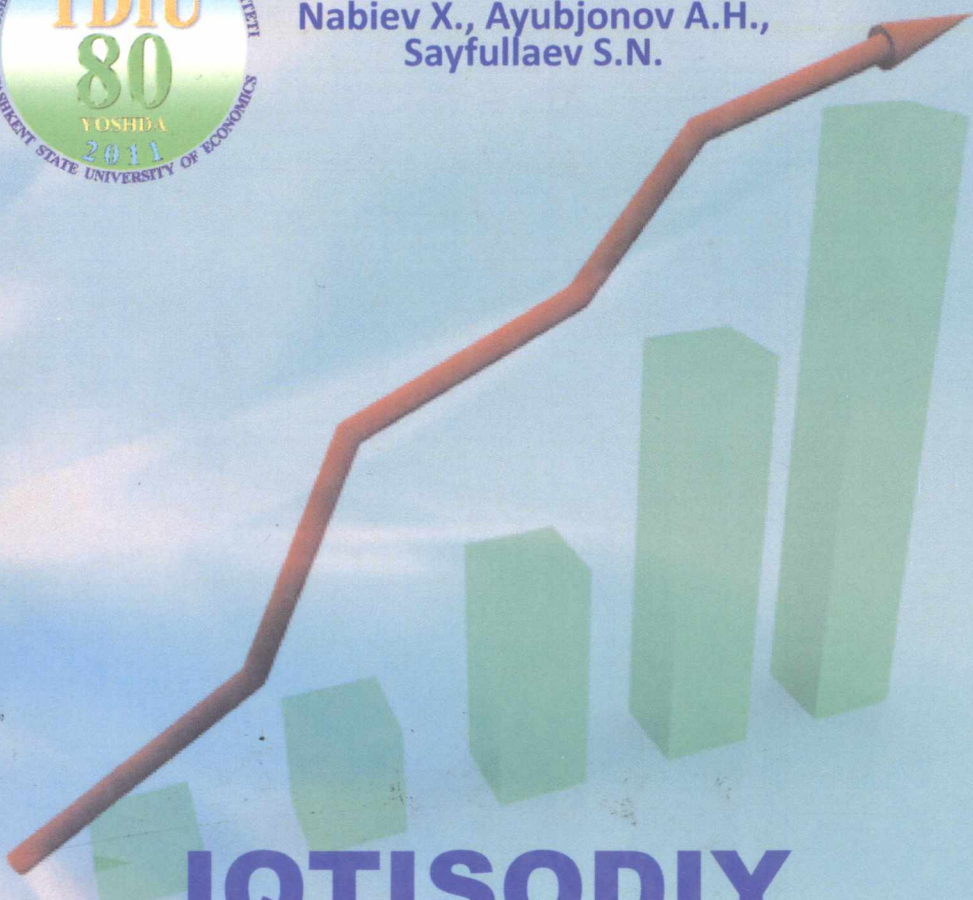

Nabiev X., Ayubjonov A.H.,
Sayfullaev S.N.

IQTISODIY STATISTIKA

TOSHKENT – 2011

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Nabiev X., Ayubjonov A.H., Sayfullaev S.N.

IQTISODIY STATISTIKA

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
oliy o'quv yurtlarining "5231400 – Statistika (iqtisodiyot)" bakalavriat
ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2011

Mualliflar:

Nabiev X. – Iqtisod fanlari doktori, professor,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan ta'lim xodimi;
Ayubjonov A.H. – Iqtisod fanlari nomzodi, dotsent;
Sayfullaev S.N. – Katta o'qituvchi.

Taqrizchilar:

TMI "Statistika" kafedrası professori,
iqtisod fanlari doktori,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi
Abdullayev Yo.A.
TDIU "Statistika" kafedrası professori,
iqtisod fanlari doktori,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi
Soatov N.M.

Annotatsiya

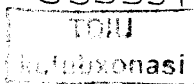
O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida, mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash hozirgi zamon dolzarb masalasi bo'lib, u barcha fanlar bo'yicha mazmunli darsliklar yaratishni taqozo qiladi.

Ushbu darslikda statistika yagona fan sifatida qaralib, unda milliy hisoblar tizimi – iqtisodiy statistikaning uslubiy negizi sifatida qaralgan va barcha masalalar shu asosda yoritilgan. Aholi, mehnat bozori va milliy boylik statistikasiga butun iqtisodiy faoliyatning muhim omillari sifatida qaralgan. Makroiqtisodiy faoliyat natijasi sifatida yalpi ichki mahsulot statistikasi o'rganilgan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat va moliya-kredit tizimi statistikasiga alohida e'tibor berilgan. Aholi turmush darajasi, jamiyat miqyosida yaratilgan daromad hajmiga bog'liq bo'lib, darslik aholining daromadlari va harajatlari balansi asosida uning turmush darajasi ko'rsatkichlari chuqur tahlil etilgan.

Darslik barcha iqtisodiy oliy o'quv yurtlari va fakultetlari talabalari va magistrleri uchun mo'ljallangan. Undan amaliyotda faoliyat olib boruvchilar ham foydalanishlari mumkin.

835534

KIRISH

Iqtisodiy statistika – ko‘p qirrali ijtimoiy statistika fanining muhim qismi bo‘lib, u ommaviy iqtisodiy va ijtimoiy hodisa, voqea va jarayonlarning miqdor tomonini sifat tomonidan ajratmagan holda o‘rganadi. U statistik ko‘rsatkichlar tizimi orqali bozor iqtisodiyoti faoliyatining shartlari, jarayonlari va natijalarini aks ettiradi, jamiyat taraqqiyoti qonunlarini mutloq va nisbiy miqdorlarda ifodalaydi va rivojlanish tendentsiyalarini va unga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qiladi.

Darslik, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni tarmoqlar va sektorlar bo‘yicha tasniflashdan, O‘zbekistonda bozor iqtisodiyoti va tadbirkorlikning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishdan boshlanadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek: “... yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur‘atlari 2008 yilda 9 foiz, 2009 yilda 8,1 foiz, 2010 yilda esa 8,5 foizni tashkil etdi. Jahon moliya institutlarining xulosasiga ko‘ra, bu dunyodagi eng yuqori ko‘rsatkichlardan biri ekani albatta barchamizga mamnuniyat bag‘ishlaydi. Keyingi o‘n yilda, ya’ni 2000 yilga nisbatan taqqoslaganda, 2010 yilda mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot qariyb 2 barobar, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 1,7 barobar oshdi”¹.

Milliy hisoblar tizimi – makroiqtisodiy statistikaning asosiy uslubi, asosiy markaziy bo‘limi sifatida qaralgan. Asosiy hisoblamalar tizimini tuzish tamoyillari, ulardan makroiqtisodiy tahlil va bashoratlash maqsadida foydalanish usullari ko‘rsatilgan. Muhim milliy hisoblamalar va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar orasidagi bog‘lanishlar yoritilgan.

Mamlakatning asosiy boyligi va ishlab chiqaruvchi kuchi bo‘lgan aholi statistikasida: aholi haqidagi ma’lumotlar manbaalari, aholining soni va tarkibi ko‘rsatkichlari, aholi tabiiy va mexanik harakatlarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, aholining kelajakdagi sonini bashoratlash algoritmi keltirilgan.

Mehnat bozori statistikasida aholining iqtisodiy faol va nofaol qismi, mehnat resurslari balansi, band bo‘lganlar soni va tarkibi, ish kuchidan foydalanish ko‘rsatkichlari va ularning mohiyati ifoda qilingan.

¹ I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiётini юksaltirish, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган ЎзР Вазиrлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 5-бет.

Asosiy e'tibor ish vaqti balansi va undan foydalanish ko'rsatkichlariga qaratilgan.

Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmi va uning tarkibi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Uning mohiyati, iqtisodiy aktivlar, milliy boylik hajmini aniqlashning metodologiyasi to'liq ko'rib chiqilgan. Milliy boylik va milliy mulk tarkibi, ularni baholash usullari, harakati, holati, to'liq va qoldiq qiymati bo'yicha balansi va ulardan foydalanish darajasiga katta e'tibor berilgan.

Agar birinchi uchta blok ko'rsatkichlar ishlab chiqarish omillari: mehnat, kapital, er va tadbirkorlikni statistik ko'rsatkichlariga qaratilgan bo'lsa, ulardan keyingi blok ishlab chiqarish jarayonining natijalariga bag'ishlangan. Bunda avvalo ishlab chiqarish jarayoni, ularni bozor va nobozor qismlari bir-biridan ajratilgan.

Iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalaydigan statistik ko'rsatkichlar tizimi, ularning tarkibi, ular orasidagi bog'lanishlar yoritilgan. Bu ko'rsatkichlar orasida yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi (YaIM) markaziy o'rinni egallaydi, chunki u mamlakatlarning iqtisodiy qudratini aks ettiradi. Uning hajmini aniqlashning: ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari, nominal va real YaIMni, YaIM deflyatorini aniqlash usullari ko'rsatilgan. Milliy iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari mahsuloti hajmini aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga etkazish bo'yicha xizmatlarni xarakterlash uchun savdo (muomala) statistikasi ko'rsatkichlari: tovar aylanish xajmi, tarkibi, tezligi, zahiralari ko'rsatkichlaridan foydalanilgan.

Tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun har qanday ishlab chiqaruvchi ma'lum harajatlarni amalga oshiradi. Keyingi blok ko'rsatkichlar shu harajatlarning hajmi, tarkibi, darajasi va dinamikasini aks ettiradi. Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari shu harajatlar hajmi bilan bog'liq bo'lib, ular korxonalar moliyaviy holatini ifodalaydi.

Milliy hisoblar tizimidagi milliy daromad va boshqa daromad ko'rsatkichlari statistikasi bo'limida davlat byudjeti daromadlari va harajatlari ko'rsatkichlariga, byudjet kamomadi, bank, sug'urta, pul muomalasi, inflyatsiya va kredit statistikasining asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan.

Investitsiyalar va investitsion faoliyat statistikasida investitsiyalar tarkibi, kapital qo'yilmalar, moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga jalb

etilgan investitsiyalar va ularning samaradorligini o'rganishga alohida e'tibor berilgan.

Yuqorida bayon etilgan ko'rsatkichlar tizimi mamlakatning makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalasa, ijtimoiy faoliyat natijalarini ijtimoiy rivojlanish va aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari orqali hisoblanadi. Bu blokka aholining daromadlari va xarajatlari ko'rsatkichlari, ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlari, aholining xar xil material boyliklar va xizmatlardan foydalanish darajasi va uning tarkibi, aholining ta'lim va madaniy darajasi, salomatlik darajasi va boshqa aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, aholining daromadlari va harajatlarining balansi bayon qilingan.

Mualliflar – yangi avlod iqtisodchi kadrlarini statistik yo'nalishda tayyorlash bo'yicha yangi-yangi uslubiyotlarni taklif etganlar. Fanni o'qitish jarayonida ilg'or pedagogik va informatsion texnologiyalardan foydalaniladi.

Shu bilan birga mualliflar darslikni tayyorlashda taqrizchilar i.f.d., prof. Soatov N.M., i.f.d., prof. Abdullaev Yo.A., TDIU «Statistika» kafedresi a'zolari o'z hissalarini qo'shganlarini ta'kidlab o'tishni lozim deb topadi.

Har bir bob xulosa, savol, test va masalalar bilan tugallangan va bunday usul o'quvchilarga materiallarni yaxshi o'zlashtirish imkoniyatini beradi.

Darslik barcha iqtisodiy oliy o'quv yurtlari fakultetlarining barcha ta'lim yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan bakalavr darajasi talablariga mo'ljallangan. Undan aspirantlar, magistrlar va boshqa talabalar, shuningdek davlat va mahalliy boshqaruv organlari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu darslik ilk darslik bo'lgani uchun kamchiliklardan holi emasligini mualliflar oldindan e'tirof etib, uning mazmuni bo'yicha qilingan xolisona taklif va maslahatlarni bajonidil qabul qilishlarini bildiradilar va sezgir kitobxonlar (hamkasblar) o'z fikrlarini quyidagi manzilgohga yuboradilar deb umid qiladilar: Toshkent. O'zbekiston shoh ko'chasi, 49-uy. TDIU "Statistika" kafedresi. Bog'lanish uchun telefon: 239-28-06

Asosiy e'tibor ish vaqti balansi va undan foydalanish ko'rsatkichlariga qaratilgan.

Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmi va uning tarkibi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Uning mohiyati, iqtisodiy aktivlar, milliy boylik hajmini aniqlashning metodologiyasi to'liq ko'rib chiqilgan. Milliy boylik va milliy mulk tarkibi, ularni baholash usullari, harakati, holati, to'liq va qoldiq qiymati bo'yicha balansi va ulardan foydalanish darajasiga katta e'tibor berilgan.

Agar birinchi uchta blok ko'rsatkichlar ishlab chiqarish omillari: mehnat, kapital, er va tadbirkorlikni statistik ko'rsatkichlariga qaratilgan bo'lsa, ulardan keyingi blok ishlab chiqarish jarayonining natijalariga bag'ishlangan. Bunda avvalo ishlab chiqarish jarayoni, ularni bozor va nobozor qismlari bir-biridan ajratilgan.

Iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalaydigan statistik ko'rsatkichlar tizimi, ularning tarkibi, ular orasidagi bog'lanishlar yoritilgan. Bu ko'rsatkichlar orasida yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi (YaIM) markaziy o'rinni egallaydi, chunki u mamlakatlarning iqtisodiy qudratini aks ettiradi. Uning hajmini aniqlashning: ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari, nominal va real YaIMni, YaIM deflyatorini aniqlash usullari ko'rsatilgan. Milliy iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari mahsuloti hajmini aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga etkazish bo'yicha xizmatlarni xarakterlash uchun savdo (muomala) statistikasi ko'rsatkichlari: tovar aylanish xajmi, tarkibi, tezligi, zahiralari ko'rsatkichlaridan foydalanilgan.

Tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun har qanday ishlab chiqaruvchi ma'lum harajatlarni amalga oshiradi. Keyingi blok ko'rsatkichlar shu harajatlarning hajmi, tarkibi, darajasi va dinamikasini aks ettiradi. Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari shu harajatlar hajmi bilan bog'liq bo'lib, ular korxonalar moliyaviy holatini ifodalaydi.

Milliy hisoblar tizimidagi milliy daromad va boshqa daromad ko'rsatkichlari statistikasi bo'limida davlat byudjeti daromadlari va harajatlari ko'rsatkichlariga, byudjet kamomadi, bank, sug'urta, pul muomalasi, inflyatsiya va kredit statistikasining asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan.

Investitsiyalar va investitsion faoliyat statistikasida investitsiyalar tarkibi, kapital qo'yilmalar, moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga jalb

etilgan investitsiyalar va ularning samaradorligini o'rganishga alohida e'tibor berilgan.

Yuqorida bayon etilgan ko'rsatkichlar tizimi mamlakatning makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalasa, ijtimoiy faoliyat natijalarini ijtimoiy rivojlanish va aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari orqali hisoblanadi. Bu blokka aholining daromadlari va xarajatlari ko'rsatkichlari, ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlari, aholining xar xil material boyliklar va xizmatlardan foydalanish darajasi va uning tarkibi, aholining ta'lim va madaniy darajasi, salomatlik darajasi va boshqa aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, aholining daromadlari va harajatlarining balansi bayon qilingan.

Mualliflar – yangi avlod iqtisodchi kadrlarini statistik yo'nalishda tayyorlash bo'yicha yangi-yangi uslubiyotlarni taklif etganlar. Fanni o'qitish jarayonida ilg'or pedagogik va informatsion texnologiyalardan foydalaniladi.

Shu bilan birga mualliflar darslikni tayyorlashda taqrizchilar i.f.d., prof. Soatov N.M., i.f.d., prof. Abdullaev Yo.A., TDIU «Statistika» kafedrasida a'zolari o'z hissalarini qo'shganlarini ta'kidlab o'tishni lozim deb topadi.

Har bir bob xulosa, savol, test va masalalar bilan tugallangan va bunday usul o'quvchilarga materiallarni yaxshi o'zlashtirish imkoniyatini beradi.

Darslik barcha iqtisodiy oliy o'quv yurtlari fakultetlarining barcha ta'lim yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan bakalavr darajasi talablariga mo'ljallangan. Undan aspirantlar, magistrlar va boshqa talabalar, shuningdek davlat va mahalliy boshqaruv organlari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu darslik ilk darslik bo'lgani uchun kamchiliklardan holi emasligini mualliflar oldindan e'tirof etib, uning mazmuni bo'yicha qilingan xolisona taklif va maslahatlarni bajonidil qabul qilishlarini bildiradilar va sezgir kitobxonlar (hamkasblar) o'z fikrlarini quyidagi manzilgohga yuboradilar deb umid qiladilar: Toshkent. O'zbekiston shoh ko'chasi, 49-uy. TDIU "Statistika" kafedrasida. Bog'lanish uchun telefon: 239-28-06

I BOB. IQTISODIY STATISTIKANING PREDMETI, OB'EKTI O'RGANISH BOSQICHLARI VA USULLARI.

1.1. Iqtisodiy statistika – statistika fanining va amaliyotining muhim tarmog'i, uning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi.

Iqtisodiy statistika – ijtimoiy-iqtisodiy statistika fani va davlat statistika organlari amaliy faoliyatining muhim tarmog'i bo'lib, u davlat muassasalari va jamoatchilikni, iqtisodiyotni rivojlanishi va u bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy jarayonlar haqidagi axborot bilan ta'minlaydi va ularni atroflicha tahlil qiladi.

Ma'lumki, tabiiy va ijtimoiy hodisa, voqea, jarayon bog'lanish va qonuniyatlarni miqdor va sifat taraflarini o'rganishida uch xil fanlar qo'llaniladi: tabiiy, ijtimoiy va tarixiy fanlar.

Tabiiy hodisalarning miqdor tarafini abstrakt holda matematika fani o'rganadi, ularning sifat taraflarini esa har xil tabiiy fanlar: biologiya, zoologiya, anatomiya va h.k. tekshiradi.

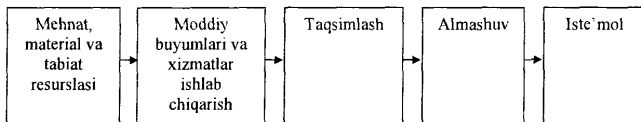
Ijtimoiy yoki xo'jalik xayotidagi hodisalar ham miqdor va sifat taraflariga ega bo'lib, ularni ijtimoiy fanlar tekshiradi. Masalan: iqtisodiyot nazariyasi fani – ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini, iqtisodiy qonuniyatlarni o'rgansa, iqtisodiy geografiya fani – ishlab chiqarish kuchlarini hududlar bo'yicha joylashishini va rivojlanishini o'rganadi. Demak, bu fanlar ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sifat tamonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bu hodisa va jarayonlarining miqdor tamonini iqtisodiy-iqtisodiy statistika o'rganadi. Demak, statistika ijtimoiy voqea, hodisa va jarayonlarning miqdor tamonlarini, uning sifat tamoni bilan bog'liq ravishda o'rganadigan mustaqil ijtimoiy fandır.

Statistika fani bir necha mustaqil tarmoqlardan tashkil topadi: statistikaning umumiy nazariyasi, iqtisodiy statistika, ijtimoiy statistika, aholi (demografiya) statistikasi va boshqalar.

Iqtisodiy statistika fani iqtisodiyotning miqdoriy tamonlarini sifat jihatlarini bilan uzviy bog'liqlikda o'rganadi. Bu fanda tovar va xizmatlarni turlari, daromad, ishlab chiqarish, baho, almashuv va iste'mol qilishlar o'rganish ob'ekti sifatida qaraladi.

Milliy daromadning paydo bo'lishi, uning taqsimlanishi, undan foydalanish, aholi turmush darajasi, pulning aylanishi, kredit olish-berish jarayonlari iqtisodiy statistikaning o'rganish ob'ekti hisoblanadi.

Ma'lumki, jamiyat yashashi va faoliyat yuritish uchun to'xtovsiz iste'mol qilish kerak, buning uchun to'xtovsiz ishlab chiqarish lozim bo'ladi. Bu holatni quyidagi chizma asosida ham ko'rish mumkin.

Demak, mehnat, material va tabiiy resurslar doimo moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun jalb etiladi. Ishlab chiqarilgan ne'matlar tarmoqlar orasida taqsimlanadi va ular orasida almashuv amalga oshirilgach, har kim o'z iste'molini qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bayon etilgan jarayonlarni iqtisodiy statistika yakka holda, boshqa fanlardan ajralgan holda emas, balki boshqa ijtimoiy fanlar bilan birgalikda o'rganadi.

Masalan, iqtisodiy statistika – iqtisodiyot nazariyasi qarashlariga bo'ysinadi, u bilan birgalashib ketadi. Bu bo'ysinishsiz, bu birgalashib ketishsiz, statistika o'lik, befarq faktlarni yozishdir.

Iqtisodiy statistika predmeti, hozirgi zamon, jonli xayot, ko'z o'ngimizda amalga oshayotgan tarix elementlaridir. Shu elementlarni tartibga tushiruvchi siyosiy iqtisod, statistika haqiqiy mazmun va hayot kasb etadi.

Iqtisodiy geografiya fani – mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining joylashuvi, ularning tarkibi, o'ziga xos xususiyatlari va h.k.larni o'rgansa, statistika bu tabiat resurslarning miqdori sifati, ulardan foydalanish darajalariga baho beradi. Ularning rivojiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlaydi va ularga miqdoriy xarakteristika beradi.

Makroiqtisodiyot fani – mamlakat iqtisodiyotining holati, tarkibi, rivojlanish darajasi va h.k.larni o'rganadi. Statistika esa, bu holatlarga miqdoriy xarakteristika beradi, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni to'playdi va ularni dinamikasini o'rganadi.

Bunday holatlar iqtisodiy statistika kuch va mazmun baxsh etadi.

Shunday qilib, ijtimoiy fanlar yakka holda emas, balki birlashgan, umumlashgan holda kishilik jamiyatining yashashi va faoliyat yuritish bo'yicha umumiy qonun va qoidalarni ishlab chiqadilar va xayotga tatbiq etadilar.

1.2. Iqtisodiy statistikaning predmeti va uslubiyati.

Milliy daromadning paydo bo'lishi, taqsimlanishi va undan foydalanish iqtisodiy statistikaning predmeti bo'lib hisoblanadi. Uni o'rganish buyuk ingliz olimi Kene boshlagan, A.Smid va D.Rikardo davom ettirgan.

Iqtisodiy jarayonlarni statistik o'rganish bir xil to'plamlarni qandaydir belgi asosida gruppalashni va statistik qonuniyatlarni kashf etishni taqozo etadi. Statistik o'rganish usuli, statistikaning umumiy nazariyasida bayon etilgan. Uning o'rganish ob'ekti bo'lib aholi va iqtisodiy agentlar faoliyati hisoblanadi. Iqtisodiy agentlar ham respublika hududlarida ham uning tashqarisida joylashishi mumkin. Shu holatni hisobga olgan holda iqtisodiy statistika ikkiga bo'linadi:

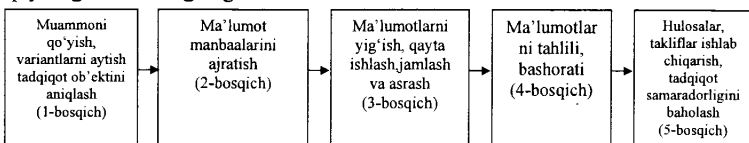
1. Vatan (ichki) iqtisodiyoti – bunga bir geografik hududlarda joylashgan xo'jalik birliklari kiritiladi. Chetdan kelib ishlayotgan kishilar daromadi boshqa davlatlarga kelsa, u holda ko'payadi.

2. Milliy iqtisodiyot – bunga yuqoridagidan tashqari yana tashqarida joylashgan xo'jalik birliklari ham kiradi (chetga chiqib ishlayotgan kishilar daromadlari ham kiradi). U vatan iqtisodiyotidan kengroq yoki tarroq bo'lishi ham mumkin.

Demak iqtisodiy statistika predmeti – yuqorida bayon etilgan ob'ektlarda yuzaga chiqadigan ommaviy hodisa va voqealarning miqdor tamonini sifat tamonidan ajralmagan holda o'rganib, ularda namoyon bo'ladigan qonuniyatlarni miqdoriy nisbatlarda ifodalanishdan iborat. Statistika iqtisodiyotda yuz bergan hodisa va voqealarni avvalo miqdoran, ya'ni sonlar yordamida ta'riflaydi va ularning sifat belgisida albatta e'tibor beradi.

Iqtisodiy statistikaning uslubiyati – bu iqtisodiyotda yuz berayotgan ommaviy hodisa va jarayonlarni o'rganishda, unda namoyon bo'ladigan qonuniyatlarni oydinlashtirishda ishlatiladigan o'ziga xos uslub, ya'ni statistika fani va amaliyotida qo'llaniladigan yo'llar, usullar, vositalar majmuasi hisoblanadi.

Statistik tadqiqotda 5 ta bosqich ajratiladi va ularning blok-chizmasi quyidagi ko'rinishga ega:

1.2.1-chizma. Statistik tadqiqot bosqichlari.

Bunda uchta tizim ostini bosqichlarini ajratish mumkin:

- 1) tadqiqotni rejalashtirish va tayyorlash (1+2 bosqichlar);
- 2) ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, jamlash va asrash (3 bosqich)
- 3) ma'lumotlardan foydalanish yoki ularning tahlili, bashorati, takliflar ishlab chiqish (4+5 bosqichlar).

Birinchi va ikkinchi tizim osti bosqichlarida quyidagi asosiy maqsad va vazifalar ko'zlanadi: o'rganilayotgan ob'ektlarni chegaralarini aniqlash, ular haqida ma'lumotlar to'plash va qayta ishlash, ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy me'yorlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni hisoblash, ularni ko'rkam va ixcham shaklda tavsiflash. Uchinchi tizim osti bosqichida esa ko'rsatkichlarni statistik tahlil qilish, ular orasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarni aniqlash va baholash, o'rganilayotgan ob'ektlar tasimotlaridan qonuniyatlarni oydinlashtirish, ilmiy gipotezalarni ishonchlilik jihatdan baholash va statistik xulosalarni chiqarish va hozazolar asosiy maqsad va vazifalar hisoblanadi.

Uchinchi tizim osti bosqichida esa, quyidagilar ko'zga tashlanadi: o'rganilayotgan ob'ektlarning turli belgilari asosida taqsimotlarini tuzib, ulardagi qonuniyatlarni o'rganish, hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni miqdoriy ifodalash, ularni rivojlanish tendentsiyalarini o'rganish, ilmiy gipotezalarni baholash va statistik xulosalar chiqarish va tahlillar ishlab chiqish.

Bayon etilgan o'rganish bosqichlarining har birida turli usullar, vositalar, yo'llar qo'llaniladi. Masalan, statistik kuzatish jarayonida ishlab chiqarish yoki laboratoriya sharoitida tajriba sinovlarini o'tkazish, hisobot va maxsus tekshirishlar va ro'yxatlarni amalga oshirish, anketa va tanlanma usullardan kuzatish va boshqalar qo'llaniladi. Hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni o'rganishda tahliliy guruhlash, paralel qatorlarni tuzish, ularning egri chiziqlarini diogrammalarda tasvirlash, balans usuli, korrelyatsion va regretststion tahlil usullari, dispertsiyon tahlil usullari, ko'p o'lchovli tahlil usullari (omilli tahlil, bosh komponent usuli va x.k.) va boshqa usullardan foydalaniladi.

Bizning joriy hayotimizda kishilar xatto bu holda o'ylamasdan, bevosita yuqorida bayon etilgan statistik usullardan foydalanadilar, ish vaqti va dam olishda, mahsulot va xizmatlarni xarid qilishda, boshqa kishilar bilan tanishib, qandaydir qarorlar qabul qilishda, kishilar bu haqidagi mavjud ma'lumotlarga hosil bo'lgan odatlarga tayangan holda, faktlarni bir tizimga keltiradi va solishtiradi, tahlil qiladi, o'zi uchun kerak bo'lgan xulosalar qiladi va shu asosida qarorlar qabul qiladi. SHunday qilib har inson badanida statistik fikr yuritish, uni o'rab turgan dunyo

4.3: Aholi tarkibi statistikasi.

Aholining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi muhim demografik xarakteristikasi bo'lib hisoblanadi. Mamlakat aholisining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi har kalendar yilning boshida, aholi soni aniqlangach hisoblanadi. Hisoblash, aholisi 100 mingdan ortiq bo'lgan shaharlar va viloyatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Yosh tarkibi odatda quyidagi variantlarda beriladi: bir yilliklar, besh va o'n yoshlar. Mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo'lganlar, mehnat yoshidagilar va mehnat yoshidan o'tganlar guruhlari bir-biridan ajratiladi.

Odatda bunday guruhlashga qo'shimcha sifatida maxsus grafiklar-jinsi-yoshi piramidalari tuziladi. Ular yosh tarkibini ko'rinarli ravishda qayta ishlab chiqadilar, ularni demografiyasi zonalarini aniqlaydilar (4.3.1-chizma).

Aholining o'rtacha yoshi o'rtacha tortilgan arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi:

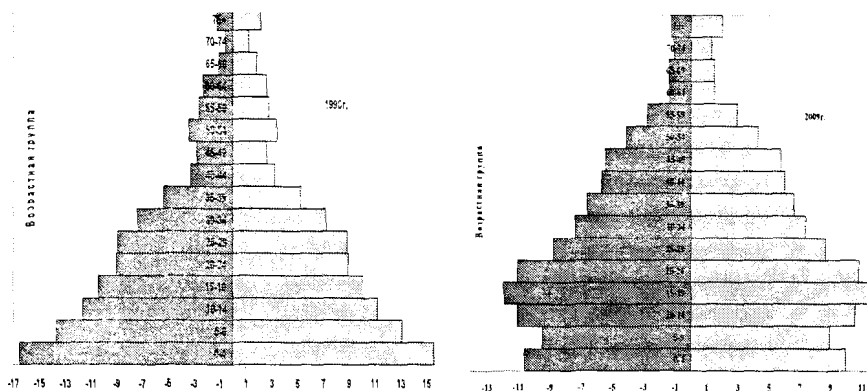
$$V = \sum V_i \times A_i : \sum A_i$$

Bunda, A_i – i – yoshdagi aholi soni

V_i – yosh ko'rsatkichi

$\sum V_i \times A_i$ – odam – yilning umumiy soni – ma'lum yoshdagi odam sonini shu yoshga ko'paytmasi

$\sum A_i$ – aholining umumiy soni

4.3.1-chizma. O'zbekiston aholisining 1990 va 2010 yillardagi jinsi va yosh tarkibi

O'zbekiston aholisi tarkibini o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, unda yoshlar (16 yoshgacha) va pensionerlar (60 yoshdan yuqori)

salmog'i yuqori. 60 yoshdan so'ng esa umumiy aholi sonida ayollar salmog'i yuqoriroq.

Aholi sonini yoshi bo'yicha guruhlariga ko'paytirib ham hisoblash mumkin. O' holda yoshi kattaligi (Vi) sifatida yosh intervalining o'rtasi olinadi. Masalan, «A» tuman aholisining yoshi bo'yicha soni berilgan. Aholining o'rtacha yoshini hisoblash lozim bo'lsin.

Yoshi, yili	Aholi soni, ming kishi	Yosh intervalining o'rtasi	Kishi - yosh soni
1	2	3	4=2x3
0-4	442,0	2,5	1105,0
5-9	401,0	7,5	3007,5
10-14	431,4	12,5	5392,5
15-19	426,8	17,5	7469,0
20-25	451,8	22,5	10165,5
-----	-----	-----	-----
100 yosh va undan katta	0,4	103,5	41,4
Jami	5728,6	-	17185,8

Echim: Jadval ma'lumotlariga qaraganda tuman aholisining o'rtacha yoshi teng:

$$V=17185,8:5728,6=30,0 \text{ yosh}$$

4.4. Aholining tabiiy harakati statistikasi.

Har qanday hududning aholi soni uning tuzilishi, tug'ilishi, vafot etishi va migratsiyasi hisobiga o'zgarib turadi. Aholi sonini tug'ilishlar va vafot etishlar hisobiga o'zgarishi aholining tabiiy harakati deb ataladi.

Aholining tabiiy harakati avvalo mutloq ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi: tug'ilishlar soni – T, vafot etganlar soni – VE, tabiiy o'sish soni – (T-VE). Shular qatoriga nikohdan o'tganlar soni – No't va nikohdan o'chganlar soni – No'ch ko'rsatkichlari ham kiradi.

Aholining tug'ilishi, vafot etishi va tabiiy o'sish darajasi va o'zgarishi kishilar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liq. Bu ko'rsatkichlar avvalo ma'lum davr (masalan, bir yil) uchun mutloq miqdorlarda aniqlanadi va shu jarayonlar xaqida ma'lum fikr yuritish imkoniyatini bersa xam, lekin ular bunday tabiiy xarakatlarning intensivligi (tezligi) darajasini ifodalab bera olmaydi, chunki mamlakatlar aholisi soni xar xil. Masalan, ikkita mamlakatning har birida bir yilda 20 mingdan aholi tug'ilgan bo'lib, u mamlakatlarning o'rtacha yillik aholi soni birinchisida 40,0 mln, ikkinchisida 60 mln. kishiga teng. Tug'ilish darajasi qaysi mamlakatda yuqori yoki past ekanini aniqlash uchun bu jarayonlarning nisbiy darajalari aniqlanadi. Buning uchun tug'ilish, vafot

taqdim etish tartibini buzgan shaxslarga nisbatan qonunga muvofiq ravishda jarima sangtsiyalarini qo'llash qo'yilgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Qonunda (5-modda) shu narsa belgilanganki "Davlat statistika organlarining faoliyatiga davlat organlari va mahalliy davlat xokimiyati organlari aralashishiga yo'l qo'yilmaydi".

6. Qonunda davlat statistikasining 10 ta asosiy printsipti quyidagilardan iborat: ishonchlilik, xolislik, beg'arazlik, dolzarblik, qiyosiylik va barqarorlik, qulaylik, ochiq-oydinlik va oshkoralik, statistika hisobotini yig'ish, qayta ishlash va umumlashtirish tarkibiga har qanday aralashishni istisno etilgan.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hodisa vujudga kelgan o'zgarishlar mamlakatni jahon va Evropa mamlakatlari bozorlariga integratsiyalashuvi, hisob va statistikani barcha tizimlarini tubdan qayta ko'rib chiqishni va isloh qilishni talab qildi.

Shu maqsadda 1994 yil 14 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "O'zbekistonda xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistika tizimiga o'tish davlat dasturi" bo'yicha qonun qabul qilindi.

Respublika statistika faoliyati bir necha yilga mo'ljallab hamda yillik qilib ishlab chiqiladigan statistikani rivojlantirish takomillashtirish Dasturlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy statistika faning o'rganish ob'ekti va predmeti.
2. Iqtisodiy statistikaning boshqa iqtisodiy fanlar bilan aloqasi.
3. Iqtisodiy statistikaning tarkibiy qismlari va ijtimoiy-iqtisodiy voqea va hodisalarni o'rganish jarayonida qo'llaydigan usullari.
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy statistikaning takomillashtirish yo'llari va uning asosiy vazifalari.
5. Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar.
6. Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirish statistikasini rag'batlantirish choralari.

II BOB. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA XO‘JALIK YURITUVCHI SUB‘EKTLARNI SEKTORLAR VA TARMOQLAR BO‘YICHA TASNIFLASH.

2.1. Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari.

Insonlarni har xil ehtiyojlari (tabiiy, ruhiy va iqtisodiy)ni qondirish uchun olib borilgan maqsadga muvofiq faoliyati jamiyat hayotining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy ehtiyojlar – xar bir shaxsni qandaydir iqtisodiy buyumni hohlash, shu shaxsning fikricha shu buyum unga qandaydir foyda keltiradi va shuning uchun uni egallashga undaydi.

Iqtisodiy buyumlar tarkibini o‘rganish uchun xar xil guruhlashlar amalga oshiriladi va ular xar xil belgilar bo‘yicha ularning tarkibini aks ettiradi. Shunday guruhlarining asosiylari quyidagilar:

1) borlik usuli bo‘yicha – material (mahsulot)lar va nomaterial (xizmat)lar;

2) istemol jarayonidagi roli bo‘yicha – to‘g‘ri (bevosita istemol qilinadi) va teskari (qayta ishlangach foydalaniladi);

3) iqtisodiyotda foydalanish darajasi bo‘yicha – ko‘p marta va bir marta ishlatiladigan buyumlar;

4) qondirish darajasi bo‘yicha – to‘ldiruvchi buyumlar (birgalikda istemolni qondiradilar) va o‘rnini bosuvchilar (bir birini o‘rnini bosadi);

5) kelib chiqish joyi bo‘yicha – sharoit yaratuvchilar (ular asosiy ishlab chiqarish bilan hosil bo‘ladilar) va raqobatlashuvchilar (bir xil iste‘mollarni qondiradilar).

Iqtisodiy buyum – bu chegaralangan miqdorda mavjud bo‘lgan buyumlar. Bu buyumlarning barchasi foydalilik hususiyatiga ega.

Foydalilik – bu iqtisodiy buyumning insonni ehtiyojini qondirish qobiliyati.

Iqtisodiy qobiliyat – bu foydalilikni yaratish jarayoni. U inson va jamiyatning ehtiyojini qondirish uchun mahsulotlar va xizmatlar yaratishga qaratilgan faoliyatlar yig‘indisidir. Bu mahsulotlar va xizmatlar hajmi doim chegaralangan bo‘ladi shu uchun ular iqtisodiy qiymatga ega. Noiqtisodiy faoliyatga xozirgi vaqtda tekin amalga oshiriladigan uy xizmatlari, xobbilar, shuningdek noqonuniy faoliyat kiradi.

Ishlab chiqarish faoliyati – MHT printsiplariga asosan ular mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishga qaratilgan. Unga tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat muassasalari va tashkilotlari, notijorat tashkilotlari faoliyati, shuningdek bir xususiy binoda yashovchi uy xo‘jaliklarining ishlab chiqarish faoliyati (aholining xususiy

yordamchi xo'jaliklari, yakka mexnat faoliyati) va h.k. uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatiga sotish uchun yoki o'zi foydalanishi uchun ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar va qiymatidan qat'iy nazar bozor xizmatlari ham kiradi.

2.2. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari.

Institutsion birliklar – bular bozor xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bo'lib, ular aktivlarga ega bo'lishlari, majburiyatlar olishlari, iqtisodiy faoliyat olib borishlari va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazishlari mumkin bo'ladi.

Institutsion birliklar – yuridik, jismoniy shaxslar (yoki ularning guruhi), uy xo'jaligi shaklida faoliyat olib boradilar.

Institutsion birliklarga – yuridik shaxslarga quyidagilar kiradi: korporatsiyalar, davlatni boshqarish tashkilotlari, notijorat tashkilotlar va h.k.

Yuridik shaxslarning asosiy turlari – bular mulkka ega bo'lgan tashkilotlar, bular o'z nomlaridan fuqarolik huquqini olaoladilar va faoliyat bilan bog'liq majburiyatlar oladilar. Yuridik shaxs mustaqil balansga yoki smetaga ega bo'ladi, mustaqil qarorlar qabul qiladi, o'zining moddiy va moliyaviy resurslaridan foydalanadi, majburiyatlar oladi, iqtisodiy faoliyat olib boradi va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazadi va o'z majburiyatlari bo'yicha to'liq javob beradi.

Faoliyatning asosiy maqsadiga muvofiq yuridik shaxslar xo'jalik va noxo'jalik tashkilotlarga bo'linadi.

Xo'jalik tashkilotlariga faoliyatlarini asl maqsadi foyda olish bo'lgan, noxo'jalik tashkilotlarga esa bunday maqsad bo'lmagan xo'jaliklar kiradi.

Xo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar, xo'jalik jamoalari va o'rtoqlik usulida, ishlab chiqaruvchi kooperativlar, davlatning yana boshqa korxonalari sifatida tashkil bo'lishi mumkin.

Noxo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar o'zlarining nizomida belgilangan vazifalarini bajarguncha xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin. Ular jamoa birlashmalari usulidagi notijorat tashkilotlar, istemolchi birlashmalar, qonunda belgilangan xayriya yoki boshqacha fondlar sifatida mavjud bo'ladilar.

Yuridik shaxs sifatida tashkil topmagan xo'jalik sub'ektlari bo'lib quyidagi firmalar: vakilliklar, shaxsiy mexnat bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, xususiy yordamchi xo'jaliklar bo'lishi mumkin.

Agar qandaydir birlik institutsional birlikning barcha talablariga javob beraolmasa, unda statistika quyidagi printsiplarga amal qiladi:

1)uy xo'jaliklari barcha hisoblamalarini olib bormasalar ham, o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanadilar, shuning uchun ular institutsional birlik bo'lib hisoblanadilar;

2)barcha hisoblamalarni to'liq olib bormaydigan birliklar, mustaqil ravishda xo'jalik yurituvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

3)Barcha hisoblamalarni to'liq olib boradigan lekin yuridik shaxs bo'lmagan birliklar ularni nazorat qilib turuvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

BMTning statistika komissiyasi 1989 yilda «Barcha iqtisodiy faoliyat turlari xalqaro andozalarga mos tarmoqlar klassifikatsiyasi»ni texnik belgilari bo'yicha ishlab chiqqan.

2.2.1-jadval

XATKdagi klassifikatsion birliklar nisbati²

Faoliyat turlari bo'yicha klassifikatsiya	Territorial belgi	
	Bir yoki bir necha joyda joylashgan	Bir joyda joylashgan
Faoliyatning bir yoki bir necha turi	Korxonalar yoki korxonalar guruhi	Joydagi birlik
Faoliyatning bir turi	Faoliyat turlari birligi	Muassasa yoki bir xil ishlab chiqarish birligi

Ikkita belgi bo'yicha – faoliyat turi va joylashgan joyiga qarab institutsional birliklar quyidagicha bo'linadi:

- faoliyat turlari birligi – faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda yoki ko'p joyda joylashgan bo'lishi mumkin;

- muassasalar yoki bir xil ishlab chiqarish birliklari – faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda joylashgan bo'lishi mumkin. Muassasa institutsional birlikka yoki uning qismiga mos kelishi mumkin, lekin ikkita institutsional birlikka bo'ysinishi mumkin emas;

- joydagi birliklar – bir yoki bir necha xil faoliyatni birlashtirishi mumkin va bir joyda yoki ko'p joyda joylashishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy turi bir hil mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqaradi. Bir hil faoliyat turi bir oddiy jarayondan tashkil topishi ham mumkin (avtomobillar ishlab chiqarish).

² Новиков М.М. Введение в систему национальных счетов: учеб. пособие.-М.-1995.-с.18

yordamchi xo'jaliklari, yakka mehnat faoliyati) va h.k. uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatiga sotish uchun yoki o'zi foydalanishi uchun ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar va qiymatidan qat'iy nazar bozor xizmatlari ham kiradi.

2.2. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari.

Institutsion birliklar – bular bozor xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bo'lib, ular aktivlarga ega bo'lishlari, majburiyatlar olishlari, iqtisodiy faoliyat olib borishlari va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazishlari mumkin bo'ladi.

Institutsion birliklar – yuridik, jismoniy shaxslar (yoki ularning guruhi), uy xo'jaligi shaklida faoliyat olib boradilar.

Institutsion birliklarga – yuridik shaxslarga quyidagilar kiradi: korporatsiyalar, davlatni boshqarish tashkilotlari, notijorat tashkilotlar va h.k.

Yuridik shaxslarning asosiy turlari – bular mulkka ega bo'lgan tashkilotlar, bular o'z nomlaridan fuqarolik huquqini olaoladilar va faoliyat bilan bog'liq majburiyatlar oladilar. Yuridik shaxs mustaqil balansga yoki smetaga ega bo'ladi, mustaqil qarorlar qabul qiladi, o'zining moddiy va moliyaviy resurslaridan foydalanadi, majburiyatlar oladi, iqtisodiy faoliyat olib boradi va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazadi va o'z majburiyatlari bo'yicha to'liq javob beradi.

Faoliyatning asosiy maqsadiga muvofiq yuridik shaxslar xo'jalik va noxo'jalik tashkilotlarga bo'linadi.

Xo'jalik tashkilotlariga faoliyatlarini asl maqsadi foyda olish bo'lgan, noxo'jalik tashkilotlarga esa bunday maqsad bo'lmagan xo'jaliklar kiradi.

Xo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar, xo'jalik jamoalari va o'rtoqlik usulida, ishlab chiqaruvchi kooperativlar, davlatning yana boshqa korxonalari sifatida tashkil bo'lishi mumkin.

Noxo'jalik tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar o'zlarining nizomida belgilangan vazifalarini bajarguncha xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin. Ular jamoa birlashmalari usulidagi notijorat tashkilotlar, istemolchi birlashmalar, qonunda belgilangan xayriya yoki boshqacha fondlar sifatida mavjud bo'ladilar.

Yuridik shaxs sifatida tashkil topmagan xo'jalik sub'ektlari bo'lib quyidagi firmalar: vakilliklar, shaxsiy mehnat bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, xususiy yordamchi xo'jaliklar bo'lishi mumkin.

Agar qandaydir birlik institutsional birlikning barcha talablariga javob beraolmasa, unda statistika quyidagi printsiplarga amal qiladi:

1)uy xo‘jaliklari barcha hisoblamalarini olib bormasalar ham, o‘z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanadilar, shuning uchun ular institutsional birlik bo‘lib hisoblanadilar;

2)barcha hisoblamalarni to‘liq olib bormaydigan birliklar, mustaqil ravishda xo‘jalik yurituvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

3)Barcha hisoblamalarni to‘liq olib boradigan lekin yuridik shaxs bo‘lmagan birliklar ularni nazorat qilib turuvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

BMTning statistika komissiyasi 1989 yilda «Barcha iqtisodiy faoliyat turlari xalqaro andozalarga mos tarmoqlar klassifikatsiyasi»ni texnik belgilari bo‘yicha ishlab chiqqan.

2.2.1-jadval

XATKdagi klassifikatsion birliklar nisbati²

Faoliyat turlari bo‘yicha klassifikatsiya	Territorial belgi	
	Bir yoki bir necha joyda joylashgan	Bir joyda joylashgan
Faoliyatning bir yoki bir necha turi	Korxonalar yoki korxonalar guruhi	Joydagi birlik
Faoliyatning bir turi	Faoliyat turlari birligi	Muassasa yoki bir xil ishlab chiqarish birligi

Ikkita belgi bo‘yicha – faoliyat turi va joylashgan joyiga qarab institutsional birliklar quyidagicha bo‘linadi:

- faoliyat turlari birligi – faoliyat tarkibi va xarakteri bo‘yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda yoki ko‘p joyda joylashgan bo‘lishi mumkin;

- muassasalar yoki bir xil ishlab chiqarish birliklari – faoliyat tarkibi va xarakteri bo‘yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda joylashgan bo‘lishi mumkin. Muassasa institutsional birlikka yoki uning qismiga mos kelishi mumkin, lekin ikkita institutsional birlikka bo‘ysinishi mumkin emas;

- joydagi birliklar – bir yoki bir necha xil faoliyatni birlashtirishi mumkin va bir joyda yoki ko‘p joyda joylashishi mumkin.

Xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning iqtisodiy turi bir hil mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqaradi. Bir hil faoliyat turi bir oddiy jarayondan tashkil topishi ham mumkin (avtomobillar ishlab chiqarish).

² Новиков М.М. Введение в систему национальных счетов: учеб. пособие. -М.-1995. -с. 18

Xo'jalik sub'ektlarini iqtisodiy faoliyat turlariga kiritishda quyidagilarni bir-biridan ajratadi:

1) asosiy faoliyat – bu qo'shilgan qiymatni yaratilishiga eng ko'p hissa qo'shuvchi faoliyat. Ayrim mahsulot turlari bo'yicha bunday ma'lumotlarni olish mumkin emas. SHuning uchun asosiy faoliyatni aniqlash maqsadida yalpi ishlab chiqarish xajmidagi eng ko'p soliqqa ega bo'lgan tovar va xizmatlarni olish tavsiya etiladi yoki bunda xodimlar soni tarkibida eng ko'p soliqqa ega ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar ulushini olish tavsiya etiladi;

2) yordamchi faoliyat – asosiy faoliyatni qo'llab-quvvatlab turish uchun amalga oshiriladigan faoliyat bo'lib, uni asosiy faoliyatdan ajratib bo'lmaydi (tashish, asrash, tayyorlash, boshqarish, ta'minlash, marketing, ta'mirlash va tuzatish ishlari);

3) qo'shimcha faoliyat – bunda boshqa tarmoqlar mahsulotlari ishlab chiqariladi, va ular XATKdagi kabi tarmoqlarga kiritiladi.

Yordamchi va qo'shimcha faoliyat mahsulotlari bozorda sotishga yoki boshqa maqsadlarda foydalanishi mumkin.

2.3. Institutsional birlik turlari.

Institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

1. Korporatsiya va kvazikorporatsiyalar. Korporatsiyalarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- qonun bilan korxonalar va tashkilot sifatida, boshqa institutsional birliklarga bog'liq bo'lmagan holda tuziladi;
- mustaqil yuridik shaxs bo'lib, yagona davlat registrida qayd etiladi;
- maqsadi foyda olish hisoblanadi;
- aktsiya egalari jamoa mulkida bo'ladi;
- xo'jalik faoliyati natijasida olingan foyda aktsionerlarga tegishli bo'lib, ular olgan qog'ozlar xajmiga proporsional ravishda taqsimlanadi;
- yopilgan paytda aktsionerlar o'z ulushlarini oladilar;
- direktorlar kengashi rahbarlikni amalga oshiradi;
- muomalaga aktsiyalar chiqara oladi;
- qonun oldida bitim va majburiyatlarini bajarish bo'yicha, shuningdek soliqlar to'lash bo'yicha ham javobgar bo'lib hisoblanadi.

Korporatsiyalar oilasi (aktsiyalarga birgalikda egalik qiladi) korporatsiyalar – kglomeratini tashkil etadi. Ular bir emas, balki ko'p institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Ular ichida ona korporatsiya – katta siyosatga ta'sir ko'rsatish huquqiga ega bo'ladi.

Kvazikorporatsiya – bu nokorporativ korxonalar bo‘lib, uni boshqarish korporatsiyalarni boshqarishga o‘xshab ketadi. U mustaqil institutsional birlik bo‘lib hisoblanadi. Kvazikorporatsiyalarga quyidagilar kiradi:

- institutsional birliklar-norezidentlarga qarashli nokorporativ korxonalar (firmalar, xorij kompaniyalar vakilliklari – bular milliy iqtisodiyotda faoliyat olib boradilar);
- davlatni boshqarish organlariga qarashli nokorporativ korxonalar bo‘lib, ular foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaradilar;
- uy xo‘jaliklari nokorporativ korxonalari.

Kvazikorporatsiyalar korporativ korxonalariga tenglashtiriladi va iqtisodiyotning sektori tarkibiga kiritiladi.

2. Davlatni boshqarish organlari (DBO) bir necha bo‘g‘inlarga bo‘linadi:

- markaziy hukumat – yuridik shaxs bo‘lib, u siyosiy jarayonlar natijasida tashkil topadi va qonun chiqarish, amalga oshirish huquqi va sud xokimiyatiga ega bo‘ladi;

- regionlarni boshqarish davlat organlari;

- joylardagi bajaruvchi davlat organlari.

Markaziy hukumat quyidagi daromad turlarini oladilar: soliqlar, poshlinalar, to‘lovlar, qarzga olingan mablag‘lar, xususiy lashtirishdan olingan mablag‘lar, har xil fondlar va h.k.

Markaziy hukumat xarajatlari quyidagilar kiradi:

- jamoa foydalanishi uchun ko‘rsatilgan xizmatlar (mudofaa, tartib, sog‘liqni saqlash, ilm va ta‘lim va h.k.ni tashkil etish);

- uy xo‘jaliklarini imtiyozli ta‘minlash (JKX xizmati, arzon non mahsulotlari, sut va h.k.);

- transfertlar (subsidiyalar, yordam, imtiyozlar) ayrim kategoriyalar uchun, shu jumladan: pensiyaga qo‘shimchalar, yo‘lkira, tabiiy ofatlardan ko‘rilgan zararlar va h.k.

3. Uy xo‘jaliklari (UX) – umumiy yashash sharoitlari va ba‘zi tovarlar va xizmatlarni birga istemol qilish maqsadida o‘z daromadlari va moddiy boyliklarini birlashtirgan kishilar guruhi. Uy xo‘jaliklari istemol qilish bilan birga ishlab chiqarish faoliyati bilan ham shug‘ullanadilar. Boshqa institutsional birliklardan farq qilib, uy xo‘jaliklari o‘z resurslaridan foydalanadilar va hisoblamalarni to‘liq yuritmaydilar.

4. Notijorat muassasalari (NTM) – bular iqtisodiy faoliyat sub’ektlari bo‘lib, ular tovar va xizmatlar ishlab chiqaradilar, lekin foyda olishni nazarda tutmaydilar. NTMlar faoliyatining asosiy turlari:

- korporativ korxonalar, DBT, UX, ayrim shaxslarga jamoa xizmatini ko'rsatish;

- aholi ayrim turlarini ijtimoiy himoyalash.

NTMlar xar xil institutsional birliklar tomonidan tashkil etilishi mumkin va ular bozor va nobozor ishlab chiqarish bilan shug'ullanishlari mumkin.

A) Bozor NTM – o'z xarajatlarini to'liq yoki bir qismini to'laydilar. Ular quyidagi xizmatlarni amalga oshiradilar:

- to'lovli ta'lim va kasalxonalar;

- korxonalar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, ilmiy-tekshiruv muassasalari, reklama byurosi, tadbirkorlar assotsiatsiyasi va h.k.

B) Nobozor NTM – moliyalashtirishning boshqa manbalariga tayanadi (to'lovlar, sadaqa, byudjetdan moliyalashtirish) va ularga quyidagilar kiradi:

- NTM – o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadi (istemolchilar birlashmasi, uyushmalar, siyosiy partiyalar, ilmiy va diniy jamiyatlar), xizmatlar tekinga ko'rsatiladi;

- NTM – xayrli ishlar bilan shug'ullanish, ularning resurslari to'lovlar, sadaqalar, davlat dotatsiyalari hisobiga tashkil topadi;

- NTM – davlat tomonidan moliyalashtiriladi va nazorat qilib turiladi. Bular buxgalteriya hisobi, statistika, sog'liqni saqlash va ta'lim sohalari bo'yicha andozalar ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar.

2.4. Faoliyat turlarining tarmoq klassifikatsiyasi.

Statistika oldida iqtisodiyotning tarkibini tashkil etuvchi elementlarini baholab berish vazifasi turadi. SHu masalani hal qilish uchun milliy hisoblar tizimi iqtisodiy faoliyat natijalarini ikkita belgi bo'yicha guruhlaydi: tarmoqlar va sektorlar bo'yicha.

Bir hil yoki bir-biriga o'xshash faoliyat olib boruvchi ishlab chiqarish birliklari yig'indisi iqtisodiyotning tarmog'ini tashkil etadi.

Bir erda joylangan, bir hil faoliyat bilan shug'ullanuvchi yoki asosiy ishlab chiqarish faoliyatiga qo'shilgan qiymatning ko'proq ulushi to'g'ri keluvchi korxonalar yoki korxonalar bo'limlari yig'indisi tarmoq deb ataladi.

Tarmoqlar klassifikatsiyasi xalqaro andozasi (TKXA) – bu iqtisodiy faoliyat turlarini klassifikatsiyalash bo'lib, uni BMTNing statistika komissiyasi ishlab chiqqan va tasdiqlagan, 1990 yilda e'lon qilingan.

TKXA ko'p bo'g'inli qilib ishlagan va bo'limlar, bo'limlar osti, guruhlar va sinflardan tashkil topgan.

2.4.1-jadval

TKXA tarkibi (1990 y. e'lon qilingan)

Sektisiyalar	Guruhlar soni				
	Jami	SHu jumladan darajaga qarab			
		I bo'lim	II bo'lim	III bo'lim	IV bo'lim
Jami:	526	17	60	159	290
SHu jumladan:					
A Qishloq xo'jaligi, ovlash va o'rmonchilik	18	1	2	6	9
B Baliqchilik	4	1	1	1	1
C Tog'-kon sanoati	28	1	5	10	12
D Qayta ishlovchi sanoat	210	1	23	61	125
E Elektroenergiya, gaz va suv ta'minoti	11	1	2	4	4
F Qurilish	12	1	1	5	5
G CHakana va ulgurji savdo, avtomobillarni, mototsikllar, xo'jalik buyumlari, shaxsiy buyumlarni ta'mirlash	50	1	3	17	29
H Mehmonxona va restoranlar	6	1	1	2	2
I Transport, ombor xo'jaligi va aloqa	33	1	5	10	17
J Moliyaviy vositachilik	21	1	3	5	12
K Ko'chmas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	54	1	5	17	31
L Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy ijtimoiy sug'urtalash	13	1	1	3	8
M Ta'lim	11	1	1	4	5
N Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	11	1	1	3	6
O Boshqa kommunal, ijtimoiy va shaxsiy xizmatlar	36	1	4	9	22
P Xususiy uy xo'jaligi yonlangan xizmat ko'rsatish	4	1	1	1	1
Q Eksterritorial tashkilotlar va organlar	4	1	1	1	1

Tarmoq klassifikatorining ko'p darajali bo'lishi, mehnat taqsimotining har xil darajada bo'lishi va xar xil milliy iqtisodiyotlarda mehnatni xar xil tashkil etilishi bilan bog'liq.

Bo'lim va guruhlar quyidagilarni e'tiborga olgan holda tuzilgan:

- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar xarakteriga qarab (jismoniy tarkibi, ishlab chiqarish darajasi);
- ulardan foydalanish darajasi;
- ishlab chiqarishni tashkil etish;
- hom ashyo turi;
- qayta ishlash, ishlab chiqarish texnologiyalari.

Sinflarni shu sinfga qo‘shilgan birliklar ishlab chiqargan mahsulotlarning asosiy qismini e‘tiborga olgan holda belgilanadi.

XATK xalqaro andozalar uslubiyoti bo‘yicha solishtirishni istovchilarga mo‘ljallangan. Bunda mamlakatning XATK milliy klassifikatsiyalar bilan mos kelmay qolishi mumkin. Lekin milliy klassifikatsiyalarni qayta guruhlash natijasida XATKga mos kelishini nazarda tutish lozim.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtda iqtisodiy faoliyat turlarini umumdavlat klassifikatori qo‘llanilmoqda, u respublikaning xalqaro amaliyotda qabul qilingan xisob va statistikaga o‘tish dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Rossiya Federatsiyasida iqtisodiy faoliyat, mahsulot va xizmatlar turlari umumrossiya klassifikatori qo‘llanilmoqda. Rossiyada shuningdek xalq xo‘jaligi tarmoqlari klassifikatsiyasi ham qo‘llanilmoqda, unda ishlab chiqaruvchi tarmoqlar va xizmat qiluvchi tarmoqlar bir-biridan ajratilgan.

Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasining vazifasi quyidagilardan iborat:

- xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar, ular amalga oshirayotgan xo‘jalik faoliyati turlari asosida guruhlangan;
- MHT printsiplari asosida iqtisodiyotni makroiqtisodiy modellashtirish masalalarini xal qilish uchun;
- statistik ma‘lumotlarni xalqaro almashishda ularni solishtirish imkoniyatini yaratish lozim.

Bo‘limlar – klassifikatsiyasining jamlovchi kategoriyalari. Ular tarmoqlar iqtisodiyotini yiriklashtirib ko‘rsatadi. Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasida, xalqaro iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasiga o‘xshab 17ta bo‘limdan iborat (ular lotin xarflari A dan Q gacha).

Bo‘limlar kategoriyasi – tarmoq klassifikatsiyasining eng yuqori bo‘g‘ini bo‘lib, u mos ravishda tarmoq faoliyatini qo‘shadi. Bo‘limlar darajasida yirik tarmoqlar bo‘yicha jamlovchi ko‘rsatkichlar hosil bo‘ladi. Bo‘limlarga ko‘p tarmoqli ishlab chiqarish birliklari kiritiladi.

Bo‘lim ostiga birlashtirilgan faoliyat turlari ikki belgili kategoriyalar bo‘lib, ular 01 dan 99 gacha bo‘lgan raqamlarga kodlashtirilgan (rezervlarni xam qo‘shgan holda). Rezervlar mavjud klassifikatsiyani buzmaganda yangi paydo bo‘lgan ishlab chiqarishlarni qo‘shish imkoniyatini beradi. Xar bir bo‘lim, bir yoki bir necha bo‘lim ostini o‘z ichiga oladi. Bo‘lim ostidagi bo‘limlar ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatining xarakteriga qarab, ulardan foydalanishga qarab, xom ashyo va

tayyor buyumlarni qayta ishlash texnologiyasiga qarab tuziladi. Xar xil rivojlanish darajasiga ega bo'lgan jahon xamjamiyati mamlakatlar ishlab chiqarish birliklari 60ta bo'lim osti bo'limga birlashtirilgan.

Tarmoq klassifikatsiyasini uchinchi darajasi – guruhlar uch belgili kategoriyalar bo'lib hisoblanadi. Masalan, 01 bo'lim ostida quyidagi faoliyatlarni ajratish mumkin: 011, 012 va h.k. Guruhlarga nisbatan bir xil faoliyatlar kiritiladi. Tarmoq klassifikatorining 3 darajasida 211ta faoliyat turi tashkil etilgan bo'lib – bular bo'lim ostiga nisbatan bir hil faoliyat turlari hisoblanadi.

IFTKning to'rtinchi darajasi – sinflar – to'rt belgili kategoriyalar bilan ifodalangan. Sinflarning kod belgilariga uchinchi daraja guruhlar shifri to'liq kiritilib, unga to'rtinchi son qo'shiladi. Sinflar darajasida aniqlik kirituvchi bo'lim bo'lmasa, unga «0» qo'shib qo'yiladi.

Sinflar – bir hil kategoriyalar bo'lib, ular institutsional birliklar bazasida faoliyat turlari tarmoqlaridan tashkil topadi. Sinflarga ajratishning muhim belgisi bo'lib, tovar va xizmatlar turlari hisoblanadi. Jami 406 ta sinf kodlashtirilgan. Ularning ba'zilari uchinchi daraja kategoriyalari bilan mos keladi va bunday faoliyat turlarining juda ham bir hil emasligidan dalalat beradi.

Ishlab chiqarishning bir hillik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib quyidagilar: ixtisoslash koeffitsienti va qamrab olish koeffitsientlari hisoblanadi;

Tarmoqning ixtisoslanish koeffitsienti – shu tarmoqda xarakterli bo'lgan tovar va xizmatlar (qo'shilgan qiymat)ning shu tarmoqdagi ulushi bo'yicha aniqlanadi.

Qamrab olish koeffitsienti shu tarmoqdagi xarakatda bo'lgan tovar va xizmatlarning mamlakat bo'yicha shunday tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishdagi ulushi bo'yicha aniqlanadi.

2.5. Institutsional birliklarning rezidentlik statusi.

Xalqaro statistikada ichki (vatan) iqtisodiyot va milliy iqtisodiyot kabi tushunchalarni bir-biridan ajratadilar. Ichki iqtisodiyot chegarasini aniqlash uchun MHTda quyidagi tushunchalardan foydalaniladi:

1. iqtisodiy territoriya;
2. iqtisodiy qiziqish markazi;
3. rezident.

Mamlakatning iqtisodiy territoriyasi – administrativ tomondan shu mamlakat xukumati tomonidan boshqariladigan territoriya bo'lib, uning

chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar erkin xarakat qiladilar, shuningdek iqtisodiy territoriyaga quyidagilar kiradi:

- havo kengligi, shu mamlakat territoriyasidagi suvlar va xalqaro suvlardagi kontinental shelf, bunda shu mamlakat xom ashyo, yoqilg'ı qazib olish huquqiga ega va h.k.;

- xorijdagi «territorial anklavlar» - boshqa mamlakatlardagi zonalar bo'lib, ulardan davlat organlari tomonidan foydalaniladi (ijara yoki mulk sifatida) diplomatik, xarbiy, ilmiy yoki boshqa maqsadlarda, masalan elchixonalar, konsulxonalar va boshqa diplomatik muassasalar.

«Ozod zonalar» yoki mamlakat iqtisodiy territoriyasidan tashqaridagi shu mamlakat korxonolari qaysi mamlakat territoriyasida joylashgan bo'lsa, o'sha mamlakat iqtisodiy territoriyasiga kiradi.

Mamlakat ichki iqtisodiyoti shu mamlakat territoriyasida faoliyat olib boruvchi rezident va nerezidentlarni o'z ichiga oladi. Uning doirasida yalpi ichki mahsulot tashkil topadi.

Milliy iqtisodiyot faqat rezidentlar faoliyatini o'z ichiga oladi (qanday iqtisodiy territoriyada bo'lishidan qat'iy nazar). Uning doirasida yalpi milliy daromad tashkil topadi.

Iqtisodiy qiziqish markazi quyidagi belgilar bo'yicha aniqlanadi:

- shu institutsional birlikning iqtisodiy qiziqishi uchun mamlakat iqtisodiy territoriyasida uning juda bo'lmaganda bitta mulk ob'ekti bo'lishi kerak;

- uzoq vaqt mobaynida mamlakat iqtisodiy territoriyasida katta xajmda ishlab chiqarish faoliyati va operatsiyalari olib borishi kerak.

Rezident (fuqarolikka o'xshash) – iqtisodiy qiziqishi shu mamlakat iqtisodiy territoriyasida bo'lgan institutsional birlik bo'lib, u katta xajmda iqtisodiy faoliyat va operatsiyalar bilan uzoq yoki noma'lum vaqt davomida (yil va ortiq vaqt) faoliyat olib boruvchi yoki olib bormoqchi bo'lgan birlik hisoblanadi. Institutsional birliklarning iqtisodiy qiziqishlari shu mamlakat iqtisodiy territoriyasi bilan bog'liq bo'lsa, ular shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

Rezident institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

- mamlakat territoriyasida doimiy yashash uchun qayd etilgan jismoniy shaxslar (uy xo'jaligi a'zolari);

- yuridik shaxslar va mamlakat territoriyasidagi yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi sub'ektlar;

- mamlakatning xorijdagi diplomatik, konsullik, savdo ishlari vakillari va boshqa rasmiy vakillar.

Norezidentlar – mamlakat territoriyasida iqtisodiy qiziqishi bo‘lmagan xorij mamlakatlar institutsional bo‘limlari.

Mamlakat territoriyasida bir yildan ortiq davrda iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi korxonalar, tashkilotlar va uy xo‘jaliklari, shu mamlakatning rezidentlari hisoblanadilar.

Qisqa muddatga yoki bir yildan kam muddatga kelgan shaxslar (turistlar, artistlar, sportsmenlar, olimlar, mavsumiy ishchilar va h.k.) shu mamlakat rezidentlari hisoblanmaydilar.

Xorijiy mamlakat talabalari mamlakatga kelib o‘qisalar ham bu mamlakat rezidentlari emas, agar ular o‘z mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni yo‘qotgan bo‘lsalar, o‘sha mamlakat rezidentlari hisoblanadilar.

Samolyot ekipajlari, kema ekipajlari shu mamlakat territoriyasidan tashqarida ishlasalar ham, uy xo‘jaligi a‘zolari sifatida shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

2.5.1-jadval

Institutsional birliklarni rezidentlar qatoriga qo‘yish belgilari

Institutsional birliklar turlari	Rezidentlik statusiga kiritish belgilari
Korporatsiyalar	Institutsional birlik sifatida qayd etilgan mamlakat
Davlatni boshqarish organlari (DBO)	Ularning yurisdiksiyasi o‘tadigan iqtisodiy territoriya
Notijorat tashkilotlar (NTT)	Institutsional birlik sifatida qayd etilgan mamlakat
Uy Xo‘jaliklari (UX)	Uy xo‘jaliga joylashgan joy, a‘zolari birgalikda yashashi uchun binoning mavjudligi

2.6. Iqtisodiyotni sektorlarni tarkibi.

Iqtisodiyotni sektorlarni guruhlash asosi bo‘lib institutsional birliklar hisoblanadi. Bunday sektorlarni guruhlash maqsadi daromad va xarajatlar, moliyaviy aktivlar va passivlar oqimini o‘rganishdan iborat.

Iqtisodiy sektor – o‘xshash maqsad, funktsiya va moliyalashtirish manbasiga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar bo‘lib, ular o‘xshash iqtisodiy xulqqa xam ega bo‘ladilar.

Institutsional birliklar quyidagi sektorlarga birlashtiriladi:

- nomoliyaviy korxonalar – moliyaviy xizmatlardan tashqari mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalaridir;
- moliyaviy muassasalar;
- davlat muassasalari;
- uy xo‘jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlar;
- uy xo‘jaligi;
- tashqi iqtisodiy aloqalar (“qolgan dunyo”).

1. “Nomoliyaviy korxonalar” sektoriga xar hil mulk va tashkiliy-huquqiy taraflarga ega bo‘lgan, bozor uchun tovarlar ishlab chiqaruvchi va nomoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi iqtisodiy nomoliyaviy rezident birliklari kiradi. Bu birliklar resurslari asosan mahsulotlarni sotishdan tashkil topadi, ammo ba’zi hollarda xarajatlar subsidiyalar va davlat byudjetidan ajratiladigan dotatsiyalar hisobidan qoplanadi.

Shuningdek bu sektorga quyidagilar kiradi:

a) bozor faoliyati bilan band bo‘lgan notijorat tashkilotlar (masalan, notijorat tovar xom-ashyo birjalari)

b) tadbirkorlar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, qishloq xo‘jaligi, sanoat va savdo assotsiatsiyalari va h.k.). Ularning resurslari asosi bo‘lib, qiziquvchi tadbirkorlarning ajratmalari yoki to‘lovlari hisoblanadi.

v) o‘zlarining nizomdagi vazifalarini amalga oshirish uchun notijorat tashkilotlar tomonidan yaratilgan xo‘jalik jamiyatlari, ular foydasining bir qismi notijorat tashkilotlar byudjetiga tushadi, shuningdek konsultatsiyalar, axborotlar va boshqa xizmatlar uchun to‘lovlar (masalan, pul-buyum materiallar, auktsion va boshqalar tashkil etishdan).

2. “Moliyaviy muassasalar” sektori mulk formasidan qat’iy nazar tijorat asosida moliyaviy va sug‘urta operatsiyalari bilan band bo‘lgan institutsional birliklardan tashkil topadi.

2.6.1-jadval

Iqtisodiyot sektorlarining o‘ziga xos xususiyatlari

№	Bozor iqtisodiyoti sektorlari	Institutsional birliklar	Maqsad va vazifalar	Resurslar
	1	2	3	4
1.	Nomoliyaviy korxonalar	Davlat, kooperativ, xususiy, aksioner, qo‘shma va h.k. korxonalar	Xarajatlarni qoplash va foyda olish maqsadida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish	Mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda: davlat byudjetidan subsidiya va dotatsiyalar
2.	Moliyaviy muassasalar	Kredit beruvchilar	Moliyaviy mablag‘larni ishlab chiqarish, sotib olish va taqsimlash, korxonalar uy xo‘jaliklari va h.k.olarga kreditlar berish	Olingan majburiyatlar natijasida (depozitlar, moliyaviy lizing, obligatsiyalar) hosil bo‘lgan fondlar va olingan foizlar; sug‘urtalash kontraktlari bo‘yicha tushgan to‘lovlar va pensiya fondiga to‘lovlar; sug‘urta, komission mukofotlari.

	1	2	3	4
3.	Davlat muassasalari	Davlat byudjet muassasalari, umumiy boshqaruv, moliyaviy boshqaruv, iqtisodiyotni tartibga keltirish, ichki ishlar, mudofaa, ta'lim, sog'liqni saqlash	Nobozor xizmatlarni ko'rsatish, ular jamoani istemoli uchun mo'ljallangan, milliy daromad va milliy boyligni qayta taqsimlash	Boshqa sektorlar tadbirkorlik birliklarini majburiy to'lovlari (soliqar, yig'uvlar), poshlinalar, qarzarlar, byudjet mablag'lari, xar xil fondlar
4.	Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar	Ijtimoiy tashkilotlar: partiyalar, kasaba uyushmalari, jamiyatalar va h.k.	Ayrim guruh uy xo'jaliklariga nobozor xizmatlarini (yakka va jamoa holda) ko'rsatish	Ixtiyoriy yig'imlar, va sadaqalar, byudjetdan moliyalashtirish, mulkdan daromad, davlat dotatsiyalari
5.	Uy xo'jaliklari	Qo'shimcha xo'jaliklar, fermer xo'jaliklari, xunarmandlar, shaxs mao'Imagan xususiy tashkilotlar	Renzidentlar uy xo'jaliklarida aholi tomonidan ishlab chiqarilgan va istemol qilingan tovar va xizmatlar	Birgalikdagi turar joylari, moliyaviy va material boylıklar, mas'ul kishi yoki xo'jaliklarning boshqa a'zolari tomonidan olingan daromadlar (ish haqqi, mulkdan olingan daromad, tadbirkorlik daromadi, transfertlar, kreditlar)
6.	"Qolgan dunyo"	Xorij iqtisodiy birliklari	Tashqi iqtisodiy aloqalar	Mamlakat qonunlari asosidagi xar xil turdagi resurslar

Kredit muassasalari quyidagilardan tashkil topadi:

- mamlakat milliy banki;
- depozitli moliyaviy muassasalar, tijorat banklari, kredit jamiyatlari va assotsiatsiyalari;
- moliyaviy lizing hisobiga resurslar tashkil etuvchi boshqa moliyaviy vositachilar, ular depozit muassasalar bo'lib hisoblanmaydilar;
- yordamchi moliyaviy tashkilotlar: qimmatbaho qog'ozlar va h.k. bilan operatsiyalar o'tkazuvchi makler idoralari.

Ularning asosiy funksiyalari: moliyaviy resurslarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash; qimmatbaho qog'ozlar ishlab chiqarish, pul mablag'larini asrash va korxonalar, uy xo'jaliklari va boshqalarga kreditlar berish.

Bu birliklarning resurslari asosan olingan majburiyatlar hisobiga (depozitlar, sertifikatlar, obligatsiyalar, moliyaviy lizing va h.k.) tashkil topadi.

Sug'urta muassasalariga xayotni baxtsiz xodisalardan sug'urtalash bilan, shuningdek korxonalar va uy xo'jaliklari mulklarini sug'urtalash bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklar kiradi. Bu birliklar resurslarini sug'urtalash kontraktlaridan tushgan tushumlar hisobidan tashkil topadi.

Pensiya fondlari – yonlangan xodimlarning kelajakda pensiyaga chiqishlari uchun daromad manbalarini yaratish maqsadida tashkil etiladi.

3. «Davlat muassasalari» sektori – davlat byudjeti tomonidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar bo'lib, ular butun iqtisodiy tizimda insonlar xulqiga ta'sir o'tkazish maqsadida jamoa istemoli uchun nobozor xizmatlari ko'rsatish, shuningdek milliy daromad va milliy boyliklarni qayta taqsimlash bilan band bo'lgan tashkilotlardir.

Davlat muassasalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat byudjeti hisobiga moliyalashtiriladigan va umumiy boshqarish, moliya, iqtisodiyotni rejalashtirish va tartibga keltirish, ilmiy-tadqiqot faoliyati, atrof muhitni muhofazalash, ichki tartibni saqlash bilan, shuningdek ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy tarbiya va sport, madaniyat va san'at, ijtimoiy sug'urtalash sohalarida aholiga bepul yoki imtiyozli xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi davlat muassasalari va tashkilotlari;

- davlatning nobyudjet fondlari: (bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi fond; investitsion fond; konversiya fondi va h.k.).

4. «Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar» alohida uy xo'jaliklari guruhlariga nobozor xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Sektor quyidagi xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlarni o'z ichiga oladi:

a) uy xo'jaliklarini ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at, dam olish va xordiq chiqarishlar, ijtimoiy xizmatlar va h.k. sohasida yakka talablari,

b) siyosiy partiyalar, kasaba uyushma tashkilotlari va h.k. sohada jamoa talablarini qondirish bilan shug'ullanadi.

Bu sektorga davlat muassasalari tomonidan tekshirilmaydigan va moliyalashtirilmaydigan tashkilotlar kiritiladi. Ularning resurslari asosan uy xo'jaliklarining ixtiyoriy to'lovlari va sadaqalari va mulkdan olingan daromadlardan tashkil topadi.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi tashkilotlarining quyidagi turlari ajratiladi:

- o'z a'zolari tomonidan (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy jamiyatlar, ixtiyoriy sport jamiyatlari va h.k.) moliyalashtirilgan va o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadigan tashkilotlar;

- moliyaviy resurslari asosan pul va natural usuldagi sadaqalar hisobiga tashkil topadigan, uy xo'jaliklariga nobozor tovar va xizmatlar beradigan xayriya jamiyatlari va fondlar;

- korxonalarining o'z xodimlariga va ularning oila a'zolariga ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatadigan bo'limlari, ular notijorat muassasalar hisoblanib, mablag'larni transfertlar sifatida korxonaga ta'sis etuvchi oluvchilar, masalan: ixtiyordagi turar joylar, ixtiyordagi kasalxonalar, poliklinikalar, madaniyat saroylari va x.k.

5. «Uy xo'jaliklari» sektori yakka shaxslar va ular guruhini ham istemolchi, shuningdek tadbirkorlik bilan ishlab chiqaruvchi sifatida qaraydi. Ularni na yuridik, na iqtisodiy jihatdan uy xo'jaligi egasidan ajratib bo'lmaydi.

Uy xo'jaligi sektoriga – xajmi va usulidan qat'iy nazar shu mamlakat rezidentlari kiritiladi, shu jumladan, ishchi va xizmatchilarning yordamchi xo'jaliklari, kooperativ a'zolari, yakka hol dexqon xo'jaliklari va hunarmandlar, xususiyl korxonalar, ular mustaqil yuridik statusga ega emaslar.

Uy xo'jaliklarini sektor ichidagi klassifikatsiyasida ularni ichidan «mas'ul shaxs»ni ko'rsatishadi. MHT bunday shaxs sifatida eng ko'p daromad keltiruvchi shaxsni hisoblaydi. Bunda xar doim xam mas'ul shaxs oila boshlig'i bo'lmaydi.

Mas'ul shaxs statusiga qarab 4ta sektor osti guruhlari ajratiladi:

- mas'ul shaxsi bo'lgan uy xo'jaliklari – ish beruvchilar (yonlanma xodimlarga ega bo'lgan nokorporativ korxonalar);

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari – nokorporativ korxonalar egalari yonlanma xodimlarsiz;

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari – mulkdan daromad oluvchilar yoki transfertni oluvchilar (pensiyaalar, stipendiyalar, nafaqaalar). Uy xo'jaliklarining saqlashi – yig'ilgan daromadlar hisoblanadi.

6. «Tashqi iqtisodiy aloqalar» sektori («qolgan dunyo») shu mamlakat rezidentlari bilan olib borayotgan operatsiyalari xajmiga qarab o'Ichavuvchi xorij iqtisodiy birliklarini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyot sektorlari tarkibidagi institutsional birliklar guruhi sektorning ichki tarkibini tashkil etuvchilar va sektor osti bo'lib hisoblanadilar. YUQorida qayd etilgan tarkib milliy iqtisodiyotni o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib to'ldirilishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy faoliyatning asosiy kategoriyalarini ta'riflab bering.
2. Institutsional birlik nima?
3. Xalqaro andozaviy tarmoqlar klassifikatsiyasi nimani xarakterlab beradi?
4. Quyidagi tushunchalar: iqtisodiy birlik, faoliyat turlari birligi, korxonalar, joydagi birlik, muassasalarni xarakterlab bering.
5. Korxonalarining qanday faoliyat turlarini bilasiz?
6. Korporativ va nokorporativ korxonalarini tushuntiring va xarakterlab bering.
7. Davlatni boshqarish organlarining klassifikatsiyasini keltiring.
8. Notijorat muassasalarining qanday asosiy turlarini bilasiz?
9. Uy xo'jaliklarini xarakterlab bering.
10. Institutsional birliklarning rezidentlik statusini xarakterlab bering. Mamlakatning rezidenti kim va norezidenti kim?
11. Faoliyat turlari tarmoq klassifikatsiyasining ko'p pog'onali bo'lishining mohiyati nimada?
12. Ishlab chiqarish birligi ko'rsatkichlari nimani baholaydi?
13. Bozor iqtisodiy sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni sektorlarga klassifikatsiyasi.
14. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tarmoqlarga klassifikatsiyasi.

III BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMI (MHT) – MAKROIQTISODIY STATISTIKANING ASOSIY USLUBI, ASOSI VA MARKAZIY BO'LIMI.

3.1. Milliy hisoblar tizimi haqida tushuncha: asosiy yo'nalishlar va ta'riflar.

MHT – jahonning barcha mamlakatlarida qo'llanilayotgan makrodarajadagi bozor iqtisodiyotining holati va uning rivojlanishini o'rganishda foydalaniladigan zamonaviy axborotlar tizimi bo'lib hisoblanadi. Bu tizimning ko'rsatkichlari va tasniflari o'zida bozor iqtisodiyoti tarkibini, uning institutlari va faoliyat mexanizmini aks ettiradi. MHT davlatni boshqaruvchi organlar tomonidan bozor iqtisodiyotini tartibga solish maqsadida 1953 yildan boshlab, faqat rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda qo'llanilgan bo'lsa, xozirgi kunda 150dan ortiq mamlakatlarda qo'llanilmoqda.

MHTda buxgalteriya hisobining ba'zi muhim jihatlari (masalan, operatsiyalarni ikki yoqlama yozish printsipti)dan foydalaniladi va uning maqsadi ko'p jihatdan buxgalteriya hisobining maqsadlariga mos tushadi: boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun informatsiya bilan ta'minlanadi. Lekin buxgalteriya hisobidagi ma'lumotlar korxonalar (kompaniya) darajasidagi qarorlarni qabul qilish uchun foydalanilsa, MHTda esa butun mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha qaror qabul qilish uchun foydalaniladi. Shuning uchun u ma'lum darajada butun iqtisodiyotning buxgalteriya hisobi hisoblanadi.

«Milliy hisoblar» tushunchasi bundan 50 yilcha avvall gollandiyalik iqtisodchi V.Kliff tomonidan tavsiya etilgan. V.Kliff «Milliy hisoblar» deyilganda buxgalteriya hisobi va balanslardan iborat jadvallar tizimini tushungan va ularda makrodarajadagi iqtisodiyotni tartibga soluvchi yozuvlar o'z aksini topgan.

MHTni rivojlantirishda Dj.Keyns katta hissa qo'shgan va u MHTni o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimi sifatida qaragan (daromad, iste'mol, jamg'arish) va uning ma'lumotlari davlat organlari tomonidan iqtisodiy siyosatni amalga oshirish va bozor iqtisodiyotini tartibga solish uchun amalga oshiriladigan ishlarni belgilab olishda foydalanilgan.

Hozirgi zamon iqtisodiyotida har xil iqtisodiy operatsiyalar amalga oshiriladi: korxonalar xom ashyo va materiallar sotib oladilar, har xil mahsulotlar ishlab chiqaradilar, xodimlarga ish haqqi va davlatga soliqlar to'laydilar, banklardan qarzlarni oladilar, bo'sh qolgan mablag'larni mashina va uskunalarga investitsiya qiladilar va h.k. Iqtisodiy jarayonlarda korxonalardan tashqari quyidagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, masalan,

moliyaviy tashkilotlar (banklar, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari va h.k.), davlatni boshqaruv organlari, uy xo'jaliklari, xar xil notijorat tashkilotlar (kasaba uyushmalar, siyosiy, diniy tashkilotlar va h.k.) ham qatnashadilar. Ular ham tovar va xizmatlar, pullar, kreditlar, aktsiyalar va boshqa moliyaviy vositalar bilan xar xil operatsiyalarni amalga oshiradilar. Bunday barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zaro birgalikda faoliyat olib boradilar, yangi qiymat yaratish jarayonida tovarlar, xizmatlar va aktivlar bilan almashadilar. Iqtisodiyotda yuz berayotgan hodisalarni va iqtisodiy jarayonlarning muhim natijalarini bilish maqsadida avvalo xo'jalik yurituvchi sub'ektlar haqidagi ma'lumotlarni, ular amalga oshirgan operatsiyalari, ularning aktiv va passivlari haqidagi ma'lumotlarni tartibga solish lozim bo'ladi. Bunday tartibga solish MHT doirasida maxsus qoidalar va jarayonlar asosida amalga oshiriladi. Ularning maqsadi: makrodarajadagi iqtisodiyotning holati va rivojlanishini yoritish, muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar: yalpi ichki mahsulot, oxirgi foydalanish, investitsiyalar, jamg'arish, ixtiyordagi daromad va h.k. orasidagi bog'lanishlarni bilish va h.k. Bunday tartibga keltirish natijasida olingan ma'lumotlar quyidagi ishlarni amalga oshirishda qo'llaniladi:

- davlat boshqaruv organlari tomonidan makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish uchun;

- korxonalar va kompaniyalarni boshqarayotgan tadbirkorlar va biznesmenlar tomonidan mamlakatdagi umumiy makroiqtisodiy holatni o'rganish uchun;

- xalqaro tashkilotlar (BMT, XVF, Jahon banki, OESR) tomonidan xalqaro iqtisodiy bitimlarni tuzishda (masalan, mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishida yordam ko'rsatish, kreditlar berish va h.k.).

Xalqaro tashkilotlar faqat MHTdagi muhim iqtisodiy ko'rsatkichlarni yig'ishi bilan emas, balki ular MHTning nazariyasi va metodologiyasi bilan, xalqaro andozalarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar. Hozirgi vaqtda shunday andozalar sifatida BMTning statistik komissiyasi tomonidan 1993 yilda ishlab chiqarish andozalar qo'llanilmoqda.

MHTni o'z funktsiyasini to'liq bajarishi uchun «iqtisodiy ishlab chiqarish» chegarasini ya'ni YaIM va milliy daromadni yaratish qarda, qanday chegarada amalga oshirilayotganini bilish nihoyatda muhim hisoblanadi.

Ma'lumki, bunday chegara ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi natijasida o'zgarib boradi. Bunday chegarani aniqlashda quyidagi iqtisodchi olimlarning: F.Kene, A.Smit, K.Marks, A.Marshall va

boshqalarning ilmiy ishlari katta ta'sir ko'rsatgan. SSSR davrida makroiqtisodiyotni tahlil qilish uchun qo'llanilgan xalq xo'jaligi balansida iqtisodiy faoliyat chegarasiga faqat moddiy ne'mat ishlab chiqarish soha tarmoqlari kiritilgan. Nomaterial xizmat ko'rsatuvchi soha tarmoqlari (boshqaruv, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim va h.k.) esa ishlab chiqarmaydigan sohaga kiritilgan.

Bu sohada faqat milliy daromadni qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayoni amalga oshiriladi deb qaralgan. MHT da iqtisodiy ishlab chiqarish chegarasi kengaytirilgan va bunda quyidagi tovar va xizmatlar unga kiritilgan:

- tovarlar ishlab chiqarish, shu jumladan, o'zi uchun ishlab chiqarish ham (masalan, fermerlar tomonidan o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari);

- sotish uchun ko'rsatilgan xizmatlar;

- moliyaviy vositalar faoliyati (banklar, investitsiya fondlari, sug'urta kompaniyalari va h.k.);

- davlatni boshqaruv organlari tomonidan ko'rsatilgan nobozor xizmatlar (boshqaruv sohasidagi jamoa xizmatlari, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim sohasidagi yakka holdagi xizmatlar va h.k.);

- yollanma xizmati (oshpaz, bog'bon, haydovchi)lar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar

- uy joy egalari tomonidan o'zlariga ko'rsatilgan xizmatlar.

MHTning yana bir muhim yo'nalishi «daromad» ko'rsatkichini hisoblashga qaratilgan. **Ingliz iqtisodchi olimi Dj.Xiks ta'limotiga ko'ra «daromad» bu o'zining to'plangan boyliklarini kamaytirmagan holda o'ziga hech qanday moliyaviy majburiyatlarni olmagan holda iste'mol tovarlari va xizmatlarini sotib olishi mumkin bo'lgan maksimal pul summasidan tashkil topadi.**

MHTning yana bir yo'nalishi bu ishlab chiqarish omillarining qiymatni yaratishdagi rolini aniqlashga qaratilgan. Avvalgi davrda qiymatni faqat tirik mehnat yaratadi deb qaralgan bo'lsa, MHT ta'limotiga asosan er va kapital ham xuddi mehnat kabi qiymat yaratishda qatnashadi deb qaraladi.

1993 yilda qabul qilingan MHTning yana bir muhim hususiyati shundan iboratki, unda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar quyidagi 5ta institutsional sektorlar bo'yicha guruhlariga ajratilgan:

1. nomoliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar;
2. moliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar;
3. davlatni boshqarish;

4. uy xo'jaligi;

5. uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar.

Xar bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt iqtisodiy jarayondagi bajarayotgan funksiyasiga qarab, yuqoridagi sektorlarning biriga kiritiladi. Masalan, nomoliyaviy korporatsiyalarning funksiyalari tovarlar ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular ishlab chiqargan tovarlar bozorda ishlab chiqarish xarajatlarini qoplovchi va foyda olishni ta'minlovchi baholarda sotadilar; moliyaviy korporatsiyalarning funksiyasi bo'sh qolgan moliyaviy mablag'larni bir joyda to'plab, ularni investorlarga ma'lum shartlar asosida beradilar. SHunday qilib, moliyaviy korporatsiyalar resurslarni saqlovchilar va investitsiyalarni moliyalashtiruvchilar orasida vositachi rolini o'ynaydilar.

Davlatni boshqarish muassasalarining funksiyasi milliy boylik va milliy daromadni qayta taqsimlash, shuningdek, butun jamiyatga bepul xizmat ko'rsatish (boshqarish, mudofaa, ilmiy tadqiqotlar va h.k.).

Uy xo'jaligiga kiritilgan birliklar o'z ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish jarayonida qatnashadilar va bozorda tovarlar va xizmatlarni sotib oladilar. Bundan tashqari uy xo'jaliklari kichik nokorporativ korxonalarni (fermerlar, oilaviy restoran, magazinlar va h.k.) egalari hisoblanadi. Bu nokorporativ korxonalar bozorda sotish uchun tovar va xizmatlarni ishlab chiqaradilar, bundan tashqari yana o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ham ishlab chiqaradilar. Nokorporativ korxonalar faoliyatining moliyaviy natijasi bo'lib, aralash daromad hisoblanadi va u, ham foyda elementlarini, ham ish xaqqini o'z ichiga oladi. Nokorporativ korxonalarining uy xo'jaliklari tarkibiga kiritilishiga sabab, ularning daromad va harajatlarini o'z egalarining daromad va harajatlardan ajratish qiyin bo'lgan.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning (ijtimoiy, siyosiy, diniy tashkilotlar) funksiyalari shu tashkilotlar a'zolariga bepul xizmat ko'rsatishdan iborat.

Shunday qilib, MHTda behisob miqdordagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning barchasi beshta nisbatan bir xil guruhlariga – sektorlarga birlashtirilgan. MHTda har bir sektor uchun andozaviy hisoblamalar yig'indisidan foydalaniladi va quyidagi operatsiyalar: ishlab chiqarish, daromadlarni hosil bo'lishi, daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash, ularni saqlash va jamg'arish, moliyaviy aktivlarni sotib olish va moliyaviy majburiyatlar olish kabilar hisobga olinadi.

3.2. Asosiy hisoblamalar tizimi.

Hisoblamalar MHTning eng muhim qismi hisoblanadi. Ularda institutsional birliklar yoki korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, uy xo'jaliklari va h.k.lar amalga oshirgan iqtisodiy operatsiyalar qayd etiladi. Qayd etilgan operatsiyalar shu mamlakat rezidentlari yoki xorij mamlakatlar rezidentlari orasida amalga oshirilgan bo'lishi mumkin.

Hisoblamalardagi qayd etilganlar alohida iqtisodiy operatsiyalarga tegishli bo'lmay, balki iqtisodiy operatsiyalar guruhiga tegishli bo'ladi, masalan, iste'mol, jamg'arish, eksport va h.k. ba'zi yozuvlar iqtisodiy operatsiyalarga tegishli bo'lmagan (bunda ikki va undan ortiq institutsional birliklar orasidagi ixtiyoriy ravishdagi o'zaro bog'lanish nazarda tutiladi), balki ekstraordinar hodisalar (yong'in, tabiiy ofat, urush va h.k.) natijasida aktivlar hajmining o'zgarishini aks ettirishi mumkin.

Hisoblamalardagi ayrim qayd etishlar – iqtisodiy jarayonlar har xil tomonlarini aks ettiruvchi har xil analitik jamlovchi ko'rsatkichlar ham bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkichlarning ko'pchiligi, masalan, qo'shilgan qiymat, jamg'arish, birlamchi daromadlar balans usuli bilan yoki resurs qismi summasi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq sifatida yoziladi. Yuqorida qayd etilganidek, butun iqtisodiyotga taalluqli bo'gan ko'rsatkichlar: masalan, YaIM, milliy daromad, milliy boylik kabi ko'rsatkichlar agregat ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi.

Tuzilishi bo'yicha MHT hisoblamalari buxgalteriya hisobi hisoblamalariga o'xshaydi. Ular T-formasiga ega bo'lib, ularni balanslashtirishning ikki xil usuli mavjud. Ularning ba'zilari balans usulida yoki balanslashtiruvchi modda so'ngra, keyingi hisoblama uchun boshlovchi modda bo'lib hisoblanadi.

Boshqa hisoblamalar «aniqlash bo'yicha» balanslashtiriladi. Buning mohiyati shundaki, unda hisoblamaning resurs qismi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq aniqlanadi. Shunday hisoblamalardan biri «tovar va xizmatlar» hisoblamasidir. U tovarlar va xizmatlarni xar xil maqsadlarda foydalanishni aks ettiradi: iste'mol, jamg'arish va boshqalar. Bu hisoblamada balanslashtiruvchi modda bo'lmaydi. Ammo agar moddalar to'g'ri aniqlansa, hisoblama avtomatik ravishda balanslashadi. Agar balanslashmay qolsa, u holda hisob-kitob ishlarida noaniqliklarga yo'l qo'yilgan bo'ladi.

MHT hisoblamalarida ikki tomonni bir-biridan ajratish lozim bo'ladi: resurslar va resurslardan foydalanish (bunda buxgalteriya hisobidagi debet va kredit emas lekin pulga o'xshash). Qayd etish lozimki, har bir

hisoblamadagi resurslardagi yozuvlar yig'indisi, resurslardan foydalanishdagi yozuvlar yig'indisiga teng bo'lishi shart.

MHTda hisoblamalarning aniq tasnifi mavjud. Quyidagi hisoblamalar guruhini bir-biridan ajratish lozim:

- iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar;
- iqtisodiyot tarmoqlari uchun hisoblamalar;
- ayrim iqtisodiy operatsiyalar uchun hisoblamalar;
- butun iqtisodiyot uchun hisoblamalar (yig'ma hisoblamalar)

Iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar o'z navbatida quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- joriy hisoblamalar;
 - jamg'arish hisoblamalar;
 - aktivlar va passivlar balanslari;
- joriy hisoblamalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish hisoblamasi;
- daromadlarni hosil bo'ishi;
- daromadlarni birlamchi taqsimlash;
- daromadlarni pul formada qayta taqsimlash;
- ixtiyordagi daromatlardan pul formada foydalanish;
- daromadlarni natural formada qayta taqsimlash;
- tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromatlardan foydalanish

hisoblamalari.

Jamg'arish hisoblamalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kapital bilan operatsiyalar hisoblamalari;
- moliyaviy hisoblama;
- aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblamalari;
- a) aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblamalari;
- b) aktiv va passivlarni qayta baholash hisoblamalari.

Aktiv va passivlar balanslari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- davr boshidagi aktiv va passivlar balansi;
- davr oxiridagi aktiv va passivlar balansi.

Endi xar bir joriy hisoblamalarni ko'rib chiqamiz:

I. Ishlab chiqarish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Oraliq iste'mol	1. Ishlab chiqarish
3. YAlpi qo'shilgan qiymat (1-2)	
Jami foydalanilgan	Resurslar jami

Ishlab chiqarish hisoblamasi ishlab chiqarish natijalarini yoritish uchun mo'ljallangan. Uning o'ng tomonida aks ettiriluvchi ishlab chiqarish, ishlab chiqarish natijalarini o'lchovchi boshlang'ich nuqta bo'lib hisoblanadi. Keng ma'noda ishlab chiqarish – ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymatini aks ettiradi. Uni hisoblash jarayonida ishlab chiqarishning o'zida sarflangan tovar va xizmatlar qiymati ayirib tashlanmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish tarkibida takroriy hisoblamalar mavjud bo'ladi.

Iqtisodiyotning har xil sektor va tarmoqlarda har xil usullarda hisoblangan ishlab chiqarish hajmi bir-biridan farq qiladi. Masalan, nomoliyaviy sektorda ishlab chiqarish xajmi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$P=R+S;$$

Bunda P – ishlab chiqarish;

R – sotilgan mahsulot hajmi;

S – ishlab chiqarilgan, lekin sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zahiralarning ortishi, bunga tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i xam qo'shiladi.

Sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zahirasi ortishi quyidagi formula bo'yicha hisoblanishi mumkin:

$$S=S_1-S_0;$$

Bunda S_1 – davr oxirida zahiralarning qiymati;

S_0 – davr boshidagi zahiralarning qiymati;

Aytish lozimki, MHTda quyidagi muhim qoidaga rioya qilinadi: tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilgan vaqtidagi baho bilan baholanadi, sotilgan vaqtidagi baho bilan emas. Yuqori inflyatsiya mavjud bo'lgan davrda bunday farq juda yuqori ham bo'lishi ham mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish vaqtidagi baho bilan baholash maqsadida MHTda zahiradagi tayyor lekin sotilmay qolgan mahsulotlarni yuqori inflyatsiya davrida baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$S^1=L-M$$

Bunda L – tovarlarni zahiraga qo'yish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati;

M – tovarlarni zahiradan olish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati.

Bank muassasalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$R=T_1-T_0$$

Bunda R – banklarning ishlab chiqarish xajmi

T_1 – mablag'larni jalb qilgani va joylagani uchun xaridorlarning banklarga to'lagan foizlari

T_0 – banklar tomonidan ozod moliyaviy resurslarni jalb etgani uchun banklarning xaridorlarga to'lagan foizlari.

Demak, banklar resurslarni saqlovchilar bilan investorlar orasidagi vositachi rolini o'ynaydilar. Aytish lozimki moliyaviy vositalarning ishlab chiqarish xajmiga xaridorlarning quyidagi xizmatlar uchun to'lovlari: boyliklarni seyflarda saqlash, investitsiyalash bo'yicha berilgan maslahatlar, valyuta almashtirish va h.k. ham qo'shiladi.

Sug'urta kompaniyalar mahsulot xajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$P=R-K+Q-N$$

Bunda, R - sug'urta kompaniyalarga to'langan sug'urta mukofotlari

K – sug'urta kompaniyalari to'lagan sug'urta to'lovlari

Q – sug'urta kompaniyalari tomonidan texnik zahiralarni qiymatbaho qog'ozlarni va boshqa moliyaviy mablag'larni investitsiyalashdan olingan foizlar

N – sug'urtalangan texnik zahiralari xajmining ortishi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida sarflangan tovar va xizmatlar qiymati, masalan, ishlab chiqarishda sarflangan xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asbob-uskunalar qiymati, shuningdek, reklama agentliklari, yuridik konsultatsiyalar, transport agentliklari va h.k. xizmatlari uchun to'lovlar va h.k.

Imoratlar, uskunalar va mashinalar ijarasi uchun to'lovlar ham oraliq iste'molning muhim moddasi hisoblanadi. Lekin asosiy kapital iste'moli oraliq iste'mol hisoblanmaydi. Oraliq iste'mol qiymati oxirgi foydalanish bahosida hisoblanadi va unga barcha savdo-transport ustamalari ham qo'shiladi.

Shuni qayd qilish lozimki, oraliq iste'mol sotib olingan vaqtidagi baho bilan emas, balki ishlab chiqarishda foydalanilgan vaqtdagi baho bilan o'lchanadi.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) – iqtisodiy faoliyatning muhim ko'rsatkichi bo'lib, u ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq sifatida aniqlanadi. Agar ishlab chiqarish asosiy baholarda (mahsulotlarga subsidiyalari qo'shib, soliqlar ayrilgan holda) baholangan bo'lsa, YaQQ ham shu baholarda baholanadi, agar u ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa (mahsulotlarga soliqlar qo'shib, lekin qo'shilgan qiymat soliqlari, subsidiyalarni hisobga olmagan holda) YaQQ xam shu baholarda baholanadi. Keng ma'noda barcha sektor va tarmoqlar

YaQQ yig'indisi Yalpi ichki mahsulotga teng. Ammo amalda YaIM va YaQQni baholashdagi o'ziga xos xususiyatlarni e'tiborga olib ular orasidagi bog'lanishni quyidagicha izohlash mumkin:

$$GDP=VA+N-S$$

Bunda GDP – yalpi ichki mahsulot

VA – asosiy baholarda hisoblangan iqtisodiy barcha sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati

N – mahsulotlarga bo'lgan barcha soliqlar summasi

S – mahsulotlarga bo'lgan subsidiyalar

Agar YaQQ ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa, YaQQ va YaIM orasidagi bog'lanish quyidagicha bo'ladi:

$$GDP=VA+VAT+V$$

Bunda VA – ishlab chiqaruvchilar bahosida hisoblangan iqtisodiyotning barcha sektorlari yalpi qo'shilgan qiymati

VAT - qo'shilgan qiymat solig'i

V – import solig'i – import subsidiyasi

Yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichiga asosiy kapital iste'moli harajatlari ham qo'shilgani uchun uni yalpi ko'rsatkich deyiladi. Asli uni qo'shilmaslik kerak edi, ammo uning xajmini MHT talabi darajisida yoki tiklashdagi qiymati bo'yicha doim ham aniqlab bo'lmaydi.

Daromadlarni hosil bo'lishi hisoblamasi YaQQni qanday elementlarga ajralishini ko'rsatadi. YaQQning asosiy elementlari hisoblamasining chap qismida keltiriladi.

II. Daromadlarni hosil bo'lishi

Foydalanish	Resurslar
2. Ish haqqi	1. Yalpi qo'shilgan qiymat
3. Ishlab chiqarishga boshqa soliqar	
4. Asosiy kapital istemoli	
5. Foyda (aralash daromad) 1-2-3-4	
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Ish haqqi ikki komponentdan tashkil topadi: ish haqqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari. Ish haqqi YaQQni yaratishda qatnashgan rezidentlar va norezidentlarga to'langan ish haqqini bildiradi (masalan, mamlakatda vaqtincha turgan xorij mamlakatlar ishchilariga to'lovlar).

Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar – ishlab chiqarishning ayrim omillariga soliqlar: er, imorat, transport vositalari, ish haqqi fondiga. Bu modda sof asosda qayd etiladi, yoki ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa subsidiyalarni ham ayriladi.

Asosiy kapital iste'moli – asosiy fondlarning tiklashdagi bahosi bo'yicha hisoblangan amortizatsiya summasi.

Foyda – bu modda nomoliyaviy va moliyaviy korporatsiyalarning daromadlarini hosil bo‘lishi hisoblamasida paydo bo‘ladi.

Aralash daromad – nokorporativ korxonalar uchun balanslashtiruvchi modda bo‘lib, u uy xo‘jaligi sektorining daromadlarini tashkil topishi hisoblamasida paydo bo‘ladi. Uy xo‘jaligi tarkibida nokorporativ korxonalar (kichik fermerlar, kichik ustaxonalar, restoran va magazinlar, ularda oila a‘zolari xizmat qiladilar) ham bo‘ladi.

III. Daromadlarni birlamchi taqsimlash.

Foydalanish	Resurslar
5. Mulkdan olingan daromadlar (to‘langan) 6. Birlamchi daromadlar qoldig‘i (1+2+3+4-5)	1. Foyda (aralash daromad) 2. Mulkdan olingan daromad 3. Ishlab chiqarish va import soliqlari 4. Ish xaqqi
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi ishlab chiqaruvchi sektorlarda olingan birlamchi daromadlarni kelib tushishi va ularni qabul qiluvchi sektorlarga o‘tkazilish jarayonini ko‘rsatishdan iborat. Uning o‘ng tomonida olingan birlamchi daromadlar chap tomonida esa – mulkdan olingan daromadlarning to‘lanishi va balanslashtiruvchi mldda – birlamchi daromadlar qoldig‘i keltiriladi.

Foyda (aralash daromad) – korporatsiyalarning birlamchi daromatlari (moliyaviy va nomoliyaviy), shuningdek, mayda nokooperativ korxonalar daromatlari.

Mulkdan olingan daromadlar – iqtisodiyotning barcha sektorlarida olingan birlamchi daromadlar: foizlar, devidentlar, renta, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlar. Lekin yashaladigan va yashalmaydigan binolar uchun ijara xaqqi mulkdan olingan daromad emas, balki xizmatlar uchun to‘lovlar sifatida qaraladi.

Ishlab chiqarish va import soliqlari – davlat boshqaruv organlarining birlamchi daromatlari. Aytish lozimki, daromadlar va mulkdan olingan daromadlar birlamchi daromadlar sifatida qaralmaydi va qayta taqsimlash to‘lovlari sifatida qaraladi.

Ish haqqi – o‘z mamlakati va xorij davlati YAIMni yaratishda ishtirok etgani uchun mamlakat rezidentlariga to‘langan ish xaqqi. SHunday qilib, hisoblamadagi ish xaqqi, daromadlarni hosil bo‘lishi hisoblamasidagi ish xaqqiga teng kelmaydi, chunki unda rezident va norezidentlarga to‘langan to‘lovlar, shu mamlakat YAIMni yaratishda qatnashganlariga to‘lanadi. Demak, bu ikkita ish xaqqi faqat favqulotda arifmetik jihatdan teng bo‘lib qolishi mumkin, holos.

Milliy daromad, shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar yig'indisini beradi. Milliy daromad ham yalpi asosda, ham sof asosda aniqlanishi mumkin (asosiy kapital istemolini hisobga olgan va olmagan holda). Yalpi asosda hisoblangan YAlpi milliy daromad deb, sof asosda hisoblangan esa sof milliy daromad deb ataladi.

Yuqorida qayd qilinganidek, YaIM bilan YaMD ko'rsatkichlari orasidagi farq, shu mamlakat rezidentlarining xoriждан olgan daromadlari qoldig'idan tashkil topadi. Odatga ko'ra, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda YaMD YaIMdan ko'p, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa uning aksi YaMD YaIMdan kam. Bunga sabab, rivojlangan mamlakatlar, xoriјga qo'yilgan investitsiyalardan ko'proq daromad oladilar.

IV. Daromadlarni pul formada qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to'langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig'i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama daromadlarni pul formada qayta taqsimlanishini ifodalashga mo'ljallangan. Hisoblamalarning boshlang'ich moddasi – avvalgi hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi yoki birlamchi daromadlar qoldig'i. Daromadlar MHTda transfert deb nomlangan qayta taqsimlash to'lovlari yordamida qayta taqsimlanadi.

Transfertlar – tovarlar, xizmatlar, aktivlar yoki mulkchilik huquqlarining bir tomonga xarakati, ikkinchi tomonga uning qiymatiga teng bo'lgan ekvivalent oqimlarini ifodalovchi operatsiyalar bo'lib hisoblanadi.

Transfertlarning joriy va doimiy turlari mavjud bo'lib, ular natural formada bo'lishi mumkin. Daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasida transfertlar joriy pul formada qayd etiladi:

- daromadlar va mulk huquqiga joriy soliqlar;
- ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- ijtimoiy to'lovlar;
- sug'urta mukofotlari va to'lovlari;
- boshqa qayta taqsimlashlar (jarimalar, ustamalar, xayrli ishlar va h.k.

Hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi bo'lib, ixtiyordagi daromad hisoblanadi. Bu ko'rsatkich xam yalpi, ham sof asosda, (asosiy kapital istemolini e'tiborga olingan holda) hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiyotning barcha sektorlari tomonidan olingan ixtiyordagi daromadlar yig'indisi, ixtiyordagi milliy daromad (yalpi yoki sof)ga teng bo'ladi va u MHTning muhim agregati hisoblanadi.

Yalpi ixtiyordagi milliy daromad (YaIMD) yalpi milliy daromaddan xorijdan olingan joriy transfertlar qoldig'iga katta bo'ladi.

V. Ixtiyordagi daromaddan pul formada foydalanish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to'langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig'i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama ixtiyordagi daromaddan foydalanish bilan bog'liq operatsiyalarni qayd etish uchun mo'ljallangan.

Oxirgi foydalanish xarajatlari quyidagilardan iborat:

- a) uy xo'jaliklarida oxirgi istemol xarajatlari;
- b) davlatni boshqarishda oxirgi istemol xarajatlari;
- v) uy xo'jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlarning oxirgi istemol xarajatlari.

Qayd etilgan istemol xarajatlari, o'ziga tegishli sektorlarning hisoblamalarida qayd etiladi.

Jamg'arish - hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Iqtisodiyotning barcha sektorlari jamg'arish summalarining yig'indisi MHTning yana bir agregati – milliy jamg'arish xajmini ifodalaydi.

VI. Daromadlarni natural formada qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Natural formadagi ijtimoiy transfertlar (to'langan)	1. Ixtiyordagi daromad
4. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Natural formadagi ijtimoiy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Albatta iqtisodiyotning barcha sektorlari ham daromadlarni natural formada transfertlarni oluvchi yoki beruvchi bo'lib hisoblanmaydi. Oluvchi bo'lib uy xo'jaligi sektori, to'lovchi bo'lib esa, uy xujaligi xizmatidan notijorat tashkilotlar va davlatni boshqarish organlari hisoblanadi. Korporatsiyalar (nomoliyaviy va moliyaviy) ijtimoiy transfertlar (uy xo'jaliklari tomonidan) xajmi, natural formada to'langan (davlatni boshqarish muassasalari) ijtimoiy transfertlar xajmiga teng bo'ladi.

Agar uy xo'jaliklari ixtiyordagi daromadga yana natural formada olingan ijtimoiy transfertlar qo'shilsa MHTning yana bir agregati – uy xo'jaliklarning tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi olinadi. Bu oqim uy xo'jaligiga berilgan barcha tushumlarni aks ettiradi va u ular istemol qilishi va saqlashi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni aks ettiradi. Bu ko'rsatkich aholining turmush darajasini o'rganish imkoniyatini beradi.

Davlatni boshqarish sektorining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadi, shu sektorning ixtiyordagi pul daromadi bilan, uy xo'jaligi ixtiyoriga natural formada berilgan ijtimoiy transfertlar orasidagi farqqa teng. Shunday sxema asosida uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari hisoblanadi.

Shunday qilib, iqtisodiyot sektorlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi pul formadagi daromadlar yig'indisiga teng. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish quyidagi sxema asosida amalga oshiriladi.

VII. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamosi

Foydalanish	Resurslar
2. Amaldagi oxirgi foydalanish 3. Saqlash (1-2)	1. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Amaldagi oxirgi foydalanish barcha oxirgi foydalanish xarajatlari va natural formadagi ijtimoiy transfertlar (olingan/berilgan)ni o'z ichiga oladi.

Uy xo'jaliklari oxirgi amaldagi iste'moli, ularning oxirgi iste'mol harajatlari va natural formadagi ijtimoiy transfertlar yig'indisidan iborat bo'ladi.

Davlatni boshqarish organlarining oxirgi amaldagi istemoli, ularning oxirgi iste'moli harajatlari va uy xo'jaliklariga berilgan natural formadagi ijtimoiy transfertlar farqiga teng. Boshqa sektorlar amaldagi oxirgi istemolga ega emas. Molyaiviy va nomoliyaviy korporatsiyalar sektori oxirgi foydalanish xarajatlari ega emas. Uy xo'jaligi xizmatidan notijorat tashkilotlar oxirgi foydalanish harajatlari ega, lekin, ular barchasi shaxsiy oxirgi foydalanish xarajatlari sifatida ifodalanadi. Bu degan so'z ularning amaldagi oxirgi foydalanish nolga teng bo'ladi.

Hisoblamosning balanslashtiruvchi moddasi – saqlash bo'lib, u pul formadagi ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamosining balanslashtiruvchi moddasiga teng bo'ladi.

Endi jamg'arish hisoblamosiga o'tamiz. Bu guruhning birinchi hisoblamosi – kapital bilan operatsiya deb ataladi.

VIII. Kapital bilan operatsiya hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
4. Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish	1. Saqlash
5. Material obort mablag'lar zahirasining o'sishi	2. Kapital transfertlar (olingan+)
6. Boyliklarni sof sotib olish	3. Kapital transfertlar (to'langan-)
7. Er va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish	
8. Sof kreditlash (sof qarz berish)	
(1+2-3-4-5-6-7)	
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblamaning vazifasi kapital xarajatlarni moliyalashtirish manbalari va ulardan qanday yo'nalishlarda (kapital xarajatlarining turlash) foydalanilganini ko'rsatishdan iborat.

Kapital xarajatlarning asosiy manbai – saqlash (ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan o'tish, unda saqlash balanslashtiruvchi modda bo'lib hisoblanadi).

Kapital xarajatlarni moliyalashtirishning asosiy manbai – saqlash ixtiyoridagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan o'tadi, bunda saqlash balanslashtiruvchi modda bo'lib hisoblanadi. Keyingi moliyalashtirish manbai – kapital transfertlar yoki bir vaqtning o'zida qayta taqsimlash to'lovlari (masalan, korxonalarni davlat byudjetidan qayta to'lovsiz moliyalashtirish, xususiylashtirish jarayonida kapitalni o'tkazish, avvalgi yillar qarzlarini kechib yuborish va h.k.).

Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish – bino va inshootlarni qurish qiymati, shuningdek mashina, uskuna, transport vositalarini va asosiy fondlari boshqa turlarini sotib olish.

Material aylanma mablag'lar zahirasini ortishi – xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, asboblar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor lekin sotilmay qolgan mahsulotlar va h.k. qiymatining ortishi.

Boyliklarni sof sotib olish (sotishdan tashqari) – zargarlik buyumlari, san'at asarlari, antikvariat, oltin va boshqa qimmatbaho materiallarni sotib olish, ular o'z qiymatlarini uzoq vaqt asrash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Boyliklar yuridik, shuningdek jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarish va iste'mol uchun emas, balki aktivlarni inflyatsiyalardan asrash uchun sotib olinadi.

Erni va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish er bilan birga boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni (patent, litsenziyalar, avtorlik huquqi va h.k.) sotib olishni o'z ichiga oladi.

Sof kreditlash (sof qarz olish) – moliyaviy resurslar hajmini ifodalovchi balanslashtiruvchi modda bo'lib, u iqtisodiyotning bir sektorini ikkinchi sektoriga bergan va o'rni qoplanadigan (yoki olgan) kapital xarajatlarni moliyalashtirishni ifodalaydi.

Masalan, joriy davrda qandaydir bir mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan:

№	Ko'rsatkichlar	Mln. AQSh dollari
1.	Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati joriy bahoda	3980
2.	Oraliq iste'mol	1680
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	260
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalar	64
5.	YOnlanma ishchilarning ish xaqqi	980
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
8.	«Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	26
9.	«Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	50
10.	«Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar	22
11.	«Tashqi dunyo»ga berilgan joriy transfertlar	10
12.	Yakuniy iste'mol xarajatlari:	
	- uy xo'jaligi	860
	- davlat muassasalari	360
	- uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40
13.	«Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar	12
14.	«Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	14
15.	Yalpi jamg'arish:	
	- asosiy kapitalni	440
	- moddiy aylanma vositalar zahiralari o'zgarishi	60
16.	Tovar va xizmatlar importi	500
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	1076

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzamiz:

1. Ishlab chiqarish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
6. Oraliq iste'mol	1680	1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar	3980
7. Yalpi ichki mahsulot, bozor bahosida (5-6)	2496	2. Mahsulot va importga soliqlar	260
		3. Mahsulot va importga subsidiyalar	64
		4. Yalpi ishlab chiqarish, bozor bahosida (1+2-3)	4176
		8. Jami (6+7)	4176

Ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi bozor bahosidagi yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'lib, u daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

2. Daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
3. Mehnat haqqi	980	1. Yalpi ichki mahsulot, bozor bahosida	2496
4. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340		
5. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80		
6. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad (2-3-4+5)	1256		
7. Jami (3+4-5+6)	2496	Jami (1)	2496

Yalpi foyda va yalpi aralash daromad - hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

3. Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
7. «Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	50	1. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	1256
8. Yalpi milliy daromad (6-7)		2472	2. Mehnat haqqi
		3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
		4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
		5. «Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	26
9. Jami (7+8)	2522	6. Jami (1+2+3-4+5)	2522

Yalpi milliy daromad – bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

4. Daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
4. «Tashqi dunyo»ga berilgan joriy transfertlar	10	1. YALpi milliy daromad	2472
5. YALpi milliy ixtiyordagi daromad (3-4)		2484	2. «Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar
6. Jami (4+5)	2494	3. Jami (1+2)	2494

Yalpi milliy ixtiyordagi daromad – bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlardan foydalanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko‘rsatkich bo‘lib o‘tkaziladi.

5. Daromadlardan foydalanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
3. Yakuniy iste'mol xarajatlari: - uy xo'jaligi - davlat muassasalari - uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	860 360 40	1. Yalpi milliy ixtiyordagi daromad	2484
4. Yalpi milliy jamg'arish (2-3)	1224		
5. Jami (3+4)	2484	2. Jami (1)	2484

Yalpi milliy jamg'arish – bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va kapital bilan operatsiyalar hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko‘rsatkich bo‘lib o‘tkaziladi.

6. Kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
5. Yalpi jamlanish: - asosiy kapital - moddiy aylanma vositalar zahiralari	440 60	1. Yalpi milliy jamg'arish 2. «Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar 3. «Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	1234 12 14
6. Sof kredit (+) yoki sof qarzlari (-)(4-5)	760		
7. Jami (5+6)	1260	4. Jami (1+2-3)	1260

Bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi sof kreditlar hisoblanadi.

7. Tovar va xizmatlar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
6. Oraliq iste'mol 7. Yakuniy iste'mol xarajatlari 8. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi	1680 1260 440	1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar, asosiy bahoda 2. Tovar va xizmatlar importi	3980 500
9. Moddiy aylanma vositalar zahiralari o'zgarishi 10. Tovar va xizmatlar eksporti 11. Statistik farqlanish (5-6-7-8-9-10)	60 1076 160	3. Mahsulot va importga soliqlar 4. Mahsulot va importga subsidiyalar	260 64
12. Jami (6+7+8+9+10+11)	4676	5. Jami (1+2+3-4)	4676

Ushbu guruhning keyingi hisoblamasi – moliyaviy hisoblama. Bu hisoblamaning o'ng tomonida moliyaviy majburiyatlarni olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar qayd qilinadi, chap tomonida esa – moliyaviy aktivlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar qayd etiladi. Moliyaviy hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Moliyaviy hisoblama

Foydalanish	Resurslar
8. Monetar oltin va SPZ	1. Sof kreditlash (sof qarz olish)
9. Depozitlar va mavjud pullar	2. Depozitlar va naqd pullar
10. Qimmatbaho qog'ozlar (aktsiyalardan tashqari)	3. Qimmatbaho kog'ozlar (aktsiyalardan tashqari)
11. Aktsiyalar	4. Aktsiyalar
12. Kredit va qarzlari	5. Kreditlar va qarzlari
13. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari	6. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari
14. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari	7. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari
Jami foydalanish	Jami resurslar

Shuni qayd qilish lozimki, moliyaviy hisoblamada moliyaviy aktivlar yoki moliyaviy majburiyatlarining o'zi emas, balki ma'lum davrda ularning o'zgarishi aks ettiriladi. Moliyaviy yo'nalishlarning ba'zi operatsiyalari resurslar va foydalanishning har xil moddalarida o'z aksini topadi, masalan, olingan qarzlari, hisoblamaning o'ng tomonida aks ettirilib, shu bilan birga chap tomonida o'ziga mos holda «depozitlar» (o'sish) moddasida ham aks ettiriladi. Boshqa tomondan, ba'zi operatsiyalar hisoblamaning bir tomonida aks etishi mumkin, masalan, qarzlari berish, chap tomonda aks ettirilib hisoblamaning o'ng tomonida mos ravishda depozitlarning qisqarishi moddasida ham aks ettiriladi.

Nihoyat, shu guruh hisoblamalarining uchinchisi – aktiv va passivlarni boshqa o'zgarishlari hisoblamasi – aktiv va passivlarni ekstraordinar xarakterdagi sabablar bilan o'zgarishi ifodalaniadi: katastrofa, urush, yong'in va h.k. Bu hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Aktiv va passivlarni boshqa o'zgarishlari hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Passivlar qiymatining favqulodda xodisalar natijasida o'zgarishi	1. Aktivlar qiymatini favqulodda xodisalar natijasida o'zgarishi
Jami foydalanish	Jami resurslar

Davr boshi va oxirgi tuziladigan aktiv va passivlar balansi sxemasi ixtiyordagi resurslarning (aktivlarni) hajmi va tarkibini ifodalaydi.

Aktiv va passivlarning davr boshidagi balansi

Foydalanish	Resurslar
1. Nomoliyaviy aktivlar	3. Moliyaviy majburiyatlar
2. Moliyaviy aktivlar	4. Xususiy kapitalning sof qiymati (1+2-3)
Jami foydalanish	Jami resurslar

Xususiy kapital sof qiymati – shu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Agar iqtisodiyot barcha sektorlari xususiy kapitalni sof qiymati qo‘shilsa, MHTning yana bir agregati – milliy boylikni olish mumkin.

Davr boshi va davr oxiriga aktiv va passivlar balansini tuzish milliy boylik ortganini (kamayganini) aniqlash va ular tarkibini o‘zgarishini bilish imkoniyatini beradi. Masalan, bu ma’lumotlar aktivlar umumiy hajmida nomoliyaviy yoki kamayganini ifodalaydi.

Ma’lumki, bir sektorning moliyaviy aktivlari ikkinchi sektorning moliyaviy majburiyatlari bo‘lib hisoblanadi (monetar oltindan tashqari) va agar tashqi dunyo bilan aloqalarni e’tiborga olinmasa, bu moddalar butun bir iqtisodiy chegarada bir birini o‘rni qoplaydi.

Yuqorida qayd qilinganidek MHTda sektorlar hisoblamalaridan tashqari, iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha ham hisoblanadi.

Xar bir tarmoq uchun ikkita hisoblama hisoblanadi: ishlab chiqarish hisoblamasi va daromadlarni tashkil topishi hisoblamasi tuziladi: ularning sxemasi huddi sektorlar hisoblamalari kabi tuziladi.

Va nihoyat, MHTda ba’zi muhim operatsiyalar bo‘yicha hisoblamalar guruhi tuziladi, masalan «tashqi dunyo» sektori hisoblamasi bo‘yicha tovar va xizmatlar hisoblamasi tuziladi. Bu hisoblamalarning mazmuni quyidagicha:

Tovar va xizmatlar hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
1. Ishlab chiqarish	4. Oraliq iste’mol
2. Import	5. Oxirgi iste’mol
3. Mahsulotlarga sof soliqlar	6. Yalpi jamg‘arish
	7. Ekspost
Jami foydalanish	Jami resurslar

Hisoblamaning bir tomonida barcha tovar va xizmatlar resurslari (ishlab chiqarish va import) qayd etiladi, boshqa tomonda esa resurslardan qanday maqsadlarda foydalanilgani qayd etiladi.

Tovar va xizmatlar hisobotlari ma’lumotlari asosida YaIM hajmi ikki usulda aniqlanadi: oxirgi foydalanish va ishlab chiqarish usuli.

YaIMni oxirgi foydalanish usulida aniqlash uchun oxirgi foydalanish moddalari qo‘shilib import ayriladi yoki foydalanish summasidan, yalpi jamg‘arish va ekspostdan import ayriladi.

YaIMni ishlab chiqarish usulida aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarishdan oraliq iste’mol ayriladi plyus mahsulotlarga sof soliqlar. Hisoblama sxemasida ishlab chiqarish asosiy baholarda baholanadi.

Lekin agar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa, 3-modda «QQS va importga soliqlardan, importga subsidiyalar ayriladi» deb ataladi.

Bunday holda ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM (ishlab chiqaruvchi bahosida) yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq plyus QQS va importga soliqlardan importga subsidiyalar ayriladi.

MHT asosida tahlilning yana bir muhim yo'nalishi iqtisodiyotning tarkibini o'rganish va uning ma'lum vaqt ichida o'zgarishini o'rganish hisoblanadi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirib borish, chuqur qayta ishlangan, tayyor, qo'shilgan qiymat hissasi yuqori bo'lgan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni jadal rivojlantirish va ularning YaIM hamda mamlakat eksportidagi ulushini ko'paytirish muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish borasida olib borilgan chora-tadbirlar natijasida ijobiy sifat o'zgarishlariga erishildi. Bu avvalambor YAIMning tarmoq tarkibida ro'y bergan o'zgarishlarda o'z aksini topadi.

Sanoatni ustuvor tarzda rivojlantirish, tarmoqqa investitsiyalar jalb qilish borasidagi sa'y harakatlar natijasida tarmoqning YaIMdagi ulushi keskin ortdi. "Agar o'n yil oldin, ya'ni 2000 yilda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotida sanoatning hissasi atigi 14,2 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2010 yilda bu ko'rsatkich 24 foizni, transport va aloqaning ulushi tegishli ravishda 7,7 va 12,4 foizni tashkil etdi, xizmatlar bo'yicha bu raqam 37 foizdan 49 foizga o'sdi".³

3.2.1-jadval

YaIM ishlab chiqarish tarkibi (umumiy hajmga nisbatan foizda)⁴

	2000 y.	2005 y.	2010 y.
Sanoat	14,2	21,1	24
Qishloq xo'jaligi	30,1	26,3	17,5
Qurilish	6,0	4,8	7,7
Transport va aloqa	7,7	10,6	12,4
Savdo va umumiy ovqatlanish	10,8	8,8	9,2
Boshqa tarmoqlar	18,7	17,8	22,2
Sof soliqlar	12,5	10,6	7,0
Jami	100	100	100

Sanoat ishlab chiqarishida o'sish sur'atlarining yuqoriligi tarmoqning YaIMdagi ulushi ortib borishiga olib keldi. Sanoat tarmoqlarida ishlab

³ Ислон Каримов "Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади". //Халқ сўзи, 2011 йил, 22 январь.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида

chiqarish hajmining yuqori sur'atda o'sishi, avvalambor, yangi quvvatlarni ishga tushirish, korxonalarni texnik va texnologik modernizatsiya qilish maqsadida jalb qilingan investitsiyalar miqdorining ortishi va ularning samarali o'zlashtirilishi natijasida ta'minlandi.

Respublika yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi barqaror ravishda o'sib bordi va 2010 yilda 52,5% foizni tashkil qildi, bu 2000 yil ko'rsatkichidan 21,5 punktga ortiqdir.

3.3. MHTdan makroiqtisodiy tahlil va bashoratlash maqsadida foydalanish.

MHT asosida amalga oshiriladigan tahlilning asosiy yo'nalishlaridan biri iqtisodiy o'sish darajasi va iqtisodiy kon'yunkturaning tebranishi hisoblanadi.

YaIM hajmini o'zgarmas baholarda hisoblab uning dinamikasini o'rganish muhim yo'nalishlardan biri bo'lib, u ko'p jihatdan mamlakat iqtisodiy salohiyatini investitsiyalar hisobiga oshirish bilan bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy kon'yunkturaning tebranishi ko'p jihatdan mavjud asosiy fondlardan foydalanish darajasiga bog'liq.

Iqtisodiy o'sish darajasi ko'rsatkichlaridan mamlakatning u yoki bu davrdagi o'sish tendentsiyalarini o'rganish, olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning samaradorligi o'rganish uchun foydalaniladi.

3.3.1-jadval

MDH mamlakatlarida YaIM (o'zgarmas baholarda, 2000 yilga nisbatan foiz hisobida)⁵ dinamikasi

	2005	2006	2007
O'zbekiston	129,7	139,4	152,6
Ozarbayjon	188,3	253,2	317,0
Armaniston	178,0	201,5	229,0
Belorussiya	143,4	157,7	171,0
Gurjiston	142,6	156,0	175,0
Qozog'iston	163,8	181,3	197,0
Kirg'iziston	120,3	124,0	134,0
Moldova	140,8	147,5	152,0
Rossiya	134,7	144,6	156,0
Tojikiston	158,6	169,7	183,0
Ukraina	145,0	155,5	167,0

MDH davlatlari ichida YaIM ko'rsatkichi bo'yicha eng yuqori darajaga erishgan mamlakat Ozarbayjon bo'lib, uning YaIM (o'zgarmas baholarda) 2000 yilga nisbatan 317,0%ni tashkil etdi.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Кўмитаси маълумотлари асосида

Tahlilning keyingi yo'nalishi YaIMdan foydalanish tarkibini o'zgarishini o'rganishdan iborat: oxirgi istemol, yalpi jamg'arish, sof eksport. Ushbu tahlil asosida yana uy xo'jaliklari istemoli tarkibini o'rganish mumkin (masalan, oziq-ovqat mahsulotlari sotib olish ulushi), YaIMning mudoafaga, boshqarishga, sog'liqni saqlashga, ta'lim va ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflangan qismi.

3.3.2-jadval

O'zbekistonning 2000-2009 yillardagi YaIMdan foydalanish tarkibi⁶

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:										
1. Yakuniy iste'mol uchun xarajatlar jami	80,6	80,0	78,2	73,0	68,1	64,3	63,5	63,5	64,0	64,2
a) xususiy	60,9	60,6	59,3	54,5	50,9	47,4	47,4	47,0	46,8	46,6
b) davlat	18,7	18,5	18,0	17,4	16,2	15,9	15,3	15,6	16,0	16,2
2. Yalpi jamg'arish	19,6	21,1	21,2	20,8	24,5	28,0	29,6	28,2	27,8	28,0
3. Sof eksport	-0,2	-1,1	0,6	6,2	7,4	7,7	6,9	5,3	5,2	5,4

YaIMdan foydalanish tarkibida ham ijobiy o'zgarishlar yuz bergan: yakuniy iste'mol uchun harajatlar ulushi kamayib, yalpi jamg'arish va sof eksport ulushi ortib borgan. Bunday holat mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanib borayotganini, uning kelajagi yanada porloq ekanini va xalqning turmush darajasi rivojlanib borayotganini ifodalaydi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nimada va uning qanday asosiy xususiyatlarini bilasiz?

2. 1993 yilda qabul qilingan MHTda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar qanday institutsional sektorlarga ajratilgan?

3. Milliy hisoblar tizimida iqtisodiy faoliyat natijalari ko'rsatkichlari va ularni hisoblash usullari qanday?

4. MHTning muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlari orasidagi bog'lanishlarni qanday ifodalash mumkin?

5. MHTdagi asosiy hisoblamalar tuzish va ularni hisoblash:

- ishlab chiqarish hisoblamasi
- daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi
- daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasi
- daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi
- daromadlardan foydalanish hisoblamasi
- kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi
- tovar va xizmatlar hisoblamasi

⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида

6. Joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda 360 mln. AQSh dollari, mahsulotlar va importga sof soliqlar – 90 mln. AQSh dollari, oraliq iste'mol – 162 mln. AQSh dollari bo'lsa, yalpi ichki mahsulotni bozor bahosida hisoblang va «ishlab chiqarish» hisoblamasini tuzing.

7. Quyidagi ma'lumotlar asosida «daromadlarni hosil bo'lishi» hisoblamasini tuzing: Hisobot yilida yalpi ichki mahsulot bozor bahosida 400 mln. AQSh dollari, ishlab chiqarish va importga sof soliqlar – 116 mln. AQSh dollari, yonlanma ishchilarning mehnat xaqqi – 160 mln. AQSh dollarini tashkil etsa, yalpi foyda va yalpi aralash daromadni aniqlang.

8. Quyidagi ma'lumotlar asosida yalpi milliy daromad ko'rsatkichini hisoblang va daromadlarning birlamchi taqsimlanishi» hisoblamasini tuzing (mln. AQSh dollari):

1. Iqtisodiyotdagi yalpi foyda va yalpi aralash daromad – 1260
2. Yollanma ishchilarning mehnat haqqi – 1200
3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar – 560
4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar – 120
5. «Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar – 40
6. «Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar – 72

9. Joriy yilda yalpi milliy daromad 2400 mln. AQSh dollari, «Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar – 8 mln. AQSh dollari, «Tashqi dunyo»ga berilgani esa – 6 mln. AQSh dollari bo'lsa, yalpi milliy mavjud daromadni aniqlang va «daromadlarni ikkilamchi taqsimlanishi» hisoblamasini tuzing.

10. Joriy yilda uy xo'jaliklarini yakuniy iste'moli 1400 mln. AQSh dollari, uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakuniy iste'moli – 60mln. AQSh dollari, davlat muassasalari yakuniy iste'moli – 400 mln. AQSh dollari tashkil etgan. Yalpi milliy mavjud daromad o'rganilayotgan yilda 2200 mln. AQSh dollari bo'lsa, «daromadlardan foydalanish» hisoblamasini tuzing.

11. Joriy yilga iqtisodiyot bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. AQSh dollari)

1. Yalpi Milliy jamg'arish – 804
2. «Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar – 20
3. «Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar – 24
4. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi – 500
5. Moddiy aylanma vositalar zahiralari o'zgarishi – 80
6. Sof sotib olingan er va nomoddiy aktivlar - 40

Berilgan ma'lumotlar asosida «kapital bilan operatsiyalar» hisoblamasini tuzing.

12. Joriy yildagi quyidagi ma'lumotlar asosida «tovar va xizmatlar» umumlashgan hisoblamasini tuzing (mln.AQSh dollari)

1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda – 5000
2. Oraliq iste'mol – 2400
3. Tovar va xizmatlar eksporti – 640
4. Tovar va xizmatlar importi – 500
5. Mahsulotlarga sof soliqlar – 140
6. Importga sof soliqlar – 60
7. Yakuniy iste'mol xarajatlari – 1560
8. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi – 640
9. Moddiy aylanma vositalar zahiralari o'zgarishi - 360

13. Hisobot yilida mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm, joriy baholarda):

1.	Yalpi ishlab chiqarish tovar va xizmatlar qiymati, asosiy bahoda	2000
2.	Oraliq iste'mol	940
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	140
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalari	42
5.	Yollanma ishchilarning mehnat haqqi	500
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	180
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalari	50
8.	«Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	13
9.	«Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	25
10.	«Tashqi dunyo»dan olingan transfertlar	11
11.	«Tashqi dunyo»ga berilgan transfertlar	5
12.	Yakuniy iste'mol xarajatlari:	40
	- uy xo'jaligi	
	- davlat muassasalari	
	- uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	
13.	«Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar	6
14.	«Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	7
15.	Yalpi jamg'arish:	230
	- asosiy kapitalni	
	- moddiy aylanma vositalar zahiralari o'zgarishi	40
16.	Tovar va xizmatlar importi	260
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	448

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzing: ishlab chiqarish hisoblamasi, daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi, daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasi, daromadlarni ikkilamchi taqsimlash hisoblamasi, daromadlardan foydalanish hisoblamasi, sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi, tovar va xizmatlar hisoblamasi.

IV BOB. AHOLI STATISTIKASI.

4.1. Aholi - statistikaning o'rganish ob'ekti.

Aholi (demografiya) statistikasi – ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning eng qadimgi va muhim tarkibiy qismi bo'lib, u aholi yashash sharoitida yoki hayotida yuz bergan demografik hodisa va jarayonlarni statistik hisobga olish va tahlil qilish usullarini ishlab chiqadi va amaliyotda qo'llaydi.

U ijtimoiy fan bo'lib, o'zining bilish jarayonida umuminsoniy falsafa va iqtisodiyot nazariyasi fanlariga suyanadi va aholini yashash qonuniyatlarini miqdor va sifat jihatlarini ifodalaydi. Bular aholining tabiiy va mexanik harakati, mamlakat hududlari bo'yicha joylanishi, takror paydo bo'lishi va uning ijtimoiy tuzilishi xaqidagi qonunlardir. Ilmiy ta'limotga asosan bu qonunlar zaminida jamiyatning ishlab chiqarish munosabatlari – iqtisodiy tuzumi yotadi. Shuning uchun bu qonunlar iqtisodiy tuzum bilan birgalikda o'rganilishi kerak.

Har qanday davlat (tuzum)ning aholisi o'z tarkibi bo'yicha har xil bo'ladi va vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Shuning uchun aholining rivojlanish qonununiyatlari, uning tarkibini o'zgarishi va uning ko'p tomonlari konuret tarixiy sharoitlarni hisobga olgan holda o'rganilishi kerak.

Mamlakatimizning bozor iqtisodiyotiga o'tishi tufayli aholini, jamiyatda ro'y berayotgan jarayonlarni, turmush sharoitlarini statistik o'rganishga qiziqish yanada ortib bormoqda, chunki aholi birinchidan ishlab chiqarish jarayonining bevosita ishtirokchisi va ikkinchidan bu jarayon natijasining iste'molchisi xam hisoblanadi.

Aholi statistikasining o'rganish ob'ekti ma'lum hududda yashovchi odamlar jamoasi hisoblanib, ular tug'ilishi va vafot etishi hisobiga o'zini o'zi tiklab turadi. Bunda kuzatish birligi alohida odam, oila yoki uy xo'jaliklari bo'lishi mumkin. Aholi statistikasida statistik kuzatish ob'ekti bo'lib, odamlarning har xil to'plamlari bo'lishi mumkin: barcha aholi (mavjud yoki doimiy yashovchi), aholining ayrim guruhlari (mexnatga layoqatli aholi, ishsizlar, nafaqaho'rlar, shahar yoki qishloq aholisi, erkak yoki ayollar va h.k.), yoshlar yoki aksincha, yoshi ulug'lar, yil davomida tug'ilganlar (yoki boshqa davr orasida) yoki vafot etganlar va h.k. Odatda kuzatish ob'ekti va birligi tadqiqot maqsadiga bog'liq holda tanlanadi.

Aholi statistikasining ma'lumot manbalari quyidagilardan iborat: aholi ro'yhati – aholi xaqidagi ma'lumotlarning birinchi va asosiy manbai bo'ib, u aholi haqida har tomonlama to'liq va aniq ma'lumotlarni beradi. Lekin umumiy aholi ro'yxatini o'tkazish – katta mehnat va mablag' talab

qiladigan jarayon bo'lgani uchun BMT statistik hay'ati uni har o'n yilda bir marta amalga oshirishni taklif qilgan.

Ro'yhatga olishlar orasida esa mamlakatda yuz bergan demografik va ijtimoiy jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni joriy hisob yoki tanlama kuzatish ma'lumotlaridan olish mumkin. Aholining tabiiy va mexanik harakati haqidagi ma'lumotlar asosida har bir xududdagi yillik aholi sonini hisoblash mumkin.

Aholini statistik o'rganish natijalari asosida turli xil ijtimoiy-iqtisodiy masalalar echiladi va aholi statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- aniq hudud, moment va sharoitda aholi sonini aniqlash;
- aholini mamlakatning ayrim hududlari bo'yicha joylanishini (zichligini) tahlil qilish;
- aholi tarkibini (jisni, yoshi, millati, ijtimoiy holati, ma'lumoti, bandligi va h.k.) o'rganish;
- aholini takror paydo bo'lishi (tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, nikohdan o'tish va uni bekor qilish) jarayonlarini o'rganish;
- aholi migratsiyasi (ko'chib kelishi, ko'chib ketishi) jarayonlarini o'rganish;
- aholi soni va tarkibi kelajagini bashoratlash va h.k.

4.2/Aholi soni statistikasi.

Statistikaning eng muhim birlamchi vazifalaridan biri aholi sonini va uning mamlakat hududlari bo'yicha joylashishini o'rganishdan iborat. Yuqorida aytilganidek, aholi soni haqidagi asosiy ma'lumot manbai bo'lib, aholi ro'yhati hisoblanadi va u aholi sonini ma'lum kun yoki ma'lum momentga (kritik momentga) nisbatan ifodalaydi. Ro'yhatlar orasida ma'lum aholi punktining aholisi soni avvalgi aholi ro'yxati ma'lumotlari va aholining joriy hisobi, ularning tabiiy va mexanik harakati ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilish yo'li bilan balans sxemasi bo'yicha aniqlanadi: yil oxiridagi aholi soni=yil boshidagi aholi soni+yil davomida tug'ilganlar soni+kelganlar soni-o'lganlar soni-yil davomida ko'chib kelganlar soni.

$$A_1=A_0+T+K_{el}-O'-K_{et};$$

Aholi sonini hisobga olish aholi yashaydigan punktlar bo'yicha amalga oshiriladi va u doim o'zgarib turadi. Aholi xaqidagi ma'lumot tenglashtirilgan vaqt – kritik moment deb ataladi.

Bunda doimiy va vaqtincha yashaydigan aholi sonini bir-biridan ajratish lozim.

Doimiy yashaydigan aholiga - hisob o'tkazilgan davrda qaerda bo'lishidan qat'iy nazar shu aholi punktida ro'yhatdan o'tgan va yashaydigan shaxslar kiradi.

Bu ko'rsatkichlarni to'liq hisobga olish uchun vaqtincha yo'q bo'lganlar va vaqtincha yashayotganlar kabi ko'rsatkichlar bilan to'ldiriladi.

Vaqtincha yashayotganlarga doimiy yashash joyi boshqa punktda bo'lib, hisobga olinayotgan vaqtda shu punktga kelgan shaxslar (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) tushuniladi.

Vaqtincha yo'q bo'lganlar doimiy shu punktga yashab, lekin hisob vaqtida vaqtincha (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) boshqa hududga ketgan shaxslar tushuniladi. Lekin bu qoidadan ba'zi bir cheklanishlarga yo'l qo'yiladi. Masalan, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari talabalari amalda o'quv joylaridagi doimiy aholi soniga qo'shiladi.

Har qanday punktga aholi soni yil davomida sezilarli darajada o'zgarib turishi sababli, har xil ko'rsatkichlarni hisoblash maqsadida statistikada aholining o'rtacha yillik soni aniqlanadi.

Aholining o'rtacha yillik soni, odatda aholini yil boshidagi va yil oxiridagi sonini hisobga olgan holda o'rtacha arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi: $A = \frac{A_0 + A_1}{2}$

Aholining soni bir necha teng oraliqdagi muddatlar masalan, choraklar bo'yicha berilgan bo'lsa, u holda o'rtacha xronologik formula bo'yicha

aniqlanadi: $A = \frac{\frac{1}{2}A_1 + A_2 + A_3 + \dots + \frac{1}{2}A_n}{n-1}$;

Mamlakat aholisi uning hududi bo'yicha joylanishi nuqtai nazardan shahar aholisi va qishloq aholisiga bo'linadi. Shahar aholisiga shaharlarda va shahar ko'rinishidagi posyolkalarda yashovchi, qishloq aholisiga esa qishloq joylarida yashovchi barcha shaxslar kiradi. (Aholini bunday shahar va qishloq aholisiga ajratishni, ularni ishlab chiqarish belgisi bo'lgan mehnat xarakteriga qarab: qishloq xo'jaligida va unda bo'lmagan aholiga ajratish bilan almashtirmaslik lozim). U yoki bu aholi punktini shaharga kiritish qonun bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasida doimiy aholining o'rtacha yillik aholi soni 2010 yilda 28,3 mln. kishini tashkil etgan. Ularning 40 foizdan ortig'i qishloq aholisi tarkibiga 60 foizga yaqini esa shahar aholisi tarkibiga kiritilgan. O'zbekistonda Markaziy Osiyo mintaqasining 46,6 foiz aholisi yashaydi.

O'zbekistonning o'ziga xos demografik xususiyati shundaki, bu erda aholining o'sish sur'atlari yuqori. Keyingi yillarda aholi tabiiy o'sishining bir qadar pasayishiga qaramasdan, respublikamizda bu ko'rsatkich MDH davlatlari orasida eng yuqori ko'rsatkichlardan biri bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib: $DA=MA-VYa+VY$

$MA=DA+VYa-VY$

DA – doimiy aholi soni

MA – mavjud aholi soni

VY – vaqtincha yo'q bo'lgan aholi soni

VYa – vaqtincha yashayotgan aholi soni

Masalan, «A» shahar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud (ming kishi):

1) yil boshida mavjud aholi soni - 315

2) shulardan vaqtincha yashayotgan shaxslar soni – 11

3) vaqtincha yo'q bo'lgan shaxslar soni – 19

4) yil oxirida shaharda doimiy yashovchilar soni – 307

5) shulardan vaqtincha yashayotganlar soni – 12

6) yil oxirida vaqtincha yo'q bo'lganlar soni – 18

U holda: 1) DA yil boshida= $315-15+19=323$ ming kishi

2) DA yil oxirida= $307-12+18=313$ ming kishi

3) DA soni o'zgarishi = - 10 ming ishi

4) MA yil boshida= $323+11-19=315$ ming kishi

5) MA yil oxirida= $307+12-18=301$ ming kishi

6) MA soni o'zgarishi = - 14 ming kishi

Bunda aholining yil boshi va oxiridagi ikki xil sonini hisoblashdan maqsad, har xil ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlash hisoblanadi: ularga uy-joy, bog'cha-yasli, o'quv yurtlari binolari va kasalxonalarini qurishda har bir aholi yashaydigan punktning doimiy aholisi sonidan, shaxar transportini to'xtovsiz ishlashini va kunlik oziq-ovqat bilan ta'minlash maqsadida mavjud aholi sonidan kelib chiqishi kerak. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoit aholining hududlar bo'yicha tarqalishini va ayrim hudud yoki administrativ birliklar bo'yicha soni va zichligi aniqlanadi. Zichligini aniqlash uchun shu xududda yashovchi aholi sonini hudud kengligiga (km^2) bo'lib aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha bu ko'rsatkich 2010 yilda o'rtacha 63,1 kishi (28338,9 ming kishi/448,9 km^2)ga teng bo'lgan. Lekin bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim xududlari bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi.

4.3. Aholi tarkibi statistikasi.

Aholining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi muhim demografik xarakteristikasi bo'lib hisoblanadi. Mamlakat aholisining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi har kalendar yilning boshida, aholi soni aniqlangach hisoblanadi. Hisoblash, aholisi 100 mingdan ortiq bo'lgan shaharlar va viloyatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Yosh tarkibi odatda quyidagi variantlarda beriladi: bir yilliklar, besh va o'n yoshlar. Mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo'lganlar, mehnat yoshidagilar va mehnat yoshidan o'tganlar guruhleri bir-biridan ajratiladi.

Odatda bunday guruhlashga qo'shimcha sifatida maxsus grafiklar-jinsi-yoshi piramidalari tuziladi. Ular yosh tarkibini ko'rinarli ravishda qayta ishlab chiqadilar, ularni demografiyasi zonalarini aniqlaydilar (4.3.1-chizma).

Aholining o'rtacha yoshi o'rtacha tortilgan arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi:

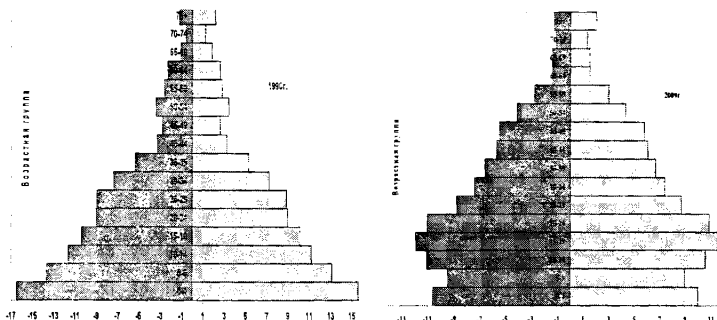
$$V = \sum V_i \times A_i / \sum A_i$$

Bunda, A_i – i- yoshdagi aholi soni

V_i – yosh ko'rsatkichi

$\sum V_i \times A_i$ – odam – yilning umumiy soni – ma'lum yoshdagi odam sonini shu yoshga ko'paytmasi

$\sum A_i$ – aholining umumiy soni

4.3.1-chizma. O'zbekiston aholisining 1990 va 2010 yillardagi jinsi va yosh tarkibi

O'zbekiston aholisi tarkibini o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, unda yoshlar (16 yoshgacha) va pensionerlar (60 yoshdan yuqori)

salmog'i yuqori. 60 yoshdan so'ng esa umumiy aholi sonida ayollar salmog'i yuqoriroq.

Aholi sonini yoshi bo'yicha guruhlariga ko'paytirib ham hisoblash mumkin. O' holda yoshi kattaligi (Vi) sifatida yosh intervalining o'rtasi olinadi. Masalan, «A» tuman aholisining yoshi bo'yicha soni berilgan. Aholining o'rtacha yoshini hisoblash lozim bo'lsin.

Yoshi, yili	Aholi soni, ming kishi	Yosh intervalining o'rtasi	Kishi - yosh soni
1	2	3	4=2x3
0-4	442,0	2,5	1105,0
5-9	401,0	7,5	3007,5
10-14	431,4	12,5	5392,5
15-19	426,8	17,5	7469,0
20-25	451,8	22,5	10165,5
-----	-----	-----	-----
100 yosh va undan katta	0,4	103,5	41,4
Jami	5728,6	-	17185,8

Echim: Jadval ma'lumotlariga qaraganda tuman aholisining o'rtacha yoshi teng:

$$V=17185,8:5728,6=30,0 \text{ yosh}$$

4.4. Aholining tabiiy harakati statistikasi.

Har qanday hududning aholi soni uning tuzilishi, tug'ilishi, vafot etishi va migratsiyasi hisobiga o'zgarib turadi. Aholi sonini tug'ilishlar va vafot etishlar hisobiga o'zgarishi aholining tabiiy harakati deb ataladi.

Aholining tabiiy harakati avvalo mutloq ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi: tug'ilishlar soni – T, vafot etganlar soni – VE, tabiiy o'sish soni – (T-VE). Shular qatoriga nikohdan o'tganlar soni – No't va nikohdan o'chganlar soni – No'ch ko'rsatkichlari ham kiradi.

Aholining tug'ilishi, vafot etishi va tabiiy o'sish darajasi va o'zgarishi kishilar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liq. Bu ko'rsatkichlar avvalo ma'lum davr (masalan, bir yil) uchun mutloq miqdorlarda aniqlanadi va shu jarayonlar xaqida ma'lum fikr yuritish imkoniyatini bersa xam, lekin ular bunday tabiiy xarakatlarning intensivligi (tezligi) darajasini ifodalab bera olmaydi, chunki mamlakatlar aholisi soni xar xil. Masalan, ikkita mamlakatning har birida bir yilda 20 mingdan aholi tug'ilgan bo'lib, u mamlakatlarning o'rtacha yillik aholi soni birinchisida 40,0 mln, ikkinchisida 60 mln. kishiga teng. Tug'ilish darajasi qaysi mamlakatda yuqori yoki past ekanini aniqlash uchun bu jarayonlarning nisbiy darajalari aniqlanadi. Buning uchun tug'ilish, vafot

etish va tabiiy o'sish absolyut sonini mamlakatning o'rtacha yillik aholi soniga bo'lish kerak. Statistika bunday ko'rsatkichni har bir ming kishiga nisbatan (promilleda) ifodalanadi.

- Aholining tabiiy xarakatini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

Birinchi guruh - aholi tabiiy harakatining umumiy ko'rsatkichlarini aniqlash uchun demografik hodisalar sonini aholining o'rtacha yillik soniga bo'lib aniqlanadi.

1. Tug'ilishning umumiy koeffitsienti ma'lum xududdagi aholining xar 1000 tasiga nechta tug'ilish to'g'ri kelishini ifodalaydi

Tug'ilish umumiy $K^l = T \times 1000\% / \bar{A}$;

«A» shahrining o'rtacha yillik aholi soni 400 ming kishi. 2004 yilda 5,6 ming kishi tug'ilgan

Umumiy tug'ilish $K^l = 5,6 / 400 \times 1000\% = 14\%$;

Demak, shahardagi har ming kishiga 14 bola tug'ilganini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni ham vaqt bo'yicha, ham xududlar bo'yicha solishtirish mumkin.

2. Vafot etishning umumiy koeffitsienti xar ming kishidan nechta vafot etganini ifodalaydi.

Umumiy vafot etish $K^l = VE / \bar{A} \times 1000\%$

«A» shaxrida 2004 yilda 4,0 ming kishi vafot etgan.

Umumiy vafot etish $K^l = 4,0 / 400 \times 1000\% = 10\%$

Demak, shahardagi har ming kishidan 10 tasi vafot etganini ifodalaydi.

3. Aholining tabiiy o'sish koeffitsienti xar 1000 kishiga to'g'ri kelgan tabiiy o'sish darajasini ko'rsatadi.

Tabiiy o'sish $K^l = T - VE / \bar{A} \times 1000\%$

«A» shahri uchun tabiiy o'sish koeffitsienti

Tabiiy o'sish $K^l = 5,6 - 4,0 / 400 \times 1000\% = 4\%$ yoki

Tabiiy o'sish $K^l = 14 - 10 = 4\%$

Demak, shahardagi har ming kishiga 4ta tabiiy ko'payish to'g'ri kelgan.

O'zbekiston mustaqilligi yillarida yangicha demografik holat yuz berdi: bular ayniqsa aholi tug'ilishi, tabiiy takror paydo bo'lishi, migratsiya va urbanizatsiya sohalarida yuz berdi.

Umuman, o'sish darajasi va aholi sonining mutloq o'sishi ancha pasaydi.

Keyingi o'n yil ichida (2001-2010 yy.) O'zbekiston aholisi 3,4 mln. kishiga ortdi va 28,3 mln. kishini tashkil etdi. O'rtacha har yil aholi

1,4%ga ortdi, yoki o'rtacha yillik absolyut o'sish – 375 ming kishini tashkil etdi.

Avvalgi o'n yillikda (1991-2000 yy.) O'zbekiston aholisi 3,9 mln. kishiga ortdi va 25,0 mln. kishini tashkil etdi. O'rtacha har yil aholi 1,8%ga ortdi, yoki o'rtacha yillik absolyut o'sish – 390 ming kishini tashkil etdi.

Undan avvalgi o'n yilda (1981-1990 yy.) O'zbekiston aholisi 4,1 mln. kishiga yoki har yili 410 ming kishiga ortgan, o'rtacha o'sish tempi 2,5%ni tashkil etgan.

Undan ham avvalgi o'n yilda (1959-1970 yy.) esa mamlakat aholisi o'rtacha 3,8%ga ortgan.

4. Yashash koeffitsienti tug'ilish va vafot etish orasidagi nisbatni ifodalaydi:

Yashash $K^t = T/VE \times 100\%$; yoki

Yashash $K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t / \text{Umumiy vafot etish } K^t$

Yuqoridagi misolda «A» shaxrida yashash koeffitsienti =1,4 (tug'ilganlar soni vafot etganlar sonidan 1,4 marta ko'p)ga teng.

Nikohdan o'tish va nikohdan o'chish koeffitsientlari ham shularga o'shab aniqlanadi.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlar – maxsus va yakka koeffitsientlar demografik jarayonlar sonini o'sha guruh aholi soni bilan solishtiriladi. Bu ko'rsatkichlar mamlakatdagi demografik ahvolni keng ma'noda o'rganish imkoniyatini beradi.

1. Tug'ilishning maxsus koeffitsienti yil davomida bola tug'ish yoshidagi xar 1000 ayoldan (yosh guruhi 15-49 yosh) qanchasi bola ko'rganini ifodalaydi:

Maxsus tug'ilish $K^t = T/A_{15-49 \text{ yosh}} \times 1000\%$

Bunda, $A_{15-49 \text{ yosh}}$ – 15-49 yoshdagi ayollarning o'rtacha yillik soni tug'ilishning umumiy va maxsus koeffitsientlari orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

Maxsus tug'ilish $K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t / d$

Bunda $d = A_{15-49} / A$ – 15-49 yilli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i.

«A» shahridagi 15-49 yilli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i 24,5% bo'lsa,

Maxsus tug'ilish $K^t = 14\% / 0,245 = 57,1\%$

2. Tug'ilish va vafot etishning yosh koeffitsientlari. Masalan, vafot etishning yosh koeffitsienti ma'lum yoshdagi kishilarning vafot etish darajasini ifodalaydi:

Vafot etish $K^t = Xy$ oshda vafot etganlar soni/ $\bar{A}_x \times 1000\%$

Uchinchi guruh - andozaviy koeffitsientlar bo'lib, ular aholini takror paydo bo'lishini hududlar bo'yicha yoki bir hududdagi har xil vaqtlar orasidagi o'zgarishlarni aniqlash imkoniyatini beradi,

4.4.1-jadval

Ikkita «A» va «V» aholi punktlari bo'yicha 2010 yilda quyidagi ma'lumotlar berilgan

Yoshi, yil	A		V		Region
	VE koeffitsienti	Ax jamiga nisbatan%	VE koef. X	Ax, jamiga nisbatan %	Ax jamiga nisbatan %
0-30	2	60	2	30	42
30-60	6	30	5	30	41
60-yuqori	22	10	21	400	17
Jami	5,2	100	10,5	100	100

Berilgan ma'lumotlarga qaraganda vafot etish, koeffitsienti yosh kategoriyalari bo'yicha kichik bo'lsa ham, «V» punktda «A» punktiga nisbatan yuqori. Bunday holat aholining yosh tarkibi xar xil bo'lganligi sababli sodir bo'lgan: «V» punktidagi aholi tarkibi ancha yosh. Tarkib omili ta'sirini yo'qotish maqsadida andozaviy ko'rsatkichlarni hisoblaymiz (masalan, region bo'yicha olingan aholi tarkibi asosida):

$$\text{«A» uchun } VE_k^t = 2 \times 42 + 6 \times 41 + 22 \times 17 / 100 = 7,04\%$$

$$\text{«V» uchun } VE_k^t = 2 \times 42 + 5 \times 41 + 21 \times 17 / 100 = 6,46\%$$

Bu ko'rsatkichlar asosida aytish mumkinki, «A» punktda vafot etish koeffitsienti yuqoriroq.

Shunday qilib, demografik jarayonlarni o'rganish jarayonida faqat umumiy ko'rsatkichlardan foydalanish etarli emas. Aholini takror paydo bo'lish jarayonini faqat o'zaro bir-biri bilan bog'langan ko'rsatkichlar tizimi to'liq aks ettirishi mumkin: umumiy, yakka, maxsus, andozaviy ko'rsatkichlar.

Sobiq SSSR davlatining parchalanishi va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida aholining mexanik xarakati faollashib ketdi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar soni ortdi. Bular haqidagi ma'lumotlar davlatning migratsiya xizmati tomonidan to'planib, Davlat statistika qo'mitasiga beriladi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar sonining ortishi qabul qiluvchi tomon uchun qo'shimcha tashvishlar yaratadi: ishga joylash, uy-joy bilan ta'minlash, ijtimoiy qo'llab quvvatlash, tibbiy yordam ko'rsatish va h.k.

Aholining tabiiy va mexanik xarakati sababli aholi sonining o'zgarishini o'rganish uchun aholining umumiy o'sish koeffitsienti aniqlanadi. Uni bir necha usul bilan aniqlash mumkin:

Umumiy o'sish $K^t = \text{tabiiy o'sish } K^t + \text{Mexanik o'sish } K^t$;

Umumiy o'sish $K^t = (T-VE) + (K-CH) / \bar{A} \times 1000\%$;

Umumiy o'sish $K^t = A_1 - A_0 / \bar{A} \times 1000\%$

«A» shahrida 2010 yil boshida 398 ming kishi yil oxirida esa 402 ming kishi mavjud bo'lgan. Yil davomida 3,; ming kishi ko'chib kelib, 1,0 ming kishi ko'chib ketgan.

Mexanik o'sish $K^t = 3,; -1,0 / 400 \times 1000\% = 6\%$

Umumiy o'sish $K^t = 4\% + 6\% = 10,0\%$

Shunday qilib, barcha omillar hisobiga aholining o'sishi 10%₀ga, shu jumladan, mexanik o'sish 6% tashkil etgan.

O'zbekiston 2010 yil statistik axborotnomasi ma'lumotlariga ko'ra, 2010 yil O'zbekiston Respublikasining o'rtacha doimiy aholi soni 28,3 mln. kishini tashkil qildi.

4.4.2-jadval

Aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlari⁷

	kishi		O'sish, kamayish, kishi (+, -)	Har 1000 kishiga	
	2008y.	2009y.		2008y.	2009.
Tug'ilganlar	646096	649727	3631	23,664	23,399
O'lganlar	138792	130659	-8133	5,083	4,706
Tabiiy o'sish	507304	519068	11764	18,581	18,694
Nikohlar	250200	277600	27400	9,1649	9,997
Ajrashishlar	16400	17200	800	0,601	0,619

2009 yilda tug'ilganlar soni 649,7 ming kishini tashkil qildi va 2008 yilning shu davriga nisbatan 3,6 ming kishi yoki 0,5 foizga oshdi, tug'ilish koeffitsienti 23,4 promilleni tashkil qildi.

2009 yilda 277,6 ming nikoh ro'yxatga olindi, ajralishlar soni esa 17,2 mingtani tashkil qildi. 1000 aholiga 9,99 nikoh va 0,6 ajrashish to'g'ri kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, ko'chib kelish, ko'chib ketish va mexanik o'sish kabi ko'rsatkichlar va ularning koeffitsientlari ma'lum tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat aholisining sonini, istiqboldagi sonini aniqlash imkoniyatini beradi. SHularni e'tiborga olib tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat makroiqtisodiyoti tashkil etiladi.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

4.5. Vafot etish jadvallari va aholi sonini bashoratlash.

Vafot etish va umrning o'rtacha uzunligi jadvallarida sharti avlod soni (bir yilda tug'ilgan 100 ming kishi)ning o'zgarishi faqat bitta-omil vafot etishini hisobga olgan holda ko'rsatiladi.

Jadvalda har bir yosh uchun (0 yosh, 1 yil, 2 yil va h.k. 100 yoshgacha) quyidagi ko'rsatkichlar keltiriladi:

1) X yoshgacha yashaydiganlar soni – l_x ;

2) X yoshda vafot etadiganlar soni – d_x ;

3) X yoshga etib vafot etish ehtimoli bo'lganlar – q_x

$$q_x = d_x / l_x$$

4) X yoshga etib keyingi yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar - R_x

$$R_x = l_x + 1 / l_x; \quad q_x + R_x = 1;$$

5) X yoshda yashaydiganlar o'rtacha soni;

$$l_x = l_x + l_x + 1 / 2;$$

6) X yoshdan oxirgi T_x yoshgacha yashash mumkin bo'lgan kam-yoshi soni T_x

$$T_x = \sum_{i=x}^{\infty} l_i;$$

7) Ularning kutilayotgan uzunligi (X yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan yillar soni) l_x^0

$$l_x^0 = T_x / l_x;$$

8) yashayolishi K^1 :

$$R_x = l_x + 1 / l_x;$$

Quyida vafot etish koeffitsienti va umrning o'rtacha uzunligi jadvalning sxemasi keltiriladi:

Yoshi X ₁ yil	l_x	d_x	q_x	P_x	l_x	T_x	l_x^0	P_x
0								
1								
2								
va h.k.								

Vafot etish jadvalidan ma'lumki, 30 yoshdan to oxirgi yoshgacha yashaydiganlar soni 4,046,901 kishi/yoshi. 30 yoshgacha yashaydiganlar soni 95,002 kishi, 31 yoshgacha esa – 94,785 kishi. 30 yoshga etganlar uchun vafot etish jadvalida etishmaydigan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

a) 30 yoshda vafot etadiganlar soni:

$$d_{30} = l_{30} - l_{31} = 95002 - 94785 = 217 \text{ kishi}$$

b) 30 yoshda vafot etishi mumkin bo'lgan kishilar soni:

$$q_{30} = 217 / 95002 = 0,00228;$$

v) 31 yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar soni:

$$P_{30}=1-q_{30}=0,99772;$$

g) 30 yoshda yashovchilar o'rtacha soni:

$$l_{30}=95002+94785/2=94894 \text{ kishi};$$

d) 30 yoshga etganlarning yashash mumkin bo'lgan davr:

$$l_{30}^0=4046901/95002=42,6 \text{ yosh}$$

Xar bir yoshdagi bolalar sonini, shu yoshga mos bo'lgan yashash koeffitsientiga navbatma-navbat ko'paytirib, lozim bo'lgan yosh guruhidagi bolalar sonini olish mumkin (migratsiya e'tiborga olmagan holda).

Ekstropolyatsiya usuli qo'llaganda aholining tug'ilishi, vafot etishi va migratsiya xaqidagi ma'lumotlar o'zgarmay qoladi deb farq qilinadi. Eng umumiy va yaqinlashtirilgan darajada baholash uchun aholining umriy o'sish koeffitsienti yoki avvalgi davrdagi aholining o'rtacha yillik absolyut o'rtacha o'sish ko'rsatkichidan foydalaniladi. Kelajakdagi aholi sonini ekstropolyatsiya qilish uchun dinamika qatorini tekislash usuli asosida amalga oshiriladi.

Region aholisi bo'yicha 2000-2010 yy. ma'lumotlari ma'lum. Olib borilgan tahlillar natijasida aniqlandiki, shu region aholisi sonini o'zgarishini quyidagi funktsiya

$A_t=148+0,05t+0,025t^2$ (2000 yil uchun $t=1$, 2001 yil uchun $t=2$ va h.k.). 2011 yildagi aholi sonini bashoratlaymiz uning uchun $t=13$

$$A_{2011}=148+0,05 \times 13+0,025 \times 13^2=152,86 \text{ ming kishi}$$

Statistik modellashtirish asosida aholi soni bashoratlanganda regression modellardan foydalaniladi. Ular demografik voqealarni tanlab olingan omillarga (masalan, tug'ilish-aholining savodlilik darajasiga, turmush farovonligiga, bolalar va davolash muassasalari bilan ta'minlanlik darajasiga va h.k.) bog'liqligini ifodalaydilar.

Kutilayotgan umr uzunligi (tug'ilgan avlodning o'rtacha yashashi mumkin bo'lgan yoshlar soni) O'zbekistonda 1926-1927 yillarda 43 yosh (shu jumladan, erkaklar 40 yosh va ayollar – 46 yosh)ga teng bo'lgan. Bu ko'rsatkichning maksimal darajasi 1986-1989 yillarda 70 yoshga teng bo'lib, keyingi yillarda bu ko'rsatkich pasayib bormoqda. 1998 yilda kutilayotgan umr uzunligi 67 yosh bo'lib (erkaklar uchun – 61 yil, ayollar uchun – 73 yosh) boshqa mamlakatlardagiga qaraganda ancha past.

4.5.1-jadval

Ayrim mamlakatlarda kutilayotgan umr uzunligi (yosh)⁸

Mamlakatlar	Barcha aholi	Erkaklar	Ayollar
O'zbekiston	67	61	73
Rossiya	68	60	71
Angliya	76	74	80
Germaniya	76	73	80
AQSH	76	73	79
Frantsiya	78	74	82
YAPONIYA	80	77	84

Bunday holat O'zbekiston va Rossiyada demografik holat yaxshi emasligini bildiradi. Kutilayotgan umr uzunligi rivojlangan mamlakatlarga qaraganda erkaklar uchun – 13 yosh, ayollar uchun 8 yoshga kam.

Vafot etish jadvallari ham butun aholi uchun, erkaklar uchun, ayollar uchun, shahar aholisi uchun, qishloq aholisi uchun (umuman va alohida erkaklar va ayollar uchun) tuziladi. Vafot etish jadvallari ma'lumotlari aholi sonini bashoratlash uchun, shuningdek umrni sug'urta qilish ta'rif stavkalarini tuzish uchun foydalaniladi.

Davlat va ayrim regionlar darajasida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni amalga oshirish uchun aholi soni, joylanishi va tarkibi haqidagi ma'lumotlar kerak bo'ladi. Qo'yilgan maqsad va mavjud axborotlarning xarakteriga qarab, bashoratlashning har xil usullaridan foydalanish mumkin. Ularning hammasi ham aniqlangan demografik va migratsion jarayonlar o'zgarimay qoladi deb faraz qilishga asoslangan. Bashoratning aniqlik darajasi hisob qilingan davrning uzunligi, boshlang'ich axborotlarning sifatiga, shuningdek tug'ilish, vafot etish va migratsiyaga ta'sir etuvchi omillarning to'g'ri aniqlanishiga bog'liq. Demografik bashoratlashda quyidagi usullar qo'llaniladi: ekstrapolyatsiya, yoshlarni surish usuli va statistik modellashtirish usuli.

Yoshlarni surish usuli aholining yosh tarkibi va vafot etish jadvalidagi yashash koeffitsientlaridan foydalanishga asoslangan. Uning mohiyati shundaki, shu yoshdagi t-vaqtdagi aholi soni X yosh gruppasidagi aholi sonini (X-1) shu yoshdagilarning yashash koeffitsientlariga ko'paytirib (t-1) aniqlanadi:

$$A_x^t = A_{x-1}^{t-1} \times P_{x-1}$$

⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Shunday qilib, ma'lum kundagi aholining yosh tarkibini bilgan holda, bir, ikki, uch va h.k. yildan keyingi ularning sonini hisoblash mumkin (migratsiyani hisobga olmagan holda).

Ma'lumki, aholi punktidagi 5 yoshdagi bolalar soni 1 sentyabr 2009 yilda 4000 kishi, 6 yoshdagilar esa – 4150 kishi bo'lgan. 7 va 8 yoshdagi bolalarning 1 sentyabr 2011 yildagi sonini hisoblaymiz. Bolalar soni haqidagi ma'lumotlarni va xar bir yoshdagilarning yashash koeffitsientlarini jadvalga ko'chiramiz:

YOsh , X yil	01.09.2009 y.da bolalar soni, kishi	Yashash koeffitsient-lari	01.09.2010 y. bolalar soni, kishi	01.09.2011 y. bolalar soni, kishi
5	4000	0,99940		
6	4150	0,99942	4000x0,99940=3998	
7		0,9947	4150x0,99942=4148	3998x0,99942=3996
8		0,99951		4148x0,99947=4146

Bunda, X – yosh gruppasi

X – yoshda vafot etganlar soni

A_x – shu yoshdagi o'rtacha aholi soni

Shu formula asosida aholining ma'lum jins, ijtimoiy, kasbiy va boshqa gruppalari bo'yicha vafot etish koeffitsienti hisoblash mumkin. Bunda X shu gruppaholini ifodalaydi.

«A» shahridagi 30-34 yoshdagi erkaklarning o'rtacha yillik soni 16504 kishi. Shu yoshlardan yil davomida 8202 kishi vafot etgan. 30-34 yoshdagi erkaklar orasida vafot etganlar koeffitsientini hisoblaymiz.

Vafot etish K^t

30-34 yoshdagi erkaklar= $82/16504 \times 1000\%_0=5\%_0$

Shunday qilib, shahardagi 0-34 yoshli erkaklarning har mingtasidan 5 tasi vafot etgan.

Bolalar (go'dak bolalar) vafot etish koeffitsienti – 1 yoshga etmasdan vafot etgan bolalar vafoti darajasini ifodalaydi. 1 yoshga etmagan go'daklarning hayoti ancha xavfli bo'lgani uchun bu ko'rsatkichning alohida hisoblanadi.

Bolalar vafot etishi $K^t=(VE_0/T_0+VE_1/T_1) \times 1000\%_0$;

Bunda, VE_0 – bu yildan oldingi yilda 1 yoshga etmasdan vafot etganlar soni

T_0 – bu yildan oldingi yilda tug'ilganlar soni

VE₁ – bu yilgi 1 yoshga etmasdan vafot etganlar soni

T₁ – bu yil tug‘ilganlar soni

Viloyatda 2009 y. – 20 ming, 2010 y. – 18 ming bola tug‘ilgan. 2004 yilda xammasi bo‘lib 1 yoshgacha bo‘lgan bolalardan 620 bola vafot etgan. Shulardan 450 tasi 2003 yilda tug‘ilganlar.

U holda,

Bolalar vafot etishi $K^l = (450/20000 + 170/18000) \times 1000\%_0 = 31,9\%_0$

Demak, 2009 va 2010 yilda tug‘ilgan bolalarning xar mingtasidan tahminan 32 tasi bir yoshga etmasdan vafot etgan.

Bu ko‘rsatkich xalqaro statistikada aholining turmush darajasini, shu jumladan, tibbiy xizmat darajasini (bola 1 yoshga etguncha tibbiy xizmat xodimlari hisobida turadi) ifodalovchi ko‘rsatkich sifatida qaraladi.

4.6. Aholi migratsiyasi statistikasi.

Aholining mexanik harakati yoki migratsiyasi deb, aholining bir aholi punktidan boshqa punktga o‘tishi yoki bir aholi punktidan boshqa punktga kelishi tushuniladi. Aholining ichki va tashqi migratsiyasi mavjud. Ichki migratsiya (mamlakat ichida doimiy yashash joyini o‘zgartirish), tashqi migratsiya (mamlakatdan doimiy yashash uchun chiqib ketish), mavsumiy (yilning ma‘lum davrlarida mavjud aholi sonining o‘zgarishi), mayatnikli migratsiya (kishilarning xar kuni uyidan ish yoki o‘qish joyiga, yoki aksincha xarakatiga aytiladi).

Aholining mexanik harakatlarini o‘rganish uchun mutloq va nisbiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

Absolyut ko‘rsatkichlar – aholi punktiga kelganlar soni – K, aholi punktidan chiqib ketganlar soni – r; migratsiyaning absolyut o‘shishi (k-r).

Nisbiy ko‘rsatkichlar – migratsion jarayonlarning intensivligini ifodalaydi:

Kelish $K^l = K/\bar{A} \times 1000\%_0$;

Ketish $K^l = r/\bar{A} \times 1000\%_0$;

Mexanik o‘shish $K^l = K - r/\bar{A} \times 1000\%_0$ yoki Kelish K^l - ketish K^l ;

«A» shaxriga yil davomida 560 ming kishi keldi va 260 ming kish ketib qoldi. U holda,

Kelish $K^l = 560/11500 \times 1000\%_0 = 4,86\%_0$

Ketish $K^l = 260/11500 \times 1000\%_0 = 2,20\%_0$

Mexanik o‘shish $K^l = 560 - 260/11500 \times 1000\%_0 = 2,66\%_0$

Demak, har ming kishiga 2,66 kishining mexanik o‘shishi to‘g‘ri kelgan.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Aholi-statistikasining o'rganish ob'ekti va bu sohada statistikaning vazifalari nimalardan iborat.

2. SHaxs, oila va uy xo'jaligi kategoriyalarini ta'riflang. Oila va uy xo'jaligi orasidagi farq nimada?

3. Aholi bo'yicha ma'lumot manbalari nimalardan iborat.

4. Aholi soni bo'yicha qanday ko'rsatkichlar aniqlanadi..

5. Aholi ro'yhatini o'tkazishdagi kritik moment nima va u qanday tanlanadi.

6. Kritik moment - bu:

a) aholi ro'yhati o'tkaziladigan vaqt

b) xonalarda yashovchi kishilardan so'rov o'tkaziladigan vaqt

v) aholi haqida ma'lumot to'planadigan vaqt

g) aholi soni tenglashtiriladigan vaqt.

7. To'g'ri ta'rifni belgilang.

Doimiy aholi - bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktdan hech qachon chiqib ketmaydigan kishilar;

b) doimiy ro'yhatda turuvchi kishilar

v) hisob o'tkazilayotgan vaqtda qaerda bo'lishidan qat'iy nazar odatda shu hududda yashovchi kishilar

Mavjud aholi - bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doim yashovchi kishilar

b) doimiy ro'yhatda turuvchi kishilar

v) qaysi hududda ro'yxatda turishidan qat'iy nazar, ro'yhat o'tkazilayotgan vaqtda shu aholi punktida bo'lgan kishilar

8. Vaqtincha yashayotgan kishilar – bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doimiy yashovchilar

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar

v) doimiy ro'yxatda boshqa punktda turib, ro'yhat o'tkaziladigan vaqtda bu punktga vaqtincha kelib qolgan kishilar.

9. Vaqtincha yo'q bo'lgan kishilar – bu:

a) ma'lum aholi punktida vaqtincha yashayotganlar

b) vaqtincha ro'yhatda turuvchi kishilar

v) doimiy ro'yhatda ma'lum aholi punktida turuvchi, lekin ro'yhat o'tkazilayotgan vaqtda shu punktda bo'lmagan kishilar.

10. Aholini tabiiy harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

a) tug'ilganlar soni

b) doimiy yashash uchun kelgan kishilar soni

- v) vafot etganlar soni
- g) tabiiy o'sish koeffitsienti
- d) vafot etishning yosh koeffitsientlari
- e) mexanik o'sish soni.

11. Aholining mexanik harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

- a) yashash koeffitsienti
- b) doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar soni
- v) mexanik o'sish koeffitsienti
- g) bolalarning vafot etish koeffitsienti.

12. Vafot etish jadvali ko'rsatkichlarini tanlang:

- a) ma'lum yoshgacha yashay olish koeffitsienti
- b) bolalarning vafot etish koeffitsienti
- v) vafot etishning umumiy koeffitsienti
- g) ma'lum yoshgacha yashovchilarning o'rtacha soni.

13. Mayatnikli migratsiyani to'g'ri ta'rifini aniqlang:

- a) aholining ishi yoki o'qishi bilan bog'liq bo'lgan bir aholi punktidan ikkinchisiga vaqti-vaqti bilan borib-kelib turishi
- b) aholining dam olish joyiga borishi va kelishi bilan bog'liq harakati
- v) aholining doimiy yashash joyini o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan harakati.

14. O'zbekiston aholisining yosh tarkibi bo'yicha yillar bo'yicha doimiy yashash joyini o'zgartirishini tahlil qiling:

Yillar	Jami	<i>Doimiy aholi soni yoshi bo'yicha, yosh</i>											
		15- yoshgacha	15- 19	20- 24	25- 29	30- 34	35- 39	40- 44	45- 49	50- 54	55- 59	60- 72	72dan yuqori
2006													
2010													

15. Tumanda 1 yanvar kuni 250 ming doimiy aholi yashagan, ulardan 2 mingtasi xar xil sabablar bilan tumandan tashqarida bo'lgan. Undan tashqari tumanda 5 ming kishi vaqtincha yashagan.

Mavjud aholi sonini aniqlang.

16. «A» shahrida aholi ro'yxati o'tkazilayotgan kritik moliyalashda mavjud aholi soni 315 ming kishi bo'lgan. SHulardan 11 ming kishi vaqtincha yashovchilar. Lekin shu vaqtda doimiy yashovchi aholidan 19 ming kishi vaqtincha yo'q bo'lgan. Doimiy aholi sonini aniqlang.

17. «V» shaxar aholisi quyidagicha bo'lgan, kishi:

1.01 – 80500 1.02 - 80550
 1.03 – 80600 1.04 - 80670
 1.07 - 80690 1.10 – 80730
 1.01 keyingi yil - 80780

I-kvartaldagi, I-yarim yildagi va yillik o'rtacha aholi sonini aniqlang.

18. Aholi punkti bo'yicha 1.01.2010 y. quyidagi ma'lumotlar mavjud, ming kishi: mavjud aholi-1000, vaqtincha yashayotganlar-5, vaqtincha yo'q bo'lganlar-6. Yil davomida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lgan, ming kishi: tug'ilganlar soni-16, shu jumladan doimiy aholida-12,4, doimiy yashash uchun ko'chib kelganlar-8, doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar (doimiy aholidan)-4,6. Yil oxirida vaqtincha yashayotganlar 1,2 mln. kishiga ortgan, vaqtincha yo'q bo'lganlar 2,4 ming kishiga kamaygan.

Aniqlang:

- 1) yil boshi va oxiriga doimiy aholi soni
- 2) yil oxiriga mavjud aholi soni
- 3) Doimiy aholining o'rtacha yillik soni
- 4) Doimiy aholining tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlari

19. «A» shahar bo'yicha 2010 yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholi soni, ming kishi:

Yil boshida	720
Yil oxirida	732
Mexanik o'sish koeffitsienti, %	8,9
Yashash koeffitsienti	1,76
1 yoshga etmay vafot etgan bolalar soni, kishi	25
Umumiy aholi tarkibida 15-49 yoshli ayollar ulushi	
Yil boshida	30
Yil oxirida	32

Shahar aholisining 2010 yildagi tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlarini (absolyut va nisbiy) aniqlang.

20. 2010 yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Aholi soni, ming kishi:

1 yanvarda 2010 y.	530
1 iyulda 2010 y.	532
1 yanvar 2011 y.	534
Tug'ilganlar soni, kishi	7434
Doimiy yashash uchun kelganlar, kishi	2846
Yashash koeffitsienti	1,4
Umumiy aholi sonida, ayollar ulushi, %	53

15-49 yoshli ayollar ulushi, umumiy ayollar sonida

39

Aniqlang:

1) Tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish va mexanik o'sish ko'effitsientlari

2) vafot etganlar soni

3) boshqa aholi punktlariga ketganlar soni

4) Maxsus tug'ilish ko'effitsienti

21. 2011 yil 1 yanvar kuni aholi punktida ayollar soni va yashayolish ko'effitsientlari berilgan (vafot etish va o'rtacha umr darajasi jadvalidan)

Yosh, yil	Ayollar soni, kishi	Yashayolish ko'effitsienti
25	3260	0,99928
26	4080	0,99925
27	4020	0,99923
28	1950	0,99918
29	4022	0,99915

2011 yil 1 yanvarga 27 va 29 yoshli ayollar sonini aniqlang.

22. Quyidagi ma'lumotlar berilgan:

- 5 yoshdan boshlab to umrning oxirigacha yashashi mumkin bo'lgan kishi-yil soni	6,467,145 kishi-yosh
- 5 yoshli yashaydiganlar o'rtacha soni	97,775 kishi
- 5 yoshgacha yashaydiganlar soni	98,805

5 yoshlilar uchun vafot etish jadvalini to'ldiring.

6 yoshga etmaganlarning o'rtacha umr uzunligini aniqlang.

23. Umumiy tug'ilish ko'effitsienti 16%, 15-49 yoshli ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi – 33%. Maxsus tug'ilish ko'effitsienti.

24. To'rtta tuman bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tuman	Aholining o'rtacha yillik soni, kishi	Vafot etish umumiy ko'effitsienti, %
1	10000	7,5
2	20000	6,0
3	20000	8,2
4	30000	?

To'rtinchi tumandagi vafot etish ko'effitsientini aniqlang.

25. «A» shahar aholisi 5 yil davomida 01.01.2000 y.-01.01.2005 y. o'rtacha har yili 2,5% va 01.01.2006 y.dan 01.01.2010 y.gacha o'rtacha har yili 0,6% o'sgan. Shahar aholisining 01.01.2000 y. to 01.01.2010 y.gacha o'rtacha o'sish darajasini aniqlang.

26. Regionda 2010 yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholining umumiy o'sish ko'effitsienti, %	5
Aholining tabiiy o'sish ko'effitsienti, %	2

YAshash koeffitsienti	1,16
O'rtacha yillik aholi soni, ming kishi	550
Avvalgi yillarda aholining o'rtacha o'sish darajasi,%	100,5
Avvalgi yillarda aholining o'rtacha yillik o'sishining mutloq miqdori, ming kishi	2,2

Aniqlang:

- 1) 2010 yil boshidagi va oxiridagi aholi soni
- 2) Tabiiy va mexanik o'sish mutloq soni
- 3) Mexanik o'sish koeffitsienti
- 4) Tug'ilganlar va vafot etganlar soni
- 5) 01.01.2015 yilda bo'lishi mumkin bo'lgan aholi soni

27. Quyidagi ma'lumotlar asosida «A» va «B» aholi yashaydigan punktdagi aholi tug'ilishi darajasini aniqlang:

YOsh gruppalari, yil	A		B		Ayollar yosh tarkibining standarti, %
	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsienti, %	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsienti, %	
30 yoshgacha	200	9,5	120	8,0	49
30-40	220	21	220	2,0	27
40-49	150	1,4	200	1,5	24

28. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, shaxar aholisining o'zgarishi eksponentsial funktsiya bilan izohlanadi. SHaxar aholisi soni – 01.01.2010 yilda 450 ming kishi, tabiiy o'sish koeffitsienti 5,2%.

Aniqlang:

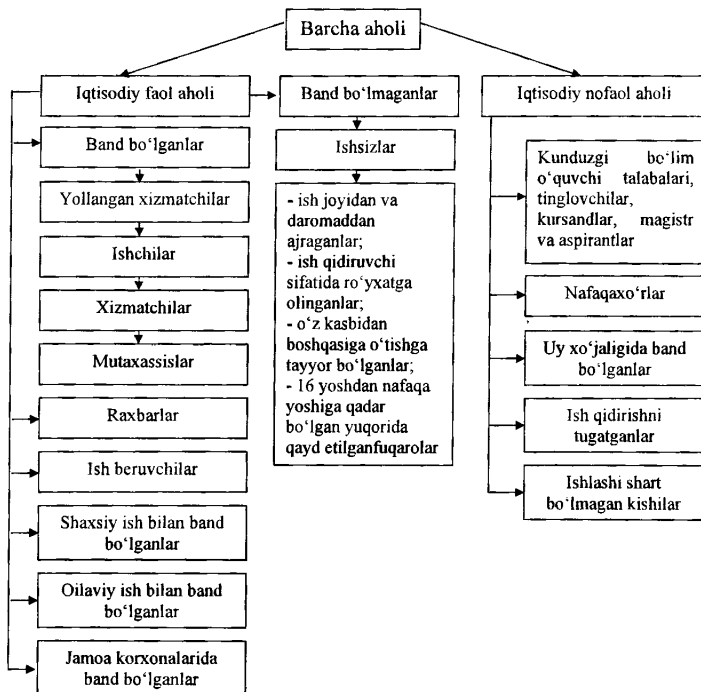
- 1) 01.01.2015 yilda aholi soni qancha bo'ladi?
- 2) Necha yildan so'ng aholi soni 460 ming kishi bo'ladi?
- 3) Necha yildan so'ng aholi soni 5%ga ortadi?

V BOB. MEHNAT BOZORI STATISTIKASI.

5.1. Iqtisodiy faol va nafaol aholi.

Mamlakatning doimiy aholisi iqtisodiy faol va nafaol aholi guruhlariga ajratiladi. Iqtisodiy faol aholi o'z ishchi kuchini mehnat bozoriga taqdim etadi va ish beruvchilar uni sotib oladilar. Iqtisodiy nafaol aholi esa ob'ektiv sabablar bilan mehnat bozorida ishtirok etolmaydi.

Mamlakat iqtisodiy faol va nafaol aholisi tarkibi

Aholini kuzatish (ro'yxat o'tkazish) – bandlik va ishsizlik haqida ma'lumotlarni yig'ishda muhim o'rinni egallaydi. Bunday kuzatishlar aholining hamma qatlamlarini o'z ichiga olib, u bandlik tarkibi va uning o'zgarishi, ishsizlar soni haqida to'la ma'lumotlarni olish va odatdagi usullarni qo'llab olingan statistik hisoblarda aks ettirilmaydigan mehnat faolligining xar xil formalarini hisoblash imkoniyatini beradi.

Mehnat bozori statistikasi odatdagi ko'rsatkichlar tizimi: mehnat resurslari soni, band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari tarkibi va soni, ish vaqtdan foydalanish, mehnat unumdorligi va mehnat haqqi darajasi va dinamikasi, har bir tarmoqdagi ish sharoitlari holatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Rejali iqtisodiyot davrida mehnat resurslari va aholining bandligi haqidagi ma'lumotlar, aholi ro'yxati o'tkazilgan davrlar orasida, korxonalar, tashkilot va muassasalarining ommaviy statistik hisobotlar ma'lumotlari asosida, mehnat va ish haqqini o'rganish maqsadida o'tkazilgan tanlama kuzatish ma'lumotlariga asoslanar edi.

(Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuz berayotgan tub o'zgarishlar statistika oldiga yangi-yangi talablarni qo'yimoqda. Statistika oldiga mehnat bozorini o'rganish vazifasi qo'yilmoqda, shu jumladan, bandlilik va ishsizlik darajasi, ozod bo'lgan ishchi kuchini kasbiy tayyorlash va uning xarajatlari qiymati, aholining majburiy migratsiyasi kabi masalalarni o'rganish o'zbek statistika uslubiyatini xalqaro andozalar darajasiga etkazishni taqazo etadi.) Bularni o'rganish uchun axborotlarning quyidagi yangi manbalaridan foydalaniladi:

- bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti, bunda fuqarolarning ish qidirib qilgan murojaatlari, vaqtincha bo'sh o'rinlari va ishsizliklar o'z aksini topadi;

- aholining bandligi darajasini o'rganish maqsadida har kvartalda o'tkazilgan (oxirgi haftada) tanlama kuzatish ma'lumotlari;

- migratsiya xizmatlari organlarining O'zbekiston milliy iqtisodiyotida ishlayotgan xorij fuqarolari haqidagi ma'lumotlari.

Mehnat resurslarining soni, tarkibi va joylashishi haqida to'liq ma'lumotlarni aholi ro'yxati ma'lumotlaridan olish mumkin.

Ishchi kuchi bozorini holatini baholash uchun quyidagi nisbiy ko'rsatkichlar hisoblanadi:

1. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsienti – umumiy aholi sonida mehnatga layoqatli aholi salmog'ini ifodalaydi.

2. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining mehnatga layoqatlilik K^1 – mehnatga layoqatli aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholidagi salmog'ini ifodalaydi.

3. Aholini bandlilik K^1 – band aholini umumiy aholi sonidagi salmog'ini ifodalaydi.

4. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholini bandlilik K^t - mehnatga layoqatli yoshdagi aholini shu yoshdagi umumiy aholi sonidan salmog'ini ifodalaydi.

5. Mehnat resurslarini bandliligi K^t – band aholini umumiy mehnat resurslaridagi salmog'ini ifodalaydi.

6. Umumiy yuklama koeffitsienti – har 1000 ta mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan mehnatga layoqatsiz yoshdagi kishilar sonini ifodalaydi.

7. Mehnat resurslari o'rmini qoplash koeffitsienti – har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilari to'g'ri kelgan 16 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar soni.

8. Nafaqa yuklamasi koeffitsienti – har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan nafaqaxo'rlar soni.

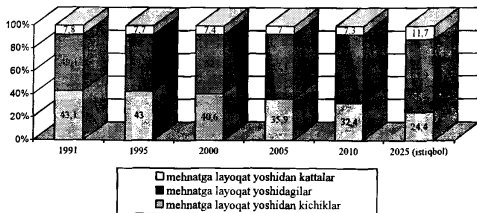
9. Ishsizlik darajasi – ishsizlar sonini iqtisodiy faol aholi soniga nisbati bo'lib, u foizlarda ifodalanadi.

10. Aholini iqtisodiy faollik darajasi – iqtisodiy faol aholini umumiy aholi sonidagi salmog'ini ifodalaydi.

Mehnatga layoqatli aholi – yoshi va sog'ligi bo'yicha mehnat qila oladigan kishilar hisoblanadi. Mavjud bo'lgan qonuniyatga asosan bizning mamlakatimizda mehnatga layoqatli yosh: erkaklar uchun 16 dan 59 yosh va ayollar uchun 16 dan 54 yoshgacha hisoblanadi. SHu yoshdagi kishilar sog'ligi bo'yicha: mehnatga layoqatli va layoqatsiz guruhlarga ajratiladi. Layoqatsiz guruhga ishlamayotgan I va II guruh nogironlar, shuningdek mehnat yoshida bo'lib, ishlamayotgan nafaqaxo'rlar (ular imtiyozli shartlar bilan nafaqa olayotganlar) quyidagi rasmda O'zbekiston aholisining yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishi keltirilgan (foizda).

5.1.1-jadval

O'zbekiston aholisining yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishi

Respublikamiz hududlarida demografik rivojlanishning asosiy tendentsiyasi tug'ilishning kamayishida hamda migratsiyaning salbiy qoldig'i ko'rinishida namoyon bo'lmoqda. Bu esa aholining yosh guruhlar tarkibiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Xususan, aholi yosh guruhlar tarkibida mehnatga layoqat yoshidan kichiklar ulushi 1991 yildagi 43,1 %dan 2010 yilga kelib 32,4%ga, mehnatga layoqat yoshidan kattalar ulushi esa 7,8%dan 7,3%ga kamaygan, mehnatga layoqatli aholining solishtirma salmog'i esa 49,1%dan 60,3 %gacha ko'paygan.

Mehnat resurslari – yoshi va sog'ligi bo'yicha mehnatga layoqatli va amalda iqtisodiyotda band yoki band bo'lmagan kishilar bo'lib, umumiy doimiy yashovchi aholining bir qismini tashkil etadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- 1) mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli kishilar;
- 2) 16 yoshga etmagan amalda ishlayotgan o'smirlar;
- 3) mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lsa ham, amalda ishlayotgan kishilar;

4) mamlakatda faoliyat olib borayotgan xorij mamlakatlar fuqarolari.

Mehnat resurslari soni quyidagicha aniqlanadi:

$$MR = MYO - (N + BB) + PO';$$

ME – mehnat resurslari, mehnat yoshidagilar;

N - I va II guruh nogironlari;

BB – band bo'lmagan aholi;

PO' – band bo'lgan nafaqaxo'rlar va 16 yoshga etmagan ishlayotgan o'smirlar.

Ayrim olingan regionlar bo'yicha mehnat resurslari soni hisoblanganda mayatnikli migratsiya ham hisobga olinadi.

Masalan, shaharda 200 ming kishi yashaydi: ulardan 16 yoshga etmaganlar – 46 ming kishi, mehnatga layoqatli yoshdagilar 112 ming kishi, mehnat yoshidagi yuqori yoshdagilar – 42 ming kishi. Mehnat yoshidagilardan 3 foizi ishlamayotgan I va II guruh nogironlar va imtiyozli nafaqaxo'rlar. Korxonalar, muassasa va tashkilotlarda 1.56 ming o'smirlar va 10 ming nafaqaxo'rlar ishlaydi. Shaharga ishlash uchun har kuni 1.4 ming kishi keladi va 0.3 ming kishi boshqa regionlarga borib ishlaydi.

$$MYO \text{ aholi} = 0.97 \cdot 112 = 108.6 \text{ ming kishi}$$

$$MR \text{ (mayatnikli migratsiyasiz)} = 108.6 + 1.56 + 10 = 120.2 \text{ ming kishi}$$

$$MR \text{ (mayatnikli migratsiyani)} = 120.2 + 1.4 - 0.3 = 121.3 \text{ ming kishi}$$

hisobga olib)

MRlarining tabiiy harakati deyilganda, aholining migratsiyasini hisobga olmagan holda ular sonining o'zgarishiga aytiladi. Ishchi kuchi

soni o'zgarishi intensivligini o'rganish maqsadida quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$\text{- MR sonining tabiiy to'lishi } K^t = \frac{MR \text{ tulkishi}}{\overline{MR}} \cdot 100 \%;$$

$$\text{- MR sonining tabiiy kamayishi } K^t = \frac{MR \text{ kamayish}}{\overline{MR}} \cdot 100\%;$$

$$\text{- MR tabiiy o'sish } K^t = \text{MR sonining tabiiy to'lishi } K^t - \text{MR sonining tabiiy kamayishi } K^t$$

$$\text{- MR migratsiyali to'lishi } K^t = \frac{Aholi \text{ migratsiyasi}}{\overline{MR}} \cdot 100\%;$$

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ta'rifiga asosan iqtisodiy faol aholiga mamlakat aholisining 15 yoshdan 72 yoshgacha bo'lgan qismi kiritilib, ular o'z ish kuchini mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etadilar va ikki qismga bo'linadilar: band bo'lganlar va band bo'lmaganlar. Masalan, O'zbekiston Respublikasida 2010 yilda iqtisodiy faol aholi soni 11,9 mln. kishi bo'lib, shu jumladan iqtisodiyotda band bo'lganlar 11,6 mln. kishi, band bo'lmaganlar – 601.4 ming kishi. Shu jumladan, mehnat birjalarida qayd etilgan ishsiz maqomini olganlar soni 16,24 ming kishi. Band bo'lganlarga joriy davrda faoliyat yuritgan quyidagi kishilar:

- manfaatdorlik asosida yonlanib mehnat qilganlar (xafta davomida eng kami bilan bir soat);

- daromad keltiruvchi mehnat bilan band bo'lganlar (yonlanib yoki yonlanmasdan mehnat qilganlar).

Biron-bir ob'ektiv yoki sub'ektiv sabablar bilan vaqtincha ishda bo'lmaganlar (betobligi, otpuskadagi, o'qishdaligi tufayli va h.k.) ham ish haqi hisoblangan yoki hisoblanmagan bo'lishdan qat'iy nazar band bo'lganlar safidan chiqarilmaydi.

O'zining xususiy uy xo'jaligida band bo'lganlar (ovqat pishirish, kiyim tikish va ta'mirlash, uyni tozalash, bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanishi va h.k.) iqtisodiyotda band bo'lganlar safiga kiritilmaydi.

Xalqaro andozalarga asosan band bo'lganlar ishlab chiqarishda bajarayotgan funksiyasiga qarab quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Yonlangan xizmatchilar. Bu guruhga kiruvchilar ish beruvchilar bilan tuzilgan bitimga asosan mukofot oladilar. Bunda tashkilot tomonidan olinadigan daromad e'tiborga olinmaydi va barcha tanlanganlar yoki ishga tayinlanganlar, shuningdek rahbarlar, boshqaruvchilar ham yonlanma xizmatchilar hisoblanadilar. Bularga diniy xodimlar, harbiy xizmatni

o'tayotganlar, ichki bo'lim va xavfsizlik organlarida xizmat qilayotganlar ham kiradilar.

2. Ish beruvchilar. Bu guruhga xususiy (oilaviy) korxonalar yoki firma boshqaruvchilari ishlab chiqarish maqsadida yonlangan xizmatchilar mehnatidan foydalanuvchilar.

Ularga aksionerlik jamiyatida ishlovchilar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar bilan bitim tuzish imkoniyatiga ega bo'lganlar, ishchilarni yonlash va bo'shatib yuborish huquqiga ega bo'lgan shaxslar kiradi.

3. Mustaqil ish bilan band bo'lganlar. Bularga mustaqil yoki bir yoki bir necha sheriklar bilan birgalikda ishchi kuchi yonlamasdan daromad keltiruvchi ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi kishilar kiradi.

4. Ishlab chiqaruvchi kooperativ a'zolari. Bu guruhga o'z korxonasida ishlayotgan va boshqarish jarayonida boshqa a'zolar bilan teng huquqqa ega bo'lgan (ishlab chiqarishni boshqarish va daromadni taqsimlashda) kishilar kiradi.

5. Oilaviy korxonalarining haq olmasdan ishlaydigan xodimlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishsizlikni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishsizlik deb, o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, ishlab turgan joyidan, mehnat daromadidan ajralgan, ish qidiruvchi shaxslar sifatida ro'yxatga olingan, mehnat qilish, kasbiy tayyorgarlikdan o'tishga tayyor 16 yoshdan pensiya yoshiga qadar bo'lgan fuqarolar ishsizlar sirasiga kiradi.

Iqtisodiyotda "to'la ish bilan bandlik" degan tushuncha mavjud. Lekin hech qachon aholini 100 % ish bilan band qilib bo'lmaydi. SHuning uchun ma'lum miqdordagi aholining ishsiz bo'lishi iqtisodiy jihatdan tabiiy hol hisoblanadi. Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

1) Friktsion ishsizlik. Bularga ish qidirayotganlar yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishi kutilayotgan ishchi kuchlari kiradi.

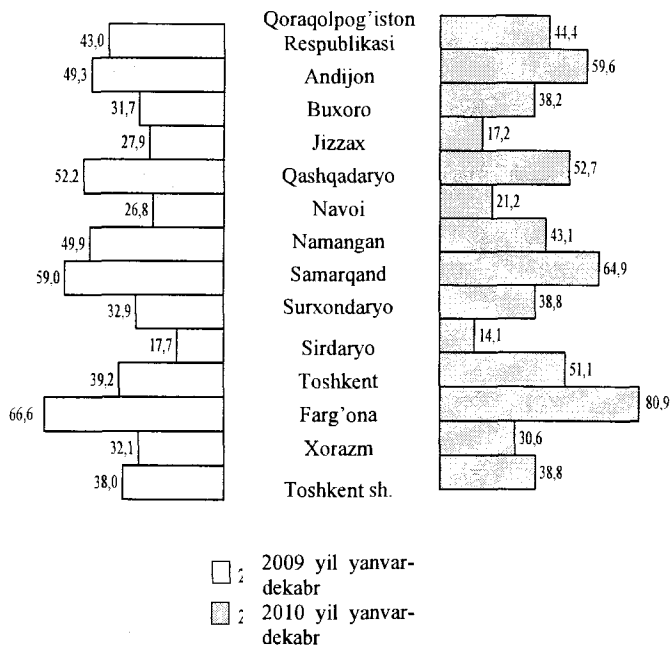
2) Tarkib o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan ishsizlik. Bunda ishchi kuchi darhol yoki qisqa muddatda ish topa olmaydi. U malakasini o'zgartirishi, qayta malaka oshirishi, ma'lumot olishi, kasb egallashi lozim. Xatto yashash joyini o'zgartirishiga to'g'ri keladi.

3) TSiklik ishsizlik. Ishlab chiqarish hajmining pasayishi yoki to'xtashi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning pasayishi va ishsizlikning paydo bo'lishidir. TSiklik ishsizlikda ishsizlar soni ko'payadi. Lekin tsikl o'tgach yangi ish joylari paydo bo'lib ishsizlar soni kamayadi.

Statistika ishsizlik darajasini xarakterlash uchun absolyut va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalanadi. Ma'lum hudud bo'yicha ma'lum davr yoki ma'lum moment uchun ishsizlarning absolyut soni aniqlanadi. Lekin uning intensivlik darajasini aniqlash uchun ishsizlik koeffitsienti hisoblanadi. Buning uchun ishsizlar soni mehnat resurslari soniga bo'linadi va protsentda ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida 5-7 % ishsizlik bo'lishi tabiiy holat hisoblanadi.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasiga asosan 2010 yilning yanvar-dekabrida mehnat bo'limlariga ishga joylashtirishda yordam berishni so'rab 671,6 ming fuqaro murojaat qildi. Bu 2009 yilning shu davriga nisbatan 2,0 foizga ko'pdir.

Dekabr oyi oxirida mehnat bo'limlarida ish qidiruvchi sifatida ro'yxatda turganlar soni 16,2 ming nafarni (2009 yilning mos sanasida 20,1 ming kishi) tashkil etgan.

5.1.1-chizma. Mehnat bo'limlari orqali ishga joylashtirilgan fuqarolar soni (ming kishi)

Ishga joylashish maqsadida mehnat bo'limlarida ro'yxatda turgan aholining aksariyati Toshkent shahriga – 3,5 ming (respublika miqyosida jami ro'yxatda turganlarning 21,4 foizi), Farg'ona viloyatiga – 1,9 ming kishi (11,8 foizi), Buxoro viloyatiga – 1,4 ming kishi (8,9 foiz), Qashqadaryo viloyatiga – 1,3 ming kishi (8,1 foizi), Surxondaryo viloyatiga – 1,1 ming kishi (6,9 foiz) to'g'ri keladi.

2010 yilning yanvar-dekabrda mehnat bo'limlari tomonidan 595,6 ming fuqaro (barcha murojaat etganlarning 88,7 foizi) ishga joylashtirilgan bo'lib, bu 2009 yilning shu davriga nisbatan 2,7 foizga yuqoridir.

Mehnat organlarida ro'yxatga olingan ish bilan band bo'lmagan fuqarolar umumiy sonidan shu yilning oxiriga 16,2 ming kishi ishsiz maqomiga ega bo'lgan.

Iqtisodiy nafaol aholiga 15 yoshdan 72 yoshgacha bo'lgan aholining quyidagi kategoriyalari kiritiladi:

- kunduzgi bo'lim o'quvchilari, talabalari, magistrleri, aspirantlari, tinglovchi va kursantlari;
- nafaqaxo'r va nogironlar;
- uy xo'jaligida band bo'lganlar;
- ish qidirishni tugatganlar;
- ishlashi shart bo'lmaganlar. ✓

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida yuz berayotgan jarayonlarni tahlil qilishning muhim quroli bo'lib, o'rtacha yillik miqdorlarda 1.01 va 1.07 ga nisbatan tuziladigan mehnat resurslari balansi hisoblanadi. U mehnat resurslarining soni va tarkibi, ularning milliy iqtisod tarmoqlari va mulk formalari bo'yicha taqsimoti, ishsizlar va iqtisodiy nafaol aholi haqidagi ko'rsatkichlar tizimi bo'lib, u faqat mehnat statistikasi ma'lumotlari asosida emas, balki statistikaning boshqa tarmoqlari ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. U jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, mehnat bozoridagi talab va taqdimni o'rganish uchun muhim qurol bo'lib hisoblanadi.

Mehnat resurslari balansi ikki bir-biri bilan bog'liq bo'limlardan iborat: uning birinchi bo'limida mehnat resurslarining soni va tabiiy takror paydo bo'lishini, ikkinchi bo'limida mehnat resurslarini sohalar va faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishini ifodalaydi.

Mehnat resurslari balansi sxemasini quyidagicha ifodalash mumkin:

I. Mehnat resurslarini paydo bo'lish manbalari jami mehnat resurslari, shu jumladan:

- mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi;
- iqtisodiyotda band bo'lgan o'smirlar;

- iqtisodiyotda band bo'lgan qariyalar va ishsizlar.
- II. Mehnat resurslari taqsimoti:
 - jami iqtisodiyotda band bo'lganlar, shu jumladan:
 - iqtisodiyot tarmoqlarida;
 - xususiy uy xo'jaligini yuritish uchun yonlanganlar;
 - doimiy yo'nalish va boshqa soha xodimlari;
 - mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan ishlab chiqarishdagi ajralgan holda o'qiyotganlar;
 - mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan, lekin iqtisodiy faoliyat va o'qish bilan band bo'lganlar.

5.1.2-jadval

“A” mamlakatning “B” yildagi mehnat resurslari balansi quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi (ming kishi hisobida)

Ko'rsatkichlar	Jami	SHu jumladan	
I. Mehnat resurslarini tashkil topish manbalari			
01. Mehnat resurslari – jami	10663,3	4563,3	6100,0
SHu jumladan			
02. Mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga qobiliyatli aholi	10462,6	4476,4	5986,2
03. Iqtisodiyotda band bo'lgan qariyalar va o'smirlar	200,7	85,9	114,8
Ulardan:			
04. Qariyalar	127,3	42,4	84,9
05. O'smirlar	73,4	43,5	29,9
II. Mehnat resurslarining taqsimlanishi:			
06. Iqtisodiy faol aholi jami (07+09)	9194,3	4199,8	4994,5
SHu jumladan			
07. Iqtisodiy tarmoqlarda band bo'lganlar jami	8259,0	3825,7	4433,3
Ulardan:			
A. Qishloq, o'rmon xo'jaligi, ovchilik	3667,0	-	3667,0
V. Baliqchilik	1,2	-	1,2
S. Tog'-qazilma sanoati va karerlar izlash	39,5	-	39,5
D. Qayta ishlov beruvchi sanoat	1150,0	1024,0	121,0
E. Elektroenergiya, gaz va suv ta'minoti	52,0	-	52,0
F. Qurilish	507,2	456,5	50,7
G. Ulgurji va chakana savdo: mashina va mototsikllar, maishiy tovarlar, shaxsiy gigiena tovarlarini ta'mirlash	350,0	315,0	35,0
H. Mexmonxonalar va restoranlar	89,6	89,6	-
I. Transport, ombor xo'jaligi va aloqa	344,0	309,6	34,4
i. Moliyaviy vositachilik	28,6	25,8	2,8
K. Qo'zg'almas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	0,5	0,4	0,1
L. Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy sotsial sug'urta	380,6	380,6	-
M. Maorif	890,2	567,4	322,8
N. Sog'liqni saqlash va sotsial xizmatlar	599,7	508,7	91,0
O. Boshqa kommunal, sotsial va shaxsiy xizmatlar	158,1	142,3	15,8
P. Xususiy uy xo'jaliklarining yollanma ishchilari	0,8	0,8	-
Q. Ekskududiy tashkilotlar va idoralar (doimiy	-	-	-
08. Bandler umumiy sonidan (06 qarordan) qisqartirilgan ish kuni (xaftasiga qisman) ish haqqi bilan yoki umuman uni saqlamagan holda	30,5	13,3	17,2

o'tkazilgan xodimlar			
09. Ishsizlar	935,3	374,1	561,2
10. Mehnatga layoqatli yoshdagi ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'quvchilar, talabalar	623,3	275,9	347,4
11. Mehnatga layoqatli yoshdagi uy yumushlari va yosh bolalar tarbiyasi bilan bandlar	845,7	87,6	758,1
Balans (06+10+11)	10663,3	4563,3	6100
Balansdan tashqari:			
12. Yoshi bo'yicha va qarovchisini yo'qotganligi uchun nafaqaxo'rlar	2798,7	1381,6	1417,1
13. Mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan maktab va boshqa o'quv yurtlarining o'quvchilari	3793,2	967,2	2826,0
14. Maktabgacha yoshdagi bolalar va nafaqa olmaydigan qariyalar	4199,1	1514,8	2684,3
Jami iqtisodiy nafaol aholi (10+11+12+13+14)	12260,0	4227,1	8032,9

Bu ma'lumotlar tahlil qilinib, aholini bandlilik darajasi aniqlanadi, mehnat resurslari taqsimlanishidagi proportsiyalar o'rganiladi. Balans ma'lumotlari bir necha yillar bo'yicha solishtirilib, bu masalalar dinamikasi o'rganiladi.

5.2. Korxonalar xodimlari tarkibi, soni va harakati ko'rsatkichlari.

Ishga yonlash davri uzunligiga qarab korxonalar xodimlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- doimiy xodimlar;
- vaqtincha xodimlar;
- mavsumiy xodimlar;
- uchrab qolgan ishlarni bajarish uchun qabul qilingan xodimlar.

Bajarayotgan funksiyasiga qarab korxonalar xodimlari ikki guruhga bo'linadilar: ishchi va xizmatchilar. Xizmatchilar guruhida 3 ta toifa ajratiladi: rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xodimlar. "Ishchilar" kategoriyasiga bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bilan band bo'lgan xodimlar kiradi. "Rahbarlar" toifasiga korxonalar va uning tarkibiy tuzilmalari boshliqlari kiradi. "Mutaxassislar" toifasiga muhandis-texnik iqtisodiy-ijtimoiy va boshqa maxsus bilim talab qiluvchi kasb bilan shug'ullanuvchi xodimlar kiradi. Oxirgi "xizmatchilar tarkibiga kiruvchi boshqa xodimlar" toifasiga hujjatlarni rasmiylashtiruvchi, hisob-kitob, tekshiruv, xo'jalik xizmatidagi xodimlar (ish yurituvchilar, kotiblar, tabelchilar, hisobchilar va h.k.) kiradi.

Xodimlar soni ma'lum momentga (ma'lum kunga nisbatan) va davr oralig'i uchun aniqlanadi (o'rtacha miqdor sifatida). Ma'lum kunga nisbatan xodimlar soniga quyidagilar kiritiladi:

- ro'yxatda turgan xodimlar;
- boshqa korxonalardan ishga olingan o'rindoshlar;

- fuqarolik-huquqiy ega bo'lgan ishlarni bitim asosida bajaruvchi xodimlar.

Har kungi ro'yxatdagi xodimlar tarkibiga shtat jadvali asosida doimiy, mavsumiy yoki vaqtincha ishga qabul qilingan kishilar, shuningdek ish haqi olib ishlovchi shu tashkilot, korxonaga egalari ham kiritiladi.

O'rindoshlar ham qo'shiladi, lekin ularning mehnat daftari asosiy ish joyida saqlanadi.

Bitim asosida – maxsus yoki xo'jalik ishlarini bajaruvchi (remont, maslahat berish va h.k.) kishilar ro'yxatdagi xodimlarga kiritilmaydilar.

Ro'yxatdagi xodimlar soni korxonaga ixtiyoridagi har kungi mavjud bo'lgan mehnat resurslari salohiyati haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Shu va boshqa ko'rsatkichlar momentli ko'rsatkichlar bo'lib, ularni soni har kuni o'zgarib turadi. Shuning uchun ma'lum iqtisodiy tahlilni amalga oshirish uchun (o'rtacha mehnat unumdorligi, o'rtacha ish haqi va h.k.). O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni aniqlanadi. Buning uchun har kungi ro'yxatda turgan xodimlar sonini qo'shib, kalendar kunlar soniga bo'linadi (28, 29, 30, 31). Bunda shanba va yakshanba kunlar uchun juma kunida ro'yxatda turganlar soni olinadi. Agar korxonaga oy davomida to'liq ishlamagan bo'lsa ham o'rtachani aniqlashning bu usuli o'zgarmaydi.

Masalan: korxonaga 25 iyundan ishlay boshlagan. Ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'lgan: 25 iyun (seshanba) 200 kishi, 26 iyun (chorshanba) 200 kishi, 27 iyun (payshanba) 203 kishi, 28 iyun (juma) 209 kishi. Oyning oxirgi ikki kuni (29 va 30) dam olish kunlariga to'g'ri kelgan. U holda

$$\bar{T}_{roy} = \frac{200 + 200 + 203 + 209 + 209 \cdot 2}{30} = \frac{1230}{30} = 41 \text{ kishi}$$

Har kungi ro'yxatdagi xodimlar soni ishga kelgan va kelmaganlardan tashkil topadi, shuning uchun kelganlar va kelmaganlar sonini qo'shib, kalendar kunlar soniga bo'linadi.

Masalan, korxonaga bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud (kishi/kunlar): ishga kelishlar soni - 3010, ish kunlari kelmasliklar soni - 70, dam olish va bayram kunlari ishga kelmaslik – 1600. U holda

$$\bar{T}_{roy} = \frac{3010 + 70 + 1600}{30} = 156 \text{ kishi}$$

Bir necha oylardan iborat davr uchun o'rtachani aniqlash o'rtacha tortilgan arifmetik formulasidan foydalaniladi.

(I chorakda o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni 612 kishi: aprelda 610 kishi, mayda 610 kishi, iyunda 604 kishi. U holda,

$$\bar{T}_{roy} = \frac{\sum X \cdot \Pi}{\sum \Pi} = \frac{612 \cdot 3 + 610 + 610 + 604}{6} = 610 \text{ kishi}$$

Mehnat resurslaridan foydalanish darajasini tahlilini uch xil yoʻnalishda amalga oshiriladi:

- soni boʻyicha;
- ish vaqti boʻyicha;
- mehnat unumdorligi boʻyicha.

Soni boʻyicha korxonada mehnat potentsialidan foydalanishni oʻrganish uchun roʻyxatdagi xodimlar sonidan foydalanish koeffitsienti aniqlanadi

$$K_{\text{Ro'yxatdan foydalanish}} = \frac{\text{O'rtacha amalda ishlagan xodimlar soni}}{\text{O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni, ish kunlar bo'yicha hisoblangan}}$$

Keyingi yoʻnalishlar boʻyicha tahlil keyingi boʻlimlarda koʻriladi.

Ishchi kuchi harakatini vaqt boʻyicha, korxonalar boʻyicha intensivligini oʻrganish maqsadida quyidagi nisbiy koʻrsatkichlar aniqlanadi:

$$\text{Qabul qilish } K^t = \frac{\text{Ishga qabul qilinganlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \times 100\%$$

$$\text{Ishdan bo'shsh } K^t = \frac{\text{Ishdan bo'shshaganlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \times 100\%$$

$$\text{Xodimlar sonini to'ldirish } K^t = \frac{\text{Qabul qilinganlar soni}}{\text{Ishdan bo'shshaganlar soni}} \times 100\%$$

$$\text{Xodimlar doimiylik } K^t = \frac{\text{O'rganilayotgan davrda ro'yxatda turgan xodimlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \times 100\%$$

$T_{\text{ro'yxatdagi}}$ – korxonaning oʻrtacha roʻyxatdagi xodimlari soni.

Ishga qabul qilish va undan boʻshsh natijasida ishchi kuchi sonining oʻzgarishi ishchi kuchi harakati deb ataladi. Uni ifodalash uchun quyidagi absolyut koʻrsatkichlar aniqlanadi:

- qabul qilish oboroti (ishga qabul qilinganligi xaqida buyruq chiqarilgan);

- ishdan bo'shsh oboroti (ishdan bo'shamaganligi xaqida buyruq chiqarilgan);

- ishchi kuchi umumiy oboroti (qabul qilingan va bo'shaganlar umumiy soni).

O'z xohishi bilan ishdan bo'shagan kishilar qatoriga quyidagilar kiradi: o'z xohishi bilan ishdan bo'shaganlar, shuningdek quyidagilar: tanlovdan o'tish natijasida boshqa joyga o'tganlar, yashash uchun boshqa joyga ko'chganlar, kasallik yoki nogironlik, o'qishga kirish, pensiyaga chiqish, oiladagi kasal kishini boqish, ikki tomon bitimiga asosan bo'shagan kishilar.

Ishga qabul qilish va bo'shsh haqidagi ma'lumotlar asosida ham korxonalar, ham milliy iqtisodiyot darajasida quyidagicha ishchi kuchi balansi tuziladi:

$$T_0 + QQ - B = T_1$$

Bunda: T_0 – davr boshidagi xodimlar soni; QQ – qabul qilinganlar soni, shu jumladan manbaalar bo'yicha:

bandlilik xizmat yo'llanmasi bilan;

boshqa korxonalardan o'tkazilganlar;

boshqa manbaalardan (korxonaning o'zi qabul qilgan; o'qishdan, armiyadan qaytgan va h.k.);

B – ishdan bo'shaganlar soni, shu jumladan sabablar bo'yicha:

boshqa tashkilotga o'zkazish sababli;

xodimning xohishi bilan mehnat – bitimini tugatilishi (o'z xohishi bilan);

korxonaning xohishi bilan mehnat – bitimini tugatish, armiya safiga chaqirish sababli;

boshqa sabablar bilan.

T_1 – davr oxiridagi xodimlar soni.

Aholi bandligini o'rganish uchun korxonalar va tashkilotlardagi ish joylarining yangisini barpo etish va ba'zilarini yo'qotish bo'yicha xarakatini ham o'rganishni taqozo etadi. Bandlilik xizmatlari idoralari korxonalar va tashkilotlardan ularning xodimlarga bo'lgan talabini olib o'rganadilar va shu ma'lumotlar asosida statistika quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblaydi:

- ish joylarining umumiy soni - umumiy mavjud ish joylari + bo'sh ish o'rinlari;

- bo'sh ish joylar soni (korxonalar va tashkilotlarning buyurtmalari asosida aniqlanadi);

- yangi kiritilgan ish joylar soni (ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta qurish va ish smenalarini ortishi natijasida va h.k.);
- bir bo'sh joyga band bo'lmagan aholining yuklamasi.

5.3. Ish vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari.

Ish kuchi soni va uning tarkibi bu sohadagi masalaning miqdor tomoni hisoblanadi, ish vaqti va undan foydalanish darajasi esa uning sifat tarafmi belgilaydi. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil qilish uchun ish vaqti fondlarini tarkibini o'rganishni, ish kuni va ish davri uzunligini, ishlagan ish vaqti xajmiga xar hil omillar ta'sirini o'rganishni taqozo etadi. Ish vaqti statistikasi – mexnat statistikasining bir bo'limi hisoblanadi.

Ish vaqtini yo'qotishni o'rganish mexnat muammolari bilan shug'ullanuvchi davlat organlari, ijtimoiy ta'minot bo'limlari, kasaba uyushmalari, korxonalar va tashkilotlarning rahbarining doimiy e'tiborida turadi.

Ish vaqti sarflangan mexnat meyorini ifodalaydi va u amaliyotda ikki ko'rsatkich yordamida o'lchanadi: 1) ishlagan kishi – kuni xodimning korxonalar ro'yxatida turgan va ishga kelgan kunlarini bildirib, unga ish vaqti davomida haqiqiy ishlangan va ishlanmagan soatlar kiraveradi. Ishlangan kishi-kunlariga shu korxonada o'z xodimlari tomonidan amalda ishlangan kishi kunlari, bu korxonalar yo'llanmasi bilan boshqa korxonalar ishlangan kishi-kunlari, shuningdek xizmat safarida bo'lgan xodimlarning ishlangan kunlari kiritiladi.

2) Ishlangan kishi-soati ish vaqtining aniq o'lchov birligi hisoblanadi, chunki uning tarkibiga tanaffus vaqtlari, kechikib kelish va vaqtli ketib qolish vaqtlari kiritilmaydi.

Ish vaqtdan foydalanish darajasini bilish uchun statistika quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi:

1) Bir ishchi tomonidan ishlangan kunlardan, ya'ni ish oyi uzunligidan foydalanish koeffitsienti;

2) Ish kuni uzunligidan foydalanish koeffitsienti;

3) Ish vaqtdan to'liq foydalanish koeffitsienti;

Bir ishchi tomonidan amalda ishlangan kunlar sonini aniqlash uchun korxonalar ishlangan barcha kishi-kunlar soni o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning amaldagisini bazis darajasi bilan solishtirilib birinchi koeffitsient aniqlanadi.

Ish kunining amaldagi uzunligini aniqlash uchun ishlangan barcha kishi-soatlar soni, ishlangan kishi-kunlar soniga bo'linadi. Bunda ikki hil ko'rsatkich aniqlanadi: a) ish kunining to'liq uzunligi (bunda odatdagi va

odatdan tashqari soatlar e'tiborga olinadi) va b) ish kunining odatdagi uzunligi (bunda faqat odatdagi soatlar e'tiborga olinadi). Bu ko'rsatkichning amaldagi bazis davrdagisi bilan solishtirilib ikkinchi koeffitsient aniqlanadi. Birinchi koeffitsientni ikkinchisiga ko'paytirib uchinchi ya'ni ish vaqtdan to'liq foydalanish koeffitsienti aniqlanadi.

5.3.1-jadval

Korxonada bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan:

№	Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
1	O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni	900	1000
2	Amalda ishlangan barcha kishi-kunlar soni	18000	21000
3	Amalda ishlangan barcha kishi-soatlar soni	126000	140000
4	Bir ishchi tomonidan amalda ishlangan kunlar soni (2:1)	20	21
5	Ish kunining amaldagi uzunligi, soat (3:2)	7,0	6,7

1) Ish oyi uzunligidan (kunlar) foydalanish $K^1 = 21/20 = 1,050$ yoki 105,0%

2) Ish kuni uzunligidan (soat) foydalanish $K^1 = 6,7/7,0 = 0,959$ yoki 95,9%

3) Ish vaqtdan to'liq foydalanish $K^1 = 1,05 \times 0,959 = 1,008$ yoki 100,8%

Demak korxonada ish oyi uzunligidan (kunlar) bo'yicha foydalanish joriy davrda bazis davrga nisbatan 5,0%ga ortgan, ish kuni uzunligidan (soat) foydalanish 4,1%ga kamaygan. Natijada ish vaqtdan to'liq foydalanish darajasi joriy davrda bazis davriga nisbatan 0,8% ortgan.

Amaliyotda quyidagi ish vaqti fondlarini bir-biridan ajratish lozim:

1. Kalendar ish vaqti fondi – korxonada barcha xodimlariga to'g'ri kelgan kalendar kunlar sonini ifodalaydi va u quyidagicha hisoblanishi mumkin:

- o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini shu davrdagi kalendar kunlar soniga ko'paytiriladi; yoki

- ishga kelgan va kelmagan kishi-kunlar soni qo'shiladi.

2. Tabel vaqt fondi – ni aniqlash uchun kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari ayiriladi;

3. Eng ko'p imkoniyatli ish vaqt fondi – ni aniqlash uchun tabel ish vaqti fondidan navbatdagi mexnat tatili kunlari ayiriladi. Bu fond "Mexnat xaqida"gi qonunga asosan foydalanish mumkin bo'lgan eng katta ish vaqti salohiyatini bildiradi.

Masalan, korxonada bo'yicha mart oyida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi-kunlarida) xodimlar tomonidan ishlangan kishi-kunlar – 5868; kun bo'yi to'xtab turishlar – 200; ishlanmagan kishi-kunlar – 3032, shu jumladan, navbatdagi tatillar – 480; dam olish kunlari – 2400; O'rtacha ro'yhatdagi xodimlar soni – 300 kishi; ushbu ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblash mumkin:

1) ishga kelgan kishi kunlar soni – ishlangan kishi – kunlar va kun bo'yi to'xtab turishlar soni yig'indisiga teng.

$$5868+200=6068 \text{ kishi/kuni}$$

2) kalendar ish vaqti fondi

$$6068+3032=9100 \text{ kishi/kuni}$$

3) tabel ish vaqti fondi

$$9100-2400=6700 \text{ kishi/kuni}$$

4) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi

$$6700-480=6220 \text{ kishi/kuni}$$

5) may oyidagi kalendar vaqt fondi (agar o'rtacha ro'yhatdagi xodimlar soni o'zgarmay qolsa)

$$300 \times 31=9300 \text{ kishi/kuni}$$

4. Ishlangan ish vaqti fondi. Ishlangan kishi/soatlar soniga xodimlarning ishlagan barcha soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari, hamda odatdan tashqari ishlangan soatlar ham qo'shiladi). Ammo bunga smenalar ichidagi to'xtab turishlar, betobligi sababli ishga kelmaslik, mexnat ta'tillari va shunga o'xshashlar qo'shilmaydi.

Odatdan tashqari ishlangan vaqtlar – qonunda belgilangandan tashqari vaqtlardagi ish soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlangan vaqtlar va h.k.).

5. To'langan kishi-soatlar soni – bu xodimlar tomonidan ishlangan kishi-soatlar va ishlanmagan bo'lsa ham, ammo haqqi to'langan soatlardan tashkil topadi. Ko'rsatkichda yillik mexnat tatili vaqti, qo'shimcha va o'quv tatillari vaqti, rahbariyat qarori bilan berilgan ta'tillar vaqti, malaka oshirish tizimida o'tkazilgan vaqt, qishloq xo'jaligi va boshqa ishlarga jalb qilingan vaqt, 18 yoshga etmagan o'smirlar uchun qisqartirilgan ish vaqti kiritiladi, ammo betob bo'lgan vaqt uchun to'lovlar ijtimoiy fondlardan to'langan uchun to'langan soatlar kiritilmaydi.

Ish vaqti fondlaridan (kalendar, tabel, maksimal imkoniyatli) foydalanish koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

$$K = \frac{\text{Amalda ishlangan vaqt}}{\text{Taaluqli vaqt fondi}}$$

Bu koeffitsient taaluqli vaqt fondining qancha qismi amalda foydalanilganini ifodalaydi.

Maksimal imkoniyatli vaqt fondi tarkibini o'rganish uchun ushbu vaqt fondi 100% deb olinadi va quyidagilar necha foizni tashkil etishi aniqlanadi:

1) ishlangan vaqt; 2) uzrli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish (shu jumladan, ayrim sabablar bo'yicha); 3) uzrli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish (shu jumladan, ayrim sabablar bo'yicha).

Masalan, avvalgi misoldagi ma'lumotlar asosida quyidagilarni aniqlaymiz: amalda ishlangan vaqt, kalendar vaqt fondining 64% ini tashkil etgan ($5668/9100 \times 100 = 64\%$); tabel ish vaqti fondining 87,4% ($5668/6700 \times 100 = 87,4\%$); maksimal imkoniyatli ish vaqti fondining 94,2% ($5668/6220 \times 100 = 94,2\%$) tashkil etgan. Binobarin, bunda ish vaqtini yo'qotish 3,5%ni, uzurli sabablar bilan yo'qotish esa 2,2%ni ($1336/6220 \times 100 = 2,2\%$) tashkil etgan.

5.4. Ish vaqti balansi.

Ish vaqtidan foydalanish darajasini tahlili ish vaqti balansi asosida amalga oshiriladi. Ular kishi-kunlari va kishi-soatlarida tuzilib, ikki qismdan iborat bo'ladi: chap qismida "ish vaqtidan foydalanish" ko'rsatiladi.

Chap qismi quyidagilardan tashkil topadi:

- 1) kalendar vaqt fondi;
- 2) bayram va dam olish kunlari;
- 3) tabel vaqt fondi;
- 4) navbatdagi mexnat tatillari;
- 5) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi.

Ish vaqti resurslarini kishi-soatlarida ifodalash uchun, ko'rsatkichlarni belgilangan ish vaqti uzunligiga ko'paytiriladi.

"Ish vaqtidan foydalanish" qimida maksimal imkoniyatli ish vaqti fondini tarkibi ko'rsatiladi va u uch qismdan iborat bo'ladi: amalda ishlagan ish vaqti fondi, uzurli sabablar bilan ishlagan vaqt va ish vaqtini yo'qotish.

Amalda ishlangan ish vaqti fondi – belgilangan rejim asosida ishlangan vaqtni ifodalaydi. Odatdan tashqari ishlangan vaqt (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlangan)lar balansdan tashqarida ko'rsatiladi.

Uzrli sabablar bilan yo'qotishlarga quyidagilar kiradi:

- betobligi sababli, yoki betob bolalarni boqish;

- o'quv ta'tillari (sirtqi talabalar uchun, korxonada tomonidan yuborilgan o'qish va malaka oshirishlar va h.k.);

- qonun bilan belgilangan ishga kelmasliklar (davlat topshiriqlarini bajarish, masalan, voenkomatga yoki sudga chaqirilishi).

Ish vaqtini yo'qotuvlariga quyidagilar kiradi:

- kun bo'yi to'xtab turishlar;
- kechikib kelishlar, vaqtli ketishlar;
- rahbariyat ruxsati bilan ishga kelmaslik;
- yalpi ishga kelmaslik (ish tashlashlar va h.k.)

Balansning o'ng qismi yuqorida keltirilgan uch bo'limning yig'indisidan tashkil topadi va kishi-kunlar va kishi-soatlarda ifodalangan maksimal imkoniyatli ish vaqti fondini bildiradi. ✓

Masalan, avvalgi misolda keltirilganlarni quyidagi ma'lumotlar bilan to'ldiramiz: Aprel oyida ishga kelmasliklar (kishi-kunlarida): betobligi sababli – 56, o'qish tatillari – 20, progullar-4, rahbariyat ruxsati bilan – 12, qonun bo'yicha ishga kelmaslik – 60.

5.4.1-jadval

Ish vaqti balansini tuzamiz (kishi-kunlarida).

Ish vaqti resurslari	Ish vaqtdan foydalanish
1. Kalendar fondi - 9100	1. Amalda ishlangan vaqt – 5868
2. Bayram va dam olish kunlari – 2400	2. Uzurli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish – 136
3. Tabel fondi – 6700	shu jumladan:
4. Navbatdagi mehnat ta'tillari – 4800	betobligi sababli – 56
5. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi – 6220	o'qish vaqti sababli – 20
	qonun bo'yicha – 60
	3. Ish vaqtini yo'qotish – 216
	shu jumladan:
	kun bo'yi to'xtab turishlar – 200
	progullar – 4
	rahbariyat ruxsati bilan – 12
	4. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi – 6220
	(5868+136+216)
Jami: 6220	Jami: 6220

Demak, MIIVFning: - 94,3% amalda ishlagan

- 2,2% uzurli sabab bilan yo'qotish

- 3,5% uzursiz sabab bilan yo'qotish

100%

Demak, ish vaqti balansi – ish vaqti resurslari va ulardan foydalanish haqida to'liq ma'lumot olish va tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy faol va iqtisodiy faol aholi xaqida tushuncha bering.
2. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy faol aholi tarkibiga kiradi?
 - a) yonlangan xizmatchilar
 - b) ish beruvchilar
 - v) o'quvchilar
 - g) shaxsiy ish bilan band bo'lganlar
 - d) ishlashi shart bo'lmaganlar
 - e) oilaviy ish bilan band bo'lganlar
 - i) uy xo'jaligida band bo'lganlar
 - yo) ishsizlar
3. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy nofaol aholi tarkibiga kiradi?
 - a) ishsizlar
 - b) nafaqaxo'rlar
 - v) ish qidirishni tugatganlar
 - g) talabalar, aspirantlar, magistrlar
 - d) ish beruvchilar
 - e) jamoa korxonalarida band bo'lganlar
 - i) ishlashi shart bo'lmaganlar.
4. Mexnat bozori statistikasi ko'rsatkichlar tizimi qanday?
 - mexnat resurslari soni
 - band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi
 - korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari soni va tarkibi
 - ish vaqtdan foydalanish
 - mexnat unumdorligi va ish xaqi darajasi va dinamikasi
 - ish kuchiga xarajatlar
 - ish kuchining migratsiyasi va h.k.Ushbu ko'rsatkichlarning mohiyati qanday?
5. Mexnat bozori statistikasining axborot manbalari:
 - bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti
 - aholi bandligi darajasini o'rganish maqsadida xar chorak oxirida o'tkaziladigan tanlama kuzatish ma'lumotlari
 - milliy iqtisodiyotimizda band bo'lgan xorij fuqarolari xaqidagi ma'lumotlar
 - aholi ro'yxati ma'lumotlari va h.k.Ushbu manbalarni ng mohiyati qanday?

6. Ishchi kuchi bozori holatini baholash uchun qo'llaniladigan nisbiy ko'rsatkichlar:

- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsienti
- aholining bandlilik koeffitsienti
- umumiy yuklama koeffitsienti
- mehnat resurslari o'rnini qoplash koeffitsienti
- nafaqa yuklamasi koeffitsienti
- ishsizlik darajasi
- aholining iqtisodiy faollik darajasi

Ushbu ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi va mohiyati nimada?

7. Mehnat resurslari soni qanday aniqlanadi?

8. Xalqaro andozalarga asosan band bo'lganlar ishlab chiqarishdagi bajariyotgan funktsiyasiga qarab qanday guruhlarga ajratiladi?

9. Ishsizlarning qanday turlarini bilasiz?

10. Mexnat resurslari balansi va ishchi kuchi balansi qanday tuziladi, uning mohiyati qanday?

11. Korxonada xodimlari soni. O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni qanday aniqlanadi?

12. Ish vaqti o'lchov birliklari. Ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari. Ish vaqti balansi.

13. Oy oxiriga berilgan quyidagi ma'lumotlar asosida II va III kvartallar uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini aniqlang: martda-140 kishi, aprelda-146 kishi, mayda-150 kishi, iyunda-156 kishi, iyulda-152 kishi, avgustda-155 kishi, sentyabrda-154 kishi. Olingan ma'lumotlarni solishtiring.

14. Maishiy xizmat ko'rsatuvchi kombinat 23-Oktabr kuni ochilgan. Ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'lgan: 22 da-58 kishi, 23 dan 26 gacha 60 kishi, 27 da 74 kishi, 28 dan 31 gacha 82 kishi.

Oktabr oyi va 10 oy uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini hisoblang.

15. Avgust oyida korxonada biznes rejasini bo'yicha o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni 140 kishi bo'lishi kerak. Amalda oy davomida ishchilar tomonidan 2818 kishi-kuni ishlangan, xar xil sabablar bilan ishga kelmaslik 1613 kishi-kuni.

Avgust oyi uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni bo'yicha biznes reja bajarilish darajasini aniqlang.

16. Ikki korxonada xodimlari to'g'risida joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkich	№1	№2
Yil boshida ro'yxatdagi ishchilar soni	690	570
Yil davomida ishga qabul qilingan ishchilar soni – jami	195	163
Yil davomida ishdan bo'shagan ishchilar soni – jami	170	202
Shu jumladan:		
O'z hohishi bilan	129	107
Kechikib kelgani va boshqa intizomlar buzilgani uchun	8	3
Yil oxirida ro'yxatdagi ishchilar soni	714	650
Yil davomida (1.01 dan 31.12 gacha) ro'yxatda turgan ishchilar soni	419	488

Har bir korxonada bo'yicha aniqlang va tahlil qiling:

- 1) o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni;
- 2) ishga qabul qilish va bo'sh shah koeffitsientlari
- 3) ish kuchi umumiy oboroti koeffitsienti
- 4) qo'nimsizlik koeffitsienti
- 5) doimiylik koeffitsienti

17. Korxonada ishchilarining I yarim yilikda ish vaqtidan foydalanishlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ishlagan kishi-kunlari	84430
Kun bo'yi to'xtab turishlar	-
Ishlanmagan kishi-kunlar soni – jami	13970
Shu jumladan:	
- navbatdagi mehnat ta'tili	6080
- o'qish ta'tili	340
- dekret ta'tili	1640
- kasallik	4715
- qonun bo'yicha ishga kelmaslik	470
- administratsiya ruxsati bilan	680
- progullar	45
Bayram va dam olish kunlari	31160
Jami ishlangan va ishlanmagan kishi-kunlar	129560

Ish vaqti balansini tuzing va tahlil qiling.

Buning uchun quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblang:

- 1) kalendar ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti
- 2) tabel ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti
- 3) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti.

VI BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MILLIY BOYLIK STATISTIKASI.

6.1. Milliy boylik tushunchasi, hajmi va tarkibi.

Milliy boylik muhim ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, u ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining boshlang'ich va yakuniy xolatini ifodalaydi. Milliy boylik hajmining ortishi iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanadi. Shu bilan birga milliy boylikda ishlab chiqarish jarayonining natijalari mujassamlanadi. U ishlab chiqarilgan mahsulot hisobiga to'ldiriladi va yangilanadi. Milliy boylik hajmi, uning tarkibi, dinamikasi va ulardan foydalanish darajasi davlat va xalqaro statistikada mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim yakunlovchi ko'rsatkichlari sifatida qaraladi. Milliy boylik xajmi va tarkibining o'zgarishiga qarab takror ishlab chiqarish va jamg'arish jarayonining tendentsiyalari haqida fikr yuritiladi.

Milliy hisoblar tizimi (1993 y.) doirasida milliy boylik asosida iqtisodiy aktivlar tushunchasi yotadi.

Iqtisodiy aktivlar – xususiy yoki jamoa mulki bo'lib, ularga egalik qilish yoki ulardan foydalanish natijasida mulk egalari iqtisodiy jihatdan manfaatdor bo'lishlari mumkin. Har bir iqtisodiyot aktiv qiymatga ega bo'lib, vaqt o'tishi bilan uning qiymati o'zgaradi. Har xil aktivlar o'z egasiga har xil manfaat keltiradi:

- imorat, mashina, uskunalar ishlab chiqarish jarayonida foydalanishdan daromad keltiradi;

- moliyaviy aktivlar va er o'z egalriga mulkdan olingan daromad sifatida manfaat keltiradi (foizlar, devidentlar, renta);

- har qaysi aktivga qiymat zahirasi sifatida ega bo'lishdan olingan manfaat yoki uni hojlagan vaqtda sotib yuborishi mumkin.

Ba'zi aktivlarga egalik qilish davri, ulardan manfaat olish tugaguncha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ikkinchi xil aktivlarga egalik qilish shu davr kelgunga qadar ular sotib yuboriladi va kelajakda olinishi mumkin bo'lgan daromad oldinroq olinadi. Uchinchilari (masalan, qimmatbaho metallardan, toshlardan qilingan buyumlar va h.k.) sof holda qiymat zahirasi sifatida hech qanday boshqa manfaat ko'rsatmasdan faqat yig'ilgan boyliklarni asrash va sotish sifatida saqlanishi mumkin.

YUqorida keltirilgan ta'riflarga asosan iqtisodiy aktivlar bo'yicha uchta xolatni ajratish mumkin:

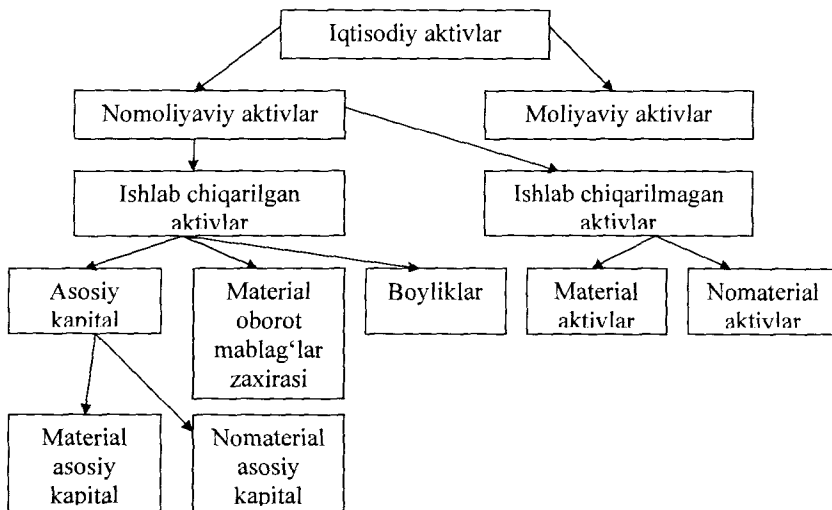
- ob'ekt qandaydir mulk egasida bo'lishi lozim (davlat, xususiy yoki boshqa formada);

- mulk egasi ob'ektga egalik qilish va undan foydalanishdan qandaydir manfaat olishi lozim;

- ob'ektni aktivlarga kiritishning muhim sharti uni hoqlagan vaqtda boshqa institutsion birliklarga sotib yuborish mumkin.

Bu xususiyatlarga faqat inson mehnati tufayli yaratilgan material boyliklar (asosiy fondlar, material aylanma mablag'lar va zahiralari) emas, balki moliyaviy instrumentlar (depozitlar, aktsiyalar va h.k.) yoki tabiiy hosil bo'lgan ob'ektlar: er va er osti, o'rmonlar va boshqa o'simlik resurslari, yovvoyi hayvonlar ham bo'lishi mumkin. MHTga asosan tabiiy resurslar mamlakatlarning iqtisodiy aktivlariga ularning egalari (davlat, tashkilot, muassasalar va h.k.) ulardan real daromad olish uchun foydalanilgan taqdirda kiritiladi.

Atrof muhit muhofazasi ob'ektlari (osmon bo'shlig'i, ochiq suv havzalari) kimningdir mulki bo'laolmaydi yoki o'z egasiga qandaydir manfaat keltirmaydi (masalan, foydali qazilma zahiralardan hozirgi texnik darajada yoki hozirgi bahoda manfaat kelmaydi). SHuning uchun, ular iqtisodiy aktivlarga kiritilmaydi. Iqtisodiy aktivlarga yana uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan uzoq muddat davomida foydalaniladigan buyumlar ham kiritilmaydi.

6.1.1-chizma. Milliy hisoblar tizimi (1993 y.)da iqtisodiy aktivlarni tasniflash

Iqtisodiy aktivlarni tasniflashda avvalo ular ikki sinfga ajratiladi: moliyaviy aktivlar va nomoliyaviy aktivlar.

Moliyaviy aktivlar ko'p jihatdan moliyaviy talablar va majburiyatlardan iborat. Bunda ikki institutsion birliklar orasida tuzilgan bitimga asosan biri mablag' (kapital) beradi. MHTda moliyaviy talab aktiv hisoblanib, uning egasi (kreditor) boshqa institutsion birlik (debitordan) tuzilgan birlikka asosan to'la yoki bir necha to'lovlarni oladi. Binobarin, kreditor faqat o'zi bergan qarz mablag'nigina emas, balki yana mulk egasi sifatida foizlar, daromadlar xam oladi. Bir institutsion birlik tomonidan shunday talabning mavjudligi, boshqa bir institutsion birlik tomonidan majburiyat bo'lishini taqozo qiladi. Moliyaviy talablar (majburiyatlar) har xil ko'rinishga ega bo'lishi, moliyaviy aktivlarning har xil ko'rinishida yuzaga keladi.

1. Monetar oltin – bu davlatning pul-kredit muassasalarida markazlashgan xolda saqlanuvchi slitka yoki moneta formasidagi oltin zahiralari. Ular sotib olish qobiliyatini oshirish maqsadida sotib olinadi.

2. O'rnini bosuvchi huquqiga ega bo'lgan mahsus mablag'lar (O'BXEBSMM) – xalqaro valyuta fondi tomonidan tashkil etilgan xalqaro rezerv va to'lov mablag'lari, shu fondga a'zo bo'lgan davlatlar orasida taqsimlanadi. O'BXEBSMM dunyo pul mablag'lari bo'lib, ular xalqaro pulsiz hisob-kitob ishlarini XVV maxsus hisoblarida amalga oshiradilar. Ular faqat hukumatlar darajasida markaziy banklar va xalqaro tashkilotlar orqali xalqaro qarz yo'qotuvchi mablag' sifatida ishlatiladi.

3. Mavjud pullar (valyuta) - hisob-kitob qilish uchun ishlatiladigan muomaladagi banknot va tangalar. Muomalaga chiqarilgan mavjud pullar uni chiqargan muassasa (odatda markaziy bank) uchun majburiy hisoblanadi.

4. Depozitlar – banklarga asrab berish uchun o'tkazilgan pul mablag'lari. Bu moliyaviy «aktiv»ga banklarning fondlar bilan qaytarib berish majburiyati bo'lgan mablag'larga qarshi turadi. Depozitlar (pul mablag'lari kabi) yoki milliy yoki xorij valyutalarida bo'lishi mumkin, ular rezident-muassasalarning yoki qolgan dunyoning majburiyati bo'lishi mumkin.

5. Qimmatbaho qog'ozlar (aktsiyalardan tashqari) – ularni chiqargan shaxsga nisbatan, ularning egasi tomonidan mulkiy huquq beradigan pullik xujjatlar. O'zining mohiyatiga ko'ra ular qarz majburiyatlari hisoblanadi.

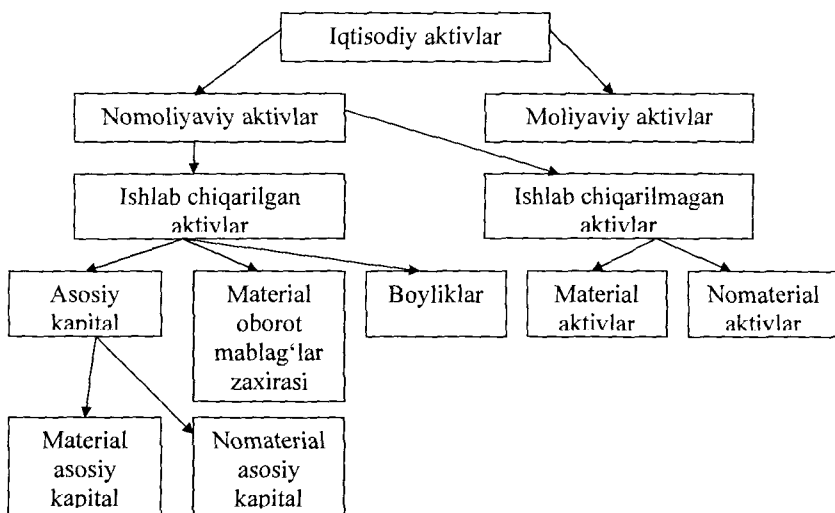
Bularga veksellar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, privatizatsion cheklar va boshqalar kiradi.

- mulk egasi ob'ektga egalik qilish va undan foydalanishdan qandaydir manfaat olishi lozim;

- ob'ektni aktivlarga kiritishning muhim sharti uni hoxlagan vaqtda boshqa institutsion birliklarga sotib yuborish mumkin.

Bu xususiyatlarga faqat inson mehnati tufayli yaratilgan material boyliklar (asosiy fondlar, material aylanma mablag'lar va zahiralalar) emas, balki moliyaviy instrumentlar (depozitlar, aktsiyalar va h.k.) yoki tabiiy hosil bo'lgan ob'ektlar: er va er osti, o'rmonlar va boshqa o'simlik resurslari, yovvoyi hayvonlar ham bo'lishi mumkin. MHTga asosan tabiiy resurslar mamlakatlarning iqtisodiy aktivlariga ularning egalari (davlat, tashkilot, muassasalar va h.k.) ulardan real daromad olish uchun foydalanilgan taqdirda kiritiladi.

Atrof muhit muhofazasi ob'ektlari (osmon bo'shlig'i, ochiq suv havzalari) kimningdir mulki bo'laolmaydi yoki o'z egasiga qandaydir manfaat keltirmaydi (masalan, foydali qazilma zahiralalaridan hozirgi texnik darajada yoki hozirgi bahoda manfaat kelmaydi). SHuning uchun, ular iqtisodiy aktivlarga kiritilmaydi. Iqtisodiy aktivlarga yana uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan uzoq muddat davomida foydalaniladigan buyumlar ham kiritilmaydi.

6.1.1-chizma. Milliy hisoblar tizimi (1993 y.)da iqtisodiy aktivlarni tasniflash

Iqtisodiy aktivlarni tasniflashda avvalo ular ikki sinfga ajratiladi: moliyaviy aktivlar va nomoliyaviy aktivlar.

Moliyaviy aktivlar ko'p jihatdan moliyaviy talablar va majburiyatlardan iborat. Bunda ikki institutsion birliklar orasida tuzilgan bitimga asosan biri mablag' (kapital) beradi. MHTda moliyaviy talab aktiv hisoblanib, uning egasi (kreditor) boshqa institutsion birlik (debitordan) tuzilgan birlikka asosan to'la yoki bir necha to'lovlarni oladi. Binobarin, kreditor faqat o'zi bergan qarz mablag'nigina emas, balki yana mulk egasi sifatida foizlar, daromadlar xam oladi. Bir institutsion birlik tomonidan shunday talabning mavjudligi, boshqa bir institutsion birlik tomonidan majburiyat bo'lishini taqozo qiladi. Moliyaviy talablar (majburiyatlar) har xil ko'rinishga ega bo'lishi, moliyaviy aktivlarning har xil ko'rinishida yuzaga keladi.

1. Monetar oltin – bu davlatning pul-kredit muassasalarida markazlashgan xolda saqlanuvchi slitka yoki moneta formasidagi oltin zahiralari. Ular sotib olish qobiliyatini oshirish maqsadida sotib olinadi.

2. O'rni bosuvchi huquqiga ega bo'lgan mahsus mablag'lar (O'BXEbMM) – xalqaro valyuta fondi tomonidan tashkil etilgan xalqaro rezerv va to'lov mablag'lari, shu fondga a'zo bo'lgan davlatlar orasida taqsimlanadi. O'BXEbMM dunyo pul mablag'lari bo'lib, ular xalqaro pulsiz hisob-kitob ishlarini XVf maxsus hisoblarida amalga oshiradilar. Ular faqat hukumatlar darajasida markaziy banklar va xalqaro tashkilotlar orqali xalqaro qarz yo'qotuvchi mablag' sifatida ishlatiladi.

3. Mavjud pullar (valyuta) - hisob-kitob qilish uchun ishlatiladigan muomaladagi banknot va tangalar. Muomalaga chiqarilgan mavjud pullar uni chiqargan muassasa (odatda markaziy bank) uchun majburiy hisoblanadi.

4. Depozitlar – banklarga asrab berish uchun o'tkazilgan pul mablag'lari. Bu moliyaviy «aktiv»ga banklarning fondlar bilan qaytarib berish majburiyati bo'lgan mablag'larga qarshi turadi. Depozitlar (pul mablag'lari kabi) yoki milliy yoki xorij valyutalarida bo'lishi mumkin, ular rezident-muassasalarning yoki qolgan dunyoning majburiyati bo'lishi mumkin.

5. Qimmatbaho qog'ozlar (aktsiyalardan tashqari) – ularni chiqargan shaxsга nisbatan, ularning egasi tomonidan mulkiy huquq beradigan pullik xujjatlar. O'zining mohiyatiga ko'ra ular qarz majburiyatlari hisoblanadi.

Bularga veksellar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, privatizatsion cheklar va boshqalar kiradi.

6. Ssudalar – kreditor tomonidan bevosita qarz oluvchiga beriladigan moliyaviy instrument hisoblanadi. Bu operatsiya odatda xujjat bilan tasdiqlanadi va bu xujjatni birovga berish mumkin emas. Bularga banklar tomonidan korxonalar yoki uy xo'jaliklariga berilgan ssudalar misol bo'laoladi (uzoq muddatga sotib olishga kredit, istemolchi krediti, moliyaviy lizing)

7. Texnik sug'urta rezervlari – sug'urta imkoniyatlarini o'tkazish texnikasi taqozo etishi natijasida yaratilgan moliyaviy aktivlar sug'urta to'lovlari va sug'urta yig'imlari orasidagi vaqt sug'urta tashkilotlarida texnik rezerv sifatida katta xajmdagi summani yig'ish imkoniyatini yaratadi. Ularni yaratish sug'urta kompaniyalari uchun zarur hisoblanadi, chunki ular sug'urta qilayotganlar uchun vakolat bo'lishlari kerak. MHTda texnik sug'urta rezervlari ikki guruhga bo'linadi:

- uy xo'jaliklarining rezervdagi sof aktivlari qiymati – xayotni va nafaqa fondini sug'urtalash;

- sug'urtalashning boshqa turlari bo'yicha (xayotni sug'urtalashdan tashqari) to'lov rezervlari va tartibsiz talablarning rezervlari.

8. Aktsiyalar va kapitalda ishtirok etishning boshqa turlari – ustav kapitalga ma'lum nisbatda hissa qo'yilganligi xaqidagi xujjat bo'lib, u o'z egasiga foydaning ma'lum qismini devident sifatida olish huquqini beradi.

9. Debitor va kreditorlarning boshqa hisoblari – savdo krediti, bitmagan ishlar va boshqalar hisobidan avanslar.

Nomoliyaviy aktivlarga – egalari ulardan iqtisodiy faoliyat natijasida yoki qiymat zahirasi sifatida manfaat ko'rishlari mumkin bo'lgan ob'ektlardir. Ular ishlab chiqarilgan yoki ishlab chiqarilmagan ob'ektlar bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan aktivlar – MHTda ishlab chiqarish jarayoni natijasida paydo bo'gan nomoliyaviy aktivlar deb ataladi. Ular asosiy kapital, material oborot mablag'lar va boyliklar zahirasidan tashkil topadi.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan milliy boylikni bir qismi uni natural – mulk holatini uzoq muddat davomida o'zgartirishdan iqtisodiyotda foydalaniladi va o'z qiymatini tayyor mahsulot va xizmatlarga asta sekin o'tkazaboradi. Asosiy kapital material va nomaterial qismlarga bo'linadi. Material asosiy kapitalga yashaydigan va mamlakatdagi bino va inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, parvarish qilinadigan tabiiy aktivlar (ishchi mahsuldor mollar, mevali bog'lar va boshqa ekilgan daraxtlar), tarixiy yodgorliklar va h.k. MHTning yangicha talqini bo'yicha asosiy kapitalga xarbiy uskunalarining ba'zi turlari kiritilgan bo'lib, ular faqat xarbiy maqsadlarda emas, balki

fuqarolik extiyojlari uchun ham ishlatiladi (aerodromlar, avtomobillar va h.k.).

Nomaterial asosiy kapitalni ajratish 1993 yildagi MHTning yangiligi hisoblanadi. Ularga inson mehnati natijasida yaratilgan va xamma bilishi shart bo'lmagan axborotlar bo'lib, ular qandaydir asrovchiga o'tkazilgan. Ularning qiymati ularda asralayotgan axborotning qiymatiga bog'liq. Bunga foydali qazilma boyliklarni qidirish harajatlari, dasturiy ta'minot, adabiyot va san'atning noyob asarlari (filmlar, ovoz yozib olishlar, qo'lyozmalar va h.k.) va boshqa nomaterial aktivlar kiritiladi.

Material oborot mablag'larga ishlab chiqarish zahiralari (xom ashyo, materiallar, yoqilg'i va boshqalar), tayyor mahsulotlar, qayta sotiladigan tovarlar, tugallanmagan ishlab chiqarishlar kiradi. SHularga yana davlat zahiralari va don rezervlari, strategik materiallar va davlat ahamiyatga ega bo'lgan boshqa tovarlar kiradi.

Boyliklar – uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho tovarlar bo'lib, ularning bahosi umumiy bahoga nisbatan xech pasaymaydi. Ular ishlab chiqarish maqsadida ishlatilmaydi va foydalanilmaydilar va qiymat zahirasi sifatida asraladi (qimmatbaho metallar, toshlar, antikvar buyumlar va boshqa san'at asarlari va boyliklar).

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga ishlab chiqarish jarayoni natijasi bo'lmagan nomoliyaviy aktivlar kiradi. Ular yoki tabiat tomonidan yaratilgan, yoki yuridik va hisob ishlari natijasi bo'lib hisoblanadi. Material ishlab chiqarilmagan aktivlarga er, er osti qazilma boyliklari, er osti suvlari va etishtirilmadigan (tabiiy) biologik resurslar kiradi.

Nomaterial ishlab chiqarilmagan aktivlar egasiga konkret faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beruvchi xujjatlar kiradi (patentlar, litsenziyalar, tovar belgilariga bitimlar tuzish va h.k.).

6.2. Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmini aniqlash usuli.

Iqtisodiyot har bir sektorning ma'lum momentga nisbatan iqtisodiy ahvoli, uning o'zining xususiy kapitali xajmi bilan baholanadi va u sektorning aktiv va passivlar balansining balanslashtiruvchi moddasida o'z aksini topadi. Balans ikki yoqlama jadvalga o'xshatib tuziladi, uning chap tomonida sektorning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy), o'ng tomonida esa uning moliyaviy majburiyatlari va o'z kapitalining sof qiymati keltiriladi.

Aktiv va passivlar balansi

Aktiv	Majburiyatlar va o'z kapitalining sof qiymati
1. Nomoliyaviylar: - ishlab chiqarilganlar; - ishlab chiqarilmaganlar; 2. Moliyaviylar: - monetar oltin; - mavjud pullar; - O'YUHEBMM; - depozitlar; va boshqalar	3. Moliyaviy majburiyatlar: - mavjud pullar; - depozitlar; - qimmatbaho qog'ozlar va h.k. 4. O'z kapitalining sof qiymati (4=1+2-3)

Sektor o'z kapitalining sof qiymati, uning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy) qiymatining, uning moliyaviy majburiyatlariga nisbatan yuqori ekanligini ifodalaydi. Sof qiymat deyilishiga sabab asosiy kapital qoldiq qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Bu balans ma'lumotlari asosida sektorning investitsion faollik darajasini, ularni moliyalashtirishga xatiyojini ishlab chiqarishning material oborot mablag'lar bilan ta'minlanish darajasi va uning samaradorligini tahlil qilish mumkin bo'ladi. Butun iqtisodiyot bo'yicha tuzilgan jamlovchi aktiv va passivlar balansi mamlakatning iqtisodiy va moliyaviy holatini xarakterlaydi. Uning balanslashtiradigan moddasi bo'lib, milliy boylik ko'rsatkichi hisoblanadi. Shunday qilib, MHT metodologiyasi bo'yicha milliy boylik xajmini aniqlash uchun mamlakat rezidentlarining barcha iqtisodiy aktivlar qiymatlari (moliyaviy va nomoliyaviy) yig'indisidan ularning moliyaviy majburiyatlarini ayirib aniqlanadi. Demak, mamlakat milliy boyligi iqtisodiyot barcha sektorlarining sof kapitali yig'indilariga teng bo'ladi.

6.3. Asosiy fondlar va ularni tasniflash.

Milliy boylikning mehnat natijasida paydo bo'lgan qismi – milliy mulkning 90 foizi asosiy fondlar hissasiga to'g'ri keladi.

Asosiy fondlar – ishlab chiqarilgan aktivlar bo'lib, ular uzoq vaqt davomida (bir yildan kam emas) tovarlar ishlab chiqarish yoki bozor va nozor xizmatlar ko'rsatish uchun xizmat qiladilar.

1996 yildan boshlab asosiy fondlarni natural formasi va bajarayotgan funksiyalariga qarab quyidagicha tasniflanadi: binolar (yashalmaydigan), yashaydigan binolar, inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, ishlab chiqarish va xo'jalik ashyolari, ishchi mollar, maxsuldor mollar, ko'p yillik o'simliklar, asosiy fondlarning boshqa turlari. Asosiy fondlarni bunday tasniflash asoslangan amortizatsiya normalarini belgilashda, tarkibini va ulardan oqilona foydalanishni o'rganishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlar tarkibiga erlarni yaxshilash (melioratsiya, quritish, irrigatsion va boshqa ishlar) uchun qilingan kapital harajatlar va erga egalik qilish huquqini o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar (advokatlar, ko'chmas mulk bilan shug'ullanuvchi agentlar va boshqa vositalar xizmatiga to'lovlar, to'langan soliqlar va yig'imlar va boshqa tashkiliy harajatlar) bilan bog'liq bo'lgan harajatlar ham kiradi.

Asosiy fondlar tarkibini o'rganish maqsadida ularni quyidagi belgilari bo'yicha guruhlarga ajratiladi:

- iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha – tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (shu jumladan, sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va h.k. tarmoqlar) asosiy fondlari, xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar (shu jumladan, transport, aloqa, savdo) asosiy fondlari;

- mulk formasi bo'yicha – davlat mulkida bo'lgan, xususiy mulkda bo'lgan asosiy fondlar;

- ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi darajasiga qarab – bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida qatnashuvchi asosiy fondlar va harakatda bo'lmagan asosiy fondlar, shu jumladan, zahirada, konservatsiyada, ta'mirlashda, rekonstruksiya bo'lganlar;

- kimga qarashli ekanligiga qarab – xususiy va ijaraga qo'yilgan asosiy fondlar;

- xududlar bo'yicha joylashishiga qarab – tumanlar, shaharlar, viloyatlar va respublika asosiy fondlari.

6.3.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi asosiy fondlarining tarkibi (1.01.2010 y. nisbatan)

Jami asosiy fondlar	Salmog'i (%%)
Jami asosiy fondlar	100
shu jumladan:	
I. Passiv qism	45,4
ulardan:	
- binolar	29,3
- inshootlar	16,1
II. Aktiv qism	54,6
ulardan:	
- o'zgaruvchi moslamalar	12,3
- kuchlanish mashina va uskunalar	9,2
- ishchi mashina va uskunalar	27,2
- o'lchash va boshqarish anjomlari, qurilmalari va laboratoriya uskunalari	1,2
- hisoblash texnikasi	0,9
- transport vositalari	2,8
- boshqa asosiy fondlar	1,2

Bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etuvchi asosiy fondlarni bajarayotgan funktsiyasiga qarab aktiv va passiv guruhlariga ajratish mumkin.

Moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini amalga oshirish uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlangan bo'lishlari lozim.

Ishlab chiqarish fondlari asosiy va oborot ishlab chiqarish fondlariga bo'linadi. Ular o'rtasidagi farq quyidagilardan iboratdir:

- asosiy fondlar ko'p ishlab chiqarish tsikllarida qatnashib, o'z qiymatini qismlab, asta-sekin yangidan tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazib boradi; oborot fondlari esa bitta ishlab chiqarish jarayonida qatnashib, o'z qiymatini to'liqligicha yangidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o'tkaziladi;

- oborot fondlari bevosita ishlab chiqarish jarayonida bo'lsa, asosiy fondlar shunday bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin;

- asosiy fondlar buyum shaklida tayyor mahsulotga qo'shilmaydi, oborot fondlari esa qo'shiladi va tayyor mahsulotning o'zagini tashkil etadi;

- asosiy fondlar tarkibiga xizmat qilish muddati bir yildan ortiq va qiymati 15 ta minimal ish haqqidan ortiq bo'lgan fondlar kiradi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarishning moddiy asosini tashkil qiladi. Ularning qiymati va tarkibi korxonada faoliyatining sifat va miqdor ko'rsatkichlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

6.4. Asosiy fondlarni baholash usullari.

Statistikada asosiy fondlarning xajmini o'rganishda natural va qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Asosiy fondlarni qiymat ko'rinishda baholashda quyidagi qiymat turlari qo'llaniladi:

- to'la boshlang'ich qiymati;
- to'la tiklash qiymati;
- eskirishni hisobga olgan holdagi boshlang'ich (tiklash) qiymati;
- balansdagi qiymati;
- bozor qiymati;
- yo'kotishdagi qiymati.

Asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymati deganda ularni sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun ketgan harajatlarning yig'indisi tushuniladi. Demak, to'la boshlang'ich qiymat asosiy fondlarni foydalanishga topshirish momentidagi qiymati bo'lib, u eng asosiy baholash turi hisoblanadi. Undan foydalanib asosiy fondlarning xajmi,

tarkibi, takror ishlab chiqarish va mehnatni texnika bilan qurollanish ko'rsatkichlari aniqlanadi. Shuningdek to'la boshlang'ich qiymat amortizatsiya ajratmalari va normalarini hisoblashda baza hisoblanadi. Biroq, har bir konkret momentda asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymati joriy baholarda hisoblanganligi uchun ularning umumiy xajmiga fizik hajm va baho o'zgarishlari xam ta'sir ko'rsatadi. Bu to'la boshlang'ich qiymat bo'yicha hisoblangan asosiy fondlarning juz'iy kamchiligidir.

Shuning uchun vaqti-vaqti bilan asosiy fondlarni qayta baholab turish taqazo qilinadi va buning natijasida to'la tiklash qiymati aniqlanadi. Asosiy fondlarning to'la tiklash qiymati – ularning xozirgi davr sharoitlarida takror ishlab chiqarish qiymatidir.

Masalan, 2 yil ilgari «A» markali 10 ta stanok uchun sarf qilingan harajatlar (sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun) 10.000 so'mni tashkil qildi. SHu yili yuqoridagi «A» markali stanoklardan yana 5 tasi sotib olindi va ularga harajat 4500 so'mni tashkil qildi.

Yuqoridagi ta'rifga ko'ra 15 ta stanokni to'la boshlang'ich qiymati xaqiqiy sarflangan harajatlar yig'indisiga teng bo'ladi, ya'ni $10.000+4500=14500$ so'm.

To'la tiklash qiymati esa 15 ta stanokni ushbu yilda sotib olinsa, jami qancha harajat qilinishi mumkinligini ko'rsatadi, ya'ni

$$15 \times (4500/5)=13,500 \text{ so'm.}$$

Tiklash qiymati odatda asosiy fondlarni qayta baholash jarayonida aniqlanadi.

Qayta baholash bilan bir qatorda asosiy fondlarning eskirish summalari ham aniqlanadi.

Asosiy fondlar o'z qiymatlarini doimiy ravishda ishlab chiqarilayotgan maxsulot tannarxiga o'tkazib turganligi sababli boshlang'ich va tiklash qiymatlarining eskirishi hisobiga olingan xoldagi qiymatlari ham aniqlanadi. Buning uchun to'liq qiymatdan eskirish summasi ayriladi.

Yuqoridagi misolimizda, masalan asosiy fondlarning eskirish darajasi 30% deb olsak, u holda eskirish summasi = $13500 \times 30\%=4050$ m.s. bo'ladi. Demak qoldiq qiymat

$$13500 - 4050 = 9450 \text{ m.s.ga teng.}$$

Balansdagi qiymat – ob'ektlarni qayta baholash natijasida olinadi va asosiy fondlar shu bahoda korxonalar balansiga o'tkaziladi. Balansdagi qiymat – aralash baholash: ba'zi ob'ektlar uchun – tiklashdagi qiymat, boshqalar uchun – bosh birlamchi qiymat ham bo'lishi mumkin.

Bozor qiymati – ob'ektlarni joriy davrda bozorda sotilishi mumkin bo'lgan qiymatini ifodalaydi.

Asosiy fondlar uzoq vaqt xizmat qilishi natijasida payti kelib butunlay yaroqsiz xolga kelishi yoki ulardan kequsida foydalanish iqtisodiy samara bermasligi (ma'naviy eskirishi) mumkin. Bunday paytlarda asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonidan chiqariladi. Ularni temir-tersak sifatida metallomga topshirish, agar binolar bo'lsa – ularning buzilishi natijasida turli xil qurilish materiallari (yog'och, g'isht va boshqa) xosil bo'lishi mumkin. Korxonalarda albatta temir-tersak va qurilish materiallari turli extiyojlar uchun foydalanishi yoki chetga sotib yuborilishi mumkin va bu mablag'lar korxonaning hisob-kitob raqamiga kelib tushadi. Bu esa o'z navbatida yo'qotish qiymatida aks ettiriladi.

6.5. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishlatilishi natijasida sekin-asta emirilib boradi. Emirilish asosiy fondlar amortizatsiyasining moddiy asosini tashkil qiladi. Emirilish jismoniy va ma'naviy turlarga bo'linadi. Asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi asosiy fondlarning yanada unumliroq elementlarining paydo bo'lishi va arzonroq asosiy fondlarning yaratilishi natijasida sodir bo'ladi.

Hozirgi paytda hisoblanadigan yillik amortizatsiya ajratmalari faqat jismoniy eskirishnigina hisobga olib, quyidagicha hisoblanadi:

$$A = \frac{BBB + IX - IB}{T}$$

bu erda, A – yillik amortizatsiya ajratmalari;
BBB – asosiy fondlarning to'la boshlang'ich (tiklash) qiymati
IX – asosiy fondlarni yo'qotish xarajatlari (demontaj, ajratish, buzish va h.k.)

IB – asosiy fondlarni yo'qotish vaqtida olingan materiallar, detallar va boshqalarni sotishdan tushgan mablag'lar

T – asosiy fondlarni xizmat qilish muddati.

Amortizatsiya ajratmalari faqatgina absolyut miqdordagina emas, balki nisbiy ko'rsatkichlarda ham hisobga olib boriladi va u amortizatsiya normasi deb yuritiladi:

$$N_A = \frac{A \cdot 100}{F}$$

bu erda, N_A – amortizatsiya normasi;
F – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.
Amortizatsiya normalari asosiy fondlarning turiga uzviy bog'liq bo'ladi. Uzoq muddat xizmat qiladigan (binolar, inshootlar) ob'ektlar

uchun uning darajasi nisbatan kichik bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashadigan (mashina va uskunalari) qismlarida esa katta bo'ladi.

Amortizatsiya summasini hisoblashning ikki usuli mavjud: professional – chiziqli va tezlashtirilgan usullar.

Professional – chiziqli usulda ob'ektning qiymati uning xizmat qilish davrida xar yili bab-barobar ravishda amalga oshiriladi. Masalan, agar ob'ektning xizmat qilish davri – 5 yil bo'lsa, unda uning balansdagi qiymatining xar yili 1/5 qismi qoplaydi yoki amortizatsiyaning chiziqli me'yori 20%ga teng bo'ladi.

Asosiy fondlar aktiv qismining tezlashtirilgan amortizatsiya me'yori ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgarishi va uni modernizatsiya qilish uchun mo'ljallangan. U amortizatsiya me'yorining ikki marta ko'paytirilgan xajmiga teng bo'lib, ob'ektning qoldiq qiymatiga nisbatan qullaniladi.

Misolimizda ikki marta ko'paytirilgan chiziqli amortizatsiya me'yori 40%ga teng. U holda, masalan, ob'ektning qiymati 200 ming bo'lsa, foydalanishning birinchi yilida 80 ming so'm ($200 \text{ m.s.} : 0,4$) ajratiladi. U holda qoldiq qiymat – 120 m.s. (200-80). Ob'ektning qoldiq qiymatiga nisbatan ikkinchi yil amortizatsiya ajratmalari 48 m.s. ($120 \times 0,4$)ga teng bo'ladi. Foydalanishning qolgan yillari uchun xam amortizatsiya ajratmalari shu usulda hisblanadi ($72 \times 0,4$ va h.k.).

Asosiy fondlarni fizik va ma'naviy eskirishi oqibatda ularni yangilash (almashtirish) zaruriyati tug'iladi. Buning uchun asosiy fondlar ishlab turgan vaqtlarida korxonalarni ularni sotib olish yoki yaratish bo'yicha xarajatlari qoplanishi va ularni almashtirishni amalga oshirish uchun etarli darajadagi pul mablag'lari jam'arilishi lozim. Xarajatlarni qoplash va pul mablag'larini yig'ish ishlari mahsulot tannaxiga amortizatsiya ajratmalini qo'shish orqali amalga oshiriladi.

Amortizatsiya ajratmalari amortizatsiya fondlarida yig'ilib boradi va ma'lum muddat o'tgandan so'ng ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarning qiymatini to'la qoplashi kerak. SHuning uchun asosiy fondlarning amortizatsiya summasi asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatidan katta bo'lishi mumkin emas.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sharoitlarida amortizatsiya ajratmalari bir tomondan ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarni oddiy takror ishlab chiqarishda foydalanilsa, ikkinchi tomondan chiqib ketayotgan asosiy fondlar o'rniga texnikaviy takomillashgan asosiy fondlar bilan almashtirishda qatnashadi va manba bo'ladi.

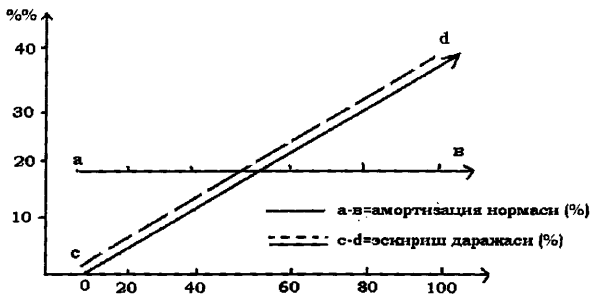
Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlar uchun yangi kapital mablag'larni moliyalashtirishga yoki qurilish materiallarini, uskunalari

yoki nomaterial aktivlarni sotib olish uchun uzoq muddatli moliyaviy qo'yimalarga sarflanadi.

Uzoq muddat foydalaniladigan asosiy fondlarni yaratish va sotib olish uchun qilingan xarajatlar investitsiya deb ataladi va ular joriy yil xarajatariga kiritilmaydi.

Investitsiyalarning mohiyati shundaki, ular keyinroq manfaat olish uchun xozir ma'lum loyihalarga qilingan xarajatlarni anglatadi. Investitsion loyihalarning shakllari va mazmuni yangi korxonalar qurilishi rejalashtirishdan tortib, to asosiy kapitalning yangi elementlarini sotib olishgacha bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, asosiy fondlarni «eskirishi» va «amortizatsiya ajratmalari»ni bir-biridan ajratish lozim. Eskirish birlamchi va u butun xizmat davomida ortib boradi va amortizatsiyaning moddiy asosi hisoblanadi. Amortizatsiya normasi esa ikkilamchi va butun xizmat davomida o'zgarmasdan qoladi. Ular orasidagi bog'lanishni quyidagicha ifodalash mumkin.

6.5.1-chizma. Asosiy fondlarni eskirish va amortizatsiya orasidagi bog'lanish.

Asosiy fondlarning bozor qiymati – u korxonalar va muassasalarda mavjud bo'lgan ob'ektlarni hozirgi holati, fizik va manaviy eskirishi, ulardan amalda va kelajakda foydalanish va foyda olish darajasini, talab va taqdim nisbatini hisobga olgan holda aniqlanadi va shu bahoda korxonalar va muassasalarda ularni sotib yuborishlari mumkin bo'ladi.

6.6. Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.

Asosiy fondlar doimiy ravishda ham bo'yum shaklida, xam qiymat shaklida o'zgarib turadi.

Ularning ko'payishiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- sotib olish;
- yangi qurilish;
- inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi o'zgarishlar.

Asosiy fondlarning kamayishiga esa quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- eskirib ishlab chiqarishdan chiqib ketishi;
- boshqa korxonalariga sotib yuborilishi;
- tabiiy ofatlar natijasida yo'q bo'lishi;
- inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi o'zgarishlar.

Yuqoridagi o'zgarish omillaridan foydalanib, asosiy fondlarning ikki xil balansi tuziladi:

- to'la boshlang'ich qiymati bo'yicha;
- qoldiq qiymati bo'yicha.

Davlat statistika organlari asosiy fondlar balansini joriy baholarda, o'rtaacha yillik baholarda va bazis yili solishtirma baholarda tuzadilar.

To'la boshlang'ich qiymat bo'yicha balans har bir korxonaga, firma yoki tarmoq bo'yicha hisoblanadi. Bunda odatda birinchi ustunda asosiy fondlarning tasnifi keltiriladi. Kirim va chiqim qismlari esa yanada konkretlashtirilishi mumkin.

Asosiy fondlarning qoldiq qiymati bo'yicha balansida barcha ko'rsatkichlar qoldiq qiymatlarda qatnashib, chiqim qismida qo'shimcha yillik amortizatsiya ajratmalari keltiriladi.

SHunday qilib asosiy fondlar balanslarini quyidagicha formula tarzida keltirish mumkin:

- to'la boshlang'ich qiymatda:

$$F_0 + F_k - F_{ch} = F_{Ne}$$

- qoldiq qiymatda:

$$F_0^1 + F_k^1 - F_{ch}^1 - A = F_{Ne}^1$$

bu erda, F_0 va F_1 – asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi to'la boshlang'ich qiymatlari;

F_k va F_{ch} – kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatlari;

F_0^1 va F_1^1 – asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi qoldiq qiymatlari;

F_{ch}^1 – chiqib ketgan asosiy fondlarning qoldiq qiymati;

A – yillik amortizatsiya ajratmalari.

Asosiy fondlarning balanslaridagi ko'rsatkichlardan foydalanib ularning xolati va takror ishlab chiqarilishi (xarakati) ko'rsatkichlarini hisoblash mumkin.

Asosiy fondlarning xolat ko'rsatkichlarini eskirish va yaroqlilik koeffitsientlari ifodalaydi:

$$K_{esk} = F - F^1 / F \times 100; K_{yaroq} = F^1 / F \times 100$$

$$K_{esk} + K_{yaroq} = 100\%$$

Xolat ko'rsatkichlari odatda yil boshiga va oxiriga hisoblanib, ularni taqqoslash asosiy fondlarning xolati qay tarzda o'zgarganligini aniqlashga imkon beradi.

Eskirish koeffitsienti yaroqlilik koeffitsienti bilan uzviy bog'liqdir. Eskirish koeffitsienti qancha kichik bo'lsa, yaroqlilik koeffitsienti shuncha katta bo'ladi va aksincha. Agar koeffitsient «1» dan eskirish koeffitsientini ayirib tashlasak, yaroqlilik koeffitsientiga ega bo'lamiz.

Asosiy fondlarning xarakatini yangilash va chiqib ketish koeffitsientlari ifodalaydi:

$$K_{yang} = F_{yang} / F_1 \times 100; K_{chiq} = F_{chiq} / F_0 \times 100$$

Bu erda, F_{yang} va F_{chiq} - yil davomida yangidan kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymatlari.

Bu ko'rsatkichlar asosiy fondlar balansi ma'lumotlari asosida tuziladi.

6.6.1-jadval

Asosiy fondlar to'liq qiymati bo'yicha balansi (mln.so'm):

Yil boshidagi xajmi	Yil davomida kiritildi		Yil davomida chiqarildi		Yil oxiridagi xajmi
	Jami	Shu jumladan yangi asosiy fondlar	Jami	SHu jumladan eski asosiy fondlar yo'qotildi	
4250	1230	600	200	150	5280

Balans ma'lumotlari asosida asosiy fondlar xarakati va xolatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

1. Kiritish $K^t = 1230 / 5280 \times 100 = 23,2\%$
2. Yangilash $K^t = 600 / 5280 \times 100 = 11,4\%$
3. CHiqarish $K^t = 200 / 4250 \times 100 = 4,7\%$
4. Yo'qotish $K^t = 150 / 4250 \times 100 = 3,5\%$
5. Yaroqlilik $K^t_{yil\ oxiriga} = 3850 / 5280 \times 100 = 72,9\%$
6. Eskirish $K^t_{yil\ oxiriga} = 1430 / 5280 \times 100 = 27,1\%$

Xuddi shunday ko'rsatkichlarni yil boshiga nisbatan ham hisoblash mumkin. Umuman, eskirish koeffitsienti asosiy fondlar qiymatining mahsulotga o'tkazilgan qismini, yaroqlilik koeffitsienti esa asosiy fondlarning foydalanish mumkin bo'lgan qismi qiymatini ifodalaydi.

6.7. Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatni fondlar bilan qurollanish ko'rsatkichlari.

Ishlab chiqarishning samaradorligini ifodalovchi asosiy qo'rsatkichlardan biri asosiy fondlardan foydalanish hisoblanadi. Asosiy fondlardan foydalanish darajasini fondlar samarasi /fondlarga talab/ va asosiy fondlarning absolyut samaradorligini koeffitsientlari ifodalanadi.

Fondlar samarasini hisoblash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi ishlab chiqarish asosiy fondlarining yillik o'rtacha qiymatiga bo'lib aniqlanadi:

$$f_s = \frac{q}{\bar{F}}$$

bu erda, f_s - fondlar samarasi;

q - ishlab chiqarilgan mahsulot

\bar{F} - asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati

Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatida (q) yalpi ishlab chiqarish yoki yalpi qo'shilgan qiymat, ba'zi bir xil nomenklaturada mahsulot ishlab chiqariladigan tarmoqlarda (ko'mir, neft, gaz va x.k.) mahsulotning natura miqdori (tonnalarda - ko'mir, kubometrlarda - gaz va x.k.) olinishi mumkin.

Fondlar samarasini oshirishning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

1. Mashina, mexanizm va uskunalar ishlash vaqtini ko'paytirish, o'rnatilmagan uskunalarni ishga tushurish:

- smena koeffitsientini oshirish
- smena ichidagi bekor turib qolishlarni yo'qotish;
- remont turish vaqtini kamaytirish.

2. Texnika va ishlab chiqarish maydonlarini oqilona yuklash:

- texnikani loyihadagi unumdorlikka etkazish muddatlarini jadallashtirish;

- ishning zaif joylarini yo'qotish;
- ayrim uchastkalar quvvatlarining mutanosibligini ta'minlash;
- mehnat va ishlab chiqarishni ilmiy tashkil qilish;
- ishlab chiqarish maydonlaridan oqilona foydalanish.

3. Ishlab chiqarish asosiy fondlarining texnikaviy takomillashtirish:

- yangi texnika asosida qayta qurish;

- uskunalarni modernizatsiyalash;
- progressiv texnologik jarayonlaridan foydalanish;

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida ahvolni yaxshilash uchun korxonalarni privatizatsiyalash, aksionerlik va boshqa mulkchilik shakllariga aylantirish lozim bo'ladi.

Ko'pgina mahsulotlar bozor bahosining oshishi fondlar samarasini sun'iy tarzda ko'tarib yuboradi. Iqtisodiy inqirozning kuchayishi va ishchi xizmatchilar ish xaqqlarining ko'payishi ham bunga ta'sir qiladi. SHuning uchun baho sistemasiga bo'g'liq bo'lmagan fondlar samarasi ko'rsatkichlari har bir so'mlik asossiy fondga to'G'ri kelgan mahsulot miqdori natira o'lchov birligida hisoblash mumkin.

Statistikada fondlar samarasiga teskari bo'lgan fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ham hisoblanadi.

$$f_i = \frac{\bar{F}}{Q}$$

Bu ko'rsatkich bir so'mlik (bir birlik) mahsulot ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan asosiy fondlar xajmini ifodalaydi. Ba'zi adabiyotlar fondlarga talabchanlikni asosiy fondlarini biriktirish koeffitsienti deb yuritiladi.

Fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ishlab chiqarishda foydalanilgan asaosiy fondlarning absolyut va nisbiy sarfini ifodalovchi bir qancha analitik masalalarni hal qilishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar sistemasiga bir so'mlik asosiy fondlar qiymatiga to'G'ri kelgan foyda xajmini ifodalovchi asosiy fondlar samaradorligi koeffitsienti ham kiradi:

$$K_s = \frac{\text{Foyda}}{\bar{F}}$$

Asosiy fondlar va mehnat resurslari o'rtasidagi o'zaro bo'g'liqlikni fondlar bilan qurollanish koeffitsienti ifodalaydi:

$$K_{\text{fondlar bilan qurollanish}} = \frac{\bar{F}}{T}$$

bu erda, T – xodimlarning o'rtacha yillik (oylik) soni.

Bu ko'rsatkich asosiy fondlarning faol qismi bo'yicha alohida hisoblanadi:

$$K_{\text{faol asosiy fondler bilan qurollanish}} = \frac{\bar{F}}{T}$$

bu erda, F_a – faol asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlarining dinamikasi fondlar samarasi indeksleri tizimi yordamida o'rganiladi:

- o'zgaruvchi tarkibidagi indeks

- doimiy tarkibidagi indeks
- struktura siljishlari indeksi

Agar ayrim korxonalardagi fondlar samarasining dinamikasini aniqlash lozim bo'lsa, individual indekslardan foydalaniladi:

$$if_c = Q_1/F_1 : Q_0/F_0 = f_{c1} : f_{c0}$$

bu erda, if_c – asosiy fondlarning individual samara ko'rsatkichlari;

Q_1 Q_0 – joriy va bazis davrlardagi ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi

F_1 F_0 – joriy va bazis davrlardagi korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlarning o'rtacha yillik qiymati

$$Jf_c = \sum f_1 \times d_{f1} / \sum f_0 \times d_{f0} = f_1 : f_0$$

bu erda, d_{f1} d_{f0} - joriy va bazis davrlardagi ayrim

korxonalar asosiy fondlarning barcha korxonalar asosiy fondlari qiymatlaridagi salmoqlari;

$\bar{f}_1 \bar{f}_0$ - joriy va bazis davrlaridagi barcha korxonalar bo'yicha o'rtacha fondlar samarasi

$$f_1 = \sum Q_1 / \sum F_1; \quad f_0 = \sum Q_0 / \sum F_0$$

O'zgaruvchi tarkibdagi umumiy fondlar samarasi indeksiga ayrim korxonalarda fondlar samarasining o'zgarishi va ayrim korxonalar asosiy fondlari salmoqlarining o'zgarishi ta'sir qiladi.

Doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksiga esa faqat birinchi omil ta'sir qiladi:

$$Jf_c = \sum f_1 \times d_f / \sum f_0 \times d_f$$

bu erda, Jf_c - doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksi.

Fondlar strukturasiidagi o'zgarishning fondlar samarasiga ta'sirini struktura siljishlari indeksi ko'rsatadi:

$$Jd_f = \sum f_0 \times d_{f1} / \sum f_0 \times d_{f0}$$

YUqoridagi indekslar o'zaro uzviy bog'langandir:

$$Jf_c = Jf_c : Jd_f$$

Bu indekslar barcha ishlab chiqarish asosiy fondlarning qiymatiga nisbatan hisoblangan. Biroq, bizga ma'lumki, ularning tarkibidagi asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashish nuqtai nazaridan bir biri bilan farqlanadi.

Statistikada maxsulot ishlab chiqarishda qatnashadigan faol asosiy fondlar samarasi alohida hisobga olib boriladi.

Faol asosiy fondlarning individual indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$if_a = Q_1/F_{a1} : Q_0/F_{a0} = f_{a1} : f_{a0}$$

bu erda, F_{a1} F_{a0} - faol asosiy fondlarning joriy va bazis davrlardagi o'rtacha yillik qiymatlari;

$f_{a1} f_{a0}$ - faol asosiy fondlardan joriy va bazis davrlardagi foydalanish samarasi
 if_a - faol asosiy fondlarning samara indeksi.
 Bizga ma'lumki, $f_a \times d_{fa}=f$, shuning uchun $if= if_a \times id_{fa}$
 bu erda, d_{fa} - faol asosiy fondlarning barcha asosiy fondlar qiymatidagi salmog'i;
 id_{fa} - faol asosiy fondlar salmog'ining o'zgarishi indeksi.

Demak, asosiy fondlar strukturasi takomillashuvi, faol qismi salmog'ning ko'payishi ishlab chiqarish samaradorligining omillari ekan.

Faol asosiy fondlardan foydalanish darajasi ularning salmog'i va barcha asosiy fondlar qiymatlarining o'zgarishlarini mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Bu xolda maxsulot dinamikasi indeksini quyidagicha yozishimiz mumkin.

$$I_q = if_a \times id_{fa} \times i_f$$

$$Q_1/Q_0 = f_{a1}/f_{a0} \times d_{fa1}/d_{fa0} \times F_1/F_0$$

Absolyut o'zgarish esa quyidagicha hisoblanadi:

$$Q_1 - Q_0 = (f_{a1} - f_{a0}) \times d_{fa1} \times F_1 + (d_{fa1} - d_{fa0}) \times f_{a0} \times F_1 - (F_1 - F_0) \times f_0$$

Mehnatni asosiy fondlar (aktiv qismi) bilan qurollanish koeffitsientini aniqlash uchun, asosiy fondlar qiymati eng ko'p smenadagi ishchilar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning ortishi mehnat unumdorligi darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

6.8. Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.

Mehnat vositalari tarkibida mehnat qurollari (ishchi va kuchlanish) mashinalari, uskunalar, priborlar va boshqalar K. Marks ta'biri bo'yicha ishlab chiqarishning «suyak va muskul sistemasini» tashkil qiladi.

Statistika bunday mehnat qurollarini, ya'ni uskunalarni o'rganishga aloxida e'tibor beradi.

Uskunalar oddiy mehnat qurollardan murakkab konstruksiyali avtomatik boshqariladigan mashinalar sistemasigacha bo'lgan bosqichni bosib o'tadi.

Sanoatda qo'llaniladigan uskunalar turlari juda ko'p. SHuning uchun ularni o'rganish uskunalarni tasniflashdan boshlanadi.

Yuyida uskunalar 14 ta belgi bo'yicha tasniflangan:

1. Mehnat predmetlariga ta'sir qilish usuliga ko'ra:

1.1. Mexanik uskunalar

- 1.2. Kimyoviy uskunalar
- 1.3. Termik uskunalar
2. Xarakter printsiplariga ko'ra:
 - 2.1. Uzlaksiz xarakterdagi uskunalar
 - 2.2. Uzlukli xarakterdagi uskunalar
3. Ixtisoslashish xarakteriga ko'ra:
 - 3.1. Maxsuslashgan uskunalar
 - 3.2. Universal uskunalar
4. Avtomatlashtirish darajasiga ko'ra:
 - 4.1. Yo'lda yoki oyoqda xarakterga keltiriladigan mashinalar
 - 4.2. Mehnat predmenti bilan qattiq aloqasiz mashinalar
 - 4.3. Yarimavtomatlar
 - 4.4. Avtomatlar
 - 4.5. Avtomatik liniyalar
 - 4.6. Dastur bilan boshqariladigan uskunalar
5. Yo'llash soxasiga ko'ra:
 - 5.1. Umumsanoat uskunalari
 - 5.2. Maxsus uskunalar
6. Texnologik ahamiyatiga ko'ra:
 - 6.1. Turli xildagi energiya ishlab chiqarishda qo'llaniladigan kuchlanish (energetika) uskunalari
 - 6.2. Mehnat predmetini jamiyat uchun kerakli mahsulotga aylantirishda qo'llaniladigan ishlab chiqarish uskunalari
7. Konstruktiv-texnologik xususiyatlariga ko'ra.
8. Bajarilgan operatsiyalar xarakteriga qarab
9. Yayta ishlanayotgan material turiga ko'ra
10. O'skunalarning texnikaviy mukammalligiga ko'ra:
 - 10.1. Texnikaviy mukammal uskunalar
 - 10.2. Modernizatsiyalashni talab qiladigan uskunalar
 - 10.3. Eskirgan uskunalar
11. Uskunalarning texnikaviy xolatiga ko'ra:
 - 11.1. Ishlash uchun yaroqli uskunalar
 - 11.2. Kapital ta'mirlashni talab qiladigan uskunalar
 - 11.3. Yaroqsiz uskunalar
12. Kelib chiqishga ko'ra:
13. O'rnatilgan joyiga qarab (asosiy tsexlar, yordamchi tsexlarda va boshqa joylarda).
14. Xizmat muddatiga ko'ra (5yilgacha, 5-10 yil, 15-20 yil, 20 yildan ko'p).

Uskunalarining soni, tarkibi, xarakati xolati foydalanilishi to'G'risidagi ma'lumotlarni ularning soni va quvvati haqidagi hisob-kitoblarda keltiriladi. Bunda kuzatish birligi bo'lib dvigetelli, asboblardan bilan ta'minlangan, alohida texnik qurilma yoki mashinalar sistemasi deb atalmish inventar ob'ektlari hisoblanadi. Masalan, stanok, apparat va boshqalar.

Uskunalarining sonini hisoblashda barcha sanoat tarmoqlari uchun xos bo'lgan son kategoriyalari aniqlanadi:

- mavjud uskuna
- o'rnatilgan uskuna
- o'rnatilmagan uskuna.

Mavjud uskunalariga korxonada balansida hisobga olingan, xolati va qaydarligidan qat'i nazar inventar ro'yxatiga kiritilgan uskunalar kiritiladi.

O'rnatilgan uskunalariga foydalanishga topshirilgan stanok, mashina va mexanizmlar kiritiladi. O'z navbatida o'rnatilgan uskunalar tarkibida ishlab chiqarishda haqiqatda foydalanilayotgan uskunalar, reja bo'yicha ta'mirlashdagi uskunalar, rezervdagi uskunalar, bekor turgan uskunalar, bekor turgan uskunalar va ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun kerak bo'lmagan uskunalariga bo'linadi.

Haqiqatda ishlagan uskunalariga hisobot davrida ishlash muddatidan qat'i nazar ishlab chiqarishda foydalanilgan uskunalar kiradi. Bekor turgan uskunalar-rejadan tashqari, rejadagi va remontni kutayotgan uskunalaridir. Uskunalarining bekor turib qolish sabablarini o'rganish statistikaning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

O'rnatilmagan uskunalar mavjud uskunalarining tarkibiy qismi bo'lib, ularga o'rnatilishi lozim bo'lgan uskunalar, ortiqcha uskunalar va yo'qotiladigan uskunalar kiradi.

Statistika organlari o'rnatilmagan uskunalarini hisobga olish uchun har yili ularning ro'yxatini o'tkazadi.

Uskunalar soni statistikada ma'lum sana va davrlarga hisoblanadi. Ma'lum davrdagi uskunalarining o'rtacha sonini hisoblash uchun uskunalarining korxonada bo'lish vaqti kalendar vaqtga bo'lib aniqlanadi.

Ro'yxatlar va bir yo'lakay statistik kuzatishlar natijasida uskunalarining texnikaviy xolati, yoshi, jismoniy eskirishlari to'G'risidagi ma'lumotlar olinadi.

Statistikada uskunalarining quvvatini aniqlash katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish dasturlari odatda quvvat ko'satkichlariga asoslanadi.

Uskunaning quvvati deganda uning vaqt birligida ma'lum ishni bajara olish qobiliyati tushuniladi. Yuvvatga xarakteristika berishda energetika va ishlab chiqarish uskunalarining xususiyatlari inobatga olinishi lozim.

Energetika qurilmalariga quyidagilar kiradi:

- tabiatning potentsial energiyasini issiqlik va elektr energiyasiga, mexanik yoki bir turdagi energiyani boshqa turga aylantiradigan par qozonlari, atom reaktorlari, mexanik dvigatellar, elektrgeneratorlari;

- bir turdagi energiyaning parametrlarini o'zgartiradigan transformatorlar, to'G'rilagichlar va x.k.

- energiya uzatkichlar (elektr uzatish liniyalari, elektr, issiqlik va boshqa shaxobchalar);

- energiya iste'molchilari, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida bevosita foydalanish uchun energiya oluvchilar (elektrodvigatellar, elektropayvandlar apparatlari, issiqlik energiyasidan foydalanuvchi qurilmalar).

Tabiat resurslarining (suv, shamol) potentsial energiyasini va issiqlik energiyasini mexanik energiyaga aylantiriladigan energetika qurilmalari birlamchi dvigatellar deb yuritiladi.

Ikkilamchi dvaigatellar esa elektr energiyasini mexanik energiyaga aylantiradilar (elektrogeneratorlar).

Par qozonlarining quvvatlari M^2 , unumdorligi bir soatda ishlab chiqarilgan normal parning tonnalardagi miqdori bilan o'lchanadi (normal par 1 kg da 2680 kdj issiqlikka, ya'ni 1-13 Gpa bosimdagi va 100^0S temperaturadagi par).

Kuchlanish qurilmalarining quvvatlari odatda kilovatlarda o'lchanadi. Ba'zi issiqlik dvigatellarining quvvatlari ot kuchida o'lchanadi (1 ot kuchi 0,736 kv.).

Dvigatellardan foydalanish imkoniyatlariga ko'ra quvvat nazariy, indikator va samarali quvvat ko'rsatkichlariga bo'lib o'rganiladiyu Nazariy quvvat (N_n) - mexanik va issiqlik yo'qotishlarisiz dvigatellarning o'zidagi quvvatdir. Parda ishlaydigan dvigatellar uchun nazariy quvvat bilan bir qatorda indikator quvvatlari (N_{ind}) ham hisoblanadi. Bu quvvat nazariy quvvatdan issiqlik yo'qotishlarini ayirib hisoblanadi. Nazariy va indikator quvvatlar dvigatellarning samarali quvvatdan (N_s) foydalaniladi. U nazariy quvvatdan mexanik va issiqlik yo'qotishlarni ayirib aniqlanadi.

Samarali quvvat yuklash imkoniyatiga ko'ra: normal, maksimal qisqa muddatli va maksimal uzoq muddatli quvvatlarga bo'linadi. Normal quvvat deganda dvigatelning eng kam yo'qotishlar bilan ishlash, ya'ni eng yaxshi iqtisodiy rejimdagi quvvati tushuniladi.

Dvigatelnin chegaraviy quvvati – maksimal qisqa muddatli quvvatidir ($N_{q,q}$). Bunday quvvat bilan dvigatel ishdan chiqish xavfsiz ishlaydi va u dvigatelnin pasportida tayyorlovchi-zavod tomonidan ko'rsatiladi.

Dvigatellarning xaqiqiy yuklanishini aniqlashda o'rtacha xaqiqiy quvvat - N_x hisoblanadi:

$$N_x = E_x / T_x$$

bu erda, E_x – xaqiqatda ishlab chiqarilgan yoki iste'mol qilingan energiya (kvt.s.);

T_x – xaqiqatda ishlangan vaqt.

Statistkada yuqoridagi quvvat ko'rsatkichlaridan tashqari energetika uskunolari uchun yana quydagi ekspluatatsion quvvat ko'rsatkichlari ham hisoblanadi:

- dvigatel yoki dvigatellar sistemasining (pik) eng yuqori quvvati;
- qo'shilgan quvvat;
- o'rnatilgan quvvat;
- rezervdagi quvvat;
- korxonalarining ishlab chiqarish jarayonida foydalangan umumiy quvvati;

- mexanik uzatma quvvati; ($N_{m,u}$)

- elektr uzatma quvvati; ($N_{e,u}$)

- korxonaning to'la quvvati. (N_t)

Ishlab chiqarish uskunalarining quvvatini vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot, bir minutda asosiy valning aylanish soni (tezlik) kabi ko'rsatkichlar ifodalaydi.

Energetika uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlarini vaqt, quvvat va ish hajmi nuqtai nazaridan hisoblash mumkin.

Vaqt bo'yicha foydalanish koeffitsienti uskunadan ekstensiv foydalanish koeffitsienti (K_e) deb yuritilib, quyidagicha hisoblanadi:

$$K_e = T_x / T_k$$

bu erda, T_x – energetika uskunasining xaqiqiy ishlangan vaqti;

T_k – uskunasining kalendar vaqt fondi

Ekstensiv foydalanish koeffitsienti kalendar vaqtning qancha qismida energetika qurilmasi xaqiqatda ishlaganini ko'rsatadi. Bunday ko'rsatkichini uskunalarining rejim va reja vaqt fondlariga nisbatan ham hisoblash mumkin.

Dvigatellarning quvvatida foydalanish darajasini ifodalashda intensiv foydalanish koeffitsienti (K_I) qo'llaniladi:

$$K_i = N_x / N_{uq} = E_x / N_{uq} \times T_x$$

Vaqt va quvvatdan foydalanishga umumlashtiruvchi ifodani integral foydalanish koeffitsienti beradi:

$$K_{\text{integral}} = E_x / E_{\text{maxs. solik}} = E_x / N_{uq} \times I_k$$

YUqoridagi koeffitsientlar o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'ladi:

$$K_{\text{integral}} = K_E \times K_I$$

Statistikada nazariy, indiator va samarali quvvatlarni solishtirish natijasida foydali ish koeffitsientlarini hisoblash mumkin:

$$FIK_{\text{iss}} = N_{\text{ind}} : N_n; FIK_{\text{mex}} = N_s : N_{\text{ind}}; FIK_{\text{to'la}} = N_s : N_n$$

Statistikada ishlab chiqarish uskunalardan foydalanish ko'rsatkichlariga alohida e'tibor beriladi. Ularni o'rganish uchun ishlab chiqarish uskunalarining ishlash vaqti va o'rnatilgan uskunalarining bekor turib qolish vaqti to'g'risidagi ma'lumotlar zarur bo'ladi.

Ishlab chiqarish uskunalarining ishlash va bekor turib qolish vaqtlari quyidagi elementlarni qamrab oladi:

1. Mashina vaqti (mexnat predmetlariga bevosita ta'sir qilish vaqti). Texnologiyada ko'zda tutilmagan bekor xarakterli mashina vaqtiga kirmaydi va ish vaqtini yo'qotish hisoblanadi. Mashina vaqti o'z navbatida foydali mashina vaqti va brakka sarflangan mashina vaqtlariga bo'linadi. Foydali mashina vaqti mobaynida yaroqli mahsulot ishlab chiqariladi.

2. Tayyorgarlik-tugallash va yordamchi vaqt. Bu vaqtda ishchi ishlagani bilan uskuna xarakatsiz bo'ladi. Ishchi bunda vaqtni tayyorlovlarni stanokka o'rnatish va undan olish, belgilangan operatsiyalarni bajarishga sozlash, smena boshi va oxirida ish joyini tartibga keltirish, tayyor mahsulotni topshirishlarga vaqt sarflaydi. Bu vaqt mobaynida uskuna xarakatsiz bo'lsada, uni mahsulot ishlab chiqarishda tanaffus deb bo'lmaydi. Uskunada foydalanish nuqtai nazaridan bu vaqt ishlab chiqarish jarayonida sarflanishi zarur bo'lgan vaqtdir. Uskunalariga xizmatni oqilona tashkil qilish natijasida ular kamaytirilishi mumkin.

3. Bekor turib qolish vaqti. Bunga materiallar yo'qligi, uskunaning buzilishi va boshqa sabablar bo'lishi mumkin. Reja bo'yicha bu vaqtda uskuna ishlashi kerak, lekin u yoki bu sababga ko'ra ishlamaydi.

4. Rezerv vaqti (o'rnatilgan stanoklar rezervda bo'ladi).

5. Ish vaqtidan tashqari vaqt (uskuna ishlab chiqarish rejasiga ko'ra xarakatsiz bo'ladi).

6. Uskunalarni ta'mirlash vaqti (rejada ko'zda tutilgan ta'mirlashga sarflangan vaqt). Bunga avariya sababli ta'mirlash, ta'mirlashni kutish va shunga o'xshagan vaqtlar kirmaydi. Ular bekor turib qolingan vaqt hisoblanadi.

7. Ish kunlaridagi smenadan tashqari vaqt (ishchi smenalarida band bo'lmagan korxonada ish rejimiga ko'ra vaqt).

8. Ish kuni bo'lmagan kunlardagi vaqt (dam olish va bayram kunlaridagi uzulikli ish rejimida ishlaydigan korxonalaridagi vaqt).

Yuqoridagi elementlar uskuna ish vaqtining turli fondlari tarkibiga qo'shiladi.

Uskunalarni ishlash va xarakatsiz vaqtlarini hisobga olishda asos bo'lib kalendar vaqt fondi hisoblanadi. Soat o'lchov birligida kalendar vaqt fondi o'rnatilgan stanoklar sonini kalendaridagi soatlarga ko'paytirib topiladi.

Xar bir korxonaning o'z ish rejimi bo'ladi: ishchi va dam olish kunlari soni, smenalar soni va ularning uzunligi. SHuning uchun kalendar vaqt fondining xammasini ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanib bo'lmaydi va natijada rejim vaqt fondini hisoblashga to'g'ri keladi. Masalan, korxonada 2 smenada bir oyda 21 kun ishlashi kerak. Xar bir smenaning uzunligi 8,2 soat qilib belgilangan bo'lsa, bitta stanok uchun rejim vaqt fondi $21 \times 8,2 \times 2 = 344,4$ soatga teng bo'ladi. Bu miqdorni stanoklar soniga ko'paytirsak, barcha stanoklar uchun rejim vaqt fondini aniqlagan bo'lamiz.

Imkoniyatdagi vaqt fondini topish uchun rejim vaqt fondidan reja bo'yicha ta'mirlash vaqti, rezervdagi vaqt va ishdan tashqari vaqtlar ayoriladi.

Reja vaqt fondi odatda imkoniyatdagi vaqt fondiga teng bo'lsada, ba'zi paytlarda ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun ayrim uskunalar kerak bo'lmayligi mumkin. U holda reja vaqt fondi imkoniyatdagi vaqt fondidan foydalanilmaydigan vaqt miqdoriga kam bo'ladi.

Reja vaqt fondining yuz foizini ishlab chiqarish jarayonida to'liqligicha foydalanib bo'lmaydi. Turli xil tashkiliy muammolar va boshqa sabablarga ko'ra ishchi va uskunalar bekor turib qolishi mumkin. SHuning uchun xaqiqatda foydalanilgan vaqt fondi reja vaqt fondidan kam bo'ladi.

Xaqiqatda ishlangan vaqtda uskuna ishlab chiqarish jarayonida qisman faol, qisman passiv ishtirok etadi. Faol qatnashish mashina vaqtida ifodalanadi. Uskunalarining ish vaqti va bekor turib qolish vaqti minut, soat, smena, kun, oy va h.k.larda hisobga oib oriladi. Uskunalarining uzluksiz xarakatdagi ishi sutkalarda o'lchanadi. Uskunalarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashish masalalarini uskunalar vaqti, quvvati va ish xajmidan foydalanish tomonlarini qamrab oluvchi ko'rsatkichlar tizimi ifodalaydi.

Uskunalar parkidan foydalanish koeffitsientlari uskunalarning turi kategoriya son ko'rsatkichlarini taqqoslash natijasida hisoblanadi. O'rnatilgan va mavjud uskunalar sonlarining nisbati ekspluatatsiyaga topshirilgan uskunalar va mavjud uskunalarning nisbati ekspluatatsiyaga topshirilgan mavjud uskunalardan foydalanish darajasini ifodalaydi.

Statistikada shuningdek, smena koeffitsienti ko'rsatkichi ham hisoblanadi. U ishlayotgan yoki o'rnatilgan uskunalar bo'yicha aniqlanishi mumkin.

Smena koeffitsientini bir kun uchun hisoblashda ishlagan stanok-smenalar sonini ishlagan stanoklar soniga bo'lib topiladi. Bu ko'rsatkichni davr uchun hisoblaganda maxrajda stanok-kunlar olinadi.

Smena rejimidan foydalanish koeffitsientini hisoblash uchun smena koeffitsientini rejim bo'yicha belgilangan smenalar soniga bo'lish kerak.

Sanoat statistikasida uskunalardan foydalanish ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Uskunalarning kalendar vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsienti: $K_{eks} = T_x : T_k$

2. Uskunalarning rejim vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsienti: $K_{eks.rej} = T_x : T_{rej}$

3. Uskunalarning imkoniyatdagi vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsienti: $K_{eks.imk} = T_x : T_{imk}$

4. Uskunalardan intensiv foydalanish koeffitsienti:

$$V = q : T_x$$

5. Uskunalardan integral foydalanish koeffitsienti :

$$W = q : T_k$$

Yuqoridagi ko'rsatkichlarni konkret sanoat tarmog'i bo'yicha hisoblashda bu tarmoqning xususiyatlari xisobga olinishi lozim.

6.9. Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari deganda kalendar vaqt mobaynida belgilangan nomenklaturada maksimal miqdorda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati tushuniladi. Odatda ishlab chiqarish quvvati mahsulot nomenklaturasi bo'yicha hisoblanadi va etakchi tsexlar, uchastkalar yoki agregatlar tarkibiga mos keladi. Bunda rezervda turgan uskunalardan boshqa barcha, xolatidan qat'iy nazar, uskunalar nazarda tutiladi.

Korxonaning quvvatini hisoblashda ishlab chiqarish vositalaridan to'la va oqilona foydalanish, mukammal texnologiya va ilg'or ishlab chiqarish va mexnatni tashkil qilish usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Korxonaning o'zaro aloqada bo'gan tsexlarning quvvatlari o'rtasida nomuvofiqlik bo'lgan hollarda uning ishlab chiqarish quvvati «zaif joylar» bo'yicha emas, balki barcha boshqa asosiy va yordamchi tsexlarning quvvatlarini hisobga olgan holda hisoblanadi. Buning uchun tashkiliy-texnikaviy chora va tadbirlar rejasida «zaif joylar» quvvatlarini ko'paytirish nazarda tutilishi kerak.

Ishlab chiqarish quvvatlarini aniqlashda uskunaning vaqt fondi hisobga olinishi lozim. Uzluksiz ishlab chiqarish sharoitlarida u kalendar vaqt fondidan reja bo'yicha uskunani ta'mirlashga sarflanadigan va texnologik maqsadlar uchun vaqtlarni ayirib aniqlanadi. Uzulukli ishlab chiqarish sharoitlarida esa hisob-kitoblarga asos qilib uskunalarning imkoniyatidagi ish vaqti fondi (amalda uskunaning maksimal imkoniyatli vaqt fondi) olinadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati konkret mahsulot birliklarida ifodalanadi. Masalan, ko'mir shaxtalari uchun – tonnalarda ko'mir miqdori, marten ishlab chiqarishda – tonnalarda po'lat. Turli mahsulot, buyumlar ishlab chiqaradigan korxonalarining quvvatini hisoblashda bir necha tur mahsulotlar bo'yicha aniqlanadi. Masalan, qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodining quvvati pluglar, o'roq mashinalari va boshqa mahsulot miqdorlari bilan belgilanadi.

Ko'p nomenklaturada mahsulot ishlab chiqaridigan korxonalarda quvvat qiymat ko'rinishida hisoblanadi. Quvvat kalendar vaqtda qayta ishlanadigan xom-ashyo miqdori bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan, paxtani qayta ishlash sanoatida bir sutkada qayta ishlangan paxta, sut zavodlarida bir smenada qayta ishlangan sut miqdori bilan o'lchanadi..

Xarakatdagi korxonaning quvvati bilan loyiha quvvatini bir biridan farqlash lozim. Loyihadagi quvvat loyihada belgilangan xamma tadbirlarni hisobga oladi va u o'zgar olmaydi. Ishlab chiqarish quvvati doimo o'zgarib turadi.

Ishlab chiqarish quvvatlari to'g'risida sanoat korxonalari vazirlik va statistika boshqarmalariga hisobot beradilar. Unda ishlab chiqarish quvvatlarining hisobot yili boshi va oxiridagi xajmlari, yil davomida ishga tushirilgan va ishdan chiqarilgan quvvatlar va boshqa ko'rsatkichlar keltiriladi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish quvvati deganda bir yilda belgilangan nomenklaturada uskunalar va maydonlardan to'liq foydalanib, progressiv

texnologiya va ilg'or ishlab chiqarishni tashkil qilish sharoitlarida yuqori sifatli mahsulotlarni maksimal darajada ishlab chiqarish tushuniladi.

Formula tarzida ishlab chiqarish quvvati quyidagicha aniqlanishi mumkin: $M=F \times T \times W_p$

Bu erda, F – bir turdagi uskunalarning o'rtacha yillik soni;

T – bitta uskunaning yillik vaqt fondi (soatlarda);

W_p - uskunaning bir oylik progressiv unumdorligi.

Mebel, konserva, quyma va boshqa ishlab chiqarilishda ishlab chiqarish quvvati: $M=(P:N) \times (T_r:t_n)$ formulasi bo'yicha aniqlanadi.

Bu erda, P – korxonada yoki tsexning ishlab chiqarish maydoni m^2

N – bitta ishchi joyiga normativ bo'yicha to'g'ri kelgan ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;

T_r – ishchi joyining yillik reja bo'yicha vaqt fondi (soat)

t_n – bir birlik mahsulotga progressiv normativ bo'yicha sarflanadigan vaqt (soat)

Ishlab chiqarish quvvatining o'zgarishiga uskunalarning unumdorligi, o'rnatilgan uskunalar soni, ish rejimi, buyumlarning mexnatga talabchanligi va boshqa omillar ta'sir qiladi. Ular doimiy ravishda o'zgarishda bo'ganligi uchun korxonalar ishlab chiqarish balanslarini muttasil tuzib boradilar. Balans quyidagi sxemada tuzilishi mumkin:

$$M_1 = M_0 + M_{kir} - M_{chik}$$

Bu erda, M_0 – korxonada ishlab chiqarish quvvati – yil boshiga

M_1 – korxonada ishlab chiqarish quvvati – yil oxiriga

M_{kir} – yil davomida kiritilgan ishlab chiqarish quvvati

M_{chik} – yil davomida chiqarilgan ishlab chiqarish quvvati

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini hisoblashda yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi o'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatiga bo'linadi. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati yil boshidagi quvvatga o'rtacha kiritilgan quvvatlar qo'shib, o'rtacha chiqib ketgan quvvatlar ayirib topiladi.

Agar reja ko'rsatkichlar xam keltirilgan bo'lsa, quyidagi bog'lanishlarni keltirish mumkin:

$$Q_1/Q_p = M_p/Q_p \times N_1/N_p \times Q_1/M_1 \text{ yoki } J_{yam} = K_1 \times K_2 \times K_3$$

Bu erda, K_1 - yillik mahsulot ishlab chiqarishni ishlab chiqarish quvvatlari bilan ta'minlanishi

K_2 - rejaga nisbatan haqiqatdagi yillik quvvatining oshish koeffitsienti

K_3 - haqiqiy quvvatdan foydalanish.

Qayta ishlash sanoatida asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari turkimida maydonlardan foydalanish ko'rsatkichlari alohida o'rinni

egallaydi. Korxonalar maydonlari tasarrufidagi, ishlab chiqarish uskunalari bilan bevosita band bo'lgan va ishlab chiqarish maydonlariga bo'linadi.

Ishlab chiqarish maydoni bevosita ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishga mo'ljallangan barcha tsexlardagi joylardir. Ishlab chiqarish maydonlariga korxonaning nosanoat ishlab chiqarish va noishlab chiqarish bo'limalarining va qismlarining maydonlari, xisob-iqtisod xizmatlari, konstruktorlik byurosi, kontrollar, qizil burchaklar, bufetlar va h.k. larning joylari kirmaydi.

Bevosita uskunalar band bo'lgan maydon ishlab chiqarish maydonning ishlab chiqarish va kuchlanish uskunalari joylashgan maydonidir. Unga uskunalar orasidagi yo'llar, oraliq omborlari va h.k.lar qo'shilmaydi. Stanoklar ishlab chiqarish maydonlarida qanchalik zich joylashgan bo'lsa zichlik normasi buzilmagan holda, shunchalik xar kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan shunchalik ko'p mahsulot ishlab chiqariladi va natijada yangi binolar qurilishiga extiyoj qolmaydi.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasini quyidagi ko'rsatkichlar ifodalaydi:

1. bir turdagi uskuna joylashgan uskuna o'rtacha ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;

2. barcha ishlab chiqarish maydonida bevosita uskunalar bilan band bo'lgan maydonning salmog'i.

3. bir kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan olingan mahsulot.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasi ortgan sari, ishlab chiqarish samaradorligi xam orta boradi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Milliy boylikning va milliy mulk haqida tushuncha bering.

2. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari milliy boylik tarkibiga kiradi:

a) material asosiy kapital;

b) nomaterial ishlab chiqarilmagan aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);

v) aholi uy xo'jaliklarining uzoq muddatli istemol tovar mahsulotlari;

g) material oborot mablag'lar zahiralari;

d) moliyaviy aktivlar;

e) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari.

3. Quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

a) monetar oltin va o'rmini bosuvchi huquqiga ega bo'lgan maxsus mablag'lar;

b) nomaterial aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);

v) boyliklar;

g) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;

d) EXMni dasturiy ta'minlash;

e) san'atning noyob asarlari;

j) er.

4. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari moliyaviy aktivlarga kiradi:

a) o'rmini bosish huquqiga ega bo'lgan maxsus mablag'lar;

b) monetar oltin;

v) qimmatbaho metallar va toshlar;

g) valyuta va depozitlar;

d) zayomlar;

e) patentlar;

j) qimmatbaho qog'ozlar.

5. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

a) material oborot mablag'lar zahiralari;

b) er va er osti qazilma boyliklar;

v) aktsiyalar va aktsioner kapitalning boshqa turlari;

g) texnik sug'urta rezervlari;

d) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari;

e) maxsuldor mollar va ko'p yillik o'simliklar (uzumzorlar, hosildor bog'lar va h.k.);

j) monetar oltin;

z) noyob antikvar mahsulotlar.

6. Quyidagi elementlarning qaysilari asosiy fondlar tarkibiga kiradi:

a) imorat va inshootlar;

b) ko'p yillik o'simliklar

v) ishlab chiqarish va xo'jalik buyumlari

g) tashkilot qaramog'ida bo'lgan er uchastkalari qiymati

d) tugallanmagan ishlab chiqarish

e) qimmatbaho metallar, toshlar va boshqa boyliklar

j) transport vositalari

z) ishchi va maxsuldor mollar

7. MHT qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari material asosiy kapital tarkibiga kiradi:

- a) mashina va uskunalar
- b) imorat va inshootlar
- v) transport vositalari
- g) foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari
- d) EXMni dasturiy ta'minlash
- e) san'atning noyob asarlari
- j) noyob antikvar mahsulotlar
- z) qimmatbaho metallar
- i) er

k) tugallanmagan ishlab chiqarish

l) tugallanmagan qurilish

8. MHTda aktivlarning quyidagi turlari orasida farqlar berilgan

1) ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan aktivlar

2) material va nomaterial aktivlar

3) moliyaviy va nomoliyaviy aktivlar

MHTdagi aktivlarni guruhlash va tasniflash qanday ketma-ketlikda amalga oshirilgan:

a) 1-2-3

g) 2-3-1

b) 3-1-2

d) 2-1-3

v) 1-3-2

e) 3-2-1

9. Milliy boylik elementlaridan foydalanish darajasini ifodalangan

ko'rsatkichlarni tanlang:

a) fond qaytimi

b) mehnat unumdorligi

v) material sig'imi

g) material resurslarning nisbiy xarajati

d) asosiy fondlarning eskirish koeffitsienti

e) bir birlik mahsulot tasnifi

j) mahsulot fond sig'imi

z) mahsulot mehnat sig'imi

10. Hozirgi sharoitlarda asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish qiymatini xarakterlab beradi:

a) to'liq tiklash qiymati

b) qoldiq tiklash qiymati

v) to'liq tiklash qiymati

g) qoldiq birlamchi qiymati

11. Quyidagi javoblarning qaysi biri noto'g'ri?

1) iqtisodiyot mohiyati bo'yicha «eskirish» va «amortizatsiya» tushunchalari o'xshashib ketadi.

2) eskirish hisoblamasidagi ob'ektlar doirasi, amortizatsiya hisoblamasidagi ob'ektlar doirasidan torroq.

a) birinchi

b) ikkinchi

g) birinchi ham ikkinchi xam

12. Asosiy kapital investitsiyasi tarkibida quyidagi guruhlar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskunalar, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va harajatlar. Bunday guruhlash xarakterlaydi:

a) asosiy kapitalga investitsiyalar texnologik takribi;

b) asosiy kapitalga investitsiyalar takror ishlab chiqarish tarkibi;

v) asosiy kapitalga investitsiyalarning yo'nalishi bo'yicha tarkibi.

13. Korxonada bo'yicha yil davomida quyidagi ma'lumotlar berilgan, p.b.

Asosiy fondlar yil boshidagi to'liq balans qiymati 1320,0

Yil boshida eskirish koeffitsienti, % 50%

Yil davomida kiritilgan yangi asosiy fondlar 240,0

Yil davomida chiqarilgan asosiy fondlar (to'l. bal. qiym.) 170,0

Chiqarilgan asosiy fondlar qoldiq qiymati 3,0

Yil davomida hisoblangan eskirish summasi 130,0

Asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymati 1360,0

Yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, p.b. 2720,0

Asosiy fondlar bo'yicha balanslar tuzing va aniqlang:

1) Yil oxirida asosiy fondlar to'liq va qoldiq qiymati

2) asosiy fondlarni yangilash va chiqarish koeffitsientlari

3) Yil boshi va oxiri asosiy fondlar eskirish va yaroqlilik

4) Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

14. Yil boshida mavjud bo'lgan ma'lumotlar asosida jadvalda etishmaydigan ko'rsatkichlarni aniqlang:

Asosiy fondlar turlari	Qayta baholashgacha bo'lgan to'liq balans qiymati, p.b.	Birlamchi bahoni tiklash bahosiga o'tkazish koeffitsienti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi to'liq qiymat, p.b.	Qayta baholash natijasida qoldiq qiymat, p.b.	Eskirish koeffitsienti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi qoldiq qiymat, p.b.
Binolar	?	5,6	?	900	40	?
Mashina va uskunalar	700	1,3	?	526	?	?
Transport vositalari	?	?	?	100	60	180

15. Korxonada asosiy fondlari yil boshidagi qoldiq qiymati 240 p.b., eskirish darajasi 24%, fevral oyi davomida to'liq balans qiymati 20 p.b. teng bo'lgan asosiy fondlar chiqib ketdi. Ularning eskirish summasi – 5,2 p.b. Yangi asosiy fondlar kiritildi: sentyabr oyida – 52 p.b., Oktabr oyida – 36 p.b. Yil davomida, hisoblangan asosiy fondlar eskirish darajasi – 30 p.b. O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni – 800 kishi.

Aniqlang: 1) Yil oxirida asosiy fondlar to'liq va qoldiq qiymati. 2) Asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymati. 3) Yil boshi va yil oxiriga nisbatan asosiy fondlar eskirishi va yaroqlilik koeffitsienti. 4) Asosiy fondlarni yangilash va chiqarish koeffitsientlari. 5) Ishchilarning asosiy fondlar bilan qurollanishi koeffitsienti.

16. Har oy boshida asosiy ishlab chiqarish fondlari to'liq balans qiymati quyidagicha bo'lgan: p.b.: yanvar – 3200, fevral – 3210, mart – 3220, aprel – 3280, may – 3480, iyun – 3490, iyul – 4000, avgust – 3480, sentyabr – 3400, Oktabr – 3400, noyabr – 3400, dekabr – 3420, yanvar (kelgusi yil) – 3420. Yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi – 9840 p.b.

Aniqlang: fond qaytimi, fond sig'imi ko'rsatkichlari. Agar asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati – 1,02 marta ortsa va fond qaytimi 5% ortsa mahsulot xajmi qanday o'zgardi (mutloq va nisbiy ko'rsatkichlarda)?

17. Joriy davrda bazis nisbatan mahsulot xajmi solishtirma baholarda 4%ga ortgan. Shu davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari xajmi 1,02 marta ortgan. Fond qaytimi qanday o'zgaragan?

18. Joriy davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari xajmi 8%ga kamaygan. Fond qaytimi esa 3%ga kamaygan. Ishlab chiqarilgan mahsulot xajmi qanday o'zgaragan?

19. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot xajmi, solishtirma baholarda	1500	1716,0
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	2000	2020

Aniqlang: 1) har davr bo'yicha asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari;

2) mahsulot xajmi o'zgarishi p.b. va %;

a) umumiy

b) asosiy fondlar xajmining o'zgarishi hisobiga

v) fond qaytimi o'zgarishi hisobiga

20. Ishlab chiqarish firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot xajmi, solishtirma baholarda	1440	1476,2
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	1200	1210

Aniqlang: 1) fond sig'imi ko'rsatkichi dinamikasi
 2) fond qaytimi ko'rsatkichi dinamikasi
 3) asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilanishi natijasida asosiy fondlar qiymatida qilingan iqtisod summasi

VII BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDA MAKROIQTISODIY FAOLIYAT NATIJALARINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLAR TIZIMI.

7.1. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblashning umumnazariy asoslari.

Xar qanday jamiyatning hayot kechirishi uchun to'xtovsiz ravishda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni amalga oshirishi shart. Buning uchun ishchi kuchi, kapital, er va tadbirkorlik kabi omillar bo'lishi kerak.

Ishchi kuchi ishlab chiqarishning eng asosiy omili bo'lib, uning mehnat sarfi natijasida tovarlar ishlab chiqariladi va xizmatlar ko'rsatiladi. Mehnat sarfi uchun ishchi kuchi ish haqqi oladi va bu uning daromadi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni eng ilg'or texnologiya bilan qurollantirish mahsulotning raqobat qobiliyatini oshirish, yaxshi reklama qilish, xom ashyo olish va boshqa ko'p masalalar kapitalga bog'liq. Kapitalni jamiyatning qon tomriga o'xshatish mumkin. Kapital egalari sarflangan kapitallaridan belgilangan foizda daromad oladilar.

Ishlab chiqarish korxonalarini ham, uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish ham ma'lum joyda, ya'ni erda joylashgan. Er egalari ishlab chiqarishni tashkil etishdan renta to'lovlari olib, daromad topadilar.

Tadbirkorlar ishchi kuchi, kapital va erdan foydalanib bozorda talabga mos xajmdagi, sifatli mahsulotlarni ishlab chiqaradilar va ularni bozorda sotib daromad yoki foyda oladilar.

Yuqorida qayd etilgan 4 ta omilning yalpi faoliyatidan mamlakatning yalpi milliy mahsuloti va milliy daromadi yaratiladi.

Moddiy ne'matlar yaratish, xizmatlar ko'rsatish, taqsimlash va istemol qilishda qatnashuvchilar bajaradigan iqtisodiy vazifasi asosida guruhlariga ajratiladilar. Har bir guruh yoki xo'jalik birligi milliy hisoblar tizimida iqtisodiy agent deb yuritiladi.

Iqtisodiy faoliyat olib borish huquqiga ega va boshqa agentlar bilan bo'ladigan ishlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan agent institutsion birlik deb ataladi.

Institutsion birlik bu mustaqil ravishda faoliyat ko'rsatib daromad oluvchi, barcha moliyaviy majburiyatlarni boshqaruvchi, qaramog'ida barcha turdagi mol-mulk va pul mablag'lari bo'lgan, ularni o'z ixtiyori bilan ishlata oladigan muassasalardir. Bunday muassasalar alohida korxonalar, firma, moliyaviy tashkilot va boshqalar bo'lishi mumkin. Ular o'z hisob-kitob ishlarini o'zlari to'liq yuritadilar, banklarda hisob raqamiga ega bo'ladilar. Auditor esa ularning xo'jalik faoliyati natijalarini

tahlil qiladilar. Milliy hisoblar tizimida **institutsion birliklar amalga oshirayotgan birjinsli faoliyat asosida quyidagi sektorlarga bo'linadilar:**

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektori;
2. Moliyaviy korporatsiyalar (tashkilotlar) sektori;
3. Umumdavlat boshqaruv sektori;
4. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi davlat tasarrufida bo'lmagan notijorat (ijtimoiy) tashkilotlar sektori;
5. Uy xo'jaligi sektori;
6. Tashqi dunyo sektori.

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektoriga moliyaviy tashkilotlardan tashqari institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi mahsulot ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular o'z harajatlarini qoplash uchun o'z faoliyatlari natijalarini ko'zlagan baholarda sotadilar.

2. Moliyaviy korporatsiya (tashkilot)lar sektoriga tijorat asosida moliyaviy va sug'urta operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi muassasa va tashkilotlar, ya'ni tijorat banklari, qarz beruvchi jamiyatlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi moliyaviy mablag'larni chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish, pul mablag'larini saqlash, korxonalariga va uy xo'jaliklari va boshqalarga qarz berishdan iborat.

3. Umumdavlat boshqaruv sektoriga davlatni boshqaruvchi institutlar ham milliy daromad va milliy boyligni qayta taqsimlovchi institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi boshqaruv, moliya faoliyati, atrof-muhit muhofazasi, davlat himoyasi, jamoa tartibini saqlash hamda aholiga ilm olishda, sog'liqni saqlashda, sanat va madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy sug'urta sohalarida pulsiz yoki imtiyozli xizmatlarni amalga oshirishdan iborat.

Davlat moliya muassasalariga markaziy, mintaqaviy va mahalliy banklar kirib, ularning asosiy vazifalari davlat tashkilotlariga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish (qimmatbaho qog'ozlar va pul chiqarish, oltin zahiralari va xorijiy valyuta zahiralari saqlash) va uy xo'jaligiga va xususiy tadbirkorlarga moliyaviy xizmat ko'rsatishdan iborat.

4. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat (ijtimoiy) tashkilotlarga davlat tomonidan moliyalashtirilmaydigan va nazorat qilinmaydigan tashkilotlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi turli siyosiy partiyalar, kasaba uyushma va turli ijtimoiy tashkilot a'zolarining ilm

olish, sog'liqni saqlash, dam olish, ularga ijtimoiy xizmat ko'rsatishdan iborat.

5. Uy xo'jaligi sektoriga oila va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi ham iqtisodiy ham yuridik nuqtai nazardan ajratib bo'lmaydigan ayrim shaxslar kiritilib, ularning asosiy vazifasi ikkita:

- jamiyatga ishchi kuchi etkazib berish;
- ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni istemol qilishdan iborat.

6. Tashqi dunyo sektoriga mamlakat rezidentlari bilan xar qanday operatsiyalarni amalga oshiruvchi xorij davlatlar iqtisodiy birliklari kiritilib, ular mamlakatni jahon hamjamiyatiga kiritib, jahon mehnat taqsimotini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy faoliyat turlarini bunday sektorlar bo'yicha tasniflash ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmat)lar hajmi, ularning tarkibi va turlarini aniqlash va bu ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Mazkur sektorlar orasida izchil o'zaro iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida oshiraladi.

Tarmoqlar bir xil tovar va xizmatlar yaratuvchi faoliyatlar yig'indisidan tashkil topadi.

Xalqaro andozadagi iqtisodiy faoliyat turlarining tarmoq tasnifi 1948 yilda BMTning Statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqarilgan va qabul qilingan. U 1958, 1968 va 1993 yillarda qayta ko'rib chiqilgan. Bunda gruppalash belgisi sifatida quyidagi belgilar qabul qilingan:

1. Ishlab chiqarish jarayonida asos qilib olingan materiallarning natural ko'rinishi;

2. Mehnat predmetlariga ishlov berish darajasi bilan bog'liq bo'lgan texnologik jarayonining hususiyati;

3. Ishlab chiqarilgan mahsulot qanday maqsadlarga ishlatiladi.

Xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar esa belgilangan vazifasiga va ko'rsatayotgan xizmatning xarakteriga qarab tarmoqlarga ajratilgan.

Xalqaro andozaviy tarmoqlar tasnifi (XATT) ishlab chiqarish jarayonlarining ketma-ketlik qoidalari bo'yicha tuzilib, natural tabiiy moddiy resurslardan foydalanuvchi tarmoqlardan (qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, baliqchilik, ovchilik) boshlanib, qazib olish, qayta ishlash sanoati, qurilish, ta'lim, sog'liqni saqlash, transport, moliya, kredit va h.k. tarmoqlarga o'tiladi.

Milliy iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan barcha tarmoqlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

I. Moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi tarmoqlar:

- qishloq xo'jaligi, o'rmonchilik

- baliqchilik
- qazib oluvchi sanoat
- qayta ishlovchi sanoat
- elektr energiya, gaz va suv ta'minoti
- qurilish
- faoliyatning boshqa turlari

II. Xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar:

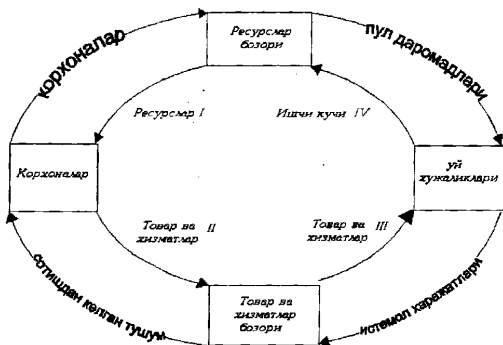
- transport
- aloqa
- savdo
- axborot-hisoblash xizmati
- uy-joy xo'jaligi
- moliya, kredit, sug'urtalash
- ilm va ilmiy xizmat ko'rsatish
- sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy xizmat ko'rsatish
- ta'lim, madaniyat, san'at
- boshqaruv
- mudofaa
- faoliyatning boshqa turlari.

Mazkur tarmoqlar orasida xam izchil o'zaro iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida amalga oshiriladi.

Makroiqtisodiyot tushunchasi sektorlar va tarmoqlar iqtisodiyoti va ular orasidagi o'zaro iqtisodiy aloqalarni bir butun iqtisodiyot organizmi sifatida qarashga asoslangan. Binobarin, sektor va tarmoqlar faoliyatlarining natijalari makroiqtisodiy faoliyat natijasi sifatida qaraladi.

7.2. Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar, uy xo'jaliklari, resurslar, tovar va xizmatlar bozori orasida ikki toifadagi iqtisodiy oqimlar mavjud: biri – tovar va xizmatlar oqimlari deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakatini, ularning holatidagi o'zgarishlarni ifodalaydi, ikkinchisi – daromadlar va harajatlar (buromad) oqimi deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakati natijasida daromadlarni shakllanishi va pul to'lovlari sifatida harajatlarning vujudga kelish jarayonlarini tasvirlaydi. Bu oqimlar bir-biriga qarama-qarshi yo'nalishda harakat qiladi (7.2.1-chizma).

7.2.1-chizma. Tovar va xizmatlarning, daromad va xarajatlarning aylanish modeli.

Mahsulotlar va daromadlarning doiraviy aylanmasi deganda ishlab chiqaruvchilar bilan uy xo'jaliklari orasida bozor kelishuvlari asosida mahsulotlarni ayriboshlash jarayonlarini tasvirlaydigan tovar va xizmatlarning oqimlari va ular bilan pul to'lovlari yordamida muvofiqlashtirilgan daromadlar (harajatlar) oqimlari tushuniladi.

Dastlab ishlab chiqarish sektori (korxonalar)ga moddiy-iqtisodiy va tabiiy resurslar hamda mehnat resurs (ishchi kuchi)lari jalb qilinadi. Ishlab chiqarish vositalari va ishlovchi kuch ma'lum texnik-texnologik usullar vositasida bir-biri bilan birikib, o'zaro bir-biriga ta'sir etib xarakatga keladi. Natijada ishlab chiqarish yuzaga chiqadi, tovarlar va xizmatlar yaratiladi. Bu tovarlar va xizmatlar bozor orqali istemolchilar, uy xo'jaligi sektori tomon harakat qiladi.

Mamlakat ichki bozorini tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirishda ichki iqtisodiyot bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim rol o'ynaydi, chunki jamiyatning talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo'lmaydi. Taqchil mahsulotlar boshqa xorijiy mamlakatlardan import qilinadi iqtisodiy naf (samara) keltiradigan tovarlar esa xorijga eksport qilinadi.

Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarning tovarlar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ular xaridorlar = aholi bilan davlat tashkilotlari ixtiyoriga o'tadi va asosan pirovard istemol uchun uy

xo‘jaliklari a‘zolari istemolini qondirish uchun ya‘ni yangi ishchi kuchini qayta tiklash uchun ishlatiladi. Ishlab chiqarilgan tovarlarning ikkinchi qismi – texnika vositalari omillar bozori tomon xarakat qiladi va pirovard natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zahiralarni hamda nomoddiy aktivlar jamg‘armalari vujudga keladi. Pirovard natijada istemol fondi va jamg‘arma fondi shakllanadi va tovarlar va xizmatlar oqimlari pirovard istemolni va asosiy fondlar, moddiy-ashyoviy zahiralarni hamda nomoddiy aktivlar jamg‘armalarini vujudga keltirish bilan yakunlanadi. Ushbu jamg‘armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy ashyoviy va shaxsiy inson omillari sifatida xizmat qiladi.

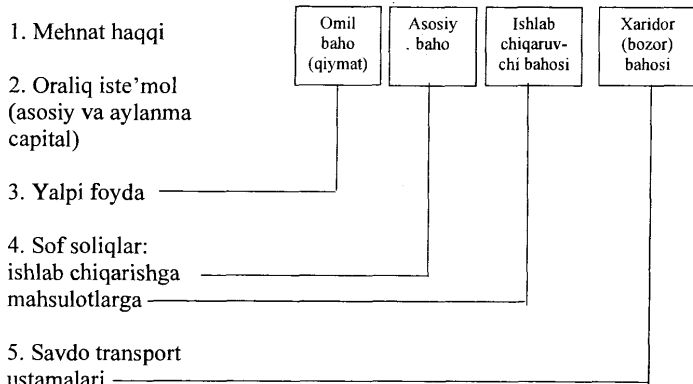
Bozor sharoitida tovarlar va xizmatlar harakati oldi-sotdi amallari natijasida pul vositasida yuzaga chiqadi. Sotib olingan tovarlar uchun xaridor pul to‘laydi, ya‘ni o‘z daromadlarini xarj qiladi. Sotuvchi esa ushbu pul tushumiga ya‘ni daromadga ega bo‘ladi. Demak, tovarlar uchun pul to‘lovi sotuvchi uchun daromad, xaridorlar uchun buromad (harajat) hisoblanadi.

SHunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar va xizmatlar oqimi doiraviy aylanganda u bilan muvofiqlashgan pulda ifodalangan daromadlar va buromadlar oqimi shaklida kechadi. U iqtisodiy sektorlari orasidagi asosiy makroiqtisodiy aloqalarni aks ettiradi. U milliy mahsulot bilan milliy daromad oqimlari orasidagi bog‘lanishlarni, ular o‘z xarakatida qanday shakllarda yuzaga chiqishlarini har taraflama tavsiflaydi. SHuning uchun mazkur iqtisodiy doiraviy aylanma makroiqtisodiy statistik ko‘rsatkichlar tizimini tuzish uchun asos bo‘lib hisoblanadi.

7.3. Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi.

Milliy hisoblar tizimi hisoblamalari tarmoqlararo balanslar tuzish amaliyotida quyidagi baholardan foydalaniladi: omilli va asosiy, ishlab chiqaruvchi va sotib oluvchi baholari. SHuningdek, joriy va solishtirma baholarni xam bir biridan ajratadilar (chizma).

Tarmoqlararo balanslarda omilli baholardan milliy hisoblar tizimida esa asosan bozor bahosidan foydalaniladi.

7.3.1-chizma. Milliy hisoblar tizimida baholarni tashkil topishi

1. Omilli baho – (omilli xarajatlar) ishlab chiqarish omillari xarajatlarini o‘z ichiga oladi: yonlangan xodimlarning ish xaqqi, oraliq istemol va yalpi foyda:

$$O_x = IX + OI + YaF; \text{ bunda}$$

O_x – omillar harajatlari (omilli baho)

IX – mehnat haqqi

OI – oraliq iste‘mol

YaF – yalpi foyda

2. Asosiy baho (O_a) – ishlab chiqaruvchi tomonidan bir birlik mahsulot yoki xizmat uchun olinadigan baho bo‘lib, unga mahsulotga va importga bo‘lgan soliqlar qo‘shiladi, ammo mahsulot va importga bo‘lgan subsidiyalar qo‘shilmaydi. Bu bahoda tarmoq doirasidagi ishlab chiqarishlar hisobga olinadi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$O_a = O_x + S_b - S_b; \text{ bundan}$$

O_a – asosiy baho

S_b – ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa soliqlar

S_b – ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa subsidiyalar

3. Ishlab chiqaruvchi bahosi – tovarning korxonadagi bahosi bo‘lib, unga tovarlarni istemolchilarga etkazish harajatlari kiritilmaydi.

4. Sotib oluvchi bahosi, aksincha, shu tovarni sotish bilan bog‘liq bo‘lgan ham savdo, ham transport ustamalarini o‘z ichiga oladi. «Ishlab

chiqaruvchi bahosi» va «sotib oluvchi bahosi» tushunchalari bozor bahosiga kiradi.

5. Bozor bahosi – bu ishlab chiqarishlar va sotib oluvchilar bahosi bo‘lib hisoblanadi.

6. Bozor bahosida butun iqtisodiyot bo‘yicha ishlab chiqarish YAIM xajmi aniqlanadi. Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi ($O_{ish/ch}$) – bu mahsulotni omborga topshirish vaqtidagi bahosi bo‘lib, unga mahsulotga bo‘lgan soliqlar (qo‘shilgan qiymat soliqlari va import soliqlaridan tashqari) qo‘shiladi, lekin subsidiyalar ayiriladi (subsidiyalardan tashqari soliqlar-sof soliqar).

Unga bozorda mahsulot bahosini oshiruvchi to‘lovlar qo‘shilmaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{ish/ch} = O_x + S_m - S_m + S_{b/m} - S_{b/s}; \text{ bunda}$$

$O_{ish/ch}$ – ishlab chiqaruvchi bahosi

O_x – omil baho

S_m – mahsulotlarga bo‘lgan soliqlar

S_m – mahsulotga bo‘lgan subsidiyalar

$S_{b/m}$ – mahsulotga bo‘lgan boshqa soliqlar

$S_{b/s}$ – mahsulotlarga bo‘lgan boshqa subsidiyalar

Sotib oluvchining bozor bahosi ($O_{s/o}$) – istemolchilarning tovar va xizmatlarni sotib olishdagi amaldagi xarajatlarini ifodalaydi. Bu baho ishlab chiqaruvchining bahosidan tashqari yana aktsizlar, yig‘imlar, savdo-transport harajatlari qo‘shiladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{s/o} = O_x + S_m - S_m + O_{s/t} + S_b - S_b; \text{ bunda}$$

$O_{s/t}$ – savdo transport harajatlari, aktsizlar, yig‘imlar va h.k.

YAIM (Yalpi milliy daromad kabi) bozor bahosida hisoblanadi.

7.3.1-jadval

MHTda har xil baholarning tashkil topishi va o‘zaro aloqalari sxemasi

№	Ko‘rsatkichlar nomi	Belgilash	Hisoblash algoritmi
1.	Mexnat haqqi	I_x	
2.	Oraliq iste‘mol	OI	
3.	Yalpi foyda	YaF	
4.	Omil baho (xarajatlar)	O_x	$O_x = p.1 + p.2 + p.3$
5.	Ishlab chiqarishning boshqa soliqlari	S_b	
6.	Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar	S_b	
7.	Asosiy baho	O_a	$O_a = p.4 + p.5 - p.6$
8.	Mahsulotlarga soliqlar	S_m	
9.	Mahsulotlarga subsidiyalar	S_m	
10.	Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi	$O_{ish/ch}$	$O_{ish/ch} = p.7 + p.7 - p.9$
11.	Savdo-transport xizmatlari	$O_{s/t}$	
12.	Sotib oluvchi bahosi	$O_{s/o}$	$O_{s/o} = p.10 + p.11$

Ishlab chiqarish va import soliqlari – bular majburiy, qaytarilmaydigan to‘lovlar bo‘lib, ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun olinadi. Bu soliqlarni korxonalar va tashkilotlar foyda olsalar ham, olmasalar ham to‘laydilar.

Ishlab chiqarish va import soliqlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1) Mahsulot va import soliqlari

2) Ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa soliq

Mahsulot va import soliqlari – rezident korxonalardan ishlab chiqarish va import qilingan tovar va xizmatlar xajmiga proportsional ravishda olinadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- qo‘shilgan qiymat solig‘i

- aktsiyalar

- ayrim tur xizmatlar uchun soliqlar

- tovar va xizmatlarga bo‘lgan boshqa umumiy soliqlar

- birja operatsiyalaridan tushumlar

- avtomobil yo‘llaridan foydalanuvchilarning to‘lovlari

- import soliqlari va h.k.

Ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa soliqlar – bu korxonalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlari uchun to‘laydilar va ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish jarayonida erdan foydalangani uchun to‘lanadigan to‘lovlar (er solig‘i)

- ko‘chmas mulk solig‘i

- patentlar uchun to‘lovlar

- korxonalar va tashkilotlardan olinadigan davlat poshlinalari va yig‘imlari

- tadbirkorlik va kasbiy litsenziyalar uchun to‘lovlar

- boshqa majburiy to‘lovlar

Subsidiyalar – korxonalarga davlat byudjetidan to‘langan to‘lovlar, ular ma‘lum tovar ishlab chiqaruvchilar yoki ko‘rsatilgan ma‘lum xizmatlar uchun to‘lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar – bu davlat organlari tomonidan korxonalarga ma‘lum iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni o‘tkazish maqsadida ishlab chiqarish omillaridan foydalangani yoki ma‘lum ishlab chiqarishni, sotishni yoki importni amalga oshirgani uchun to‘lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1) mahsulot va importga bo‘lgan subsidiyalar

2) ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa subsidiyalar

Mahsulot va importga bo'lgan subsidiyalar rezident korxonalariga har bir ishlab chiqarilgan yoki import qilingan mahsuloti yoki xizmatiga to'lanadigan to'lovlar kiradi. Ularga davlat byudjetidan korxonalariga ko'rgan doimiy zararlarini o'rnini qoplash uchun to'lovlar kirib, ular sotgan mahsulotlari sotish bahosi o'rtacha ishlab chiqarish harajatlaridan past bo'lganda sodir bo'ladi. Eksport va import subsidiyalari ham shunday yuz beradi.

Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar – ular davlat boshqaruv organlari tomonidan korxonalariga ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun to'lanadi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- alohida kategoriya shaxslar mehnatidan foydalanganlari uchun to'lanadigan subsidiyalar (invalidlar, o'smirlar va h.k.)

- boshqa ishlab chiqarish omillaridan masalan, fermerlar tomonidan moddiy-texnika resurslari qiymatini pasaytirish bilan bog'liq resurslardan foydalanish uchun

- atrof-muhitni ifloslantirishni kamaytirish uchun subsidiyalar.

Ishlab chiqarish va importga bo'lgan subsidiyalar xaqidagi ma'lumotlar moliya vazirligining davlat byudjetini bajarilishi xaqidagi hisobotidan olish mumkin.

7.4. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

Makrodarajada iqtisodiy faoliyat natijalarini hisoblash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi (jadval) va boshqa ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash asosida barcha sektor va tarmoqlardagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi mahsulot ko'rsatkichlari yotadi.

Milliy iqtisod faoliyati natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

№	Ko'rsatkichlar	Belgi	Makrodarajadagi ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish	Makro va mezodarajadagi ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish
1.	Tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish	YalCh	Yil davomida barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymati	$YalCh = \sum YalCh_s = \sum YalCh_t$ YalCh _s -sektorlar ishlab chiqarishi YalCh _t -tarmoqlar ishlab chiqarishi
2.	Yalpi ichki mahsulot	YalM	$YalM = YalCh - OI_i$ OI _i -oraliq istemol	$YalM = \sum YaQQ_s + SS = \sum YaKK_t + SS$ YaQQ _s - iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat YaKK _t -iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shilgan qiymat
3.	Sof ichki mahsulot	SIM	$SIM = YalM - AKI_i$ AKI _i -asosiy kapital istemoli (amortizatsiya)	$SIM = \sum SIM_s + SS = \sum SIM_t + SS$ SIM _s -iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat SIM _t -iqtisodiyot tarmoqlariga qo'shilgan qiymat SS-mahsulot va importga sof soliqlar
4.	Iqtisodiyot yalpi foydasi va yalpi aralash daromad	YaFi	$YaF_i = YalM_i - J_{xi} - S_i + S_{ubi}$ IX _i -yonlangan xodimlar ish xaqqi S _i -ishlab chiqarish va importga soliqar S _{ubi} -ishlab chiqarish va importga subsidiyalari	$YaF_i = \sum YaF_s = \sum YaF_t$ YaF _s -iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat YaF _t -iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shilgan qiymat
5.	Iqtisodiyot sof foydasi	SFI	$SF_i = YaF_i - AKI_i$ AKI _i -asosiy kapital istemoli	$SF_i = \sum SF_s = \sum SF_t$ SF _s -iqtisodiyot sektorlarida sof foyda SF _t -iqtisodiyot tarmoqlarida sof foyda
6.	Yalpi milliy daromad	YaMD	$YaMD = YalM \pm BD_i$ BD _i -rezidentlar tomonidan norezidentlardan olingan va ularga berilgan birlamchi daromadlar qoldig'i	$YaMD = \sum YalM_s + \Delta BD_s = YalM_t + \Delta BD_t$ ΔBD _s -iqtisodiyot sektorlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i ΔBD _t -iqtisodiyot tarmoqlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i

MHTda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar – rezidentlar tomonidan joriy davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar xajmi – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish deb ataladi. Tovarlar – iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonining natijasi bo'lib, material-mulk formasiga ega, ular ma'lum mulk bo'lish hususiyatiga va bozorda talabga ega. Xizmatlar – iqtisodiy

ishlab chiqarish jarayonining natijasi bo'lib, ularni ishlab chiqarish jarayonidan ajralgan holda ko'rib bo'lmaydi va ular ikkiga bo'linadi:

1) moddiy xizmatlar - qandaydir predmetlarni holatini o'zgartiradi (ta'mirlash, bo'yash, idishlarga quyish va h.k.)

2) nomoddiy xizmatlar – shaxsiy va jamoa extiyojlarini qondirish va iste'molchini iqtisodiy yoki fizik yoki aqliy holatini o'zgartiradi (davolash, o'qitish, huquqiy va sug'urta himoyasi va h.k.). Ishlab chiqarish tovar va xizmatlar bozorda sotilishi mumkin yoki bir sub'ekt ikkinchisiga bepul yoki to'lov asosida o'tkazishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan tovarlarni va xizmatlarni foydalanish yo'nalishiga va ularni xaridorlarga sotish bahosining xarakteriga qarab bozor va nobozor ishlab chiqarishga ajratish mumkin. Bozor ishlab chiqarishning maqsadi foyda olish va iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotish uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiy ahamiyatli baho talab va taqdim asosida tashkil topadi va o'z navbatida unga ta'sir ko'rsatadi.

Bozorga mo'ljallangan ishlab chiqarish quyidagi tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotilgan tovar va xizmatlar
- barter bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar
- ish beruvchilar tomonidan o'z xodimlariga naturada ish haqqi o'rniga bergan mahsulotlar
- bozor ishlab chiqarish muassasalari orasida bir-biriga ishlab chiqarish maqsadida berilgan tovar va xizmatlar (masalan, urug'liklar, em-xashak, sut, ko'chatlarni qishloq xo'jalik korxonalarida bir-biriga o'tkazish).

Shuningdek, ishlab chiqarishga mo'ljallangan va kelajakda ishlatiladigan (yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha) tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlar zahirasi qoldig'ining o'zgarishi.

Bozorda sotilgan tovar va xizmatlar amalda sotilgan bahosida, qolgan sotilmagan qismi xam shu bahoda baholanadi.

Nobozor ishlab chiqarishga quyidagi tovar va xizmatlar kiradi:

- ishlab chiqaruvchilar tomonidan o'zining ishlab chiqarishida foydalaniladigan tovar va xizmatlar (oxirgi foydalanish yoki asosiy kapitalni yalpi jamg'arish). Masalan, fermer va dehqon xo'jaliklarida o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari; ish haqqi oluvchi yordamchi tomonidan amalga oshirilgan uy xizmatlari, sanoat korxonalarida tomonidan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi uchun ishlab chiqarish mashina, uskuna va instrumentlar; korxonalarda xo'jalik usuli bilan

amalga oshirilgan qurilish, o'z uyida yashashi uchun amalga oshirilgan xizmatlar va h.k.

- istemolchilarga bepul yoki arzon bahoda ko'rsatilgan xizmatlar. Masalan, davlat tomonidan mamlakat mudoafasini tashkil etish, ta'lim va meditsina xizmatlarini aholining ba'zi qismiga yoki uy xo'jaligidagi bepul yoki imtiyozli bahoda ko'rsatish va h.k.

Milliy hisoblar tizimi uslubiyatiga asoslanib makro ko'rsatkichlar tizimining quyidagi gruppalari aniqlanadi:

1. mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish ko'rsatkichlari:
 - tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish (YaIch);
 - yalpi ichki mahsulot (YaIM).
2. Birlamchi daromadlarni tashkil topishi va taqsimlanish ko'rsatkichlari:
 - iqtisodiyotning yalpi foydasi (YaIF);
 - yalpi milliy daromad (YaMD).
3. daromadlarni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari:
 - yalpi milliy ixtiyordagi daromad (YaMID).
4. daromadlardan oxirgi foydalanish ko'rsatkichlari:
 - oxirgi istemol (OI);
 - yalpi jamg'arish (YaJ);
 - yalpi milliy jamg'arish (YaMJ).
5. jamg'arish ko'rsatkichlari:
 - sof kreditlash/sof qarz olish (SK/SQO)

Barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari va tarmoqlarida yaratilgan tovarlar va xizmatlar to'plami yalpi ishlab chiqarish deb ataladi.

Mazkur tovarlar va xizmatlarning bir qismi ishlab chiqarish doirasidan tashqariga iste'mol uchun tayyor maxsulot sifatida chiqmaydi, balki ular bir tarmoqdan maxsulot sifatida chiqib, ikkinchi tarmoqqa ishlab chiqarish vositalari sifatida kiradi yoki ishlab chiqarishda ishlatilgan boshlag'ich moddiy-ashyoviy zahiralarni o'rni qoplaydi. Masalan, yalpi don xosilidan bir qismi urug'lik zahira jamg'armasini to'ldirish uchun ajratiladi.

Yalpi ishlab chiqarishning tarkibiy qismi bo'lgan mazkur tovarlar va xizmatlar oralik iste'mol deb ataladi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymati: xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, instrumentlar, reklama agentliklariga to'lovlar, yuridik konsultatsiyalar, transport agentliklariga to'lovlar, mashina-uskunalar, binolar, inshootlar ijara haqqi. Asosiy fondlar amortizatsiyasi oraliq iste'molga kiritilmaydi.

Yalpi qo‘shilgan qiymat – yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste‘mol orasidagi farqqa teng.

MXTdagi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar orasida quyidagi bog‘lanish mavjud:

A – YaIM

B – asosiy kapital iste‘moli

V – SIM (A-B)

G – xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig‘i ±

D – YaMD (A±G)

E – SMD (D-B)

J – xorijdan olingan transfertlar qoldig‘i

Z – ixtiyordagi yalpi milliy daromad (D+J)

I – oxirgi iste‘mol

K – milliy jamg‘arish (Z-I)

L – xorijdan olingan kapital transfertlar qoldig‘i

M – investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari (K+L)

N – yalpi jamg‘arish (YaIM elementi sifatida)

O – ishlab chiqarilmagan nomaterial nomoliyaviy aktivlar

Yuqoridagi ko‘rsatkichlar orasida quyidagi bog‘lanishlar mavjud:

YaIM = S+J+E; bunda,

S – oxirgi iste‘mol;

J – investitsiyalar (asosiy fondlarning yalpi jamg‘arish, material oborot mablag‘lari zaxiralarning ortishi);

E – sof eksport.

YaIM = W+Q+R+P+T; bunda,

W – ish xaqqi (ichki va tashqi ishchilarga);

Q – ijtimoiy sug‘urtalarga ajratmalar;

R – yalpi foyda;

R – yalpi aralash daromad;

T – ishlab chiqarish va importga soliqlar (subsidiya ayirib tashlanadi).

YaIM = D+N-U; bunda,

D – asosiy baxoda hisoblangan barcha tarmoqlarda yaratilgan qo‘shimcha qiymat;

N – mahsulotlarga soliqlar;

U – mahsulotlarga subsidiyalar.

YaMD = YaIM+L-M; bunda,

L – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijda olgan birlamchi daromadlari (ish xaqqi, foizlar, dividendlar, bevosita xorijiy investitsiyalaridan olingan reinvestitsiyalar);

M – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan birlamch daromadlari.

Ixtiyordagi YaMD = YaMD+V-G; bunda,

V – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan joriy transfertlari;

G – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan joriy transfertlari.

Oxirgi iste'mol = S+S; bunda,

S – oxirgi iste'mol;

S – milliy jamg'arish.

Masalan, «A» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm),

1. Yalpi ishlab chiqarish - 500
2. Oraliq iste'mol - 280
3. Yalpi ichki mahsulot - 220
4. Asosiy kapital iste'moli – 12
5. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 8
6. Berilgan mintaqaning YaIM dan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 7
7. Joriy transfertlarning qoldig'i – 5
8. Yakuniy iste'mol:
 - uy xo'jaligi - 50
 - davlat muassasalari - 30
 - uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar - 20
9. Kapital transfertlar qoldig'i – 15
10. Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi – 25

11. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 4

Berilgan ma'lumotlar asosida hisoblaymiz:

1. Yalpi ichki mahslot;
2. Sof ichki mahsulotni;
3. Yalpi milliy daromadni;
4. Sof milliy daromadni;
5. Yalpi milliy mavjud daromadni;
6. Sof milliy mavjud daromadni;
7. Yalpi milliy jamg'arishni;
8. Sof milliy jamg'arishni;
9. Sof kreditlar (qarzlar).

Echilishi:

1. Yalpi ichki mahslot:

$$YaIM=YaICH-OI=500-280=220 \text{ mlrd. so'm}$$

2. Sof ichki mahsulot:

$$SIM=YaIM-AKI=220-12=208 \text{ mlrd. so'm}$$

3. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD=YaIM+BD_{olingan}-BD_{berilgan}=220+8-7=221 \text{ mlrd. so'm}$$

4. Sof milliy daromad:

$$SMD=SIM-AKI=221-12=209 \text{ mlrd. so'm}$$

5. Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD=YaMD+JTS=221+5=226 \text{ mlrd. so'm}$$

6. Sof milliy mavjud daromad:

$$SMMD=YaMMD-AKI=226-12=214 \text{ mlrd. so'm}$$

7. Yalpi milliy jamg'arish:

$$YaMJ=YaMMD-YAJ=226-(50+30+20)=126 \text{ mlrd. so'm}$$

8. Sof milliy jamg'arish:

$$SMJ=YaMJ-AKI=126-12=114 \text{ mlrd. so'm}$$

9. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzlar (-):

$$SK=YaMJ+KT-YAJ=126+15-(25+4)=112 \text{ mlrd. so'm.}$$

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy faoliyat chegarasini xalq xo'jaligi balansi va milliy hisoblar tizimi bo'yicha chegaralarini xarakterlab bering.

2. Quyidagi tarmoqlarning qaysilari material ishlab chiqarish sohasiga kiradilar:

- sanoat
- qishloq xo'jaligi
- o'rmon xo'jaligi
- yuk transporti
- savdo va umumiy ovqatlanish
- kommunal xo'jaligi
- ilm va ilmiy xizmat ko'rsatish
- tayyorlash

3. Quyidagi tarmoqlarning qaysilarida material xizmatlar ko'rsatiladi:

- transport
- savdo
- sanoat
- moliya, kredit, sug'urta
- sog'liqni saqlash
- ta'lim

4. 3 punktada keltirilgan tarmoqlarning qaysilarida nomaterial xizmatlar yaratiladi?

5. Quyidagi mahsulot elementlarining qaysilari bozor ishlab chiqarish tarkibiga kiradi:

a) iqtisodiy e'tiborli bahoda sotilgan tovarlar va xizmatlar qiymati

b) uy xo'jaliklarida ishlab chiqarish va o'zlarida iste'mol qismi tovarlar va xizmatlar qiymati

v) joriy davrda bepul yoki iqtisodiy e'tiborli bo'lmagan bahoda berilgan tovarlar va xizmatlar qiymati

g) korxonada ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun qoldirilgan asosiy kapital tarkibiga kiruvchi ob'ektlar qiymati

d) barter bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar qiymati

e) ish beruvchilar tomonidan xodimlarga ish xaqqi hisobiga berilgan natural ko'rinishdagi tovarlar va xizmatlar qiymati

6. YUqorida, 5 punktada keltirilgan mahsulot turlarining qaysilari o'z iste'moli uchun, qaysilari asosiy kapitalni yalpi jamg'arish elementlarini tashkil etadi?

7. Quyidagilarning qaysi biri milliy hisoblar tizimidagi baholash printsiplariga to'g'ri kelmaydi:

a) zahiraga qo'shilayotgan va zahiradan olinayotgan tovarlar zahiraga qo'shilayotgan yoki olinayotgan momentdagi baholar bilan baholanadi

b) mahsulotlar ishlab chiqarilgan davrda hisobga olinadi va shu davrdagi baholarda hisobga olinadi

v) barter bo'yicha almashilgan yoki xodimlarga ish xaqqi hisobida berilgan tovarlar bahosi ishlab chiqarilgan davrda sotilishi mumkin bo'lgan baholarda baholanadi

g) tovarlarning yoki xizmatlarning mulkchilik shakli, ishlab chiqaruvchidan sotib oluvchiga o'tgan moment sotilishi vaqti deb hisoblanadi.

8. Korxonada joriy davrda A, V, S mahsulotlarini ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar zahiralari davr boshida quyidagicha bo'lgan: A mahsulot-10 t., V mahsulot – 500 birlik (pul formada ularning qiymati 200 va 250 ming p.b.). Ko'rilayotgan davrda sotilgan: A – 100 t. (1 t. bahosi 22 p.b.), V – 1000 birlik (1 birlik bahosi 550 p.b.), S – 120 kg. (1 kg. bahosi 200 p.b.), tayyor mahsulot zahiralari davr oxirida : A – 20 t. (qiymati 440 ming p.b.), S – 100 kg. (qiymati 20 mln. p.b.).

Tayyor mahsulot zahiralari balans qiymati o'zgarishi xolding foyda (zarar), MHT bo'yicha tayyor mahsulot zahiralari o'zgarishi, ishlab chiqarilgan mahsulot xajmini aniqlang.

9. «Nomoliyaviy korxonalar» sektoriga kiruvchi investitsion birliklarni ajrating:

- a) O'zbekiston markaziy banki
- b) Iqtisodiyot vazirligi
- v) Prezident qoshidagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi
- g) «Asaka» tijorat banki
- d) Bekobod metallurgiya kombinati
- e) «Fidokorlar» partiyasi
- j) «Malika» fabrikasi
- z) «Ko'kcha» masjidi
- i) Brokerlik firmasi
- k) «O'zbekinvest» sug'urta kompaniyasi
- l) ulgurji oziq-ovqat yarmarkasi
- m) 106 maktab
- n) gimnaziya
- o) reklama agentligi
- p) Markaziy univermag
- r) qariyalar uyi
- s) Toshkent shahar №1 maxallasi
- t) «Qibray» sanatoriyasi
- u) Asaka avtomobil zavodi

10. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan investitsion birliklarning qaysilari «Moliyaviy muassasalar» sektoriga kiradi?

11. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Davlat muassasalari» sektoriga kiradi?

12. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar» sektoriga kiradi?

13. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Uy xo'jaligi» sektoriga kiradi?

14. Quyidagi harajatlarning qaysilari oxirgi iste'mol xarajatlariga kiradi:

- a) korxonalar va tashkilotlar to'lagan avtomobillar remonti
- b) uy xo'jaliklari to'lagan avtomobillar remonti

v) korxonalar tomonidan xo'jalik ehtiyojlari uchun uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar (mebel, avtomobil, sovutgichlar, elektr jihozlari) sotib olingan

g) uy xo'jaliklari tomonidan uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar sotib olingan

d) uy xo'jaliklari tomonidan uy va kvartiralar sotib olingan

e) uy egalari tomonidan kapital remont qilingan

j) uy xo'jaliklari tomonidan yuvelir buyumlar, san'at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan

z) korxonaga va tashkilotlar tomonidan yuvelir buyumlar, san'at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan

i) uy xo'jaliklari ishlab chiqarilgan mahsulotlar o'zining yakuniy iste'moli uchun

k) o'z uyida yashash xizmatlari

l) mehnat xaqqi hisobiga olingan tovarlar va xizmatlar

15. Quyidagi soliqlarning qaysilari joriy soliqlarga kiradi:

a) sovg'a salomlar

b) mulk-meros solig'i

v) qo'shilgan qiymat solig'i

g) sotish solig'i

d) mehnat resurslari solig'i

e) er, bino, inshoat solig'i

j) jismoniy shaxslar daromad solig'i

z) aktsizlar

i) foyda solig'i

k) daromad solig'i

l) transport vositalari (uy xo'jaligi) egalari solig'i

m) transport vositalari (korxonaga-tashkilotlar) egalari solig'i

n) suv solig'i

o) korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish uchun davlat poshlinasi

p) ma'lum faoliyat bilan shug'ullanish uchun ruxsat berish yig'imi

16. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilariga ishlab chiqarish va import solig'i kiradi?

17. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mahsulot solig'i kiradi?

18. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari ishlab chiqarishning boshqa soliqlariga kiradi?

19. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mulkdan daromad solig'iga kiradi?

20. Quyidagi omillarning qaysi biri xolding foydaga ta'sir qiladi:

a) materiallar nisbiy harajatlarining o'zgarishi

b) aylanma mablag'lar fizik hajmining o'zgarishi

v) bahoning inflyatsiya natijasida o'zgarishi

21. Mamlakatda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot joriy baholarda 7389 mlrd. so'm, solishtirma baholarda esa 7156 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, YaIM deflyatorini hisoblang.

22. «A» mamlakat iqtisodiyotini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm).

1) YALpi ichki mahsulot - 35900

2) Asosiy kapital iste'moli – 1700

3) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 1500

4) Berilgan mintaqaning YaIM idan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 1290

5) Joriy transfertlarning qoldig'i – 1825

6) Yakuniy iste'mol – 14000

7) Kapital transfertlar qoldig'i – 1825

8) Yalpi jamlanish – 4250

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Sof ichki mahsulotni

2. Yalpi milliy daromadni

3. Sof milliy daromadni

4. YALpi milliy mavjud daromadni

5. Sof milliy mavjud daromadni

6. Yalpi milliy jamg'arishni

7. Sof milliy jamg'arishni

8. Sof kreditlar (qarzlar)

23. «A» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm):

1) Yalpi ichki mahsulot - 220

2) Asosiy kapital iste'moli – 12

3) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 8

4) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan beriladigan norezidentlarning daromadlari – 7

5) Joriy transfertlarning qoldig'i – 5

6) Yakuniy iste'mol – 100

Shu jumladan:

- uy xo'jaligi – 50

- davlat muassasalari - 30

- uy xo'jaligi XKIT - 20

7) Kapital transfertlar qoldig'i – 15

8) Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi – 25

9) Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 4

Aniqlang:

1. Sof ichki mahsulotni
2. Yalpi milliy daromadni
3. Sof milliy daromadni
4. Yalpi milliy mavjud daromadni
5. Sof milliy mavjud daromadni
6. Yalpi milliy jamg'arishni
7. Sof milliy jamg'arishni
8. Sof kredit (+) yoki sof qarzlari (-)

VIII BOB. YALPI ICHKI MAHSULOT STATISTIKASI.

8.1. Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakat iqtisodiy birliklari-rezidentlarining ma’lum davr ichida masalan, bir yildagi ish faoliyatining oxirgi natijasini ifodalovchi, istemol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan qiymatlari yig’indisidir. Unga mamlakatning iqtisodiy faolligi va farovonligi darajasini ifodalovchi umumiy indikator sifatida qaraladi: u iqtisodiyotning tarkibi va rivojlanish darajasini, xukumatning iqtisodiy siyosatidagi yutuq yoki kamchiliklarni mamlakat va ayrim regionlarning iqtisodiyoti holati va rivojlanish darajasini boshqa mamlakat va regionlar bilan solishtirish imkoniyatini beradi. Iqtisodiy tahlilda YaIM barcha aholi, iqtisodiy faol va band aholi soni bilan, ishlab chiqarishda iste’mol qilingan resurslar, asosiy fondlar, investitsiyalar hajmi, ish haqqi fondi, har xil yo’nalishlardagi davlat harajatlari bilan boshqa harajatlar bilan solishtiriladi. Bu holat bandlik darajasi va uning dinamikasini, material va mexnat resurslaridan foydalanish samaradorligi, investitsion siyosatning yo’nalishi va natijalarini, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini va undan foydalanish darajasini, mamlakat iqtisodiy rivojlanishining asosiy yakunlarini tahlil qilish imkoniyatini beradi. Jon boshiga to’g’ri keladigan YaIM hajmi ko’rsatkichi asosida mamlakatning xalqaro tashkilotlar byudjetga to’lovi amalga oshiriladi, kredit berish sharti va uning hajmi aniqlanadi, har xil mamlakatlarga beriladigan moliyaviy va boshqa yordamlar beriladi, investitsion muhitga baho berishda hisobga olinadi.

YaIMni ishlab chiqarish jarayonida, daromadlarni hosil bo’lish jarayonida va daromadlardan foydalanish jarayonida ko’rish mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonida YAIM, rezidentlar tomonidan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo’shilgan qiymatni harakterlaydi.

Daromadlarni hosil bo’lish jarayonida YaIM, ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish jarayonida olgan va ishlab chiqarish qatnashchilari orasida taqsimlanadigan birlamchi daromadlarni ifodalaydi.

Daromadlardan foydalanish jarayonida YaIM, milliy iqtisodiyot sektorlari tomonidan oxirgi iste’mol va jamg’arish summalarini va tovar va xizmatlarning sof eksportini ifodalaydi.

Shularga asoslanib, YaIM hajmini uch xil usulida aniqlanadi: ishlab chiqarish usuli, oxirgi foydalanish usuli va taqsimlash usuli.

YaIMni ishlab chiqarish usulida hisoblash.

Bu usulning mohiyati shundaki, unda YaIMga barcha ishlab chiqarish birliklari – rezidentlar (firmalar, kompaniyalar, aksioner jamiyatlari va boshqa korxonalar va xo'jalik sub'ektlari)ning yalpi qo'shilgan qiymat xajmlari yig'indisi va mahsulotga va importga bo'lgan sof soliqlar yig'indisi (mahsulotga soliqlardan subsidiyalar ayriladi) sifatida qaraladi. Yalpi qo'shilgan qiymat hajmini aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarish hajmidan (yalpi mahsulot ko'rsatkichi kabi) oraliq iste'mol hajmi ayriladi. Bunda oraliq iste'mol sifatida joriy ekspluatatsion harajatlar (materiyalar, xom-ashyo, yoqilg'i, energiya, yarim fabrikatlar va h.k.) va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar (transport, reklama, yuridik va h.k. xizmatlar)ning yig'indisi sifatida qaraladi.

Yalpi ishlab chiqarish ko'rsatkichini hisoblashda har bir tarmoqning o'ziga hos xususiyatini e'tiborga olish shart. Buning uchun barcha tarmoqlar to'rtta guruhga bo'linadi:

- 1) Bevosita moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar;
- 2) Savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar;
- 3) Bozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar;
- 4) Nobozor xizmatlarni ko'rsatuvchi tarmoqlar.

Birinchi guruh tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarishga, masalan, sanoatda, joriy davrda ishlab chiqarish tayyor mahsulotlar, yarim fabrikatlar, tugallanmagan ishlab chiqarishning davr oxiridagi hajmidan davr boshidagi hajmini ayirgandan qolgan qismi va ko'rsatilgan sanoat harakteridagi xizmatlar qiymatlari kiritiladi. Boshqa ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda xam shunga o'xshash.

Ikkinchi savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish savdo ustamasi hajmi bilan o'lchanadi. Savdo ustamasi sotilgan mahsulotlarning sotib olish va sotish baholari orasidagi farqdan tashkil topadi (qo'shilgan qiymat uchun to'langan soliqlardan tashqari).

Uchinchi guruh bozor xizmatini ko'rsatuvchi tarmoqlar (banklar, sug'urta kompaniyalari va h.k.)ning yalpi ishlab chiqarish xizmatlarini sotishdan tushgan tushumlar yig'indisiga teng.

To'rtinchi guruh nobozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish (boshqarish, mudofaa, grantli ta'lim va h.k.) – bu tarmoqlarni asrash bilan bog'liq bo'lgan joriy harajatlarning yig'indisiga teng.

Milliy iqtisod bo'yicha yalpi ishlab chiqarish yuqorida qayd etilgan to'rt guruh tarmoqlar institutsion birliklari yalpi ishlab chiqarish yig'indisidan tashkil topadi. Bunday hisoblangan yalpi ishlab chiqarish

ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymatlarini ham o'z ichiga oladi va ular qiymatlarining yig'indisi oraliq iste'mol deb ataladi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymatlarini yig'indisidan tashkil topadi va quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- material harajatlar (xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, yarim fabrikatlar, material xizmatlar, tura joy binolarini joriy ta'mirlash uchun ishlatilgan materiallar, uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan qurilish materiallari, instrumentlar, urug'lik, em-xashak va h.k., kasalxonalar tomonidan sotib olingan oziq-ovqat materiallari va medikomentlari va h.k.);

- nomaterial xizmatlar uchun to'lovlar (ilmiy-tadqiqot ishlari va eksperimentlar uchun to'lovlar, moliyaviy xizmatlar uchun to'lovlar, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish uchun to'lovlar, yuridik xizmatlar, audit, reklama harajatlari, ijara uchun to'lovlar va h.k.)

Oraliq iste'mol xam bozor bahosida hisoblanadi. Tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq yalpi qo'shilgan qiymat deb ataladi.

$$YaQQ = Ya_{ish/ch} - OI$$

Yalpi deb atalishiga sabab bunda yalpi ishlab chiqarishdan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilmaydi. Asosiy kapital iste'mol MHTda uning ishlab chiqarish jarayonida fizik va ma'naviy jihatdan eskirishi – amortizatsiya summasiga teng bo'ladi. Agar yalpi qo'shilgan qiymat hajmidan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilsa, sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

$$SQQ = YaQQ - AKI$$

Yalpi ishlab chiqarish hajmi asosiy baholarda hisoblangani uchun, YaQQ va SQQ ko'rsatkichlari xam mahsulotga soliqlarni qo'shib, subsidiyalarni ayiruvchi asosiy baholarda hisoblanadi.

Milliy iqtisod xamma sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati, xamma tarmoqlar yalpi qo'shilgan qiymati yig'indisiga teng. Iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari YaIMni bozor bahosida hisoblash uchun yalpi qo'shilgan qiymat summasidan, teskari usulda hisoblanuvchi moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayirilib, mahsulotlarga bo'lgan sof soliqar hajmi qo'shiladi.

$YaIM = \sum YaQQ + \text{Mahsulotga sof soliqar}$; bunda

$\sum YaQQ$ - moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayrilgan yalpi qo'shilgan qiymat.

Yalpi ichki mahsulot hajmidan asosiy kapital iste'moli ayirilib, sof ichki mahsulot ko'rsatkichi olinadi.

$SIM = YaIM - A$

Masalan, respublikada, asosiy baholarda ishlab chiqarish hajmi 2010 yilda quyidagicha bo'lgan (mlrd. so'm):

Tovarlar ishlab chiqarish (I_t) - 2072,1

Xizmatlar ishlab chiqarish (I_x) - 1763,1

Oraliq iste'mol (OI) - bozor bahosida:

Tovarlar ishlab chiqarishda (OIt) - 1125,0

Xizmatlar ishlab chiqarishda (OIx) - 674,3

Moliyaviy vositachilik xizmati (Mvx) - 5,2

Mahsulotga soliqlar (MS) - 265,1

Mahsulotga subsidiyalar (MS) - 95,9

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ):

YaQQ tovarlar ishlab chiqarish = $I_t - OIt = 2072,1 - 1125,0 = 947,1$

YaQQ xizmatlar ishlab chiqarish = $I_x - OIx = 1763,1 - 674,3 = 1088,8$

YaQQ jami = $YaQQ_t + YaQQ_x - Mvx = (947,1 + 1088,8) - 5,2 = 2030,7$

- Yalpi ishlab chiqarish (YaICH)

YaIch jami = $YaIch_t + YaIch_x = 2072,1 + 1763,1 = 3835,2$

- Oraliq iste'mol:

OI jami = $OIt + OIx + Mvx = 1125,0 + 674,3 + 5,2 = 1804,5$

- Mahsulot va importga sof soliqlar:

$MSS = MS_{soliqlar} - MS_{subsiya} = 265,1 - 95,9 = 169,2$

- YaQQ bozor bahosida:

$YaQQ_{bozor\ bahosida} = YaQQ_{asosiy\ bahoda} + Sof\ Soliqlar = 2030,7 + 169,2 = 2200,2$

yoki $YaIM_{bozor\ bahosida} = Yalpi_{i/ch} - OI + Sof\ Soliqlar = 3835,2 - 1804,5 + 169,2 = 2200,2\ mlrd.\ so'm$

YaIMni taqsimlash usulida hisoblash.

Bu usulning mohiyati shundaki, unda YAIM uni ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlar orasida taqsimlanishi lozim bo'lgan birlamchi daromadlarning summasi sifatida qaraladi. Bu daromadlar joriy davrda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shilgan qiymatning quyidagi komponentlari hisoblanadi:

- yollanma xodimlarning ish haqqi (rezident va norezidentlar) - joriy davr davomida yonlanma xodimlarga bajargan ishlari uchun pul va natural formada to'langan to'lovlar hisoblanadi;

- ishlab chiqarish va importga sof soliqlar, davlatning daromadlari hisoblanadi. Bunda faqat mahsulotga bo'lgan soliq va subsidiyalar emas, balki ishlab chiqarishga bo'lgan soliq ham hisobga olinadi;

- yalpi foyda va yalpi aralash daromadlar, rezidentlar tomonidan ishlab chiqarishda qatnashganlari uchun olgan boshqa xo'jalik sub'ektlari bilan hisob-kitob qilmasdan oldingi (aktsiyalar bo'yicha devidentlar, jamg'arma bo'yicha fondlar, erdan foydalangani uchun renta to'lovlari va h.k.larni) to'lashdan oldingi daromadlari hisoblanadi. YOnlangan aktivlardan foydalangani uchun to'lovlar MHTda mulkdan olingan daromad sifatida qaraladi. Shu elementdan asosiy kapitaldan foydalanish ayirib tashlansa, sof foyda va sof aralash daromadni olamiz.

Masalan, avvalgi misoldagi ma'lumotlarga asosanib yonlanma hodimlarning ish haqqi 1032,5, yalpi foyda va yalpi aralash daromad-890,3, ishlab chiqarish va import solig'i-376,7, ishlab chiqarish va importga subsidiyalar-99,3. u holda,

- ishlab chiqarish va importga sof soliqlar: $376,7 - 99,3 = 277,4$

- bozor bahosidagi YaIM: $1032,5 + 890,3 + 376,7 - 99,3 = 2200,2$

Bu usuldan YaIMning qiymat bo'yicha tarkibini tahlil qilishda foydalaniladi.

Birlamchi daromadlarni taqsimlashda faqat rezidentlar emas, balki norezidentlar (qolgan dunyo) xam qatnashadilar. Birlamchi daromadlarning bir qismini norezidentlarga o'tkazish lozim (masalan, mavsumiy xorijlik ishchilarga) va mulkdan olingan daromad sifatida (devidentlar, foizlar va boshqalar). Shu bilan birga mamlakat rezidentlari xorij mamlakatlar YaIMni yaratishda ishtirok etganliklari uchun ish haqqi oladilar yoki mulkdan olingan daromadlarga ega bo'ladilar. Agar YaIMdan boshqa mamlakatlarga berilgan birlamchi daromadlar ayirilib, boshqa mamlakatlardan olingan daromadlar qo'shilsa mamlakatning bozor bahosida hisoblangan yalpi milliy daromadiga ega bo'lamiz.

YaIMni oxirgi foydalanish usulida hisoblash.

Bu usulni mohiyati shundaki, unda YaIM quyidagi elementlarning yig'indisi sifatida qaraladi: tovar va xizmatlarning oxirgi iste'moli, yalpi jamg'arish, tovar va xizmatlarning eksporti va importi qoldig'i.

Tovar va xizmatlarning oxirgi iste'moli deyilganda ulardan aholining shaxsiy extiyojlarini va jamiyatning jamoa extiyojlarini butunligicha qondirilishi tushuniladi. Ularni qondirish uchun qilingan harajatlarni iqtisodiyotning quyidagi uchta sektori institutsion birliklari qoplaydilar: uy xo'jaliklari, davlat muassasalari va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar.

YaIM hisoblanayotganda uy xo'jaligi rezidentlarining (R_1) mamlakat iqtisodiy hududidagi va xorijdagi oxirgi iste'moli hisobga olinadi. Ularga o'z daromadlari hisobidan sotib olingan iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan birga, mexnat haqqi hisobiga berilgan natural usuldagi to'lovlar yoki uy xo'jaliklarining o'zlari iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlari (o'z yordamchi xo'jaligida etishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va o'z uyida yashayotganlarning uy xizmatlari). Uy xo'jaliklarining uy-joy sotib olish va ishlab chiqarish harakteridagi xizmatlari iste'molga kiritilmaydi.

Davlat muassasalarining oxirgi iste'moli uchun qilingan harajatlar (R_2) ikki guruxga bo'linadi:

- uy xo'jaliklariga yakka iste'mol uchun taqdim etilgan tovar va xizmatlarga qilingan harajatlar (R_{21}). U quyidagi nobozor xizmatlarini o'z ichiga oladi: byudjet tashkilotlari tomonidan sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy ta'minot, madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi xizmatlar, shuningdek bepul dorilar, darsliklar, nogironlar uchun harakat vositalari, ularni ta'mirlash va x.k. xizmatlar;

- jamoa xizmatiga qilingan harajatlar (R_{22}) quyidagi nobozor xizmatlarni o'z ichiga oladi: boshqarish, mudofaa, xavfsizlik, ilm, atrof muxitni muxofaza qilish va h.k.

Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan aloxida yoki jamoa bo'lib iste'mol qilinadigan tovarlar va xizmatlarni harid qilish uchun sarflangan harajatlar (R_3).

Bu muassasalarda amalga oshirilgan joriy harajatlar yig'indisi oxirgi iste'mol harajatlari sifatida qabul qilinadi.

Iqtisodiyot bo'yicha umumiy oxirgi foydalanish ikki hil usulda xisoblanishi mumkin:

A) barcha sektorlarda oxirgi iste'mol uchun qilingan harajatlar yig'indisi sifatida:

$$OF = R_1 + R_2 + R_3;$$

B) davlat tashkilotlari, uy xo'jaliklari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar amalga oshirilgan oxirgi iste'mol yig'indisi sifatida:

$$OF = (R_1 + R_{21} + R_3) + R_{22}.$$

YaIMdan oxirgi foydalanishga oxirgi iste'moldan tashqari yana yalpi jamg'arish va tovar va xizmatlarni sof eksporti ham kiritiladi. Ular quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- asosiy kapitalni yalpi jamg'arish;

- material aylanma mablag'lar zahirasining ortishi;

- boylıklarni sof sotib olish.

Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish – instituttsion birliklar – rezidentlari tomonidan asosiy kapitalga iqtisodiy naf olish maqsadidagi mablag' qo'yish bo'lib, ular xozir emas, balki kelajakda naf keltiradi. Ular asosiy kapital qiymatini sotib olish xisobiga oshiradilar. Bularning hajmi xaqidagi ma'lumotlarni asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiya xisobotlaridan olinadi.

Material aylanma mablag'lar zahiralarning ortishi, o'z ichiga xomashyo va materiallar, tayyor maxsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, qayta sotiladigan tovarlar, davlat material rezervlari zaxiralarning ortishi oladi.

Tovar va xizmatlarning sof eksporti – ichki baxolarda tovar va xizmatlar eksporti bilan importi orasidagi farqni bildiradi.

YaIM hajmi oxirgi ffoydalanish usulida xisoblanganda quyidagi uch komponent yig'indisi sifatida qaraladi:

- tovar va xizmatlardan oxirgi fodalanih;
- yalpi jamg'arish;
- tovar va xizmatlar sof eksporti.

Masalan, respublika bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovar va xizmatlardan oxirgi foydalanish (R1) – 1574,6

Yalpi jamg'arish (R2) – 496,1

Tovar va xizmatlar eksporti – 531,5

Tovar va xizmatlar importi – 444,7

Eksport va import farqi (R3) – +86,8

YaIM = R1+R2+R3 1574,6+496,1+(531,5-444,7)=2157,5

- statistik tafovut: 2200,2-2157,5=42,7 yoki 1,9%

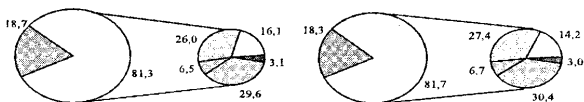
Ishlab chiqarilgan va foydalanilgan YAİM orasidagi statistik tafovut ma'lumot manbalarining va tasniflashlarning har xilligidan kelib chiqadi. Ammo MXTda ular orasidagi farq odatda ma'lum darajadan - 1 – 2% dan oshmasligi lozim.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasiga qaraganda 2010 yilda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning nominal qiymati 61831,2 mlrd. so'mda baholandi va uning real hajmi o'sish sur'atlari 2009 yilning yanvar-dekabriga nisbatan 108,5%ga oshdi.

2010 yilda nodavlat sektorda YaIM umumiy hajmining 81,7% ishlab chiqarildi, shundan 30,4% fuqarolarning xususiy mulkida yaratildi.

2009 y.

2010 y.

- Davlat mulki
- Nodavlat mulki
- ▨ Fuqarolar xususiy mulki
- ▩ Fermer va dehqon xo'jaliklari mulki
- ▧ Xo'jalik birlashmalari mulki
- ▦ Qo'shma korxonalar mulki
- Boshqa nodavlat mulkchilik shakllari

8.1.1-chizma. YaIMning mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi (umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida)

8.1.1-jadval

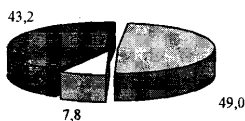
YaIM ishlab chiqarishning 2009-2010 yillarda tarmoqlar bo'yicha tarkibi, foizda.

	Yakunga nisbatan foiz hisobida		2010 yil 2009 yilga nisbatan foiz hisobida
	2009 y.	2010 y.	
Jami	100,0	100,0	107,0
shu jumladan:			
Mahsulotlar ishlab chiqarish	48,9	50,7	105,7
shu jumladan:			
sanoat	17,5	20,7	104,2
qishloq xo'jaligi	26,4	25,0	106,2
qurilish	4,8	4,9	107,8
boshqalar	0,2	0,1	103,2
Xizmat ko'rsatish	37,0	38,3	107,7
shu jumladan:			
transport va aloqa	10,2	11,3	113,1
savdo va umumiy ovqatlanish	9,6	9,2	108,5
boshqa bozor va nobozor xizmatlari	17,2	17,8	104,1
Mahsulot va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar	14,1	11,0	109,3

2009 y. yanvar-dekabr

2010 y. yanvar-dekabr

- Mahsulotlar ishlab chiqarish
- ▒ Xizmat ko'rsatish
- Mahsulotlar va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar

8.1.2-chizma. YaIM ishlab chiqarishning tarmoqlar bo'yicha tarkibi (umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida)

Korxonalar va tashkilotlar yagona davlat registri ma'lumotlariga ko'ra, 2011 yilning 1 yanvar holatiga iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar soni 283,4 mingtaga etdi, shu jumladan faoliyat ko'rsatayotganlar soni 251,8 mingtani (88,8%) tashkil qildi.

Ro'yxatga olingan korxonalar va tashkilotlarning eng ko'pi savdo va umumiy ovqatlanish (26,9%), qishloq xo'jaligi (20,1%), sanoat (12,5%)ga to'g'ri keladi.

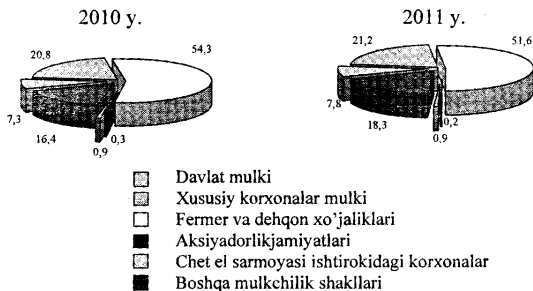
8.1.2-jadval

2011 yilning 1 yanvar holatiga korxonalar va tashkilotlar iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi

	Ro'yxatga olinganlar		Faoliyat ko'rsatayotganlar	
	Ming	Yakunga nisbatan foizda	Min g	Yakunga nisbatan foizda
Jami	283,4	100,0	251,8	100,0
shu jumladan:				
Sanoat	35,5	12,5	29,9	11,9
Qurilish	22,4	7,9	18,4	7,3
Qishloq xo'jaligi	57,1	20,1	54,4	21,6
Transport va aloqa	9,6	3,4	8,5	3,4
Savdo va umumiy ovqatlanish	76,3	26,9	63,0	25,0
Moddiy ishlab chiqarishning boshqa turlari	16,6	5,9	14,6	5,8
Aholiga maishiy xizmat ko'rsatishning noishlab chiqarish turlari	3,9	1,4	3,4	1,3
Sog'liqni saqlash va jismoniy tarbiya	10,4	3,7	9,9	3,9
Ta'lim, madaniyat, fan va ilmiy xizmat ko'rsatish	21,6	7,6	21,1	8,4
Boshqa noishlab chiqarish tarmoqlari	30,0	10,6	28,6	11,4

Korxonalar va tashkilotlar yagona davlat registri ma'lumotlariga ko'ra, 2011 yilning 1 yanvar holatiga iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar soni 507,3 mingtaga etdi, shundan faoliyat ko'rsatayotganlari soni 472,8 mingtani (jami ro'yxatga olingan yuridik shaxslarning 93,2 foizini) tashkil qildi.

Ro'yxatga olingan korxonalar umumiy sonining 92,2 foizini nodavlat mulki shaklidagi korxonalar, shundan 51,6 foizini fermer va dehqon xo'jaliklari, 21,2 foizini xususiy korxonalar, 0,9 foizini chet el sarmoyasi ishtirokidagi korxonalar, 0,2 foizini aksiyadorlik jamiyatlari, 18,3 foizini boshqa mulkchilik shakllaridagi korxonalar tashkil etadi.

8.1.3-chizma. Ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar-yuridik shaxslar mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi (1 yanvar holatiga, umumiy soniga nisbatan foiz hisobida)

Ro'yxatga olingan (fermer xo'jaliklarisiz) korxonalar va tashkilotlarning asosiy qismi savdo va umumiy ovqatlanish (jami ro'yxatga olingan yuridik shaxslarning 26,9 foizi), qishloq xo'jaligi (20,1 foizi), sanoat (12,5 foizi) va qurilish (7,9 foizi) sohaslariga to'g'ri keladi.

Demak, 2010 yilda 2009 yilga nisbatan YaIM tarkibida mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ulushi ortib, mahsulot va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar ulushi esa kamaygan.

YaIM ishlab chiqarishning tarmoqlar bo'yicha tarkibida sanoat tarmog'ining ulushi ortib, qishloq xo'jaligining ulushi pasaygan. Xizmat ko'rsatish sohasida esa transport va aloqaning ulushi ortgan.

8.2. Nominal va real yalpi ichki mahsulot.

Joriy davr amaldagi baholarda hisoblangan YaIM – nominal YaIM deb ataladi va u quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

- ishlab chiqarish hajmi va tarkibini aniqlash uchun;
- YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonini aks ettirish uchun;
- YaIMni har xil yo'nalishlar bo'yicha oxirgi foydalanish jarayonini o'rganish uchun;

- iqtisodiyotda amalda hosil bo'lgan nisbatlar va o'zaro aloqalarni aks ettirish uchun;

- ijtimoiy takror ishlab chiqarishning boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan solishtirish uchun (ish haqqi fondi, foyda, tovar aylanishi, asosiy fondlar hajmi, material resurslar harajatlari, davlat byudjeti kamomadi, davlat qarzi va boshqalar).

Joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmiga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

- ishlab chiqarilgan yoki foydalanilgan tovarlar va xizmatlar hajmining o'zgarishi;

- tovarlar va xizmatlar bahosining o'zgarishi (inflyatsiya yoki deflyatsiya darajasi).

Inflyatsiya (tovar va xizmatlar o'rta bahosining ortishi) va deflyatsiya (kamayishi) YaIMni xaqiqiy hajmini aniqlashni qiyinlashtiradi, chunki u pullik, vaqt bilan bog'liq bo'lgan miqdoriy ko'rsatkich. Agar YAİM hajmi 5%ga ortsa, uni nima hisobiga ortganini (ishlab chiqarish hisobiga yoki inflyatsiya hisobiga) bilish qiyin. Shuning uchun uni baho ta'siridan holi qilish lozim. Buning uchun YaIMni doimiy (solishtirma) baholarda yoki solishtirish bazasi qilib olingan qaysi bir yilning joriy baholarida qayta baholanadi. Shu doimiy baholarda hisoblangan joriy va bazis davr YAİM hajmini solishtirishdan hosil bo'gan nisbiy ko'rsatkichni YaİM fizik hajmi indeksi deb ataladi.

$$J_{f.x.YaIM} = YaIM_1 / YaIM_0 = \sum R_0 q_1 / \sum P_0 q_0; \text{ bunda,}$$

$YaIM_0 = \sum R_0 q_0$ - doimiy baholarda hisoblangan bazis davr YaİM

$YaIM_1 = \sum R_0 q_1$ - doimiy baholarda hisoblangan joriy davr YaİM (real YaİM).

Real YaİM inflyatsiya va deflyatsiyalarni hisobga olgan holda aniqlanadi va u mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilishda, amalga oshirilayotgan islohotlarning natijalarini baholashda, mamlakat iqtisodiyotini barqarorligini o'rganishda va xalqaro solishtirishda keng qo'llaniladi. Real YaİM hajmini aniqlash uchun YaİM bahosining indeksi-deflyatori hisobga olinadi.

Indeks-deflyator (DYaIM) – joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmini, shu YaIMni avvalgi davr solishtirma baholarida hisoblangan YaIM hajmi nisbatiga aytiladi.

$$J_{\text{def YaIM}} = \text{YaIM}_1 / \text{YaIM}_1^1 = \sum R_1 q_1 / \sum P_0 q_1; \text{ bunda,}$$

YaIM_1 – joriy davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi

YaIM_1^1 – bazis davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi.

YaIM deflyatorining baho indeksidan farqi shundaki, u ish haqqi, foyda (aralash daromadni xam qo'shib) va asosiy kapital iste'molini baho o'zgarishi natijasida o'zgarishini, shuningdek sof soliqlar nominal hajmi o'zgarishini o'zida aks ettiradi. U ham iste'mol qilinadigan, ham investitsiya qilinadigan oxirgi tovar va xizmatlar baholarini o'zgarishini ifodalaydi. Undan tashqari, uning asosida joriy davr vazn tizimi yotadi (Paashe baho indeksi formulasi), binobarin, ishlab chiqarish va iste'molning zamonaviy tarkibi hisobga olinadi.

Statistik amaliyotda mahsulot qiymat ko'rsatkichlarini doimiy (solishtirma) baholarda hisoblashning quyidagi 3 usuli qo'llaniladi:

1. To'g'ri qayta baholash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarish va iste'mol qilingan natural usulda hisoblangan mahsulot hajmini () uning bazis davr bahosiga (R_0) ko'paytiriladi va doimiy baholarda hisoblangan joriy davrdagi mahsulot hajmi olinadi ($R_0 q_1$):

$$q_1 R_0 = R_0 q_1;$$

Bu usul ishlab chiqarilgan mahsulot, asosan, bir xil bo'lganda qo'llaniladi.

2. Deflyatorlash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan mahsulot hajmini ($\sum R_1 q_1$) baho indeksiga ($J_r = \sum R_1 q_1 / \sum P_0 q_1$) bo'linadi va joriy davr mahsuloti solishtirma baholarda hisoblanadi:

$$\sum R_1 q_1; J_r = P_0 q_1$$

3. Ekstropolatsiya usuli, bunda mahsulot fizik hajmi indeksidan foydalaniladi. Solishtirma baholarda bazis davr mahsulot hajmi, mahsulot fizik hajmi indeksiga ko'paytiriladi ($J_q = \sum R_0 q_1 / \sum P_0 q_0$) va joriy davr mahsuloti hajmini o'zgarmas baholarda hisoblangan hajmi kelib chiqadi:

$$\sum R_0 q_0 \times J_q = \sum P_0 q_1$$

O'zgarmas baholarda hisoblangan YAIM hajmini aniqlash uchun o'zgarmas baholarda hisoblangan iqtisodiy faoliyat tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatlar (mahsulotlarga bo'lgan sof soliqlarni ham qo'shib) xajmlari qo'shiladi.

Tarmoqda yaratilgan qo'shilgan qiymatlar hajmini o'zgarmas baholarda 2 hil usulda hisoblash mumkin:

- ikki marta deflyatori usulida tarmoq yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol hajmi bir-biriga bog'langan holda deflyatorlanadi (yuqorida qayd etilgan uch usulning bittasini qo'llab) va ularni birinчисidan ikkinчисini ayirib tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymat hajmi aniqlanadi:

- yagona ko'rsatkich usulida – bazis davr yalpi qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'mol fizik hajmi indeksi orqali ekstrapolyatsiya qilinadi yoki bo'lmasa joriy davr yalpi qo'shilgan qiymati yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'moli baho indeksi orqali deflyatorlanadi.

Qaysi usulda foydalanish berilgan ma'lumotlarning harakteriga bog'liq. Davlat statistika qo'mitasi amaliyotida bu masalani hal qilish uchun ko'proq yagona ko'rsatkich usulidan foydalaniladi. Tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda, transport, uy-joy xo'jaligida yalpi qo'shilgan qiymat ishlab chiqarishning fizik hajmi asosida ekstrapolyatsiya qilinadi va h.k.

Masalan, joriy davrda tarmoq yalpi ishlab chiqarish 960 p.b., oraliq iste'mol 440 p.b., yalpi ishlab chiqarishga kirgan tovar va xizmatlar bahosi bazis davrga nisbatan 2,5 marta ortgan, oraliq iste'molga kirgan tovar va xizmatlar bahosi 2,0 marta ortgan. Mahsulot fizik hajmi indeksi 105%. Tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymati bazis davrda 170 p.b., yalpi ishlab chiqarish 366 p.b. YAlpi ishlab chiqarish hajmini o'zgarmas baholarda hisoblaymiz (real yalpi qo'shilgan qiymat yoki real yalpi ichki mahsulot):

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho indeksini qo'llagan holda):
 $960:2,5-440:2,2=384,0-200,0=194$ p.b.

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho va fizik xajm indekslarini qo'llagan holda):

$366 \times 1,05 - 440 : 2,20 = 384 - 200 = 184$ p.b.

- yagona ko'rsatkich usulida (bazis davr yalpi qo'shilgan qiymatni ekstrapolyatsiya qilish bilan):

$170 \times 1,05 = 178,5$ p.b.

Ikki marta deflyatorlash usuli ham yalpi ishlab chiqarish, ham oraliq iste'mol bahosining dinamikasini hisobga olgani uchun aniqroq usul hisoblanadi.

Umuman, $\text{Real YaIM} = \text{Nominal YaIM} / \text{YaIM deflyatori}$.

Masalan, "A" mamlakatning 2010 yildagi YaIM indeks-deflyatori (2000 yilga nisbatan) 1,1ga teng bo'lgan, YaIM hajmi esa – 3,494 mlrd. so'm. U holda 2001 yildagi real YaIM $3494:1,1=3176$ mlrd. so'mga teng bo'ladi.

Indeks-deflyator (DYaIM) – joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmini, shu YaIMni avvalgi davr solishtirma baholarida hisoblangan YaIM hajmi nisbatiga aytiladi.

$$J_{\text{def. YaIM}} = \text{YaIM}_1 / \text{YaIM}_1^1 = \sum R_1 q_1 / \sum P_0 q_1; \text{ bunda,}$$

YaIM₁ – joriy davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi

YaIM₁¹ – bazis davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi.

YaIM deflyatorining baho indeksidan farqi shundaki, u ish haqqi, foyda (aralash daromadni xam qo'shib) va asosiy kapital iste'molini baho o'zgarishi natijasida o'zgarishini, shuningdek sof soliqlar nominal hajmi o'zgarishini o'zida aks ettiradi. U ham iste'mol qilinadigan, ham investitsiya qilinadigan oxirgi tovar va xizmatlar baholarini o'zgarishini ifodalaydi. Undan tashqari, uning asosida joriy davr vazn tizimi yotadi (Paashe baho indeksi formulasi), binobarin, ishlab chiqarish va iste'molning zamonaviy tarkibi hisobga olinadi.

Statistik amaliyotda mahsulot qiymat ko'rsatkichlarini doimiy (solishtirma) baholarda hisoblashning quyidagi 3 usuli qo'llaniladi:

1. To'g'ri qayta baholash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarish va iste'mol qilingan natural usulda hisoblangan mahsulot hajmini () uning bazis davr bahosiga (R₀) ko'paytiriladi va doimiy baholarda hisoblangan joriy davrdagi mahsulot hajmi olinadi (R₀ q₁):

$$q_1 R_0 = R_0 q_1;$$

Bu usul ishlab chiqarilgan mahsulot, asosan, bir xil bo'lganda qo'llaniladi.

2. Deflyatorlash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan mahsulot hajmini ($\sum R_1 q_1$) baho indeksiga ($J_f = \sum R_1 q_1 / \sum P_0 q_1$) bo'linadi va joriy davr mahsuloti solishtirma baholarda hisoblanadi:

$$\sum R_1 q_1 : J_f = P_0 q_1$$

3. Ekstropolvatsiya usuli, bunda mahsulot fizik hajmi indeksidan foydalaniladi. Solishtirma baholarda bazis davr mahsulot hajmi, mahsulot fizik hajmi indeksiga ko'paytiriladi ($J_q = \sum R_0 q_1 / \sum P_0 q_0$) va joriy davr mahsuloti hajmini o'zgarimas baholarda hisoblangan hajmi kelib chiqadi:

$$\sum R_0 q_0 \times J_q = \sum P_0 q_1$$

O'zgarimas baholarda hisoblangan YAIM hajmini aniqlash uchun o'zgarimas baholarda hisoblangan iqtisodiy faoliyat tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatlar (mahsulotlarga bo'lgan sof soliqlarni ham qo'shib) xajmlari qo'shiladi.

Tarmoqda yaratilgan qo'shilgan qiymatlar hajmini o'zgarimas baholarda 2 hil usulda hisoblash mumkin:

- ikki marta deflyatori usulida tarmoq yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol hajmi bir-biriga bog'langan holda deflyatorlanadi (yuqorida qayd etilgan uch usulning bittasini qo'llab) va ularni birinchisidan ikkinchisini ayirib tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymat hajmi aniqlanadi:

- yagona ko'rsatkich usulida – bazis davr yalpi qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'mol fizik hajmi indeksi orqali ekstrapolyatsiya qilinadi yoki bo'lmasa joriy davr yalpi qo'shilgan qiymati yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'moli baho indeksi orqali deflyatorlanadi.

Qaysi usulda foydalanish berilgan ma'lumotlarning harakteriga bog'liq. Davlat statistika qo'mitasi amaliyotida bu masalani hal qilish uchun ko'proq yagona ko'rsatkich usulidan foydalaniladi. Tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda, transport, uy-joy xo'jaligida yalpi qo'shilgan qiymat ishlab chiqarishning fizik hajmi asosida ekstrapolyatsiya qilinadi va h.k.

Masalan, joriy davrda tarmoq yalpi ishlab chiqarish 960 p.b., oraliq iste'mol 440 p.b., yalpi ishlab chiqarishga kirgan tovar va xizmatlar bahosi bazis davrga nisbatan 2,5 marta ortgan, oraliq iste'molga kirgan tovar va xizmatlar bahosi 2,0 marta ortgan. Mahsulot fizik hajmi indeksi 105%. Tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymati bazis davrda 170 p.b., yalpi ishlab chiqarish 366 p.b. YAlpi ishlab chiqarish hajmini o'zgarmas baholarda hisoblaymiz (real yalpi qo'shilgan qiymat yoki real yalpi ichki mahsulot):

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho indeksini qo'llagan holda):
 $960:2,5-440:2,2=384,0-200,0=194$ p.b.

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho va fizik xajm indekslarini qo'llagan holda):

$366 \times 1,05 - 440 : 2,20 = 384 - 200 = 184$ p.b.

- yagona ko'rsatkich usulida (bazis davr yalpi qo'shilgan qiymatni ekstrapolyatsiya qilish bilan):

$170 \times 1,05 = 178,5$ p.b.

Ikki marta deflyatorlash usuli ham yalpi ishlab chiqarish, ham oraliq iste'mol bahosining dinamikasini hisobga olgani uchun aniqroq usul hisoblanadi.

Umuman, $\text{Real YaIM} = \text{Nominal YaIM} / \text{YaIM deflyatori}$.

Masalan, "A" mamlakatning 2010 yildagi YaIM indeks-deflyatori (2000 yilga nisbatan) 1,1ga teng bo'lgan, YaIM hajmi esa – 3,494 mlrd. so'm. U holda 2001 yildagi real YaIM $3494:1,1=3176$ mlrd. so'mga teng bo'ladi.

O'zgarma baholarda hisoblangan jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmi – mamlakatni iqtisodiy rivojlantirishini ifodalaydigan muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasini aniqlashning eng mukammal usuli hisoblanadi.

Masalan, "A" mamlakatda ishlab chiqarish YaIM hajmi:

2005 yilda $\sum R_{0q_0} = 10140,2$ mln. AQSh dollari

2010 yilda $\sum R_{1q_1} = 13465,3$ mln. AQSh dollari

U holda jon boshiga to'g'ri kelgan:

2005 yilda = 422 AQSh dollari

2010 yilda = 518 AQSh dollari

Shu o'rganilayotgan 6 yil ichida YaIMning o'rtacha o'sishi:

$J_{YaIM} = 13465,3 / 10140,2 : 6 = 1,327 : 6 = 0,0473$ yoki 4,73%

Shuni jon boshiga nisbatan hisoblasak,

$J_{YaIM \text{ jon boshiga}} = 518 / 422 : 6 = 1,227 : 6 = 0,038$ yoki 3,8%

Demak, shu ishlar davomida mamlakat iqtisodiyoti barqaror rivojlanish tendentsiyasiga ega bo'lgan.

8.3. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari.

Ma'lumki makroiqtisodiy faoliyat xududdagi xo'jalik yurituvchi birliklarning iqtisodiy faoliyatlari yig'indisidan tashkil topadi. SHuningdek natijaviy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ham shu xo'jalik birliklarining faoliyatlari natijalari yig'indisini ifodalaydi. Lekin ayrim korxonalar, tarmoqlar, mahsuloti hajmini hisoblash o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Sanoat mahsuloti – korxonalarining sanoat ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan to'g'ri, foydali, faoliyatning natijasi bo'lib, ular mahsulot (tovar)lar va material xizmat (sanoat harakteridagi xizmat)lar sifatida yuzaga keladi. Shu qoidaga asosan quyidagilar sanoat mahsuloti tarkibiga kiritilmaydi:

- ishlab chiqarish chiqindilari (egri natija);
- ishlab chiqarishdagi brak (foydasiz natija);
- kapital qurilish bo'limi mahsuloti (sanoat mahsuloti emas);
- sotib yuborilgan ortiqcha tovar-material boyliklar (faoliyat natijasi emas).

Sanoat ishlab chiqarishi doimo ma'lum vaqt orasida amalga oshiriladi, shuning uchun sanoat mahsulotlarini tayyor bo'lish darajasiga qarab quyidagi elementlarga ajratiladi:

Tayyor mahsulot – shu korxonaning yakunlovchi tsexining mahsuloti bo'lib, u barcha ishlab chiqarish qismlaridan o'tgan va shu korxonada

boshqa ishlab chiqarish jarayoniga tortilmaydigan, davlat andozalari talablariga javob beradigan, texnik nazorat bo'limi tomonidan qabul qilingan va sertifikatlangan va tayyor mahsulotlar omboriga yoki buyurtmachiga topshirilgan mahsulotlarga aytiladi.

Yarim fabrikatlar, alohida tsex doirasida ishlovning barcha qismlaridan o'tgan va kelajakda shu korxonaning boshqa tsexlarida ishlatiladigan yoki boshqa korxonalarga sotilishi mumkin bo'lgan mahsulotlardir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ma'lum ishlab chiqarish bo'limining oxirgi mahsuloti sifatida yuzaga kelmaydi. U o'zi hisobga olingan joyda yana qayta ishlanadi, so'ngra yoki yarim fabrikatga yoki tayyor mahsulotga aylanadi.

Sanoat harakteridagi ish va xizmatlarga quyidagilar kiradi:

- uskunalar, transport vositalari va boshqa sanoat mahsulotlarini ta'mirlash, modernizatsiyalash va texnikaviy tuzatish;

- boshqa korxonalar mahsulotlarini tayyor holga keltirish, materiallarga, detallarga, uzellarga qisman ishlov berish kabi operatsiyalarni amalga oshirish (masalan, qog'oz, oyna, yog'ochni kesish, gazlamani, terini bichish, mahsulotlarni qadoqlash va idishlarga quyish, bo'yash, tekislash yoki tayyor holga keltirish va h.k.)

- o'zining ishlab chiqarish yoki boshqalarning ishlab chiqarish uskunalarini o'rnatish va ishga tushirish va h.k.

Barcha yuridik shaxslar tomonidan statistika organlariga mahsulot bo'yicha taqdim etiladigan hisob FMoP-1da qiymat formasida ishlab chiqarish va jo'natilgan mahsulotlarga emas, balki natural formada ishlab chiqarilgan, jo'natilgan va qoldiq mahsulotlar aniq turlari bo'yicha keltiriladi.

Qiymat formada ikkita ko'rsatkich: ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo'natilgan mahsulot ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Milliy hisoblar tizimida keltirilgan "ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti" ko'rsatkichi amaldagi yalpi mahsulot ko'rsatkichiga mos keladi va u o'z tarkibiga faqat yangi yaratilgan qiymatni emas, balki boshqa korxonalarda yaratilib bu korxonaga mahsuloti tarkibiga o'tkazilgan qiymat (oralik iste'mol)ni ham qo'shadi.

Ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti hajmiga quyidagilar kiritiladi:

- joriy davrda yuridik shaxsning barcha bo'limlarida ishlab chiqarilgan, tashqariga sotishga mo'ljallangan o'zining kapital qurilish bo'limiga, nosanoat bo'limlarga o'tkazishga, o'zining asosiy fondlari

tarkibiga qo'shimcha, shuningdek o'z xodimlariga mexnat haqqi sifatida berishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar;

- joriy davrda buyurtma bo'yicha tashqariga bajarilgan, o'zining kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlari buyurtmasi bilan bajarilgan va shuningdek o'zining uskunalarini modernizatsiya qilish va qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan ishlarni bajarish qiymati;

- joriy davrda tashqariga jo'natilgan, o'zining kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlariga o'tkazilgan yarimfabrikatlar qiymati.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda 2010 yilda sanoatda 33580,5 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarilib, bu solishtirma narxlarda 2009 yilga nisbatan 108,3%ni tashkil etdi. Shu yili 11262,8 mlrd. so'mlik iste'mol tovarlari ishlab chiqarilib, bu 2009 yilga nisbatan 112,0%ni tashkil etdi. Shu jumladan, 4710,9 mlrd. so'mlik oziq-ovqat mahsulotlari va 6551,9 mlrd. so'mlik nooziq-ovqat mollari ishlab chiqarildi.

Nodavlat sektorida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining umumiy hajmi 78,4%ni tashkil etdi.

Jo'natilgan mahsulot ko'rsatkichi joriy davrda o'zida tayyorlanib, iste'molchilarga o'tkazilgan (jo'natilgan) mahsulotlarni, shuningdek buyurtmachini tomonidan qabul qilingan ishlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Jo'natish vaqti deb mahsulotlarni transport tashkilotlariga (yuklarni qabul qilish kuni) o'tkazilgan kun, mahsulotlarni joylarda buyurtmachilarga topshirish kuni (qabul qilish-topshirish kuni) yoki haridor tomonidan ishlarni bajarilganligi haqidagi qabul aktiga qo'l qo'ygan kun hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqaruvchilar (maxsus qishloq xo'jaligi korxonalari, fermer va dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jaligida bo'lmagan korxonalar balansidagi ilmiy-tajriba va yordamchi xo'jaliklar) va qishloq xo'jaligi xizmatidagi korxonalar va tashkilotlar (agrokimyolar, veterinar, sug'orish)ni o'z ichiga oladi. SHunga yarasha bu tarmoqning mahsuloti tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan birga, qishloq xo'jaligi xizmatidagi tashkilot va korxonalarining mahsulotlari ham hisobga olinadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari mahsulotlari qiymati (shuningdek, yil davomida uy xo'jaliklarida etishtirilgan mahsulotlar qiymati);

- qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar tomonidan yil davomida ko'rsatilgan xizmatlar qiymati (agrokimyo, veterenariya va h.k.).

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibiga bu yilgi hosildan olingan dehqonchilik va chorvachilik mollari va qushlarini o'stirishdan olingan ham mahsulotlar qiymati kiritiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi ularning barcha elementlarini qiymatini qo'shish usuli bilan hisoblanadi. Dehqonchilik mahsulotlari quyidagilar yig'indisidan tashkil topadi:

- shu yilda dehqonchilik ekinlaridan olingan yalpi hosil qiymati, ekinlarni va ko'p yillik o'simliklarni ekish materiallari qiymati;

- ko'p yillik o'simliklarni ekish va o'stirish qiymati (yosh ko'p yillik o'simliklarni yil davomida ekish va o'stirish harajatlari);

- tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlarini o'zgarishi (dehqonchilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarish kuzgi ekinlarni ekish va kelasi yil hosili uchun ernalarni tayyorlash: er xaydash, kuzgi ekinlarni ekish va h.k. harajatlar).

Chorvachilik mahsulotlari quyidagi elementlar yig'indisidan tashkil topadi:

- yil davomida chorva mollarini o'stirish qiymati (tug'ilgan bolachalar qiymati, mollar o'sish va og'irligining ortishi);

- chorvachilikdan olingan xom mahsulotlar qiymati (sut, tuxum, go'sht va h.k.), asalarichilik mahsulotlari, baliqlarni urchitish mahsulotlari).

Qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish – ernalarni holatini yaxshilash, erlarga kimyoviy elementlar bilan ishlov berish, irrigatsiya va melioratsiya tizimi va inshootlaridan foydalanish, o'simliklarni zarakunandalardan va kasalliklardan saqlash, zootexnik va veterenar xizmatlarini ko'rsatish; qishloq xo'jalik xizmatlarini ishlab chiqarish hajmi, davlat byudjeti hisobidan amalga oshirilsa, ularni amalga oshirish uchun qilingan harajatlar yig'indisi sifatida qaraladi. Bozor ishlab chiqarish hajmi amalda sotilgan baholar bo'yicha hisoblanadi.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda 2010 yilda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish amaldagi narxlarda 15810,7 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2009 yilga nisbatan 106,8 foizga ko'paydi.

tarkibiga qo'shimcha, shuningdek o'z xodimlariga mexnat haqqi sifatida berishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar;

- joriy davrda buyurtma bo'yicha tashqariga bajarilgan, o'zining kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlari buyurtmasi bilan bajarilgan va shuningdek o'zining uskunalarini modernizatsiya qilish va qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan ishlarni bajarish qiymati;

- joriy davrda tashqariga jo'natilgan, o'zining kapital qurilish bo'limi va nosanoat bo'limlariga o'tkazilgan yarimfabrikatlar qiymati.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda 2010 yilda sanoatda 33580,5 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarilib, bu solishtirma narxlarda 2009 yilga nisbatan 108,3%ni tashkil etdi. Shu yili 11262,8 mlrd. so'mlik iste'mol tovarlari ishlab chiqarilib, bu 2009 yilga nisbatan 112,0%ni tashkil etdi. Shu jumladan, 4710,9 mlrd. so'mlik oziq-ovqat mahsulotlari va 6551,9 mlrd. so'mlik nooziq-ovqat mollari ishlab chiqarildi.

Nodavlat sektorida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining umumiy hajmi 78,4%ni tashkil etdi.

Jo'natilgan mahsulot ko'rsatkichi joriy davrda o'zida tayyorlanib, iste'molchilarga o'tkazilgan (jo'natilgan) mahsulotlarni, shuningdek buyurtmachi tomonidan qabul qilingan ishlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Jo'natish vaqti deb mahsulotlarni transport tashkilotlariga (yuklarni qabul qilish kuni) o'tkazilgan kun, mahsulotlarni joylarda buyurtmachilarga topshirish kuni (qabul qilish-topshirish kuni) yoki haridor tomonidan ishlarni bajarilganligi haqidagi qabul aktiga qo'l qo'ygan kun hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqaruvchilar (maxsus qishloq xo'jaligi korxonalari, fermer va dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jaligida bo'lmagan korxonalar balansidagi ilmiy-tajriba va yordamchi xo'jaliklar) va qishloq xo'jaligi xizmatidagi korxonalar va tashkilotlar (agrokimyolar, veterinar, sug'orish)ni o'z ichiga oladi. SHunga yarasha bu tarmoqning mahsuloti tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan birga, qishloq xo'jaligi xizmatidagi tashkilot va korxonalar mahsulotlari ham hisobga olinadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari mahsulotlari qiymati (shuningdek, yil davomida uy xo'jaliklarida etishtirilgan mahsulotlar qiymati);

- qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar tomonidan yil davomida ko'rsatilgan xizmatlar qiymati (agrokimyoy, veterenariya va h.k.).

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibiga bu yilgi hosildan olingan dehqonchilik va chorvachilik mollari va qushlarini o'stirishdan olingan ham mahsulotlar qiymati kiritiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi ularning barcha elementlarini qiymatini qo'shish usuli bilan hisoblanadi. Dehqonchilik mahsulotlari quyidagilar yig'indisidan tashkil topadi:

- shu yilda dehqonchilik ekinlaridan olingan yalpi hosil qiymati, ekinlarni va ko'p yillik o'simliklarni ekish materiallari qiymati;

- ko'p yillik o'simliklarni ekish va o'stirish qiymati (yosh ko'p yillik o'simliklarni yil davomida ekish va o'stirish harajatlari);

- tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlarini o'zgarishi (dehqonchilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarish kuzgi ekinlarni ekish va kelasi yil hosili uchun ularni tayyorlash: er xaydash, kuzgi ekinlarni ekish va h.k. harajatlar).

Chorvachilik mahsulotlari quyidagi elementlar yig'indisidan tashkil topadi:

- yil davomida chorva mollari o'stirish qiymati (tug'ilgan bolachalar qiymati, mollar o'sish va og'irligining ortishi);

- chorvachilikdan olingan xom mahsulotlar qiymati (sut, tuxum, go'sht va h.k.), asalarichilik mahsulotlari, baliqlarni urchitish mahsulotlari).

Qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish – ularni holatini yaxshilash, ularga kimyoviy elementlar bilan ishlov berish, irrigatsiya va melioratsiya tizimi va inshootlaridan foydalanish, o'simliklarni zarakunandalardan va kasalliklardan saqlash, zootexnik va veterenar xizmatlarini ko'rsatish; qishloq xo'jalik xizmatlarini ishlab chiqarish hajmi, davlat byudjeti hisobidan amalga oshirilsa, ularni amalga oshirish uchun qilingan harajatlar yig'indisi sifatida qaraladi. Bozor ishlab chiqarish hajmi amalda sotilgan baholar bo'yicha hisoblanadi.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda 2010 yilda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish amaldagi narxlarda 15810,7 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2009 yilga nisbatan 106,8 foizga ko'paydi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning umumiy hajmida dehqonchilik mahsulotlarining ulushi 59,4%ni (9390,7 mlrd. so'm), chorvachilik mahsulotlari 40,6%ni (6420,0 mlrd. so'm) tashkil etdi.

Nodavlat sektorida ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmi 99,5%ni tashkil etdi.

Qurilish tarmog'ida uch xil faoliyat amalga oshiriladi: qurilishning o'zi, loyiha-smeta faoliyati va qidiruv (geologorazvedka) faoliyati bo'lib, ularni qurilish, loyiha va qidiruv tashkilotlari amalga oshiradilar.

Qurilish tarmog'ida ishlab chiqarilgan mahsulotga qurilish, montaj, ta'mirlash, loyiha-qidiruv va boshqa kapital ishlar qiymati, imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash qiymatlari kiradi.

Transport tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga yuk va yo'lovchi transporti faoliyati natijasini ifodalaydi. U yuk va yo'lovchilarni tashishdan olgan quyidagi daromadlari: pochmani transportga ortish, yo'lovchilar bagajlarini tashish, yuklarni ortish-tushirishlarni, omborhonalardan foydalanish va h.k. yuklarni va yo'lovchilarni yuklash bilan bog'liq bo'lgan daromadlar yig'indisidan tashkil topadi.

Aloqa tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga aloqa korxonalarining quyidagi, daromadlari: pochmani etkazish, joriy matbuotni, posilka va boshqa jo'natuvlarni etkazish, pochta markasi va otkritikalarni sotish; aloqa kanallaridan foydalangan uchun to'lovlar, aloqa vositalarini o'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish, radio va televideniedan tushumlar va h.k.

Savdo va umumiy ovqatlanish tarmog'i ichki va tashqi savdoni o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari savdosi bilan shug'ullanuvchi ulgurji savdoni, chakana savdoni, umumiy ovqatlanishni, ijaraga berish, birja, broker, makler, diller idoralarni, agentliklar, savdo uylari, tijorat markazlarini o'z ichiga oladi. Savdo tashkilotlari va korxonalarining faoliyati tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchilarga tovar-pul almashuvi orqali etkazishga qaratilgan.

Umumiy ovqatlanish, ulardan tashqari yana tez iste'mol qilinadigan ovqat mahsulotlari, yarimfabrikatlar, kulinariya va konditer mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Tayyorlash tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish, asrash, sortlarga ajratish, quritish, qayta ishlashga qaratilgan bozor faoliyatini amalga oshiradi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga etkazish ma'lum xajmdagi material va mexnat harajatlari bo'lishini taqozo etadi va ular avval yaratilgan tovarlar qiymatini yanada oshiradi. Tovarlar hajmining

shunday usulda ortishi savdo korxonalari faoliyatining pul formada ifodalangan mahsuloti sifatida qaraladi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga etkazish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarish tovarlarni sotib olish va ularni sotish baholari orasidagi farqqa (qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz, sotish solig'i va mahsulotlarga subsidiyalarni qo'shib ayrilgandan so'nggi) teng. Sotilgan savdo ustamasi tovarlarni sotish bahosiga qo'shilgan ustamalar yig'indisiga teng bo'lib, u muomala harajatlarini qoplash va foyda olish uchun xizmat qiladi.

Moliya, kredit, sug'urta tarmog'i – bank va sug'urta faoliyati, pensiya ta'minoti, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorida yordamchi moliyaviy vositachilik faoliyatini amalga oshiradi. Tarmoq ishlab chiqargan bank xizmatlari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondi, investitsion institutlar (moliyaviy brokerlar, investitsion kompaniyalar, investitsion fondlar, investitsion maslahatchilar) fond va valyuta birjalari va boshqa moliyaviy vositachilar faoliyati qiymatlaridan tashkil topadi.

Bank xizmatlari va boshqa moliya-kredit muassasalari ishlab chiqarish hajmi quyidagi ikki elementning yig'indisi sifatida qaraladi:

- teskari o'lchanadigan moliyaviy vositachilik xizmatlari;
- boshqa moliyaviy xizmatlar qiymati.

Moliyaviy vositachilik xizmatlari vaqtincha bo'sh pul mablag'lariga ega bo'lgan institutsion birliklar mablag'larini (depozitlarni jalb etish, veksellar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni jalb etish) boshqa institutsion birliklarga foydalanish uchun berish (kredit berish yo'li bilan, veksel va boshqa moliyaviy aktivlarni berish yo'li bilan) faoliyatini amalga oshiradi. Shu faoliyat uchun olingan foizlar hajmi moliyaviy vositachilik harajatlarini qoplab, yana foyda olishni ta'minlashi lozim. Moliyaviy vositachilik xizmati qiymati olingan va berilgan foizlar orasidagi farqqa teng.

Boshqa moliyaviy vositachilik xizmatlar qiymati (masalan, hisob-kassa xizmati, konversion operatsiyalar, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, lizing operatsiyalari, depozitar xizmatlar, maslahat berish xizmatlari) ularni amalga oshirish uchun to'lovlar yoki noimission yig'imlar yig'indisiga teng.

Sug'urtalash xizmati ishlab chiqarish mahsuloti qiymati joriy davrda olingan sug'urta to'lovlari bilan shu davrda to'langan sug'urta to'lovlari va sug'urta rezervlari o'zgarish qiymatlari orasidagi farq yig'indisiga teng.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Quyidagi qaysi ko'rsatkichlar YaIM hajmini ishlab chiqarish usulida aniqlanganda foydalaniladi:

- a) uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moliga harajatlar
- b) barcha tarmoqlar ishlab chiqarishi
- v) ishlab chiqarish va importga sof soliqlar
- g) mahsulotga sof soliqlar
- d) davlat muassasalarining oxirgi iste'moli
- e) barcha tarmoqlardagi oraliq iste'mol
- j) uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarining oxirgi iste'moli
- z) daromad va mulk solig'i
- i) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yonlanma xodimlar rezidentlarga to'lagan mehnat haqqi
- k) asosiy kapital iste'moli
- l) yalpi foyda va yalpi aralash daromad
- m) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yonlanma xodimlar norezidentlarga to'lagan mehnat haqqi
- n) qolgan dunyodan olingan birlamchi daromadlar qoldig'i

2. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni taqsimlash usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

3. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni oxirgi foydalanish usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

4. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari Sof ichki mahsulot ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

5. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari yalpi milliy daromad ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

6. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga qo'shiladigan elementlarni ajrating:

- a) ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot va yarimfabrikatlar
- b) mollarni o'stirish mahsulotlari qiymati
- v) uy xizmatchisi mehnatiga to'lovlar
- g) tashqaridan olingan buyurtmalar bo'yicha ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmatlar
- d) uy egasi tomonidan uylarni ta'mirlash
- e) ijarachilar tomonidan uylarni ta'mirlash
- j) uy xo'jaliklari o'z iste'moli uchun ko'rsatgan xizmatlari (ovqat pishirish, bolalar tarbiyasi va h.k.)
- z) uy xo'jaliklari o'z ehtiyojlari uchun ko'rsatgan uy xizmatlari

- i) uskunalarni kapital ta'mirlash
- k) tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini ortishi
- l) davlat tashkilotlarining sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, san'at sohasidagi nobozor xizmatlari

7. Oraliq iste'mol elementlarini ajrating:

- a) mashina va uskunalarni sotib olish
- b) mashina, uskunalarni, binolar, inshootlar kapital ta'mirlash harajatlari
- v) uy xo'jaliklarini tovar va xizmatlar sotib olish harajatlari
- g) yonlanma xodimlar mehnatiga to'lovlar
- d) ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar
- e) nomaterial xizmatlar uchun to'lovlar (yuridik maslahatlar, binoalarni ijarasi va h.k.)

j) asosiy fondlar amortizatsiyasi

z) xizmat safari harajatlari

i) xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, yarimfabrikatlar sotib olish harajatlari

k) ishlab chiqarish va import solig'i

l) uy egalarining uylarni joriy ta'mirlash harajatlari

8. «B» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

1. YAIM ishlab chiqarish - 2800

2. Moddiy harajatlar – 1016

shu jumladan:

asosiy kapitalni iste'moli – 160

3. Oraliq iste'molning boshqa elementlari – 56

4. Bilvosita soliqlar – 590

5. Subsidiyalar – 170

6. Xizmatlar importi – 206

7. Importga soliqlar – 120

8. Importga qilingan subsidiyalar – 30

9. Ishlovchilarning mehnat haqi – 684

Berilgan ma'lumotlar asosida yalpi ichki mahsulotni hisoblang.

9. Quyidagi ma'lumotlar asosida YAIM hajmi ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari yordamida aniqlansin (mln. so'm):

Ko'rsatkichlar	Qiymati
1 Asosiy baholarda hisoblangan yalpi ishlab chiqarish	1057019,7
2 Ishlovchilarni mehnat haqi	233384
3 Ishlab chiqarish va importga soliq	85270,5
4 Mahsulotlarga soliq	69179,5
5 Yalpi milliy mavjud daromad	610993,1
6 Oraliq iste'mol	498179,1
7 Mahsulotlarga subsidiya	17018,2
8 Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	309356,6
9 Ishlab chiqarish va importga subsidiya	20345,2
10 Oxirgi iste'mol harajatlari	418735,7
11 Yalpi jang'arish	192257,4

10. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. doll.)

Ko'rsatkich	Sanoat	Qishloq xo'jaligi	Transport va aloqa	Savdo va umumiy ovqatlanish	Qurilish	Xizmat ko'rsatish sohalari
YALPI ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati	512	640	368	321	415	710
Oraliq iste'mol qiymati	314	325	198	222	256	367

Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish usulida hisoblang.

11. Quyidagi ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni yakuniy iste'mol usulida aniqlang (mln. so'm)

1. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi - 640
 2. Moddiy aylanma vositalar zahiralari o'zgarishi - 26
 3. Tovar va xizmatlar eksporti - 86
 4. Tovar va xizmatlar importi - 52
 5. Uy xo'jaligi yakuniy iste'moli - 1250
 6. Davlat muassasalarini yakuniy iste'moli - 790
 7. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlar - 402
12. Savdo tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis yili	Hisobot yili
Mahsulot va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish qiymati, joriy baholarda, mln. so'm	4900	8220
Yalpi ishlab chiqarishda oraliq iste'mol salmog'i %	60	62
Yalpi ishlab chiqarishda asosiy kapital iste'molining salmog'i, %	8	10

Ma'lumki, hisobot davrida bazis davrga nisbatan yalpi ishlab chiqarish 10% ga, oraliq iste'mol 7% ga oshgan, asosiy vositalar esa 1% ga kamaygan.

Aniqlang:

1. Hisobot va bazis davrlarda:

- yalpi qo'shilgan qiymatni;

- sof qo'shilgan qiymatni;

2. Yalpi ishlab chiqarish, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymat fizik hajm indekslarini (solishtirma bahoda).

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda – 23456 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat – 15845 mlrd. so'mni tashkil qilsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'ladi?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 25467 mlrd. so'm bo'lib, uning 69%ni ishlovchilarning mehnat haqi, 31%ni ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

	Bazis davr	Hisobot davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	480	528
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	136	164
Moddiy ne'matlarga baho indeksi	1,08	1,10
Xizmat ko'rsatishlarga baho indeksi	1,07	1,12

Berilgan jadval ma'lumotlari asosida quyidagilarni hisoblang:

1) yalpi ishlab chiqarishni umumiy baho indeksini

2) yalpi ishlab chiqarishni fizik hajm umumiy indeksini

3) yalpi ishlab chiqarishni qiymat indeksini.

16. Quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm)

1. Aholining mulkdan olgan daromadlari - 60

2. Mehnat haqqi – 180

3. Ishlab chiqarish soliqlari – 20

4. Chet-elga to'langan birlamchi daromadlar – 15

5. Xolis yordam – 10

6. Qarindoshlar sovg'asi – 8

Hisoblang: 1. Yalpi ichki mahsulotni

2. Ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan birlamchi daromadlarini;

3. Yalpi milliy daromadni;

4. Yalpi milliy mavjud daromadni.

17. Joriy davrda sanoat korxonasi quyidagi mahsulotlar ishlab chiqarilgan va xizmatlar ko'rsatilgan (p.b.):

- tayyor mahsulotlar – 1,120,500 (ulardan iste'molchilarga jo'natilgani 1,110,900);

- yarim fabrikatlar – 980,500 shu jumladan tashqariga jo'natildi – 8700;

- moslama va instrumentlar – 50,400, ularning 80% korxonada ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, 10% tashqariga jo'natildi, 10% kelgusi davrda ishlatish uchun olib qolindi;

Shu bilan bir qatorda joriy davrda korxonada amalga oshirildi:

- o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruktsiya qilish summasi – 10100;

- imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash summasi – 10500;

- tashqariga ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmat – 2300 (xamma xizmatlar bajarildi va xujjatlashtirildi).

Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i: davr boshiga – 12150; davr oxiriga – 12010. Jo'natilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqqi to'landi – 1125600.

Aniqlang: yalpi ishlab chiqarish oboroti, zavod ichidagi oborot, yalpi mahsulot, ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti, jo'natilgan mahsulot hajmi. Aniqlangan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlang.

18. Korxonada bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan (p.b.):

- tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish – 5000, shu jumladan buyurtmachi materiallaridan – 1500 (buyurtmachi materialining 500 p.b. to'lanmagan), tashqariga jo'natilgan tayyor mahsulotlar – 4700, shu jumladan, joriy davrda ishlab chiqarilgan – 4500, ulardan buyurtmachi materialidan tayyorlangan – 1500, o'z xodimlariga ish haqqi hisobiga berilgan – 450;

- uskunalar ishlab chiqarish – 1600, ulardan – 240 korxonada asosiy fondlari hisobiga qushildi, tashqariga sotigani – 890;

- ishlab chiqarilgan yarimfabrikatlar – 2800, ularning 60% o'zining ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, tashqariga jo'natildi – 700 (ulardan puli to'langani – 560), o'zining nosanoat bo'limlariga jo'natildi – 300, yarim fabrikatlarning qolgan qismi o'zida iste'mol qilishga mo'ljallangan;

- o'zining kapital qurilish bo'limi uchun sanoat xarakteridagi xizmatlar bajarildi - 600

- uzoq muddatli bitiriladigan mahsulotning 850 p.b. buyurtmachi tomonidan qabul qilindi va puli to'landi;

- o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruktsiya qilish ishlari bajarildi – 100, imorat va inshootlarning kapital remonti – 1250.

Aniqlang: ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo'natilgan mahsulot hajmi.

19. Tuman qishloq xo'jaligining quyidagi yillik ma'lumotlari berilgan (p.b.)

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar	Yil boshida tayyor mahsulot zahirasi	Sotilgan mahsulot	Ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanilgan	Ish haqqi sifatida natural usuld to'landi	Yil oxiriga tayyor mahsulot zahirasi
Dehqonchilik:						
g'allachilik	1000	64	800	176	40	68
Kartoshka, sabzovotlar	800	300	320	360	100	320
Em-hashaklar	200	100	-	170	20	110
Mazali ekinlar	300	10	168	-	30	12
CHorvachilik:						
CHorva mollarini o'stirish	440	-	-	-	-	-
Sut	700	4	108	390	100	6
Jun	360	20	352	-	10	18
Mineral o'g'itlar	60	8	-	54	2	12

Ko'p yillik o'simliklarni o'stirish harajatlari 360 p.b. Yil boshiga tugallanmagan ishlab chiqarish 260 p.b., yil oxiriga 280 p.b.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqargan mahsulot hajmini aniqlang.

20. Tuman ekin er maydoni va g'alla ekinlari hosildorligi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Qishloq xo'jaligi ekinlari	Ekin maydoni, ga.		Hosildorlik t/ga.	
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr
Bo'g'doy	600	640	22	24
Arpa	400	420	15	16

Aniqlang: 1) hosildorlikning o'zgarishi: barcha g'alla ekinlari bo'yicha va ayrim olingan ekin turlari bo'yicha; 2) g'alla ekinlarining o'rtacha hosildorligi o'zgarishini, shu jumladan, unga ta'sir etgan ayrim olingan omillar ta'sirini; 3) yalpi hosilning o'zgarishini: shu jumladan, ekin maydonlari hajmi o'zgarishi hisobiga, hosildorlikni o'zgarishi hisobiga.

21. Qurilish ishlab chiqarish mahsulotiga kiruvchi elementlarni ajrating:

a) podryad tashkilotlar bajargan qurilish montaj ishlari

- b) xo'jalik usuli bilan bajarilgan qurilish montaj ishlari
- v) geologiya-qidiruv va buralash ishlari (qurilish ob'ektlariga qarashli)
- g) loyiha-qidiruv ishlari (qurilish ob'ektlariga qarashli)
- d) qurilish uskunalari joriy va kapital ta'mirlash
- e) imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash
- j) xo'jalik usuli bilan amalga oshirilgan xususiy uylar qiymati (uy xo'jaliklari kuchi bilan)

z) o'rnatilgan uskunalar qiymati

13. Qurilish tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

qurilish-montaj ishlari	9800
qurilish smetasida qayd etilgan o'rnatilmagan uskuna qiymati	3000
loyiha-qidiruv ishlari (qurilish ob'ektlariga qarashli)	2400
geologiya-qidiruv va burash ishlari (qurilish ob'ektlariga qarashli)	1600
qurilayotgan ob'ekt direksiyasini asrash harajatlari	800
qurilayotgan ob'ektlar uchun kadrlar tayyorlash harajatlari	240
imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash	1300

Aniqlang: Qurilishda ishlab chiqarilgan mahsulot va asosiy kapitalga sarflangan investitsiya hajmi.

22. Tuman savdo tashkilotlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.)

chakana savdo tovar aylanishi – 4800

muomala harajatlari – 350

shu jumladan, ijaraga olingan

yuk transporti va aloqa xizmati – 38

savdo ustamasi tovar aylanishi nisbati – 12%

Aniqlang: 1) savdo ishlab chiqarish hajmi, 2) savdo tashkilotlari foydasi.

23. Savdo korxonalarini bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Bazis davrda mahsulotlarni sotishdan olingan foyda – 490 p.b., joriy davrdan undan 8% ortiq; muomala harajatlari joriy davrda 5,5%ga ortgan va 1260 p.b.ga teng bo'lgan. Bunda transport va aloqa harajatlari umumharajatlardagi salmog'i 20 dan 22%ga ortgan.

Savdoda ishlab chiqarish hajmini aniqlang.

24. Xar oy boshida tovar zahiralari hajmi quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 300, fevral 220, mart 226, aprel 290, may 320, iyun 330, iyul 344. I-kvartalda tovar aylanish hajmi-2400, II-kvartalda-2800.

Har kvartal uchun aniqlang: tovar zahiralarning aylanish tezligi, bir aylanish uzunligi, 1 iyulga nisbatan tovar aylanishni tovar zahiralari bilan ta'minlanganlik darajasi.

25. Chakana savdo firmasini kvartal bo'yicha quyidagi ma'lumotlari berilgan:

Filial№	Aylanish tezligi, kun	Bir kunlik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

Har bir kvartal bo'yicha aniqlang: o'rtacha tovar zahiralari hajmi, firma bo'yicha tovarlarni o'rtacha aylanish vaqti, tovar zahiralarni o'rtacha aylanish soni.

IX BOB. MAHSULOT (XIZMAT)LARNI ISHLAB CHIQRISH, MUOMALA HARAJATLARI VA MOLIVYIVI NATIJALAR STATISTIKASI.

9.1. Ishlab chiqarish va muomala harajatlari statistikasi.

Har qanday korxonada ham mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish ma'lum miqdoridagi harajatlar bo'lishini taqozo etadi.

Ishlab chiqarish harajatlari – mahsulotlarni ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga etkazish bilan bog'liq bo'lgan tirik va mujassamlangan mehnat qiymati yig'indilaridan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni iste'molchilarga etkazib berish funksiyalarini bajaruvchi tarmoqlar mustaqil tarmoqlarga ajratilgan bo'lsalar ham, lekin bu holat shartli holat hisoblanadi, chunki ishlab chiqarish jarayonida ham tovarlarni iste'molchilarga etkazib berishning ma'lum funtsiyalari, etkazib berish jarayonida esa tovarlarni ishlab chiqarish jarayonining davomi bo'lgan ma'lum elementlari amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazilishi munosabati bilan davlatning ishlab chiqarish harajatlari bo'yicha foydalanadigan ma'lumotlari hajmi kamayib, asosiy e'tibor soliq va soliqa tortishga qaratildi.

Korxonada va tashkilotlar mahsuloti amaldagi tannarxini davlat tomonidan nazorat qilinishi bekor qilindi. SHu bilan birga statistik usullar yordamida mahsulot tannarxini tahlil qilishning ahamiyati kamaygani yo'q. Amaldagi harajatlar hajmini bilish, mahsulot bahosini va korxonalarning moliyaviy holatini o'rganish uchun zarurdir. Mahsulot tannarxining pasayishi tadbirkor uchun foydani ko'paytirish va konkurensiya kurashida ustunlikka erishish imkoniyatini beradi.

Korxonalarning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonidagi harajatlari uch guruhga bo'linadi:

- mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan joriy harajatlar;

- ishlab chiqarishni kengaytirish va yangilash bilan bog'liq bo'lgan kapital harajatlar;

- bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan (xodimlarga madaniy-maishiy xizmatlarni ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan) boshqa harajatlar.

Joriy harajatlar mahsulotlarni sotishdan tushgan tushumlar hisobidan doim qoplab yuboriladi va bu ishlab chiqarish jarayonini to'xtovsiz amalga oshirish imkoniyatini beradi. Mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan

bog'liq bo'lgan joriy harajatlarning pulda ifodalangan hajmi uning tannarxi deb ataladi.

Mahsulot (ish, xizmat ko'rsatish) tannarxi ularni ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan tabiiy resurslar, xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari qiymatlari yig'indisidan va boshqa ularni ishlab chiqarish va sotish harajatlari yig'indisidan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchilarga etkazish bilan bog'liq bo'lgan savdo tashkilotlari harajatlari (boshqaruv va tijorat harajatlari) muomala harajatlari deb aytiladi.

Mahsulot tannirxiga tashkilotlarning investitsion faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan (kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish, material aktivlarni sotib olish) harajatlar; moliyaviy qo'yilmalar (qimmatli qog'ozlar sotib olish); tashkilot balansidagi ijtimoiy soha ob'ektlarini asrash (sog'liqni saqlash muassasalari, maktabgacha tarbiya muassasalari va h.k.) harajatlari; mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan (shahar va qishloqlarni obodonlashtirish, boshqa korxonalar xomiylig yordamini ko'rsatish va h.k.); xodimlarga ish xaqidan tashqari to'lovlar (ijtimoiy (harakterdagi to'lovlar: moddiy yordamlar ko'rsatish, pensionerlarga qo'shib berish va h.k.) mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi.

O'zbekistonda «Mahsulot tannarxiga kiritiladigan mahsulotni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha harajatlar tarkibi, hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqida»gi Nizom Vazirlar Mahkamasining 5.02.1999 yilda e'lon qilingan №64 qarori bilan tasdiqlangan. Bu nizomda foydani soliqqa tortish tartibi ham hisobga olingan va korxonalarining harajat moddalari quyidagicha:

I. Mahsulotni ishlab chiqarish harajatlari:

1.1 Ishlab chiqarishning material harajatlari:

- mahsulotga qo'shiladigan xom-ashyo va materiallar;
- sotib olingan materiallar (ishlab chiqarishni normal o'tishi uchun, asosiy fondlar uchun extiyot qismlar, mahsulotni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.);

- komplektlaydigan mahsulot va yarim tayyor mahsulotlar;

- ishlab chiqarish (harakteridagi xizmatlar va ishlar);

- tabiiy xom ashyo (suv, yog'och va h.k.);

- energiya va yoqilg'ining hamma turlari;

- materiallarning tabiiy kamayishi.

1.2 Ishlab chiqarish (harakteridagi mehnatga to'lovlar:

- bajarilgan ishlar uchun to'lovlar;

- qo'shimcha to'lovlar;
- ishlanmagan vaqtlar uchun to'lovlar.

1.3 Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar:

- ish haqi fondiga nisbatan foizda ajratish;
- nodavlat nafaqa fondiga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va boshqa ixtiyoriy to'lovlar.

1.4 Asosiy fondlar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi:

- asosiy fondlarning eskirishiga qarab bosh birlamchi bahodan ajratma.

1.5 Ishlab chiqarish (harakteridan boshqa harajatlar:

- ishlab chiqarish jarayoniga ko'rsatilgan xizmatlar;
- ishlab chiqarishni xom ashyo va materiallar bilan ta'minlash;
- asosiy fondlarni ishchi holda saqlash harajatlari;
- o't o'chirishni ta'minlash va qoravullar;
- ishlab chiqarish asosiy fondlari ijara haqi.

II. Davr harajatlari:

2.1 Mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan harajatlar:

- tovarlarni tashish harajatlari;
- savdo korxonalarini va umumiy ovqatlanish korxonalarining muomala harajatlari.

2.2 Ma'muriy harajatlar:

- boshqaruv xodimlari mehnat to'lovlari;
- ularga sug'urta ajratmalari;
- xizmat avtomobillarini asrash;
- boshqaruvning texnik vositalari, aloqa, qo'riqlash, hisoblash markazi va h.k.;

- boshqaruvdagi asosiy fondlar amortizatsiyasi;

- yuqori tashkilotlarni asrash (vazirlik, idora, assotsiatsiya, kontsern va h.k.);

- xizmat safari harajatlari;

2.3 Boshqa operatsion harajatlar:

- kadrlar tayyorlash;
- qurilishdagi kamchiliklarni yo'qotish;
- maslahat berish va axborotlar xizmati to'lovlari;
- auditorlar xizmati to'lovlari va h.k.

III. Moliyaviy faoliyat harajatlari:

- banklarning uzoq va qisqa muddatli kreditlari uchun to'lovlar;
- uzoq muddatli ijara uchun to'lovlar;
- valyuta kursining o'zgarishi sababli foyda va zararlar;

- korxonaning o'z qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish va tarqatish harajatlari.

IV. Favqulodda zararlar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yangicha sharoitda ma'muriy, tijorat, umumxo'jalik va moliyaviy harajatlar mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Balki ular (har davrning o'zida korxonada foyda summasi hisobidan qoplanadi va bu holat milliy hisoblar tizimiga mos keladi.

Davr harajatlari korxonalar faoliyatida yangi ko'rsatkich hisoblanadi. Bu harajatlar bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq emas, balki ishlab chiqarishni boshqarish va mahsulotni sotish bilan bog'liq harajatlarni o'z ichiga oladi. Bu Nizom moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi korxonalarga ham xizmat ko'rsatuvchi korxonalarga ham taalluqli bo'lib, u mahsulot tannarxini va soliqqa tortiladigan foyda summasini to'g'ri aniqlash imkoniyatini beradi.

Yuqoridagi nizomdan kelib chiqqan holda, davlat statistika hisobi FN5-E ma'lumotlaridan foydalanib, «A» korxonada harajatlarining tarkibiy tuzilishini tahlil qilamiz:

9.1.1-jadval

2009-2010 yillardagi «A» korxonada harajatlarining tarkibi

№	Xarajat moddalari	Xarajatlar hajmi (p.b.)		Xarajatlar tarkibi (%)	
		2009	2010	2009	2010
	Xamma harajatlar	47000	47400	100,0	100,0
	Shu jumladan:				
1.	Ishlab chiqarish harajatlari	35800	36000	76,1	75,9
	undan:				
	Moddiy harajatlar	10740	10800	30,4	29,6
	Ishlab chiqarish bilan bog'liq ish haqi	14320	15408	40,4	42,8
	Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	9310	9000	26,4	24,9
	Ishlab chiqarishning boshqa harajatlari	1430	792	2,8	2,7
2.	Davr harajatlari	9400	9700	20,0	20,4
	undan:				
	Mahsulotlarni sotish harajatlari	5076	5044	54,4	51,8
	Ma'muriy harajatlar	1786	2134	18,9	22,6
	Boshqa operatsion harajatlar	2538	2522	26,7	25,6
3.	Moliyaviy faoliyat harajatlari	1200	1300	2,5	2,7
	undan:				
	Banklarning kreditlari bo'yicha to'lovlar	312	321	26,1	24,6
	Uzoq muddatli ijara to'lovlari	228	299	19,4	23,5
	Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish harajatlari	432	416	36,4	31,9
	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa harajatlar	218	260	18,1	20,0
4.	Favqulodda harajatlar	600	400	1,4	1,0

Jadval ma'lumotlari asosida quyidagicha xulosa qilish mumkin:

- korxonada harajatlarning tahminan 3/4 qismini ishlab chiqarish harajatlari tashkil etgan;

- davr harajatlari umumiy harajatlar tarkibida 1/5 qismini tashkil etadi; Bundan mahsulotlarni sotish harajatlarini salmog'i kamayib ma'muriy harajatlar salmog'i ortgan;

- korxonada moliyaviy faoliyatga e'tibor kuchaygani sababli, ularning umumiy harajatdagi salmog'i biroz ortgan; bunday holat korxonaning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

- ishlab chiqarish harajatlarida ish xaqqi fondi 40%dan ortiq salmoqqa ega va u 2010 yilda yana ham ortgan;

- moliyaviy faoliyat bilan bog'liq harajatlar ham o'sgan. Bunda qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish harajatlari asosiy o'rinni egallaydi.

Umuman olganda harajatlarning 3/4 qismi mahsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi, qolgan qismi esa, mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi, balki joriy davrning o'zida korxonada foydasi hisobidan qoplab yuboriladi.

Xarajatlar hajmi baho darajasiga, ishlab chiqarish rentabelligiga, kapital qo'yilmalar o'rmini qoplashga va soliq solish hajmiga ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlarning hajmi, tarkibi, dinamikasini o'rganish faqat tashkilotlar faoliyatining ichki tahlili uchun emas balki MHT doirasida makroiqtisodiy hisob-kitob ishlarini amalga oshirish uchun zarur hisoblanadi. Mahsulot tannarxining pasayishi YaIM va milliy daromad hajmini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

9.2. Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi va dinamikasini statistik o'rganish.

Mahsulot tannarxi uch xil bo'ladi:

Sex tannarxi, mahsulotni tsex doirasida ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan harajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish tannarxi (yoki tayyor mahsulot tannarxi) mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha harajatlarni o'z ichiga oladi.

Mahsulotning to'liq tannarxi (sotilgan mahsulot tannarxi) ishlab chiqarish harajatlari bilan birga, mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan ba'zi harajatlarni (tara harajatlari, qadoqlash va mahsulotlarni jo'natish punktiga etkazish va h.k.) ham o'z ichiga oladi.

Mahsulot tannarxi darajasini ifodalaydigan ko'rsatkichlardan biri bo'lib, mahsulot birligining tannarxi hisoblanadi. Uni aniqlash uchun shu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan harajatlar summasi

ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'linadi. Bu ko'rsatkich bo'yicha biznes rejadagi, biznes rejani bajarilish darajasi, uning dinamikasini o'rganish maqsadida quyidagi shartli belgilarni kiritamiz:

S_0 - bundan avvalgi (bazis) davrdagi bir birlik mahsulot tannarxi;

$S_{\text{biznes reja}}$ - joriy davr biznes rejasida ko'zda tutilgan bir birlik mahsulot tannarxi;

S_1 - joriy davrda bir birlik mahsulotning amaldagi tannarxi;

$q_{\text{biznes reja}}$ - biznes reja bo'yicha joriy davrda ishlab chiqariladigan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida;

q_1 - joriy davrda amalda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida.

Bir birlik mahsulot tannarxi o'zgarishini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- bir birlik mahsulot tannarxining biznes reja bo'yicha o'zgarishi:

$$i_{\text{biznes reja}} = S_{\text{pl}} / S_0;$$

- biznes rejadagi hisob-kitoblar asosida bir birlik mahsulot tannarxining mutloq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{biznes reja}} = S_{\text{biznes reja}} - S_0;$$

Masalan, A mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun bazis davrda 10 p.b. sarflangan, joriy davr biznes rejasi bo'yicha 8 p.b. sarflanishi lozim. Binobarin, bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun biznes reja bo'yicha 2 p.b. yoki 20% kam harajat qilish lozim.

$$i_{\text{biznes reja}} = 8/10 = 0,8 \text{ yoki } 80\%$$

- A mahsulot tannarxini o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) hajmi:

$$I_{\text{biznes reja}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0) \cdot q_{\text{biznes reja}};$$

Masalan, biznes rejaga asosan A mahsulot bo'yicha 1800 dona ishlab chiqarish lozim. U holda, $I_{\text{biznes reja}}(8-10) \times 1800 = 3600$ p.b. iqtisod qilish kerak.

- bir birlik mahsulot tannarxi dinamikasi indeksi:

$$i_{\text{biznes reja}} = S_1 / S_0;$$

- joriy davrda bazis davriga nisbatan mahsulot birligi tannarxining mutloq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{amalda}} = S_1 - S_0;$$

- A mahsulot tannarxining o'zgarishi natijasida olingan iqtisod hajmi:

$$I_{\text{amalda}} = (S_1 - S_0) \times q_1;$$

Masalan, A mahsulotning joriy davrdagi tannarxi 7 p.b. teng bo'lib, 200 dona ishlab chiqarilgan bo'lsin. Shunday qilib, amaldagi tannarx bazis

davr tannarxiga nisbatan, 30%ga yoki 3,0 p.b. pasaygan, natijada 600 p.b.ga teng bo'lgan harajat kamaygan:

$$i_{\text{dinamika}} = 7,0/10 = 0,7 \text{ yoki } 70\%$$

$$\Delta S_1 = 7,0 - 10 = -3 \text{ p.b.}$$

$$I_{\text{amalda}} = -3 \times 200 = -600 \text{ p.b.}$$

Mahsulot birligi tannarxi bo'yicha biznes reja bajarish indeksi:

$$i_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1/S_{\text{biznes reja}}$$

YUqoridagi individual indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$i_{\text{dinamika}} = i_{\text{biznes reja topshirig'i}} \times i_{\text{biznes reja bajarilishi}}$$

Bu birlik mahsulot tannarxining biznes rejaga nisbatan amalda mutloq o'zgarishi:

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1 - S_{\text{biznes reja}}$$

YUqoridagi misolimizda A mahsulot tannarxining biznes rejadagi ortiqcha pasayishi 1,0 p.b. yoki 12,5%ga teng.

$$i_{\text{biznes reja bajarilishi}} = 7,0/8,0 = 0,875 \text{ yoki } 87,5\%$$

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = 7,0 - 8 = -1 \text{ p.b.}$$

Amaldagi harajatlari bo'yicha qilingan iqtisod hajmini biznes reja bo'yicha kutilgan iqtisod hajmi bilan solishtirib, biznes rejadagi ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasini hisoblash mumkin:

$$I_{\text{biznes rejadagi ortiqcha}} = I_1 - I_{\text{biznes reja}}$$

Biznes rejadagi ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasiga ikkita omil ta'sir qiladi va ular quyidagicha hisoblanadi:

a) biznes reja bo'yicha ishlab chiqarishga nisbatan amalda ishlab chiqarish farqi:

$$I_{\text{biznes rejadagi ortiqcha}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0)(q_1 - q_{\text{biznes reja}});$$

b) amaldagi tannarxining biznes rejaga nisbatan farqi:

$$I_{\text{biznes rejadagi ortiqcha}} = (S_1 - S_{\text{biznes reja}}) \times q_1;$$

Ma'lum mahsulotning ayrim turi bo'yicha 1 birlik mahsulot tannarxi ayrim ishlab chiqarish uchastkalari, tsexlari va korxonalarida (har xil bo'lishi mumkin, sabab ishlab chiqarish sharoitlarining (har xilligi, xom ashyo bahosidagi farqi, xodimlar tarkibi, ish haqining tashkil etilishi va h.k. bo'lishi mumkin. Shuning uchun sektor, tarmoq, ishlab chiqarish birlashmasi, firma bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalaridagi mahsulot birligining o'rtacha tannarxini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

U quyidagicha aniqlanadi:

$$S = \sum q \times C / \sum q; \text{ bunda}$$

$\sum q \times C$ – korxonalar guruhi bo'yicha qilingan harajatlari summasi

$\sum q$ – ishlab chiqarish mahsulot hajmi

Bu ko'rsatkich kattaligi (har bir korxonadagi mahsulot tannarxi bilan, guruhdagi korxonalarning umumiy ishlab chiqarishdagi salmog'iga ham bog'liq. Bunda qanchalik arzon tannarxga ega bo'lgan korxonalar salmog'i ko'paysa, o'rtacha tannarx shunchalik past bo'ladi va aksincha.

O'rtacha tannarx dinamikasini o'rganishda quyidagi indekslar tizimidan foydalaniladi: o'zgaruvchi tarkibli indeks, doimiy tarkibli indeks, tarkib o'zgarishlarini o'rtacha tannarxga ta'sirini ifodalovchi indekslar.

9.2.1-jadval

«A» mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar

Korxonalar	Ishlab chiqarilgan mahsulot, dona		Bir birlik mahsulot tannarxi, p.b.		Tannarx yakka indeksi	Tannarxning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr		
	S_0	S_1	q_0	q_1	$i_c=C_1/C_0$	i_c-100
№1	4	5	2000	2500	1,250	+25,0
№2	4,2	5,4	2000	2560	1,286	+28,6
Jami	8,2	10,4	2000	2530	1,265	+26,5

Demak, №1 korxonada mahsulot tannarxi joriy davrda bazis davrga nisbatan 25,0%ga, ikkinchi korxonada esa 28,6%ga ortgan. Ikkala korxonada bo'yicha birgalikda quyidagicha hisoblanadi:

1) $J_{o'zgaruvchi\ tarkibli} = S_1:S_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_0 C_0 = 2530:2000 = 1,265$ yoki 126,5%

2) $J_{doimiy\ tarkibli} = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 C_0 = 2530:1995 = 1,268$ yoki 126,8%

3) $J_{tarkibli\ o'zgarish} = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 C_1 = \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 C_1 = 1995:2000 = 0,997$ yoki 99,7%

Demak, bir birlik mahsulot o'rtacha tannarxi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,265 marta (yoki 26,5%) ortgan. Mahsulot o'rtacha tannarxining ortishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1) Har bir korxonadagi mahsulot tannarxining ortishi (№1 korxonada 25%, №2 korxonada 28,6%);

2) Umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida korxonalar salmog'ining (har xil tannarx bilan) o'zgarishi (№1 korxonaning salmog'i 48,0%dan 48,8%ga ortgan, №2 korxonaning salmog'i esa 52,0%dan 51,2%ga kamaygan). O'rtacha tannarx (har bir korxonadagi mahsulotning tannarxi o'zgarishi hisobiga 26,5%ga ortgan. Ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy hajmida yuz bergan tarkib o'zgarishlar esa o'rtacha tannarxni 0,3%ga pasaytirgan.

davr tannarxiga nisbatan, 30%ga yoki 3,0 p.b. pasaygan, natijada 600 p.b.ga teng bo'lgan harajat kamaygan:

$$i_{\text{dinamika}} = 7,0/10 = 0,7 \text{ yoki } 70\%$$

$$\Delta S_1 = 7,0 - 10 = -3 \text{ p.b.}$$

$$I_{\text{amalda}} = -3 \times 200 = -600 \text{ p.b.}$$

Mahsulot birligi tannarxi bo'yicha biznes reja bajarish indeksi:

$$i_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1/S_{\text{biznes reja}}$$

YUqoridagi individual indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$i_{\text{dinamika}} = i_{\text{biznes reja topshirig'i}} \times i_{\text{biznes reja bajarilishi}}$$

Bu birlik mahsulot tannarxining biznes rejaga nisbatan amalda mutloq o'zgarishi:

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1 - S_{\text{biznes reja}}$$

YUqoridagi misolimizda A mahsulot tannarxining biznes rejadan ortiqcha pasayishi 1,0 p.b. yoki 12,5%ga teng.

$$i_{\text{biznes reja bajarilishi}} = 7,0/8,0 = 0,875 \text{ yoki } 87,5\%$$

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = 7,0 - 8 = -1 \text{ p.b.}$$

Amaldagi harajatlarni bo'yicha qilingan iqtisod hajmini biznes reja bo'yicha kutilgan iqtisod hajmi bilan solishtirib, biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasini hisoblash mumkin:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiqcha}} = I_1 - I_{\text{biznes reja}}$$

Biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasiga ikkita omil ta'sir qiladi va ular quyidagicha hisoblanadi:

a) biznes reja bo'yicha ishlab chiqarishga nisbatan amalda ishlab chiqarish farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0)(q_1 - q_{\text{biznes reja}});$$

b) amaldagi tannarxning biznes rejaga nisbatan farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_1 - S_{\text{biznes reja}}) \times q_1;$$

Ma'lum mahsulotning ayrim turi bo'yicha 1 birlik mahsulot tannarxi ayrim ishlab chiqarish uchastkalari, tsexlari va korxonalarida (har xil bo'lishi mumkin, sabab ishlab chiqarish sharoitlarining (har xilligi, xom ashyo bahosidagi farqi, xodimlar tarkibi, ish haqining tashkil etilishi va h.k. bo'lishi mumkin. Shuning uchun sektor, tarmoq, ishlab chiqarish birlashmasi, firma bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalaridagi mahsulot birligining o'rtacha tannarxini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

U quyidagicha aniqlanadi:

$$S = \sum q \times C / \sum q; \text{ bunda}$$

$\sum q \times C$ – korxonalar guruhi bo'yicha qilingan harajatlarni summasi

$\sum q$ – ishlab chiqarish mahsulot hajmi

Bu ko'rsatkich kattaligi (har bir korxonadagi mahsulot tannarxi bilan, guruhdagi korxonalarining umumiy ishlab chiqarishdagi salmog'iga ham bog'liq. Bunda qanchalik arzon tannarxga ega bo'lgan korxonalar salmog'i ko'paysa, o'rtacha tannarx shunchalik past bo'ladi va aksincha.

O'rtacha tannarx dinamikasini o'rganishda quyidagi indekslar tizimidan foydalaniladi: o'zgaruvchi tarkibli indeks, doimiy tarkibli indeks, tarkib o'zgarishlarini o'rtacha tannarxga ta'sirini ifodalovchi indekslar.

9.2.1-jadval

«A» mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar

Korxonalar	Ishlab chiqarilgan mahsulot, dona		Bir birlik mahsulot tannarxi, p. b.		Tannarx yakka indeksi	Tannarxning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr		
	S ₀	S ₁	q ₀	q ₁	i _c =C ₁ /C ₀	i _c -100
№1	4	5	2000	2500	1,250	+25,0
№2	4,2	5,4	2000	2560	1,286	+28,6
Jami	8,2	10,4	2000	2530	1,265	+26,5

Demak, №1 korxonada mahsulot tannarxi joriy davrda bazis davrga nisbatan 25,0%ga, ikkinchi korxonada esa 28,6%ga ortgan. Ikkala korxonada bo'yicha birgalikda quyidagicha hisoblanadi:

1) $J_{\text{o'zgaruvchi tarkibli}} = S_1 : S_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_0 C_0 = 2530 : 2000 = 1,265$ yoki 126,5%

2) $J_{\text{doimiy tarkibli}} = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = 2530 : 1995 = 1,268$ yoki 126,8%

3) $J_{\text{tarkibli o'zgarish}} = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 C_1 = 1995 : 2530 = 0,997$ yoki 99,7%

Demak, bir birlik mahsulot o'rtacha tannarxi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,265 marta (yoki 26,5%) ortgan. Mahsulot o'rtacha tannarxining ortishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1) Har bir korxonadagi mahsulot tannarxining ortishi (№1 korxonada 25%, №2 korxonada 28,6%);

2) Umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida korxonalar salmog'ining (har xil tannarx bilan) o'zgarishi (№1 korxonaning salmog'i 48,0%dan 48,8%ga ortgan, №2 korxonaning salmog'i esa 52,0%dan 51,2%ga kamaygan). O'rtacha tannarx (har bir korxonadagi mahsulotning tannarxi o'zgarishi hisobiga 26,5%ga ortgan. Ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy hajmida yuz bergan tarkib o'zgarishlar esa o'rtacha tannarxni 0,3%ga pasaytirgan.

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$J_{o'zg.tarkibi} = J_{doimiy.tarkibi} \times J_{tarkib.o'zgarishlari} = 1,268 \times 0,997 = 1,265$$

9.3. Tannarx ko'rsatkichi va dinamikasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar.

Mikrodarajada ishlab chiqarilgan (har xil mahsulotlar tannarxini darajasi va dinamikasini o'rganish uchun quyidagi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxi;
- bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichi.

Ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxini biznes reja va bazis davriga nisbatan o'zgarishini tahlil qilish uchun quyidagi tannarx agregat indeksdan foydalanish mumkin:

$$J_c = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 C_0}; \text{ bunda}$$

$\sum q_1 C_1$ - joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulotning amaldagi tannarxi

$\sum q_1 C_0$ - joriy davrda amaldagi ishlab chiqarilgan mahsulotning bazis davridagi yoki biznes rejadagi tannarx bilan aniqlangan hajmi.

Indeksning surati bilan mahraji orasidagi farq ($\sum q_1 C_1 - \sum q_1 C_0$) tannarxni pasayishi natijasida olingan iqtisod yoki uning ortishi natijasida ko'rilgan ortiqcha sarflash hajmini aniqlash mumkin.

Yuqorida qayd etilgan agregat indeksni qo'llashning muxim sharti, unda xisob-kitobga kiritilgan mahsulotlar solishtirma bo'lishlari shart. Bu degan so'z joriy va bazis davrda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hech qanday o'zgarishlarsiz, bir xil xom-ashyodan ishlab chiqarilishi kerak.

Ishlab chiqarish harajatlarining o'zgarishi faqat ichki omillarga bog'liq bo'lmay, balki tashqi omillarga (masalan, xom-ashyo va materiallar, energiya, yoqilg'i bahosining o'zgarishi va x.k.) bog'lik bo'ladi. SHuning uchun korxonada faoliyatini tahlil qilishda mahsulotni bazis davridagi sharoitlari bilan solishtirish mumkin bo'lgan holatga keltiriladi va bu indeks tannarxni faqat ichki omillar hisobiga o'zgarishini ifodalaydi.

$$J_c = \frac{\sum q_1 C_1 \pm \Delta}{\sum q_1 C_0}; \text{ bunda}$$

Indeksning suratiga tuzatish kiritiladi (Δ): agar material harajat elementlari arzonlashsa ($+\Delta$) yoki qimmatlashsa ($-\Delta$) qo'shiladi.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichi ham umumlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, uni aniqlash uchun mahsulot to'liq tannarxi uni qiymatiga bo'linadi.

$$h = \frac{\sum q C}{\sum q p};$$

Ko'rsatgichni iqtisodiy mohiyati shundaki, u birinchidan, korxonaga yoki tarmoqda bir so'mlik tovar mahsulotini ishlab chiqarish uchun qilingan harajat hajmini ifodalaydi (masalan, $h=0,9$ ga teng bo'lsa, bu degan so'z bir so'mlik mahsulotni ishlab chiqarish korxonaga 90 tiyinga tushishini bildiradi) ikkinchidan, u mahsulot qiymati tarkibini ifodalaydigan nisbiy ko'rsatgich (yuqoridagi misolimizda mahsulot qiymatining 90% harajatlardan va 10% esa foyda summasidan tashkil topgan).

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat ko'rsatgichining quyidagi ijobiy tomonlarini qayd etish lozim:

1. U ham solishtirma ham solishtirma bo'lmagan mahsulotlarning barchasi bo'yicha hisoblanishi mumkin.

2. Korxonadan to tarmoqqacha undan yana umumiy sanoat tarmog'igacha bo'lgan uzviy ko'rsatgichni hisoblash imkoniyatini beradi.

3. Korxonalarni ishlab chiqarish mahsulotlari sifatini oshirishga qiziqtiradi va undaydi.

4. Amaldagi harajatlarni biznes rejadagi yoki bazis davrdagi harajatlardan bilan solishtirish imkoniyatini beradi.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichining amaldagi baholarda hisoblangan joriy va bazis davrdagisi solishtirilib shu ko'rsatkich bo'yicha indeks hisoblanadi:

$$J_h = h_1 : h_0 = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 p_1 : \sum q_0 C_0 / \sum q_0 p_0;$$

Ko'rinib turiptiki, bu indeks kattaligiga 3 omil ta'sir ko'rsatadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot bahosi

- bir birlik mahsulot tannarxining o'zgarishi

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimentini o'zgarishi.

Bu omillarning bir so'mlik tovar mahsulotga ta'sirini o'rganish uchun quyidagi indekslar hisoblanadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimentini o'zgarishi:

$$J_q = \sum q_1 C_0 / \sum q_1 p_0 : \sum q_0 C_0 / \sum q_0 p_0$$

$$\Delta_q = \sum q_1 C_0 / \sum q_1 p_0 : \sum q_0 C_0 / \sum q_0 p_0$$

- mahsulot tannarxining o'zgarishi:

$$J_s = \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0 : \sum q_1 C_0 / \sum q_1 p_0$$

$$\Delta_s = \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0 - \sum q_1 C_0 / \sum q_1 p_0$$

- ishlab chiqarilgan mahsulot bahosining va xom ashyo, materiallar, yoqilg'i va energiya bo'lgan baholarning o'zgarishi:

$$J_r = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 p_1 : \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0$$

$$\Delta_r = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 p_0 - \sum q_1 C_1 \pm \Delta / \sum q_1 p_0$$

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

$$J_h = J_q \times J_c \times J_p$$

$$h_1 - h_0 = \Delta_q + \Delta_c + \Delta_p$$

9.3.1-jadval

Korxonada bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan:

No	Ko'rsatkich	Belgi	Summa
1	Mahsulot qiymati bazis davr bozor bahosida	$q_0 p_0$	20,000
2.	Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi (bazis davr)	$q_0 s_0$	14,000
3.	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati:		
	- bazis davr bozor bahosida	$q_1 p_0$	19,560
	- joriy davr amaliy bozor bahosida	$q_1 p_1$	22,800
4	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:		
	- amalda	$q_1 s_1$	14,098
	- bazis davr tannarxi asosida	$q_1 s_0$	13,300

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichlarini aniqlaymiz:

1) Bazis davrda $h_0 = \sum q_0 C_0 / \sum q_0 r_0 = 14000 / 20000 = 0,70$ yoki bazis davrda korxonada 1 so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 70 tiyin sarflangan;

2) Joriy davrda amalda $h_1 = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 r_1 = 14098 / 22800 = 0,62$ yoki joriy davrda korxonada 1 so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 62 tiyin sarflangan.

Demak, joriy davrda bir so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun bazis davrga nisbatan 8 tiyin ($\Delta h = h_1 - h_0 = 0,62 - 0,70 = -0,08$ yoki 8 tiyin) kam sarflangan. Bunday holatga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va tarkibida yuz bergan o'zgarishlar:

$$\Delta h_q = \sum q_1 C_0 / \sum q_1 r_0 - \sum q_0 C_0 / \sum q_0 r_0 = 13300 / 19560 - 14000 / 20000 = 0,68 - 0,70 = -0,02$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulot uchun qilingan harajat 2 tiyinga kamaygan. (Bunday holat 1 so'mlik tovar mahsulotga kam harajat qilingan mahsulotlar salmog'i ortganda yuz beradi).

- joriy davrda bazis davrga nisbatan mahsulot tannarxi past bo'lganda:

$$\Delta h_s = \sum q_1 C_1 / \sum q_1 r_0 - \sum q_1 C_0 / \sum q_1 r_0 = 14098 / 19560 - 13300 / 19560 = 0,72 - 0,68 = +0,04$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat 4 tiyinga (mahsulot tannarxi hisobiga) ortgan.

- ishlab chiqarish bahosining hisob-kitobda asos qilib olingan bazis bahosiga nisbatan o'zgarishi

$$\Delta h_r = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 r_0 = 14098 / 22800 - 14098 / 19560 = 0,62 - 0,72 = -0,10$$

yoki 1 so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat bahoning ortishi hisobiga 10 tiyinga pasaygan.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichi barcha omillar hisobiga 8 tiyinga pasaygan:

$$\Delta h = \Delta h_q + \Delta h_c + \Delta h_r = -0,02 + 0,04 - 0,10 = -0,08$$

$\Delta h = -0,08$ so'm yoki $\Delta h = -8$ tiyin

9.4. Muomala harajatlari statistikasi.

Savdo korxonalari muomala harajatlariga mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga etkazish bo'yicha qilingan harajatlar, umumiy ovqatlanish korxonalari muomala harajatlariga esa, o'zi ishlab chiqarigan mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan harajatlar va sotib olingan mahsulotlarni olish uchun qilingan harajatlar kiradi.

Muomala harajatlari iqtisodiy mohiyati bo'yicha sof va qo'shimcha harajatlarga ajratiladi:

Sof muomala harajatlari – tovar-pul almashuvini tashkil etish bilan, tovarlar egasini almashtirish bilan bog'liq bo'lgan harajatlarni o'z ichiga oladi.

Qo'shimcha muomala harajatlari – savdo tarmog'ida ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish bilan bog'liq bo'lgan harajatlarni o'z ichiga oladi.

Buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha qo'llaniladigan uslubiy tavsiyanomaga asosan muomala harajatlari quyidagi moddalardan tashkil topadi:

- transport harajatlari (tashqi tashkilotlar xizmatlari haqini to'lash);
- ish haqi to'lovlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun to'lovlar;
- imoratlar, inshootlar, binolar, uskuna va asbob-uskunalarini asrash va ijaraga olish harajatlari;
- asosiy vositalar amortizatsiyasi;
- asosiy vositalarni ta'mirlash harajatlari;
- sanitar va maxsus kiyim-bosh eskirishi, oshxona jihozlari, o'lchov asboblari va boshqa tez eskiradigan buyumlarning eskirish;
- yoqilg'i, gaz, elektroenergiyadan ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanish;
- tovarlarni asrash, qayta ishlash, qayta sortlarga ajratish, qadoqlash harajatlari;

- reklama harajatlari;
- qarzlardan foydalanilgani uchun to'langan foizlar;
- texnologik chiqindilar va tovarlarni tabiiy yo'qotish;
- taralarga harajatlar;
- boshqa harajatlar.

Muomala harajatlari hajmi ikkita ko'rsatkich orqali ifodalanadi:

1) Muomalalar harajatlarining mutloq hajmi – yuqorida qayd etilgan moddalarning yig'indisidan tashkil topadi.

2) Muomala harajatlarining nisbiy darajasini aniqlash uchun muomala harajatlari hajmi tovar aylanish hajmiga bo'linadi va foizlarda ifodalanadi:

$$u = MX/Ta \times 100\%; \text{ bunda,}$$

MX – muomala harajatlari hajmi

Ta – tovar aylanish hajmi

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishini amalga oshirish uchun necha so'm muomala harajati qilinganini ko'rsatadi.

Muomala harajatlari dinamikasini o'rganishda quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi:

- muomala harajatlari hajmining pasayishi (ortishi) hajmi:

$$\Delta u = u_1 - u_0;$$

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishni amalga oshirishdagi harajat hajmini pasayishi (ortishini) ifodalaydi.

Masalan, bazis davrda muomala harajatlarining tovar aylanishiga nisbatan darajasi 14%, joriy davrda esa 16%ni tashkil etgan ($u_0 = 14\%$, $u_1 = 16\%$). U holda $\Delta u = 16\% - 14\% = +2\%$ yoki 2 so'mga ortgan.

- muomala harajatlari darajasining pasayishi (o'sishi) tempi:

$$u_1 - u_0 / u_0 \times 100 \text{ yoki } J_n \times 100 - 100$$

Masalan, yuqoridagi misolimizda,

$J_n = 16/14 = 1,143$ yoki 114,3%. Demak, muomala harajatlari darajasi 14,3%ga ortgan.

- muomala harajatlari darajasining o'zgarishi hisobiga qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi:

$$I = (u_1 - u_0 / 100) \times Ta;$$

$I = (16\% - 14\%) \times 100 \text{ m.s.} = +2\% \times 100 \text{ m.s.} = +2 \text{ m.s.}$ ortiqcha sarflangan.

Muomala harajatlarining nisbat darajasi faqat korxonalar faoliyatining samaradorlik darajasiga bog'liq bo'lmay, balki tovarlar va material harajatlar elementlari va xizmat tariflariga bo'lgan baholarga ham bog'liq. SHuning uchun yuqoridagi ko'rsatkichlar tizimini hisoblashdan avval hajm ko'rsatkichlarini solishtirma (o'zgarimas) baholarda hisoblash lozim

bo'radi. Buning uchun avvalo baho indekslarini hisoblab, so'ngra amaldagi tovar aylanish va muomala harajatlarini shu indeksga bo'lish kerak.

9.5. Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi.

Korxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik va moliyaviy faoliyatining (har xil tomonlari uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimida o'z aksini topadi; ularning asosiylari quyidagilar: mahsulotni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad), foyda va rentabellik darajasi.

Mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad) korxonada faoliyatining umumiy moliyaviy natijasini ifodalaydi. Bunga tayyor mahsulot, o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar, ish va xizmatlar, sotib olingan buyumlar (to'ldirish uchun sotib olingan), ilmiy-tadqiqot ishlari, yuklarni va yo'lovchilarni tashish xizmatlari qiymati kiritiladi.

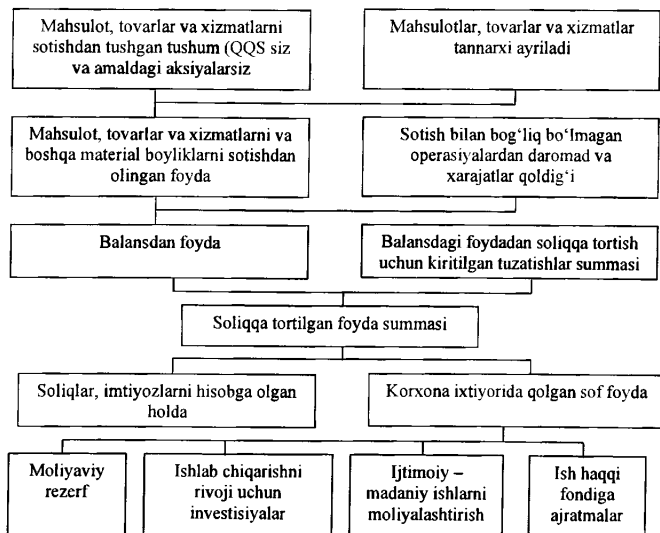
Bozor iqtisodiyoti davrida korxonada iqtisodiy rivojlanishining asosi bo'lib foyda hisoblanadi. Foyda ko'rsatkichlari korxonalar ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini baholash va uning ish faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi. Foyda hajmining ortishi korxonalarning o'zini-o'zi moliyalashtirish, kengaygan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish va korxonada xodimlarining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish bazasi bo'lib hisoblanadi. Korxonaning byudjet, bank va boshqa tashkilotlar oldidagi majburiyatlarini bajarish foyda hisobiga amalga oshiriladi. Foydaning bir necha ko'rsatkichlari mavjud: mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda, asosiy faoliyatdan olingan foyda, soliq to'lashdan oldingi foyda va sof foyda. Umumiy moliyaviy natijani balansdagi foyda deb ataladi (barcha foyda va sarflarni umumiy summasini balanslashtirish natijasida olinadi) va unga quyidagilar kiradi:

- mahsulotlarni, tovar va xizmatlarni sotishdan olingan foyda (zarar);
 - material aylanma mablag'lar va boshqa aktivlarni sotishdan ko'rilgan foyda (zarar);
 - sotishdan va asosiy vositalarni chiqarishdan olingan foyda (zarar);
 - sotish bilan bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olingan daromadlar.
- Bular (har xil tushumlar, harajat va yo'qotuvlar bo'lib, ular mahsulot sotish bilan bog'liq emas;
- korxonaning aktsiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromad va devidentlar;
 - avvalgi yil operatsiyalari bo'yicha bu yil aniqlangan foyda;

- O'zbekiston hududida joylashgan boshqa korxonalar faoliyatida ulushli ishtirok etish natijasi daromadlari;
- mulkni ijaraga berishdan olingan daromad;
- xorij valyutalari bilan qilingan operatsiyalardan olingan daromad;
- qarzdor tomonidan to'langan ustama, jarima va boshqa iqtisodiy sanksiyalar;
- tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar.

Sotish bilan bog'liq bo'lmagan harajatlar (zararlar)ga quyidagilar kiradi:

- tayyor mahsulot va ishlab chiqarish zahiralari bahosining pasayishi;
- arbitraj va sud chiqimlari;
- tabiiy ofatdan ko'rilgan zararlar;
- to'xtatib qo'yilgan ob'ektlar va quvvatlarni asrashdan ko'rilgan zararlar;
- to'langan jarima, ustama va boshqa iqtisodiy sanksiyalar;
- xorij valyutalari bilan qilingan operatsiyalardan ko'rilgan zarar;

9.5.1-chizma. Foydaning tashkil bo'lishi va taqsimlanishi sxemasi

Balansdagi foydadan mavjud qonunlar asosida majburiy to'lovlar amalga oshiriladi.

Shunday to'lovlardan so'ng qolgan foyda sof foyda deb ataladi. Uni aniqlash uchun soliqla tortilgan balansdagi foydadan (har xil soliqlar (imtiyozlarni hisobga olgan holda) summasi ayriladi:

$SF=BF-S^1$; bunda, BF- balansdagi foyda S^1 -imtiyozli soliqlar.

Ma'lumki, foyda hajmiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- tovar va xizmatlar bahosining o'zgarishi;
- mahsulot birligi tannarxining o'zgarishi;
- sotilgan tovar va xizmatlar hajmining o'zgarishi;
- sotilgan tovar va xizmatlar tarkibi (assortimenti) o'zgarishi).

Bu omillarning umumiy foyda summasining o'zgarishiga ta'sirini hisoblash uchun joriy davr tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum bazis davr bahosida hisoblash va joriy davrda sotilgan mahsulot tannarxini bazis davrda tannarxida hisoblash lozim bo'ladi. SHunday hisoblashlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Ko'rsatkich	Bazis davrda	Amaldagi lekin bazis davr tannarxi va bahosida	Joriy davrda
Tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum, amaldagi bozor bahosida, ming so'm	13208	15068	27012
Mahsulot to'liq tannarxi, ming so'm	10160	8728	19820
Foyda, ming so'm	3048	6340	7192

Jadval ma'lumotlariga qaraganda joriy davrda bazis davriga nisbatan foyda 4144 ming so'mga ortgan.

$$\Delta F = F_1 - F_0 = 7192 - 3048 = 4144 \text{ ming so'm.}$$

Xar bir omilning bu o'zgarishga ta'sirini baholaymiz:

1) Bahoning o'zgarishi (ΔF_r) ta'sirini hisoblash uchun joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmidan (joriy davr bahosida) ($\Sigma q_1 r_1$) bazis davr bahosida hisoblangan joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmi ayriladi:

$$\Delta F_r = \Sigma q_1 r_1 - \Sigma q_1 r_0 = 27012 - 15068 = 11944 \text{ ming so'm.}$$

Demak, baholarning ortishi natijasida korxonaga qo'shimcha 11944 ming so'm foyda olgan.

2) Mahsulot tannarxining o'zgarishi (ΔF_s) ta'sirini hisoblash uchun sotilgan tovar va xizmatlarga amaldagi harajatlardan, shu tovar va xizmatlarga bazis davrdagi tannarx harajatidagi summa ayriladi:

$$\Delta F_s = \sum q_1 S_1 - \sum q_1 S_0 = 19820 - 8728 = +11092 \text{ ming so'm.}$$

3) Sotilgan tovar va xizmatlar hajmi (ΔF_q) ni ta'sirini hisoblash uchun, sotilgan mahsulot fizik hajm indeksini hisoblaymiz (J_q):

$$J_q = \sum q_1 r_0 / \sum q_0 r_0 = 15068 / 13208 = 1,14008 \text{ yoki } 114,08\%.$$

Demak, sotilgan mahsulot hajmi 14,08%ga ortgan. Binobarin, foyda summasi ham shu nisbatda ortgan:

$$\Delta F_{(q)} = F_0 (J_q - 1) = 3048 \times 0,14008 = 214,6 \text{ ming so'm.}$$

4) Sotilgan mahsulot tarkibi o'zgarishini foyda summasiga ta'sirini hisoblash uchun, quyidagicha mulohaza yuritamiz.

Agar bazis davr assortimenti saqlanganda (har bir ming so'mlik savdoda (3048:13208) 0,2307692 ming so'm foyda mavjud bo'lar edi. Amaldagi tarkibda shu nisbat: 6340:15068=0,4207592 ming so'm yoki 0,18999 ming so'm ortiq. Amalda sotilgan mahsulot hajmi bazis davr bahosida hisoblasak, assortimentning foydaga ta'siri quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta F_{\text{assort.}} = (F_1 / \sum q_1 r_0 - F_0 / \sum q_0 r_0) \times \sum q_1 r_0 = (6340 / 15068 - 3048 / 13208) \times 15068 = (0,4207592 - 0,2307692) \times 15068 = +0,18999 \times 15068 = 2862 \text{ ming so'm.}$$

Yuqoridagi to'rtta omilning foyda summasiga ta'siri quyidagicha:

Sotish bahosining o'zgarishi	+11944
Mahsulot tannarxining o'zgarishi	-11092
Mahsulot assortimentining o'zgarishi	+2862
Mahsulot hajmining o'zgarishi	+430

Hisobotlarga qaraganda foyda summasining ortishi asosan baho, assortiment va hajm ortishi hisobiga erishilgan. Tannarxning ortishi esa, foydani 11092 ming so'mga kamaytirgan. Foydaning umumiy o'zgarishi 4144 ming so'mni tashkil etgan.

Foyda summasidan tashqari korxonada faoliyati samaradorligini aniqlash uchun rentabellik darajasi ko'rsatkichi ham hisoblanadi va u korxonada aktivlariga qo'yilgan (har bir so'm qanday foyda keltirishini ifodalaydi).

Rentabellik ko'rsatkichini aniqlash uchun mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF), yoki asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF), yoki soliqlardan oldingi foyda (SOF), yoki sof foyda, sotilgan mahsulot tannarxiga, yoki ishlab chiqarish fondlari qiymatiga, yalpi daromadga, o'z kapitali va h.k. nisbatan hisoblanadi. Hisob-kitoblarda qanday ko'rsatkichlardan foydalanish darajasiga qarab, rentabellikning bir necha ko'rsatkichlari hisoblanadi:

- Ishlab chiqarish rentabelligi – asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF) ishlab chiqarish fondlarining oʻrtacha qiymatiga nisbatan olinadi (ICHF):

$$R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF}/\text{ICHF} \times 100\% \text{ yoki } R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF}/\text{F} + \text{O} \times 100\%$$

va u bir soʻmlik ishlab chiqarish fondlariga toʻgʻri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

- Asosiy faoliyat rentabelligi – sotishdan olingan foyda (SF)ning sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati olinadi:

$$R_{\text{as.f.}} = \text{SF}/\text{TN} \times 100\%$$

va u bir soʻmlik ishlab chiqarish harajatiga toʻgʻri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

- Sotilgan mahsulot rentabelligi – sotishdan olingan foyda (SF) mahsulotni sotishdan tushgan tushumga (SM) nisbati olinadi:

$$R_{\text{max}} = \text{SF}/\text{SM} \times 100\%$$

va u (har bir soʻmlik sotilgan mahsulotdan qancha foyda olinganini ifodalaydi.

- Ayrim olingan mahsulot rentabelligi – ayrim olingan mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF_{max}) shu mahsulotni sotishdan tushgan tushumga nisbati olinadi:

$$R_{\text{max.ayrim}} = \text{SF}_{\text{max}}/\text{SM}_{\text{max}} \times 100\%$$

va u shu mahsulotni (har bir soʻmlik sotishdan qancha foyda olinganini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish rentabelligi darajasiga quyidagi omillar taʼsir koʻrsatadi:

- sotilgan mahsulot rentabelligi;
- mahsulotning fond talabchanligi (fond qaytimi);
- aylanma mablagʻlarni birlashtirish koeffitsienti (aylanma mablagʻlar aylanishi).

Bu omillar taʼsirini hisoblash maqsadida ishlab chiqarish rentabelligi formulasini quyidagicha yozamiz:

$R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF}/\text{F} + \text{O} \times 100\%$ va uni suratini ham, maxrajini ham mahsulotni sotishdan tushgan tushumga boʻlamiz:

$$R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF}/\text{SM}/\text{F}/\text{SM} + \text{O}/\text{SM} = \text{R}/\text{h} + \text{K} = \text{R}/1/\text{N} + 1/\text{K};$$

bunda R-sotilgan mahsulot rentabelligi, yoki bir soʻmlik sotilgan mahsulotga toʻgʻri kelgan foyda summasi;

h – fond talabchanlik, uni quyidagicha ham hisoblash mumkin: $1/\text{N}$; bunda N-fond qaytimi; K-birlashtirish koeffitsienti, uni quyidagicha ham hisoblash mumkin: $1/\text{K}$; bunda K-aylanish koeffitsienti.

Rentabellik ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi omillarni dinamikada amlga oshiriladi (avvalgi yillarga nisbatan solishtiriladi). Bayon etilgan omillar ta'sirini hisoblash uchun quyidagi hisoblar amalga oshiriladi. Avvalo rentabellikning umumiy o'zgarishi aniqlanadi:

$$\Delta R_{ish/ch} = R_{ish/ch} - R_{ish/ch 0} = R_1/1/N_1+1/K_1 - R_0/1/N_0+1/K_0;$$

so'ngra omillar ta'siri hisoblanadi:

- mahsulot rentabelligining o'zgarishi;

$$\Delta R_{ish/ch}(R) = R_1/1/N_0+1/K_0 - R_0/1/N_0+1/K_0 = R_1/1/N_0+1/K_0 - R_{ish/ch 0}$$

- mahsulot fond talabchanligi o'zgarishi (fond qaytimi);

$$\Delta R_{ish/ch}(N) = R_1/1/N_1+1/K_0 - R_1/1/N_0+1/K_0$$

- aylanma mablag'larni birlashtirish koeffitsientining o'zgarishi (aylanishi);

$$\Delta R_{ish/ch}(K) = R_1/1/N_1+1/K_1 - R_1/1/N_1+1/K_0$$

Uchala omilning yig'indisi ishlab chiqarish rentabelligining umumiy o'zgarishini beradi.

$$\Delta R_{ish/ch} = \Delta R_{ish/ch}(R) + \Delta R_{ish/ch}(N) + \Delta R_{ish/ch}(K);$$

Bayon etilgan tahlil qilish usulini quyidagi misolda ko'ramiz:

9.5.1-jadval

Korxonada rentabelligi va unga ta'sir etuvchi omillar

№	Ko'rsatkich	SHartli belgi	Bazis davr	Joriy davr
1.	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum-jo'natish bahosida (qo'shimcha qiymat solig'isiz), ming so'm	SM	424704	446860
2.	Asosiy faoliyat foydasi, ming so'm	AFF	52328	56476
3.	Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F	374856	377672
4.	Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	O	38028	39960
5.	Asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F+O	412884	417632
6.	Mahsulot fond talabchanligi (3:1) 1 so'mga tiyin	1/N	88,26	84,52
7.	Birlashtirish koeffitsienti (4:1) 1 so'mga tiyin	1/K	13,66	13,19
8.	Mahsulot rentabelligi (2:1) 1 so'mga tiyin	R	12,32	12,64
9.	Ishlab chiqarish rentabelligi (2:5), yoki (2:8); (6:7)	$R_{ish/ch}$	12,09	12,93

Joriy davrda ishlab chiqarish rentabellik darajasi 0,84 tiyanga o'sgan.

$$\Delta R_{ish/ch} = 12,93 - 12,09 = 0,84$$

Ayrim olingan omillarning ta'siri quyidagicha bo'lgan:

1. Sotilgan mahsulot rentabelligining ortishi ishlab chiqarish rentabelligi 0,31 tiyanga ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{\text{ish/ch}}(R)=12,64/88,26+13,66-12,32/88,26+13,66=0,31 \text{ tiyin}$$

2. Fond talabchanligining kamayishi (asosiy fondlar qaytimining ortishi) ishlab chiqarish rentabelligini 0,47 tiyininga ortishga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{\text{ish/ch}}(N)=12,64/84,52+13,66-12,64/88,26+13,66=0,47 \text{ tiyin}$$

3. Material aylanma mablag'larni birlashtirish koeffitsientini pasayishi (ular aylanishini ortishi) ishlab chiqarish rentabelligini 0,06 tiyin ortishga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{\text{ish/ch}}(K)=12,64/88,26+13,66-12,64/84,52+13,66=0,06 \text{ tiyin.}$$

SHunday qilib, barcha omillarning rentabellik darajasini o'sishiga ta'siri:

$$\Delta R_{\text{ish/ch}}=0,31+0,47+0,06=0,84 \text{ tiyin}$$

Xar bir so'mlik foydalanilgan resurslarga nisbatan.

Bazis yilga nisbatan rentabellikning ortishi

$$12,93-12,09=0,84 \text{ tiyin.}$$

Ayrim olingan mahsulotlar rentabellik darajasi mahsulot tannarxi va bozor bahosiga bog'liq.

Shu omillar ta'sirini quyidagi misolda ko'ramiz:

Ko'rsatkich	Bazis davr	Joriy davr	Farqi
Bozor bahosi, so'm	20	23	+3
To'liq tannarx, so'm	15	17	+2
Foyda, so'm	5	6	+1
Rentabellik, %	25	26,1	+1,1

Mahsulot rentabelligi 1,1 foiz punktga o'sgan. Bu o'zgarishga bahoning ortishi va tannarxning qimmatlashuvi sabab bo'lgan. Bu omillarning rentabellik darajasiga ta'sirini aniqlash uchun quyidagi hisoblarni amalga oshiramiz:

$$\Delta R_{(r)}=R_1^1 - R_0=R_1 - S_0/R_1 \times 100 - R_0;$$

bunda $\Delta R_{(r)}$ – bahoning o'zgarishi natijasida rentabellikning o'zgarishi;

R – mahsulotning shartli rentabelligi, bazis tannarxi va joriy davr bahosida;

$$\Delta R_{(r)}=(23-15/23) \times 100-25,0=34,8-25,0=9,8\%$$

Demak, mahsulot bozor bahosining o'zgarishi rentabellikni 9,8%ga ortishga olib kelgan.

$$\Delta R_{(s)}=R_1 - R_1^1=26,1-34,8=-8,7\%$$

Demak, tannarxning o'sish rentabelligi 8,7%ga pasayishiga olib kelgan.

Ikkala omilni ta'sirida umumiy mahsulot rentabelligini o'zgarishi:

$$9,8+(-8,7)=+1,1\%$$

Mahsulot rentabelligi o'zgarishini qator yillar bo'yicha tegishli omillarning ta'sirini aniqlagan holda o'rganish lozim.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Ishlab chiqarish va muomala harajatlari xaqida tushuncha va bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mahsulot (xizmat ko'rsatish) tannarxini o'rganishning ahamiyati.

2. Mahsulot tannarxi va uning turlari.

3. Ishlab chiqarish va muomala harajatlarini iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha guruhlash.

4. Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi o'zgarishini tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?

5. Quyidagi ma'lumotlar berilgan: o'zgaruvchi tarkibli tannarx indeksi-105%; doimiy tarkibli tannarx indeksi-102%. Ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibida qanday o'zgarishlar yuz berdi? SHu omil hisobiga mahsulot o'rtacha tannarxi qanday o'zgardi?

6. Agar mahsulot bahosi ortsa, 1 p.b.ga teng bo'lgan mahsulotga qilingan harajat (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a) kamayadi, b) ortadi, v) o'zgarmasdan qoladi.

7. Muomala harajatlarining nisbiy darajasi 2,5%ga kamaydi. 100 p.b.ga teng tovar aylanish harajatlari: a)2,5 p.b.ga o'sgan, b) 2,5 marta o'sgan, v) 2,5 marta kamaygan, g)2,5 p.b.ga kamaygan.

8. Amalda sotilgan mahsulotga qilingan harajatlar rejadagi va amaldagi tannarx darajasida 980 p.b. va 990 p.b.ga teng bo'lgan. Mahsulotni sotishdan olingan foyda (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a)10 p.b.ga o'sgan, b)10 p.b.ga kamaygan, v) o'zgarmagan.

9. Quyidagi ko'rsatkichlarni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating:

a) mahsulotni sotishdan olingan foyda;

b) sotilgan mahsulot rentabellik darajasi;

10. Korxonada bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot va ularga qilingan harajatlar xaqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahulot turlari	Ishlab chiqarilgan, birlik			Qilingan harajatlar, ming so'm		
	Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes reja bo'yicha	Amalda		Biznes reja bo'yicha	Amalda
A	200	224	228	100,0	100,8	91,2
B	600	620	630	480,0	446,4	403,1

Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va uning xar bir turi bo'yicha: 1) mahsulot tannarx bo'yicha reja topshirig'i, biznes rejani bajarilishi va dinamika indekslarini; 2) mahsulot tannarxi pasayishi natijasida qilingan iqtisod summasini: reja bo'yicha, amalda, biznes rejadan orttirilgani.

11. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan harajat, ming so'm		Mahsulot tannarxining o'garishi, %% Amalda
	Bazis davr	Joriy davr	
A	2800	2930	+4,0
B	3000	3250	-3,1
V	2400	2560	-

Aniqlang: 1) mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan harajatning umumiy indeksini; 2) mahsulot tannarxi umumiy indeksini; 3) joriy davrda mahsulot tannarxi o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini.

12. Firmaning ikkita filialida ishlab chiqarilgan bir xil mahsulot xaqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial	Bazis davr		Joriy davr	
	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p. b.	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p. b.
№1	1300	320	1320	320
№2	1000	280	1140	290

Aniqlang: 1) xar bir filialda mahsulot birligi tannarxining o'zgarishi; 2) firma bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot o'rtacha tannarxini; 3) mahsulot tannarxi umumiy indekslarini; a) o'zgaruvchi tarkibli; b) doimiy tarkibli; v) tarkib o'zgarishlarining ta'siri indeksi. Olingan natijalardagi ko'rsatkichlarning iqtisodiy mohiyatini aytib bering.

13. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqardi, dona			Bir birlik mahsulot tannarxi, p. b.			Bir birlik mahsulot bahosi, p. b.		
	Bazis davr	Joriy davri		Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda
A	1000	1100	1080	20,0	18,0	21,0	30,0	30,0	32,4
B	900	920	920	100,0	90,0	91,0	120,0	120,0	124,0
V	200	-	-	40,0	-	-	42,0	-	-
G	-	200	400	-	60,0	58,0	-	66,0	66,0

Korxonada bo'yicha aniqlang: 1) 1 p.b. mahsulotga qilingan harajat darajasi: a) bazis davrda; joriy davrda (reja bo'yicha va amalda); 2) 1 p.b.

mahsulotga qilingan harajat indekslarini: a) reja topshirig'i, b) rejani bajarilishi, v) dinamika; 3) 1 p.b. mahsulotga qilingan harajatning amaldagi va rejadagi darajasini va ularning quyidagi omillar ta'siri ostida o'zgarishini (absolyut va nisbiy darajada), assortiment o'zgarishi, tannarxni o'zgarishini, tannarx dinamikasi; 4) solishtirma mahsulot tannarxi bo'yicha: reja topshirig'i, rejani bajarish darajasi va dinamika indekslarini.

14. Korxonaga bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.:

- Reja bo'yicha:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati 3600

ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi 2880

- Amalda:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati,
rejada qabul qilingan bahoda 3921

Amaldagi sotuvdagi bahoda 4000

- Amalda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:

rejada qabul qilingan tannarx bo'yicha 3638

amalda 3000

Tannarx bo'yicha reja bajarilish darajasini aniqlang va unga ta'sir etgan omillar (assortiment, tannarx va baho) quvvatini hisoblang.

15. Korxonaning solishtirma baholarda hisoblangan mahsuloti xajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,4 marta, uni ishlab chiqarish uchun qilingan harajat esa – 30% ortgan. 1 p.b. mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichi qanday o'zgaragan?

16. Mahsulot ishlab chiqarish uchun quyidagi harajatlar amalga oshirilgan, ming p.b.:

Xarajat moddalari	Amalda ishlab chiqarilgan mahsulotga harajatlar				Farqi	
	Bazis davr tannarxi darajasida %		Amaldagi tannarx darajasida %		+, -	%
Mahsulotga qo'yiladigan xom ashyo va asosiy materiallar, extiyot qismlar, mahsulotlarni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.	3000	15,5	3100	15,9		
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlar va ishlar	1600	8,2	1800	8,9		
Yoqilg'i va energiyaning	1400	7,2	1440	7,1		

xamma turlari					
Ishlab chiqarish ishchilarining asosiy va qo'shimcha ish haqqi, sug'urta ajratmalari bilan birga	10400	53,8	10600	52,8	
Asosiy fondlar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi	300	1,6	320	1,5	
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa harajatlilar	2600	13,7	2800	13,8	
Jami	19300	100,0	20060	100,0	

Aniqlang: 1) Amalda ishlab chiqarilgan maxsulotga harajatlilar tarkibi: bazis davr tannarxi va amaldagi tannarx bo'yicha; 2) xar bir modda bo'yicha (absolyut va nisbiy miqdorlarda) tafovutni va uning mahsulot to'liq tannarxiga ta'sirini (%).

17. Qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Ekin maydoni, ga.	200	220
Yalpi hosil, ts.	4000	4840
Mahsulot ishlab chiqarish harajatlari, ming p.b.	2000	2516

Aniqlang: 1) Xosildorlik darajasi va dinamikasi 1 ga. erga va 1 ts. mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichlari; 2) 1 ga. er yoki 1 ts. mahsulotga qilingan harajat ko'rsatkichi o'zgarishning mahsulot tannarxiga ta'siri (absolyut va nisbiy ko'rsatkichlarda).

18. Korxonada joriy davr bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, p.b.:

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Reja bo'yicha amalda sotilgan mahsulotga nisbatan	Amalda
Sotishdan tushgan tushum (QQS va aktsizsiz)	2000	2040	2142
Sotilgan mahsulot tannarxi	1800	1872	1860

Aniqlang: 1) Foyda summasi va rentabellik darajasi bo'yicha rejani bajarilish darajasi; 2) mahsulotni sotishdan olingan foyda summasiga ta'sir etgan omillar darajasini (absolyut va nisbiy ko'rinishda); 3) sotilgan

mahsulot rentabelligi ko'rsatkichi bo'yicha tafovutni va unga ta'sir etgan omillar: assortiment, mahsulot tannarxi va baho ta'sirini.

19. Savdo firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Muomala harajatlari, jami	130	154
Shu jumladan:		
- tashish harajatlari	20	24
- ish xaqqi	80	100
Chakana tovar aylanishi	2000	2200
Chakana baho indeksi, %	200	216

Aniqlang: 1) Muomala harajatlari darajasi (tovar aylanishiga nisbatan %) umumiy va ayrim moddalar bo'yicha bazis va joriy davr uchun; 2) muomala harajatlarining xar bir moddasi bo'yicha iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi (p.b. va %) va uning umumiy muomala harajatlariga ta'siri; 3) muomala harajatlarining nisbiy ko'rsatkichini pasayishi (o'sishi) darajasi va xajmi; 4) tovar aylanishining solishtirma va amaldagi baholarda o'zgarishi (p.b., %).

20. Tovar aylanishi va muomala harajatlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, mln. p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Tovar aylanishi	400	462
Muomala harajatlar	29,0	30,0

Joriy davrda bazis davriga nisbatan sotilgan mahsulotlar bahosi 10%ga, baho va tariflarning o'zgarishi natijasida muomala harajatlari 3%ga ortgan.

Aniqlang: 1) muomala harajatlarining nisbiy darajasi; 2) muomala harajatlari darajalarining indeksleri (joriy va o'zgarish baholarda); 3) joriy davrda muomala harajatlarining pasayishi (ortishi) natijasida olingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini.

21. Korxonada bo'yicha bazis va joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes reja bo'yicha	Amalda
Sotilgan mahsulot to'liq tannarxi	104160	110360	111440
Sotishdan tushgan tushum	108240	117400	118200

1. Yalpi foyda summasi aniqlansin: bazis davrda, joriy davrda: a) biznes reja bo'yicha, b) amalda.

2. Joriy davrda (foizlarda): a) biznes rejaga nisbatan, b) bazis davriga nisbatan.

22. Sanoat korxonasida 10 yil davomida yalpi foyda summasi 3,6 marta ortgan, korxonada aktivlarining o'rtacha yillik qiymati esa 2 barobar ortgan. Aktivlar rentabelligi 10 yil mobaynida qanday o'zgargan?

23. Korxonada bo'yicha bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulotni sotishdan tushum	80	94
Sotilgan mahsulot to'liq tannarxi	54	66
Asosiy ishlab chiqarish va aylanma vositalarning o'rtacha yillik qiymati	104	120

Aniqlansin:

1. Bazis va joriy davr foyda summasi
2. Bazis va joriy davr rentabellik darajasi
3. Foyda va rentabellik darajasi indeksleri

X BOB. XIZMAT KO'RSATISH SOHASI STATISTIKASI.

10.1. Tovar aylanish turlari va ko'rsatkichlar tizimi.

Umuman iqtisodiy faoliyat ishlab chiqarishdan boshlanib, iste'mol bilan tugallanadi. Shuning uchun ishlab chiqarilgan tovarlar iste'molchilarga etkazish xizmatini amalga oshirish kerak. Bu xizmatni savdo tarmog'i amalga oshiradi va u tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan olib, iste'molchilarga etkazib berish funksiyasini bajaradi. Buning uchun tovarlar bir geografik punktdan ikkinchisiga o'tkaziladi tovar-pul almashuvi amalga oshiriladi. Natijada tovarlarga egalik qilish huquqi bir iqtisodiy birlikdan ikkinchisiga o'tadi.

Tovarlarni sotish (pulga almashtirish) vaqti va joyi har doim ham bir-biriga to'g'ri kelavermaydi. Sotish-olish tovarlarni joyini o'zgartirmasdan bir necha marta amalga oshirilishi mumkin va aksincha.

Ishlab chiqarilgan tovar oxirgi iste'molchiga etib kelguncha yo'lda o'z egasini bir necha marta almashtiradi. Ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasida bir necha savdo vositachilari xizmat ko'rsatadilar, ularning funksiyasi tovarlarni fizik (territorial) va iqtisodiy (bir mulkdordan ikkinchisiga) jihatdan harakatini amalga oshirishdan iborat. Savdo vositachilariga faqat tovarlarni olib sotuvchilargina emas, balki oluvchi bilan sotuvchilarni bir-birlarini topishga yordam beruvchilar va ma'lum mukofotlar evaziga ular o'rtasida bitim tuzishga yordam beruvchilar ham kiradi.

Mulk egasini o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan har qaysi oldi-sotdi akti, tovarlar harakatidagi zveno deb, tovarni bir mulk egasidan ikkinchisiga o'tish soni esa tovar harakatidagi zvenolik deb ataladi. Zvenolik sonini ortishi savdo samaradorligini pasaytiradi, tovarlar bahosini oshirib haridorlar sotib olish qobiliyatini pasaytiradi. SHuning uchun bu ko'rsatkichni pasaytirishga erishishi lozim bo'ladi.

Tovar va xizmatlar bozorining markaziy ko'rsatkichi bo'lib, tovar aylanish ko'rsatkichi hisoblanadi va u:

1. tovarlar massasi qiymatini;
2. sotuvchilarning pul tushumini;
3. haridorlarning tovarlarni sotib olish uchun qilgan harajatlari summasini;
4. bozorning rivojlanish darajasini ifodalaydi.

Bu ko'rsatkich iqtisodiyotni har xil yo'nalishlar bo'yicha tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Uning hajmiga qarab savdo korxonalar hajmi, savdo sohasining tarkibi, bozorning holati va rivojlanish darajasi baholanadi. Tovarlarni sotishdan tushgan tushum – tovarlarni aylanishi

hajmi savdo firmasi faoliyatiga baho berishda asosiy ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi..

Aholining turmush darajasi statistikasida tovar aylanuvi hajmi aholining tovar va xizmatlarni sotib olish harajatlarini, shuningdek shaxsiy iste'mol darajasini ham ifodalaydi. Makroiqtisodiy statistikada YAIMni oxirgi foydalanish yo'nalishlari bo'yicha o'rganishda, uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moli harajatlarini hisoblash uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Agar tovarlar bahosini «R» bilan, sotilgan hajmini «q» bilan belgilansa, u holda tovar aylanish hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$TA = \sum q \times P$$

Tovar aylanish tarkibi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi:

- natural-mulkiy tarkibi (tovarlar guruhi) bo'yicha;
- sotilayotgan tovarlarning iqtisodiy yo'nalishi bo'yicha, ishlab chiqarish vositalari tovar aylanishi (ishlab chiqarish texnik vazifasini bajaruvchi tovarlar) va oxirgi foydalaniladigan iste'mol tovarlar aylanishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash va h.k.;
- mulk formasi bo'yicha;
- xududlar bo'yicha.

Ishlab chiqaruvchilarning tovar aylanishi – ular tomonidan savdo sohasiga kiritilgan tovarlar masalasining hajmini ifodalasa,

Savdo tashkilotlarining tovar aylanishi - savdo tarmog'ining vositachilik faoliyatining umumiy natijasini ifodalaydi.

Savdo tarmog'ida iste'molchilar sifatida savdo korxonalari va iste'molchilar qatnashadilar. Istemolchilar o'z navbatida ikkiga bo'linadi:

1. Yalpi iste'molchilar (ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat byudjet tashkilotlari, davlat byudjeti qaramog'idagi uy xo'jaliklari va h.k.);

2. Yakka iste'molchilar - aholining barchasi va uy xo'jaliklari.

Xar qanday oldi-sotdi aktida ikki tomon: sotuvchi va oluvchi qatnashadi va oluvchi kimligiga qarab tovar aylanmasining to'rt kategoriyasi ajratiladi: ulgurji, chakana, yalpi va sof tovar aylanishi.

Ulgurji tovar aylanishi – ishlab chiqaruvchilar va savdo vositachilari tomonidan tovarlarni katta partiyalari bo'yicha boshqa savdo vositachilariga yana qayta sotish uchun, shuningdek yalpi iste'molchilarga o'z faoliyatini amalga oshiruvchilarga (masalan, sanoat korxonalariga xom ashyo va materiallarni qayta ishlash uchun sotish, ijtimoiy-madaniy soha tashkilotlari va muassasalariga uskunalar va xo'jalik buyurtmalarini sotish, tovarlarni eksportga sotish va h.k.) sotishni ifodalaydi.

Chakana tovar aylanishi – aholiga naqd pulga savdoning barcha shahobchalari: savdo korxonalari, umumiy ovqatlanish korxonalari, pochta

aloqasi korxonalari, avtomobillarga yoqilg'i quyish shahobchalar, dorixonalar, mol, oziq-ovqat va aralash bozorlar orqali sotish summasi, aholiga kredit kartochkalari, omonat kassalar hisob-kitob cheklari, aholining omonat kassalarga qo'ygan mablag'lari hisobidan, pochta orqali naqd pulsiz sotishlar, shuningdek chakana savdo korxonalaridan ijtimoiy soha muassasalariga, sanatoriy kasalxona, bolalar bog'chalari va h.k.larga naqd pulsiz oziq-ovqat muassasalaridagi sotishlar ham kiritiladi.

Yalpi tovar aylanishi – ma'lum vaqt oralig'ida tovarlarning ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga qilgan harakati davomidagi sotishlar summasini ifodalaydi. U ulgurji va chakana savdo summasining yig'indisiga teng. Bu shartli ko'rsatkich tarkibida takroriy hisoblash mavjud, chunki bunda har bir tovar iste'molchiga etib kelguncha necha marta sotilsa, u shuncha marta tovar aylanishi hajmiga qo'shiladi va uning hajmini takroriy hisoblash evaziga orttirib ko'rsatadi. Masalan, ishlab chiqaruvchi korxonona tovarlarni ulgurji savdo korxonasiga sotsa, ular o'z navbatida shu tovarlarni chakana savdo korxonalariga sotadi, chakana savdo korxonalarida esa tovarlarni aholiga sotadi. Demak, bunda bitta tovarning qiymati, u nechta zvenodan o'tgan bo'lsa, u shuncha marta qo'shiladi. Tovar aylanish hajmidagi shu takroriy hisoblamalarni ayirib tashlansa, oxirgi sotish sof tovar aylanishi hajmiga ega bo'lamiz.

Sof tovar aylanishi – tovarlarni oxirgi marta sotishlar summasi bo'lib, buning natijasida tovarlar savdo sohasidan chiqib ketadilar. U chakana tovar aylanish summasi va yalpi iste'molchilarga ulgurji sotishlar summalari yig'indisiga teng bo'lib, tovarlarni oxirgi bevosita iste'molchiga sotish summasini ko'rsatadi. Mamlakat miqyosida sof tovar aylanish summasi, chakana tovar aylanishi summasiga teng bo'ladi.

Tovarlarni ishlab chiqarilgandan so'ng necha zvenodan o'tib iste'molchiga etkazilishini hisoblash maqsadida zvenolik koeffitsienti aniqlanadi.

$Zvenolik\ koeffitsienti = YAlpi\ tovar\ aylanishi / sof\ tovar\ aylanishi$

Bu ko'rsatkichning mohiyati shundaki, u tovarlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchiga etib kelguncha o'rtacha necha zvenodan o'tganligini (yoki ular iste'molchiga etib kelguncha o'rtacha necha marta sotilganini yoki tovar muomalasidan chetga chiqqanligini) ifodalaydi va bu koeffitsient qanchalik kichik bo'lsa, savdo samaradorligi shunchalik ortadi va aksincha.

10.2. Tovar aylanishi hajmi, tarkibi va tovar zahiralari ko'rsatkichlari.

Tovar aylanishining umumiy hajmi sotilgan ayrim tovarlar yig'indisidan tashkil topadi. Ularning tarkibi, ko'p jihatdan iste'mol tarkibi va sifatini ifodalaydi va aholining turmush darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Ulgurji savdoda tovarlarni etkazib berish hajmi tovarlar turlari bo'yicha amalga oshiriladi. Chakana savdoda esa ayrim sotilgan tovarlar turlarini sotilgan hajmini ajratish mumkin emas. Bu masala tovarlar ayrim turlari bo'yicha tuzilgan balanslardan olinadi.

$$r = 3_b + K - X - 3_0; \text{ bunda}$$

r – ayrim tur tovarlarning sotilish hajmi;

K – tovarni sotib olish;

X – xujjat bo'yicha tovarlar harajati (tabiiy yo'qotish);

$3_b, 3_0$ – davr boshi va oxiridagi tovarlar qoldig'i.

Chakana savdo tovar aylanish tarkibi yirik tovar guruhlari bo'yicha o'rganiladi: don va non mahsulotlari, sut va go'sht mahsulotlari, konditer mahsulotlari va h.k.

Tovar aylanish hajmining ortib borishi aholi turmush darajasi bilan bog'liq bo'lib, uning dinamikasini o'rganish maqsadida indeks usulidan keng foydalaniladi.

Tovar aylanishining hajmi indeksi amaldagi baholarda quyidagicha tuziladi:

$$J_{va} = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0; \text{ bunda}$$

$q_1 q_0$ – joriy va bazis davrda sotilgan mahsulot hajmi;

$p_1 p_0$ – joriy va bazis davrdagi sotilgan mahsulotlar bahosi

Bunda bahoning ta'sirini yo'qotish maqsadida soolishtirma baholarda hisoblangan tovar aylanishining fizik hajmi indeksi aniqlanadi.

$$J_{va \text{ f.x.}} = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_0;$$

Masalan, oziq-ovqat tovarlari savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

10.2.1-jadval

Tovar aylanishini amaldagi va solishtirma baholarda hisoblash

Tovarlar guruhi	BD			JD			Bazis bahosidagi tovar aylanishi (m.s.)
	Xajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	Xajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	
	q_0	P_0	$q_0 P_0$	q_1	P_1	$q_1 P_1$	
A	5000	1,5	75000	10000	25	250,000	150,000
B	1000	20	20000	5000	16	80,000	100,000
V	1500	30	45000	6000	30	180,000	180,000
Jami	-	-	140,000	-	-	510,000	430,000

Amaldagi bahoda tovar aylanishi indeksi:

$$J_{\frac{1}{a}} = 250,000 + 80,000 + 180,000 / 75,000 + 20,000 + 45,000 = 510,000 / 140,000 = 3,642 \text{ yoki } 364,2\%$$

Solishtirma bahodagi tovar aylanishi indeksi:

$$J_{\frac{1}{a}} = 150,000 + 100,000 + 180,000 / 75,000 + 20,000 + 45,000 = 430,000 / 140,000 = 3,071 \text{ yoki } 307,1\%$$

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 3,64 marta, solishtirma baholarda esa 3,07 marta ortgan.

Yuqoridagi agregat indekslarni faqat sotilgan mahsulot hajmi natural ko'rinishida berilsa qo'llash mumkin. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlarini do'konlarda sotilish hajmi. Sanoat mahsulotlari odatda pul formada hisoblanadi, shuning uchun tovar aylanishining fizik hajmi indeksini hisoblashda o'rtacha garmonik formulasidan foydalaniladi:

$$J_{\frac{1}{a}} = \frac{\sum \frac{1}{P_1} q_1 P_1}{\sum q_0 P_0}$$

Bu agregat indeks joriy davr va bazis davr tovar aylanishining umumiy hajmi va baho indeksi berilgan holatlarda qo'llaniladi.

Chakana tovar aylanish hajmini solishtirma baholarda hisoblash

Tovarlar guruhi	Chakana savdo tovar aylanishi (ming so'm)		Baho indeksi (%)	JD tovar aylanishi bazis davri bahosida
	BD	JD		$q_1 P_1 / i_p$
	$q_0 P_0$	$q_1 P_1$	i_p	$q_1 P_0$
A	80,000	164,000	80	205,000
B	25,000	48,300	105	46,000
V	64,000	72,000	120	60,000
G	31,000	45,000	90	50,000
Jami	200,000	329,300	-	361,000

Amaldagi bahoda tovar aylanish indeksi:

$$J_{t.a.b.} = \frac{164,000 + 48,300 + 72,000 + 45,000}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{329,30}{200,000} = 1,646 \quad \text{yoki}$$

164,6 %

$$J_{t.a.s.b.} = \frac{164,000/0,8 + 48,300/1,05 + 72,000/1,20 + 45,000/0,9}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{361,000}{200,000} = 1,805$$

yoki 180,5 %

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 64,6% ga, solishtirma baholarda esa 80,5%ga ortgan.

Jon boshiga to'g'ri keladigan tovar aylanish hajmi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Uni aniqlash uchun solishtirma baholardagi tovar aylanish hajmi o'rtacha yillik aholi soniga bo'linadi. Uning hajmi va tarkibiga ijtimoiy-iqtisodiy, demografik, tabiiy iqlim va savdoni tashkil etish kabi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularning umumiy ko'rsatkichga ta'sirini o'rganish uchun guruhlash, dispersion, korrelyatsion, regression, indeks usullaridan foydalaniladi.

Tovar zahiralari tovar aylanishining muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Tovar zahiralari deb, ishlab chiqarishdan chiqib, to sotilgunga bo'lgan davrda muomala sohasida mavjud bo'lgan tovarlar massasiga aytiladi va ularning quyidagi turlari bir-biridan ajratiladi.

1) Joriy tovar zahiralari, bular savdoning kundalik extiyojlarini qondiradilar;

2) Mavsumiy tovar zahiralari, bular yilning fasllari bo'yicha savdo tashkil etiladi (masalan, kartoshka, mevalar, sabzavotlar va boshqalar);

3) Borish qiyin bo'gan regionlarda tashkil etiluvchi zahiralari, ularni olib borish davrlari orasida tashkil etiladi.

Tovar zahiralari hajmi, o'z navbatida tovar aylanish hajmi, talab va taqdimga bog'liq bo'ladi.

Tovar zahirasi hajmi ma'lum kunga (momentga) nisbatan, davr bo'yicha ularning o'rtacha qoldig'i esa o'rtacha xronologik formula bo'yicha aniqlanadi. Bu ko'rsatkich o'rganilayotgan davrda har kuni qancha miqdordagi tovarlarni muomalada bo'lganini ifodalaydi.

Tovarlar aylanishini to'xtovsiz ta'minlash maqsadida zahiralari to'xtovsiz to'ldirib turiladi.

Tovarlar aylanishini tezligi deyilganda tovar zahirasiga teng bo'lgan miqdordagi tovarlarni aylangan vaqtga aytiladi. Bu holatni o'rganish uchun ikkita ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Tovar zahirasining aylanish tezligi - sonini aniqlash uchun tovar aylanish hajmi, tovar zahirasining o'rtacha hajmiga bo'linadi

$$n=V/S;$$

Necha kunda bir marta aylanishini aniqlash uchun davrdagi, kunlar soni tovar zahirasining aylanish tezligiga bo'linadi

$$t=D/P;$$

Tovar aylanishini tovar zahirasi bilan ta'minlanish darajasini aniqlash uchun bir kunlik tovar zahirasi, bir kunlik tovar aylanish hajmiga bo'linadi

$$t=C/V;$$

Masalan, Chakana savdo firmasida tovar zahiralari:

1 may kuniga - 100 mln.so'm

1 iyun kuniga – 120 mln. so'm

May oyi tovar aylanishi – 220 mln. so'm. U holda,

$$T/Z_{o'rtacha\ qoldig'i}=100+120/2=110\text{ mln. so'm}$$

Demak, may oyi ichida kunlik o'rtacha zahira 110 mln.so'mga teng bo'lgan.

$$T/Z_{aylanish\ tezligi}=220/110=2\text{ marta}$$

Demak, may oyi ichida tovar zahiralari 2 marta, yoki 15 kunda bir marta yangilangan (30:2).

Tovar aylanishi 1 iyunga tovar zahirasi bilan taminlash darajasi = $120:220/30=120:7,33=16,4$ kun

Demak, tovar aylanish tezligi o'zgarmasa, mavjud zahiralari tovarlarni sotish jarayonini 16,4 kun davomida ta'minlaydi.

"A" mamlakatda 2010 yilning yanvar-dekabrida iste'mol mahsulotlarining chakana tovar aylanmasi 5736,8 mlrd. so'mni yoki o'tgan yilning shu davriga nisbatan 108,2%ni tashkil qildi.

10.2.3-jadval**Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha
chakana tovar aylanmasi**

	Mlrd. so'm	2009 yilga nisbatan foiz hisobida	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	5736,8	108,2	100,0
shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha:			
davlat mulki	25,3	49,4	0,4
nodavlat mulki	5711,5	108,7	99,6
undan fuqarolarning xususiy mulki	4810,5	109,2	83,9

Savdo korxonalarining chakana savdo aylanmasi yuqori sur'atlarda rivojlanib, 2009 yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan 16,4%ga o'sib, tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 28,3%ni tashkil qildi.

Dehqon, buyum va ixtisoslashtirilgan bozorlar tomonidan hisobot davrida iste'mol tovarlari sotish umumiy hajmining 71,7% amalga oshirildi, bu 2009 yilning shu davriga nisbatan 5,2%ga yuqoridir.

Norasmiy sektorning (buyum bozorlari va ixtisoslashtirilgan bozorlar) tovar aylanmasi 1556,0 mlrd. so'mni yoki 106,8%ni va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 27,1%ni tashkil qildi.

Dehqon bozorlarining tovar aylanmasi 4,3%ga o'sib, 2555,8 mlrd. so'mni va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 44,1%ni tashkil qildi.

10.2.4-jadval**2010 yil yanvar-dekabrda chakana savdo aylanmasi umumiy
hajmining sotish kanallari bo'yicha rivojlanishi**

	Mlrd. so'm	2009 yilga nisbatan foiz hisobida	Jamiga nisbatan foiz hisobida
CHakana tovar aylanmasi	5736,8	108,2	100,0
shu jumladan:			
Savdo korxonalari	1625,0	116,4	28,3
Bozorlar	4111,8	105,2	71,7
Ulardan:			
Dehqon (oziq-ovqat) bozorlari	2555,8	104,3	44,6
Buyum bozorlari va aralash bozorlar	1556,0	106,8	27,1

Oziq-ovqat mollarini sotish 4,6%ga, nooziq-ovqat mollarini sotish esa 12,5%ga oshdi. Chakana tovar aylanmasi tarkibida oziq-ovqat mollarini

ulushi 2004 yil yanvar-dekabrda 54,7%dan 53,5%ga tushdi, nooziq-ovqat mollari ulushi 45,3%dan 46,5%ga ko'paydi.

Umumiy ovqatlanish tovar aylanmasi 142,2 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2009 yilning yanvar-dekabriga nisbatan 1,5%ga, jumladan rasmiy sektorning tovar aylanmasi 4,3%ga kamaydi, xususiyl tadbirkorlar aylanmasi esa 12%ga o'sdi.

2011 yilning 1 yanvar holatiga chaqana savdodagi tovar zahiralari 39,2 mlrd. so'mni yoki 24 savdo kunini, shu jumladan konsignatsiya tovarlari 1,6 mlrd. so'm yoki 1 savdo kunini tashkil qildi.

10.3. Tovarlarini sotuvchi va oluvchi o'rtasidagi bitim shartlarini bajarilishi statistikasi.

Tovarlar aylanish jarayonini sotuvchi va oluvchi orasidagi bitimni quyidagi ko'rsatkichlar: jo'natilgan tovarlar hajmi, ularning assortimenti va muddati bo'yicha o'rganish katta ahamiyat kasb etadi. Bitim tuzilayotgan vaqtda tomonlarning huquqi va majburiyatlarini va savdoning barcha elementlari kelishib olinadi. SHu kelishuv-bitim shartlarini bajarilish darajasi quyidagicha o'rganiladi:

1. Hajmi bo'yicha:

- bir tovar bo'yicha tovarlarning ayrim turlari bo'yicha bitimni bajarilish darajasi $i_q = q_a / q_b$

- bitimdagi barcha tovar turlari bo'yicha bitimni bajarilish darajasi $J_{qp} = \sum q_a \times p_a / \sum q_b \times p_b$; bunda,

$\sum q_a \times p_a$ – joriy baholarda hisoblangan amaldagi jo'natilgan mahsulot hajmi;

$\sum q_b \times p_b$ – bitim bo'yicha jo'natilishi lozim bo'lgan mahsulot hajmi;

- amalda jo'natilgan mahsulot hajmini bitim bo'yicha jo'natilish lozim bo'lgan mahsulot hajmidan absolyut farqi

$\Delta qp = \sum q_a \times p_a - \sum q_b \times p_b$;

Bitimni umumiy bajarish darajasi indeksi hajmiga uchta omil ta'sir ko'rsatadi: tovarlar bahosi, hajmi va assortimenti. Ularning ta'sir etish darajasi omilli indekslar yordamida aniqlanadi.

Bitim bo'yicha ulgurji savdo firmasi haridorga ikki xil bo'yoq yuborishi lozim

Bo'yoq turi	Tovarlarni hajmi, kg.		1 kg bahosi, so'm		Jo'natilgan hajmi, m.s.	
	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda
	q_b	q_a	p_b	p_a	$q_b \cdot p_b$	$q_a \cdot p_a$
Oq	500	450	20	20	10,0	9,0
Ko'k	500	530	30	40	15,0	21,2
Jami	1000	980	-	-	25,0	30,2

Tovarlarni jo'natish hajmi indeksi

$$J_{qp} = \frac{\sum q_a p_a}{\sum q_b p_b} = \frac{30,2}{25,0} = 1,208 \text{ yoki } 120,8\%$$

$$\text{yoki } \Delta_{qp} = \sum q_a p_a - \sum q_b p_b = 30,2 - 25,0 = +5,2 \text{ m.s.}$$

Demak, pul formada bo'yoqlar jo'natish hajmi bitimga nisbatan 20,8% yoki 5,2 ming so'mlik ortiq bo'gan. Lekin jo'natilgan bo'yoq hajmi bitimga nisbatan natural formada 20 kg. (980-1000=-20) yoki 0,2% kam bo'lgan

$$J_q = \frac{\sum q_a}{\sum q_b} = \frac{980}{1000} = 0,998 \text{ yoki } 99,8\%$$

Agar bo'yoqlarning bahosi va assortimenti bitimda belgilangandek bo'lsa,

$$\Delta q = \sum q_b p_b \times (J_q - 1,0) = 25 \times (0,998 - 1,0) = -0,5 \text{ ming so'mlik kam mahsulot yuborilgan edi.}$$

Assortiment bo'yicha bitimni bajarilmaganligi tovarni o'rtacha bahosi 0,408 m.s. yoki 1,6 %ga oshirgan. Bunday holat yuqoriroq bahoga ega bo'gan ikkinchi tur bo'yoq salmog'i yuqori bo'lgani bilan bog'liq:

$$R_b = 25000/1000 = 25s. \quad R_a = 450 \times 20 + 530 \times 30 / 980 = 24900/980 = 25,408s.$$

$$J_{r_{assort}} = R_a : R_b = 25,408 : 25,0 = 1,016 \text{ yoki } 101,6\%$$

Assortiment hisobiga jo'natilgan mahsulot hajmi 0,4 m.s.ga ortgan

$$\Delta_{assort} = (R_f - R_b) \times \sum q_a = 0,408 \times 980 = 0,4 \text{ m.s.}$$

Pul to'lanadigan kuni amaldagi baho bitim tuzilgan vaqtidagi bahoga nisbatan 21,3% ortgan, natijada jo'natilgan mahsulot hajmi 5,3 m.s.ga ortgan.

$$J_r = \frac{\sum q_a p_a}{\sum q_b p_b} = \frac{30200}{24900} = 1,213;$$

$$\Delta_r = \sum q_a p_a - \sum q_b p_b = 30200 - 24900 = 5300 \text{ m.s.}$$

SHunday qilib, 3 ta omilning birgalikdagi ta'siri:

$$\Delta_r = 5,3 + (-0,5) + 0,4 = 5,2 \text{ m.s.}$$

$$J_{qr} = 1,213 \times 0,998 \times 1,016 = 1,208$$

$$1,208 = 1,208$$

10.4. Transport va aloqa statistikasi.

Transport tarmog'iga quyidagilar kiradi: temir yo'l transporti (tramvay va metropolitenni qo'shib), yo'l transporti (avtomobil va yo'l xo'jaligini asrash va ta'mirlash, trolleybus transporti), tuba orqali o'tkazish transporti, suv transporti, aviatsiya va boshqalar.

Transport korxonalarining mahsuloti (yo'l xo'jaligidan tashqari) yuklarni va yo'lovchilarni tashishdan olingan daromadlar yig'indisi sifatida qaraladi va u ishlab chiqaruvchilar bahosida aniqlanadi. Yo'l xo'jaligi korxonalarining mahsuloti yo'llarni joriy ta'mirlash va avtomobil yo'llarini asrash qiymatlari yig'indisiga teng.

YUK tashuvchi transport mahsuloti natural usulda tashilgan yuklar hajmi, tashish uzunligi va yuk aylanishi bilan o'lchanadi.

Transport korxonasi faoliyatining eng muhim ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

Tashishga qabul qilingan yuklar hajmi = Xaridorlardan tashishga qabul qilingan yuklar massasi ming m³, dona

Xaridorlarga tashib berilgan yuklar miqdori = Transport korxonalari tomonidan tashib berilgan yuklar massasi, ming m³, dona

Transport korxonalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi parametrlar bilan o'lchanadi:

- tashilayotgan yuklar turlari;
- tashish uzunligi – L (km., milyalarda);
- yuk aylanish hajmi (ming km.da) - ΣLq ; bunda

L – tashish uzunligi

q – yuk massasi

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilardan to iste'molchilarga etib kelguncha bosib o'tgan yo'li, ayrim olingan transport turlari bosib o'tgan yo'llar uzunligi bilan o'lchanadi. Shuning uchun yuklarni transport tizimida umumiy bosib o'tgan yo'lini aniqlash uchun ayrim olingan transport turlarini quyidagi yuk aylanish ko'rsatkichlari yig'indisi sifatida olinadi:

1. Yuklarni tashishni o'rtacha uzunligi (bir tonna yukning o'rtacha bosib o'tgan yo'li uzunligi):

$$\bar{L} = \frac{\sum L_i q_i}{\sum q_i}$$

bunda, L_i – uzunligi

q_i – yuk massasi

2. Yuk tashishning o'rtacha tezligi (yuk aylanishi jadvallik darajasi):

$$\bar{G} = \frac{\sum L_i q_i}{M}$$

M – foydalaniladigan yo'l uzunligi

3. Yuklarni etkazib berishning o'rtacha davri (o'rtacha 1 tonna yukning yuboruvchidan oluvchiga etkuncha o'tgan davr, sutkada):

$$\bar{t} = \frac{\sum t_i q_i}{\sum q_i}$$

t_i – i – yukning etkazib berish davri (sutkada)

4. Etkazib berishning o'rtacha tezligi (o'rtacha 1 tonna yukning bosib o'tadigan yo'li):

$$\bar{S} = \frac{\sum t_i L_i}{\sum t_i}$$

5. Tashish koeffitsienti:

$$\text{Tashish } K^T = \frac{\text{Tashilgan yuk hajmi}}{\text{Ishlab chiqarilgan yuk hajmi}}$$

Bu koeffitsient qonun bo'yicha doim birdan kam bo'lishi kerak, lekin qayta tashishlar mavjud bo'lsa yoki qisman qayta ishlash bilan tashilsa, bu koeffitsient birdan katta bo'lishi ham mumkin.

Aloqa tarmog'i quyidagilarni o'z ichiga oladi: pochta, kurer, elektron va radio aloqalar.

Aloqa tarmog'i korxonalarining mahsulot hajmi pochmani, davriy matbuotni, posilkalarni, etkazib berish; pochta markalari va otkritkalarni sotish; telefon va telegraf kanallaridan foydalanish; telefonlarni o'rnatish; radio va televideniya tushumlar va h.k. summalarining yig'indisiga teng.

Boshqa xizmat ko'rsatish soha tarmoqlari statistika ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Umuman, O'zbekiston Statistika Davlat qo'mitasi axborotnomasiga ko'ra, 2010 yilda aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar hajmi 7919,8 mlrd. so'mni, uning real o'sishi esa, 2009 yilga nisbatan 113,4%ni tashkil qildi.

Aholiga pullik xizmatlar ko'rsatishning asosiy qismi rasmiy sektor tomonidan amalga oshiriladi (56,5%), ushbu sektorda amaldagi korxonalarda xizmatlar hajmi 4474,7 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa 108,4%ni tashkil qildi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar hajmi 25,4%ga o'sib, 3611,4 mlrd. so'mni, pullik xizmatlar umumiy hajmidagi ulushi esa 45,6%ni tashkil etdi.

Aholiga ko'rsatilgan pullik xizmatlar bozorida nodavlat sektori ulushi 76,4%ni tashkil etdi.

10.4.1-jadval

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha aholiga ko'rsatilgan xizmatlar hajmi

	Mrld. so'm	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	7919,8	100,0
Shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha:		
Davlat mulki	1869,1	23,6
Nodavlat mulki	6050,7	76,4
Undan:		
Fuqarolarning xususiy mulki	4506,4	56,9

Pullik xizmatlar umumiy hajmida maishiy xizmatlar 16,0 %ni yoki 1267,2 mlrd. so'mni tashkil qildi. Ularning real hajmi 2009 yilga nisbatan 13,2%ga oshdi.

Maishiy xizmatlarning 89,7% xususiy tadbirkorlar tomonidan amalga oshirilib, ushbu sektorning xizmatlar hajmi 7104,1 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa taqqoslama baholarda 120,1%ni tashkil qildi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Tovar aylanishi deganda nimani tushunasiz?
2. Tovar aylanishining qanday kategoriyalari mavjud?
3. Zvenolik koeffitsienti.
4. Tovarlarining ayrim turlari bo'yicha balansi.
5. Tovar aylanishi hajmini joriy va o'zgarmas baholarda hisoblash va ularning ahamiyati.
6. Tovar zahiralari turlari.
7. Tovar zahiralarning aylanish tezligi.

8. Tovar aylanishi tovar zahiralari bilan ta'minlanish darajasi.
9. Sotuvchi va oluvchi orasidagi bitimni bajarilishini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

10. Tovar muomalasi ishlab chiqarish jarayonining qanday bosqichi?

1. Boshlang'ich bosqichi

2. YAkunlovchi bosqichi

3. Oraliq bosqichi

4. Takror ishlab chiqarish jarayonining ishlab chiqarish bilan iste'molni bog'laydigan bosqich

5. Tovarlarni iste'molchiga etkazib beruvchi bosqich.

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

11. Tovarlarni aylanishi ko'rsatkichi deganda nimani tushunasiz?

1. Tovar muomalasi sohasidagi tarmoqlar uchun tovar aylanishi ko'rsatkichi ularning faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich.

2. Tovarlarni sotilish hajmi

3. Tovarlarni olinish hajmi

4. Sotilish jarayonida tovarlar necha marta aylanishini ifodalaydi

5. Ishlab chiqarish jarayonidan chiqib, haridorga etib kelguncha tovarlar necha marta sotilishini ifodalaydi.

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

12. Tovar aylanishini o'rganishda uni qanday kategoriyalarga bo'lib o'rganiladi?

1. Yalpi tovar aylanishi

2. Sof tovar aylanishi

3. Ulgurji tovar aylanishi

4. Chakana tovar aylanishi

5. Yalpi, sof, ulgurji va chakana tovar aylanishi

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

13. Zvenolik koeffitsienti qanday aniqlanadi?

1. Yalpi tovar aylanishi: sof tovar aylanishi

2. Ulgurji tovar aylanishi: sof tovar aylanishi

3. Sof tovar aylanishi: chakana tovar aylanishi

4. Chakana tovar aylanishi: sof tovar aylanishi

5. Sof tovar aylanishi: ulgurji tovar aylanishi

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Sotilgan mahsulotning umumiy fizik hajm indeksi:

1. $J_q = q_1 / q_0$

2. $J_q = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_0$

3. $J_q = \sum q_1 / \sum q_0$

$$4. J_q = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0$$

$$5. J_q = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_1$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Umumiy baho indeksi:

$$1. J_r = r_1 / r_0$$

$$2. J_r = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_0$$

$$3. J_r = \sum r_1 / \sum r q_0$$

$$4. J_r = \sum q_0 p_1 / \sum q_0 p_0$$

$$5. J_r = \sum q_1 p_1 / \sum q_1 p_0$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

16. Viloyat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.)

- ishlab chiqaruvchi korxonalar o'z viloyatlaridagi ulgurji savdo bilan shug'ullanuvchi firmalar (vositachilar)ga 3800, boshqa viloyatlardagilarga 2800, viloyat chakana savdo korxonalariga 2000, aholiga 400, viloyat korxonasi va tashkilotlariga 800, aholiga 69 p.b. teng tovarlar sotgan;

- ulgurji firmalar viloyat ulgurji firmalariga 1000, boshqa regionlar ulgurji firmalariga 1200, viloyat chakana savdo korxonalariga 1700, viloyat korxonasi va tashkilotlariga 960, aholiga 100 p.b. teng tovarlar sotilgan;

- chakana savdo korxonalariga aholiga 3580, ijtimoiy soha korxonalariga (sanatoriya, kasalxona va h.k.) 620 p.b. teng oziq-ovqat mahsulotlari sotgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida viloyatdagi tovarlarni sotuvchi va oluvchilar orasida taqsimlanishni ifodalaydigan jadval tuzing.

Viloyat savdosi bo'yicha tovar aylanishining quyidagi ko'rsatkichlarini aniqlang: yalpi, ulgurji, chakana va sof tovar aylanishi, zvenolik koeffitsienti. Viloyat chakana savdo korxonalarida tovar zahiralarni o'zgarishini aniqlang.

17. Tumandagi 3 xil guruh tovarlarning tovar aylanishi va baholari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovarlar	Chakana tovar aylanish amaldagi baholarda, p.b.		Joriy davrda bazis davriga nisbatan bahoning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	
A	1000	1200	+5
B	200	2060	-2
V	1500	1700	+14

Har bir tovarlar guruhi va umuman barcha tovarlar bo'yicha amaldagi va solishtirma bahodagi tovar aylanishi indekslarini hisoblang; tovar aylanishi hajmining absolyut va nisbiy o'zgarishini (omillar bo'yicha); bahoning o'zgarishi natijasida aholining ko'rgan zarar (foyda) hajmini.

18. Har oy boshida tovar zahiralari quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 150, fevral 110, mart 113, aprel 145, may 160, iyun 165, iyul 172. Tovar aylanish hajmi I kvartalda 1200, II kvartalda 1400.

Har bir kvartal uchun aniqlang: tovar zahiralari aylanish soni, bir aylanish uzunligi, 1 iyulga tovar aylanishini, tovar zahiralari bilan ta'minlanligi.

19. «Hulkar» nomli do'konda iyun oyida 1000 ming so'mlik tovar aholiga sotildi. 100 ming so'mlik tovar pul o'tkazish yo'li bilan sotildi. 240 ming so'mlik tovar kreditga berildi va 140 ming so'mlik tovar omborga qaytarildi. Do'konning chakana tovar aylanishi shartnoma rejası 900 ming so'm.

Do'kondagi tovar aylanishi umumiy hajmi va tovar aylanish shartnoma rejasini bajarilishini aniqlang.

20. «Xaydar ota» nomli do'kon bo'yicha chorak uchun quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovar zahiralari (ming so'm):

1. X - 200
2. XI - 210
3. XII - 204
4. I - 208

CHorakda tovar aylanish hajmi 1030 ming so'm.

Aniqlang:

1. IV chorakda tovar zahiralari o'rtacha hajmi
2. Tovar aylanish tezligi (aylanish soni bo'yicha)
3. Tovarlar necha kunda bir marta aylanadi.

21. Mamlakat chakana savdosida tovar aylanishi va aholi soni to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	CHakana tovar aylanishi, mln. so'm		O'rtacha yillik aholi soni, mln. kishi	
	2009 y	2010 y	2009 y	2010 y
Jami tovar aylanishi	551000	664000	530,0	560,3
Shu jmladan:				
Shahar joylarda	230000	438000	330,0	368,33
Qishloq joylarda	321000	126000	200,0	192,0

Aniqlansin:

1. Aholi jon boshiga tovar aylanishi va tovar aylanish indeksleri (jami shahar va qishloq joylari uchun)

2. Umumiy tovar aylanish hajmida shahar va qishloq joylaridagi tovar aylanishi salmog'i

3. Aholi jon boshiga to'g'ri kelgan tovar aylanish indeksi

22. Bozor infratuzilmalari bo'yicha aprel va iyul oylari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan

Bozor infratuzilmalari	Aprel		Iyul	
	Sotilgan mahsulot (t)	1 kg. bahosi (ming so'm)	Tovar aylanishi (mlrd. so'm)	1 kg. bahosi (ming so'm)
Hissador do'konlar	150	260	13,6	170
Xususiy do'konlar	40	300	17,2	160
Dehqon bozorlari	200	200	20,8	140
Boqqollar	10	360	1,2	200

Aniqlansin:

1. Har bir oy uchun tovarning o'rtacha bahosi

2. Umumiy o'zgaruvchan va o'zgarimas tarkibli baho indeksleri

3. Tabiiy o'zgarishlarni ifodalovchi indeks.

Xulosalar chiqaring.

23. Chakana savdo bilan shug'ullanuvchi savdo firmasining uchta filiali bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial tartib nomeri	Aylanish vaqti, kunlarda	Bir yillik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

Aniqlang: - har bir filialdagi o'rtacha tovar qoldig'i

- firma bo'yicha tovarlarni o'rtacha aylanish vaqti

- tovar zahiralarni o'rtacha aylanish soni

XI BOB. TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI.

11.1. O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarining shakllari.

O'zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyotini barpo eta borib, asta-sekin qadamba-qadam jahon hamjamiyatiga kirib bormoqda. Ma'lumki, jahon miqosida mehnat taqsimoti mavjud bo'lib, bu holat mamlakatlararo iqtisodiy aloqalar bo'lishini taqozo qiladi, mamlakatlar bazi xil mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga moslashadilar.

Mamlakat ichki bozorini tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirishda ichki iqtisodiy faoliyat bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim rol o'ynaydi, chunki jamiyatining talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo'lmaydi.

Bunday ixtisoslashuv mamlakatlarning tabiiy sharoiti, ishlab chiqarish tajribasi va taraqqiyot darajasi bilan belgilanadi. Masalan, YAponiya uchun kompyuter va mashinalarni, AQSH uchun samolyotlarni, Hindiston va Pokiston uchun choyini, O'zbekiston uchun esa paxtani eksport qilish qulay hisoblanadi.

SHunday qilib, tashqi iqtisodiy aloqa – bu turli mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar bo'lib, iqtisodiy naf ko'rish maqsadida olib boriladi.

Bu munosabatlar quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- tashqi savdo
- ishlab chiqarish kooperatsiyasi
- kapital migratsiyasi
- ishchi kuchi migratsiyasi
- o'zaro to'lovlar va hisob valyuta muomalalari va h.k.

Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarining tovar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ular haridorlar ya'ni aholi va davlat tashkilotlari ixtiyoriga o'tadi va asosan pirovard iste'mol uchun uy xo'jaliklari a'zolari iste'molini qondirish uchun ya'ni ishchi kuchini qayta tiklash uchun ishlatiladi.

Tovarlarning ikkinchi qismi texnika vositalari omillar bozori tomon harakat qiladi va pirovard natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zahiralalar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalari vujudga keladi. Ushbu jamg'armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy ashyoviy va shaxsiy inson omillar sifatida xizmat qiladi.

11.2. Bojxona statistikasi.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarini o'rganishda tashqi savdo muhim rol o'ynaydi va statistika tashqi savdoni chuqur har tomonlama tahlil qiladi.

Tashqi savdo statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- tashqi savdoning hajmi, uning tarkibi va dinamikasini o'rganish;
- tashqi savdoning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish;
- turli mamlakatlar tashqi savdosini taqqoslash va o'rganish;

Tashqi savdoni o'rganishda bojxona statistikasining ma'lumotlari asos qilib olinadi.

Bojxona statistikasi – tashqi iqtisodiy aloqalar statistikasining bir qismi bo'lib, u mamlakat chegarasidan o'tuvchi tovarlar bilan birga, ayrim ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlarni ham hisobga oladi. Bojxona statistikasining o'rganish ob'ekti bo'lib, mamlakatning tashqi savdo oboroti hisoblanadi. Tovarlar eksporti va importini natural va pul formada hisobga olish va ularning geografik yo'nalishini aniqlash uning kuzatish ob'ekti hisoblanadi.

Bojxona statistikasining asosi bo'lib, mamlakatning bojxona kodeksi hisoblanadi. Ma'lumot manbai esa birlamchi xujjat – yuk bojxona deklaratsiyasidagi (YuBD) ma'lumotlar hisoblanadi.

YuBDsida mamlakat chegarasidan tashqariga chiqayotgan va chegaradan kelayotgan tovarlar hisoboti amalga oshiriladi. Dekloratsiyada tovarlarning yo'nalishi (kirish, chiqish) qiymati, tovarning kodi va nomi, sof og'irligi, bojxona rejimi va h.k. keltiriladi. SHu ma'lumotlar asosida mamlakatning tashqi savdosi xaqida ma'lumotlar tuziladi, shuning uchun YuBDda bir xil hisob birliklari, shu bilan birga xalqaro klassifikatorlar va nomenklaturalar qo'llaniladi. SHu asosda tashqi savdo geografiyasini aniqlash mumkin va shu ma'lumotlar bojxona statistikasi uchun ma'lumot manbai bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi bojxona statistikasida tovarlarning quyidagi kategoriyasi hisobga olinadi:

Import:

- erkin muomala uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reimport tovarlari;
- bojxona xududida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;
- bojxona nazorati ostida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reeksport tovarlari;
- shaxslar tomonidan olib kelinib davlat foydasiga o'tkazilgan tovarlar;

- poshlinasiz savdo magazinlariga keltirilgan chet el tovarlari;
- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo'yish uchun kiritilgan tovarlar;

Eksport:

- bojxona rejimi bo'yicha chetga chiqarilgan tovarlar;
- bojxona xududida qayta ishlashdan so'ng chiqarilgan tovarlar;
- reeksport rejimi bo'yicha chetga chiqarilgan tovarlar;
- poshlinasiz savdo magazinlaridan chetga chiqarilgan O'zbekiston va chet mamlakatlari tovarlari;
- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo'yish uchun chetga chiqarilgan tovarlar.

Bojxona statistikasida hisobga olinadigan tovarlarga mamlakat moddiy boyliklarini orttiradigan yoki kamaytiradigan tovarlarning barchasi kiritiladi (muomaladagi valyutalardan tashqari).

Bojxona statistikasi quyidagi tovarlarni hisobga olmaydi:

a) qiymati va og'irligi kabi ko'rsatkichlari statistik kuzatish talablariga javob bermaydigan tovarlar.

Masalan 1997 yildan boshlab qiymati 1000 AQSh dollaridan yuqori yoki og'irligi 50 kg.dan ortiq mollarni hisobga oladi.

b) muomalada bo'lgan valyuta boyliklari (shu jumladan, monetar oltin). Bularni banklar o'zaro hisob-kitob ishlari amalga oshirish uchun ishlatadilar.

v) chet el mamlakatlari diplomatik va konsullik vakolatxonalari tomonidan foydalaniladigan tovarlar, davlat organlariga xalqaro tashkilotlarga, davlat boshliqlariga berilgan sovg'alar va h.k.

Mamlakatdagi chet el vakolatxonalari, o'z mamlakatlarining bir qismi hisoblanadi, shuning uchun mamlakatlar bilan ularning vakolatxonalari orasidagi tovarlarning harakati ichki harakatdek hisoblanadi.

g) tijorat operatsiyalari predmeti hisoblanmaydigan tovarlar, (masalan, o'z ehtiyojini qondirish uchun chet eldan keltirilgan tovarlar, aloqa belgilari, to'y-xasham jixozlari va h.k.).

Jismoniy shaxslar tomonidan chet eldan tijorat maqsadida keltirilgan tovarlarni alohida statistik hisobi olib boriladi. Ular mamlakat importining 20-25% tashkil etadi.

Bojxona statistikasi chiqarilayotgan va kiritilayotgan tovarlarni ham naturada, ham summa hisobga oladi. Bu esa o'z navbatida eksport va importning umumiy hajmi va strukturasi aniqlash imkoniyatini beradi.

Tashqi savdo oborotining pulda ifodalanishi mamlakatning iqtisodiy ahvolini va uning xalqaro aloqalarini ifodalovchi muhim ko'rsatkich

hisoblanadi. Mamlakatning ma'lum davrdagi eksporti va importining nisbati bo'yicha mamlakatning savdo balansi aniqlanadi. Eksport importdan ko'p bo'lsa tashqi savdo balansida aktiv, kam bo'lsa aksincha passiv hisoblanadi.

O'zbekiston statistikasida eksport-import operatsiyalari AQSh dollarida va milliy valyuta asosida hisoblanadi. Bunda AQSh dollarining kursiga o'tkazish Markaziy bank e'lon qilgan kurs asosida, YuBD tuzilgan kun bahosida amalga oshiriladi.

Tashqi savdo quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi:

1. tashqi savdo oborotining umumiy va jon boshiga to'g'ri kelgan hajmi;

2. eksportning YaIMdagi, ayrim olingan mahsulotlardagi salmog'i;

3. importning mamlakat iste'molidagi salmog'i;

4. mamlakatning xalqaro savdo-sotiqdagi salmog'i;

5. tashqi savdo oborotining elastikligi K^1 ;

6. eksport kvotasi;

7. import kvotasi.

Bu ko'rsatkichlar yordamida tashqi savdo dinamikasi, eksport va import tovar bahosining o'zgarishi, tovarlar tarkibidagi siljishlar, tovar aylanishining xududiy taqsimoti, tashqi savdo tashkilotlari faoliyatning samaradorligi, o'rni, uning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotida xalqaro savdo-sotiqning ahamiyati kabi muhim jihatlari o'rganiladi.

Import – bu tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozordan mamlakatga keltirilishidir.

Import kvota – bu har yili mamlakatga keltirishga ruxsat berilgan xorijiy mahsulot hajmini miqdor jihatdan cheklab qo'yishidir. Davlat mamlakatga mahsulot keltirishiga ijozat beruvchi litsenziyani cheklangan miqdorda beradi va litsenziyasiz importni taqiqlaydi.

Import kvota darajasi $K_{im}=I/YaIM$;

Uning indeksi esa $J_{im}=K_{im1}/K_{imo}$ aniqlanadi.

Bu erda I – import hajmi; K_{imo} , K_{im1} – bazis va joriy davrlarda import kvota darajalari.

Bulardan tashqari quyidagi xizmatlar ham tashqi savdo aylanmasiga kiritiladi: qurilish montaj ishlari, kemalarni, samolyotlarni, poezdlarni, avtomobillarni, uskunalarni ta'mirlash. Bu xizmatlar hammasi tijorat asosida amalga oshiriladi.

Quyidagilar tashqi savdo aylanmasiga kiritilmaydi:

- bepul berilgan odamiylik yordamlari;

- ko'rgazmaga keltirilgan mahsulotlar;
- aloqa bo'limlari orqali yuborilgan shaxsiy mahsulotlar.

Eksport – bu tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarishdir.

Eksport kvota deganda muayyan tovarni eksportga belgilangan hajm (hissa)da ishlab chiqarish va etkazib berish tushuniladi.

$$K_{eks} = E_{ks} / Y_{aIM}; J_{eks} = K_{eks} / K_{ekso}$$

Bundan tashqari yana sanoat mahsuloti eksporti kvotasi hisoblanadi.

$$K_{eks} = E_{ks} / SM; J_{eks} = K_{eks} / K_{ekso}$$

Bunda, SM – sanoat mahsuloti hajmi, u rivojlangan mamlakatlarda taxminan 40-50%ga teng. Bu esa ishlab chiqarish barcha sanoat mahsulotlarining yarmi tashqi bozorga olib chiqib ketilishini anglatadi.

Proteksionizm – milliy iqtisodiyotni xorij raqobatidan himoya qilishga qaratilgan siyosatdir:

- davlat o'z xokimiyatiga tovarlar importini ma'n etadi;
- import tovarlariga qo'yiladigan bazis xaqqi ko'paytiriladi;
- import tovarlarning ekologik tozaligiga talab oshiriladi;
- importning miqdori chegaralanadi, ya'ni kvota belgilanadi;
- tovarlar importi uchun ajratilgan kvota cheklanadi;
- mamlakatdan chiqarilgan tovarlar uchun davlat subsidiya berib,

harajatni qisman qoplab, ularni arzonlashtiradi;

- davlat mahalliy tovarlar sotishni ko'paytirish uchun eksportga ham kvota o'rnatadi.

Proteksionizm odatda eksport uchun mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantirish, import mahsulotlar o'rini qisman qoplash bilan qo'shib olib boriladi.

Demping deganda tashqi bozorni egallash uchun tovarni ishlab chiqarish harajatlaridan past (arzon) baholarda chetga eksport qilish yoki tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish tushuniladi. Demping tashqi bozor uchun kurash, raqobatchini sindirish vositalaridan biri hisoblanadi. Ko'rilgan zarar davlat byudjeti hisobidan qoplanadi. Ichki bozorda yuqori narxlarda sotilgan tovardan olingan foyda davlat byudjetiga tushadi.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda, 2010 yilning yanvar-dekabrida tashqi savdo aylanmasi 21844,2 mln. AQSh dollarini, jumladan MDH davlatlari bilan 9424,6 mln. AQSh dollarini, boshqa mamlakatlar bilan 12419,6 mln. AQSh dollarini tashkil qildi. Tashqi savdo aylanmasi umumiy hajmining 13044,5 mln. AQSh

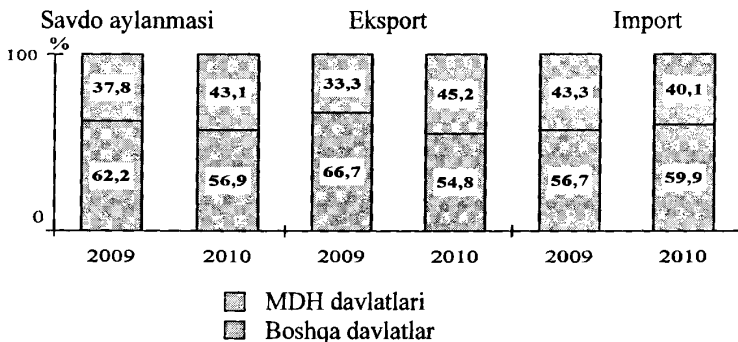
dollarini eksport operatsiyalari, 8799,7 mln. AQSh dollarini import operatsiyalari tashkil etdi.

11.2.1-jadval.

Tashqi savdo aylanmasi ko'rsatkichlar

(mln. AQSh dollari)

	YAnvar-dekabr		2009 yilga nisbatan foiz hisobida
	2009 y.	2010 y.	
Tashqi savdo aylanmasi	21209,6	21844,2	103,0
Shu jumladan:			
MDH mamlakatlari	8006,2	9424,6	117,7
Boshqa xorij mamlakatlari	13203,4	12419,6	94,1
Eksport	11771,3	13044,5	110,8
Shu jumladan:			
MDH mamlakatlariga	3921,3	5898,7	150,4
Boshqa xorij mamlakatlariga	7850,0	7145,8	91,0
Import	9438,3	8799,7	93,2
Shu jumladan:			
MDH mamlakatlaridan	4084,9	3525,9	86,2
Boshqa xorij mamlakatlaridan	5353,4	5273,8	98,6

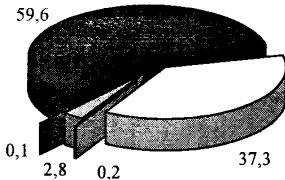
11.2.1-chizma. Tashqi savdo aylanmasida MDH va boshqa xorij mamlakatlarining ulushi

11.2.2-jadval

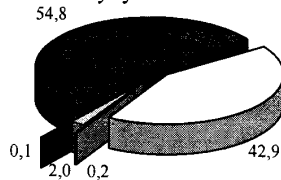
Eksport va import hajmi va tarkibidagi o'zgarishlar dinamikasi

	Eksport va importning umumiy hajmidagi ulushi, foiz hisobida		Hajmidagi o'zgarish, foiz hisobida
	2009 y. yanvar-dekabr	2010 y. yanvar-dekabr	2009 y. yanvar-dekabriga nisbatan foiz hisobida
Eksport tarkibi	100	100,0	110,8
Paxta tolasi	8,6	11,3	146,0
Oziq-ovqat	6,0	9,7	177,1
Kimyo mahsulotlari, plastmassa va luardan yasalgan buyumlar	5,0	5,1	112,9
Rangli va qora metallar	5,0	6,8	152,7
Mashina va uskunarlar	2,9	5,5	2,1
Energiya manbalari	34,2	24,8	80,2
Xizmatlar	8,8	9,1	114,7
Boshqalar	29,5	27,7	103,9
Import tarkibi	100	100,0	93,2
Oziq-ovqat	9,0	10,9	113,2
Kimyo mahsulotlari, plastmassa va luardan yasalgan buyumlar	11,1	14,3	120,3
Rangli va qora metallar	6,3	8,4	123,7
Mashina va uskunarlar	56,5	44,1	72,7
Energiya manbalari	3,5	6,0	161,0
Xizmatlar	4,4	4,7	101,7
Boshqalar	9,2	11,6	116,8

2009 y. yanvar-dekabr

2010 y. yanvar-dekabr

- Evropa
- Osiyo
- ▒ Afrika
- ▒ Amerika
- Avstraliya va Okeaniya

11.2.2-chizma. Tashqi savdo aylanmasining qit'alar bo'yicha tarkibi (umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida)

Demak, 2010 yilda O'zbekiston eksporti va importida ijobiy siljishlar yuz berdi va bunda Evropa va Osiyo mamlakatlarining ulushi yanada ortdi. Respublika jahonning 70 dan ortiq, shu jumladan, Belgiya, Buyuk Britaniya, Eron, Portugaliya, Singapur, Turkiya, Shveysariya, Estoniya kabi mamlakatlar bilan ijobiy saldoli tashqi savdo aylanmasiga ega bo'ldi.

11.3. Tashqi savdo indekslari.

Tashqi savdo statistikasida indekslar tovar aylanishi dinamikasini, eksport va importning fizik hajmini, bahoning o'zgarishini, tashqi savdo strukturasi va ayrim olingan omillarning tovar aylanishiga ta'sirini o'rganish uchun foydalaniladi.

Bunda ham quyidagi bazisli va zanjirsimon indekslar qo'llaniladi: o'rtacha baho indeksi, fizik hajm indeksi va savdo sharti indekslari va h.k. Har bir indeks o'zini tashkil etuvchi elementlariga ega: indekslashtrilayotgan (solishtraliyotgan) belgi va uning vazni. Tashqi savdoning fizik hajmi indeksini hisoblash uchun tovar hajmi indekslatrilayotgan kattalik, uning vazni sifatida bahosi xizmat qiladi; baho indeksini hisoblashda esa baho indekslashtirilayotgan kattalik, uning vazni sifatida tovarning hajmi xizmat qiladi.

O'rtacha baho

$$\text{Indeksi} \quad J_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

(Paashe formulasi)

Fizik hajm

$$\text{Indeksi} \quad J_q = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0}$$

(Lasneyres formulasi)

bunda r_1 va r_0 – joriy va bazis davrdagi baho darajasi

q_1 va q_0 – joriy va bazis davrda sotigan tovarlarning fizik hajmi

Tashqi savdoning o'zgarishini tahlil qilishda foydalaniladigan yana bir ko'rsatkich, bu «savdo sharti» indeksi hisoblanib uni aniqlash uchun eksportning o'rtacha bahosi indeksi bilan importning o'rtacha bahosi indeksi solishtiriladi.

$$J_{ssh} = J_{r_{eks}} / J_{r_{imp}}$$

Agar bu ko'rsatkich birdan kichik bo'lsa, u holda joriy davrda savdo qilish uchun sharoit yomonlashganligini ifodalaydi.

Umuman eksport va importni statistik o'rganish maqsadida ham o'zgarimas, ham joriy baholar tizimidan foydalanish lozim. Bular xaqidagi ma'lumotlar har kvartalda e'lon qilinadigan «O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining bo'xona statistikasi» nomli byulletenida e'lon qilinadi.

11.4. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi.

Ishlab chiqarish kooperatsiyasi – ikki yoki undan ortiq mamlakatlarning ma'lum bir ishni bajarish yoki qandaydir bir pirovard mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha hamkorlikdagi faoliyatlari tushuniladi va u quyidagi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi:

<p>1. Chet el firmalarining salmog'i</p> <p>2. Chet el firmalari bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatayotgan qo'shma korxonalar soni</p>	$d_{chEF} = \frac{ChEF}{\sum F(k)}$ <p>ChEF – chet el firmalari soni $\sum F(k)$ - tarmoqdagi firmalar soni</p> $d_{kk} = \frac{QK}{\sum K}$ <p>QK - qo'shma korxonalar soni $\sum K$ - tarmoqdagi firmalar soni</p>
<p>3. Qo'shma korxonalarining ishlab chiqarilgan mahsulotdagi salmog'i</p>	$d_{kkq} = \frac{q(x)KK}{\sum q(x)}$ <p>$q(x)QK$ - qo'shma korxonalar ishlab chiqargan qiymati $\sum q(x)$ - tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati</p>

Shuningdek, qo'shma korxonalarining band bo'lgan xodimlardagi salmog'i va eksportdagi salmog'i aniqlanadi.

Xalqaro kapital migratsiyasi – kattaroq foyda olish maqsadida kapitalni bir mamlakatdan boshqasiga ko'chirish tushuniladi. U ikki shaklda bo'lishi mumkin:

- xususiy kapitalni chiqarish
- davlat kapitalini chiqarish

Xususiy kapitalni chiqarishda transmilliy korporatsiya (TMK)lar, ya'ni dunyoning turli mamlakatlarida faoliyat yurituvchi kompaniyalar etakchilik qiladi. Ular kapitalni jahon uzra taqsimlanishini ta'minlaydilar. TMK bir necha mamlakat milliy kapitalining birikishidan tashkil topadi yoki u bir mamlakat kapitaliga tayangan holda xalqaro miqyosda ish yuritadi. Davlat kapitalining harakati quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- chet ellik sheriklarga kredit berish
- xorijda o'z faoliyatini tashkil etish
- xorijiy banklarda o'z banklarining korrespondent hisoblarini ochish
- boshqa mamlakatlarda qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulkni sotib olish va boshqalar.

Xalqaro kapital migratsiyasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

T/r	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tarkibi	Izoh
1	Investitsiya salmog'i portfeli	$d_{pi} = d_x / d_{mi}$	d_{xi} -xorijiy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i d_{mi} –maxalliy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i
2.	Bevosita investitsiya salmog'i	$d_{bi} = d_{xa} / d_{ma}$	d_{xa} -xorijiy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i d_{ma} -mahalliy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i
3.	Xorijiy kredit salmog'i	$d_{xk} = XK / \sum K$	XK – xorijiy kredit summasi $\sum K$ – jami kredit
4.	Rasmiy kredit salmog'i	$d_{rk} = DK / \sum K$	DK – devlat bergan qarz $\sum K$ – jami olingan qarz

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi deganda, mehnatga layoqatli aholining ish qidirib bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga ko'chib yurish tushiniladi. Dunyo bo'yicha bunday ishchi kuchlarining umumiy soni 25 mln. kishidan ko'p va ularni quyidagi ko'rsatkichlar orqali o'rganiladi:

$$K_{emigratsiya} = E_{mr} / MR; \quad J_{ke} = K_{e1} / K_{e0}$$

$$K_{immigratsiya} = I_{mr} / MR; \quad J_{ki} = K_{i1} / K_{i0}$$

Bu ko'rsatkichlar eksport va import qilingan ishchi kuchining mamlakat mehnat resurslaridagi salmog'i va uning dinamikasini aks ettiradi va ular mutaxassislik darajalari, ixtisosliklari, yoshi va jinsi, millati miqyosida ham hisoblanadi.

11.5. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari.

Tashqi savdo statistikasi ko'rsatkichlar tizimi yordamida ayrim mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish darajasini o'rganiladi.

Ularni aniqlash usullari quyidagicha:

1. Ayrim olingan mamlakatning dunyo savdosidagi ulushini aniqlash uchun mamlakat eksporti hajmi, dunyo mamlakatlari eksporti hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning dunyo savdosidagi salmog'i} = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

2. Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'ini aniqlash uchun mamlakat shu tovar eksporti hajmi dunyo mamlakatlarning shu tovar eksporti hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'i} = \frac{\text{Mamlakat shu tovar eksport hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

3. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti eksporti bilan bog'lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat eksportining umumiy hajmi shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Eksport bo'yicha bog'lanish } K^t = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida eksportning ulushini ifodalaydi.

4. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti importi bilan bog'lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat importining umumiy hajmi shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi.

$$\text{Import bo'yicha bog'lanish } K^t = \frac{\text{Mamlakat importi umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida importning ulushini ifodalaydi.

5. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar eksporti bilan bog'lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat ayrim olingan tovarlari eksportini ayrim olingan tovarlarning umumiy ishlab chiqarish hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar eksporti bog'lanish } K^t = \frac{\text{Ayrim olingan tovar eksporti}}{\text{Ayrim olingan tovar umumiy ishlab chiqarish hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovar ishlab chiqarish hajmida eksport ulushini ifodalaydi.

6. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar importi bilan bog'lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat ayrim olingan tovarlari importini ayrim olingan tovarlarning umumiy iste'moli hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar import bo'yicha bog'lanish K}^t = \frac{\text{Ayrim olingan tovar importi}}{\text{Ayrim olingan tovarlar iste'moli}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovarlar iste'moli hajmida import ulushini ifodalaydi.

7. Mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi nisbiy koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar eksportining ulushini dunyo umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi nisbat koeffitsienti} = \frac{\text{Mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar eksportining ulushi}}{\text{Dunyo umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushi}}$$

Agar bu koeffitsient qandaydir mahsulot bo'yicha birdan katta bo'lsa, u holda ushbu mamlakat dunyo xo'jaligida shu mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan bo'ladi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar deganda nimani tushunasiz va uning qanday shakllari mavjud?
2. Tashqi savdo hajmi, tarkibi va uning indeksi.
3. Bojxona statistikasining mohiyati va uning ko'rsatkichlari. YUK bojxona deklaratsiyasi.
4. O'zbekiston bojxona statistikasida tovarning qanday kategoriyalari hisobga olinadi?
5. Bojxona statistikasi qanday tovarlarni hisobga olinadi?
6. Tashqi savdo balansi qanday tuziladi?
7. O'zbekiston eksport-importining tarkibi qanday va qanday tarkibiy siljishlar amalga oshirilmoqda?
8. Tashqi savdo qanday ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi?
9. Tashqi savdo statistikasida qo'llaniladigan indekslar.
10. Ishlab chiqarish korporatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ko'rsatkichlari.
11. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari mohiyati.
12. Tashqi savdo baho indeksi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$1. I_P = \frac{\sum P_1}{\sum P_0}$$

$$4. i_P = \frac{P_1}{P_0}$$

$$2. I_P = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

$$5. I_P = \frac{\sum P_1 q_0}{\sum P_0 q_0}$$

$$3. I_P = \sqrt{\frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}}$$

Javoblar 1., 2., 3., 4., 5.

13. Tashqi savdo fizik hajmi indeksi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$1. I_q = \frac{\sum q_1}{\sum q_0}$$

$$4. i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

$$2. I_q = \frac{\sum P_0 q_1}{\sum P_0 q_0}$$

$$5. I_q = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

$$3. I_q = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_1 q_0}$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Mustaqil O'zbekistonning yangi «Davlat Statistikasi to'g'risida»gi qonun nechanchi yili qabul qilindi?

1. 2000 yil
2. 1999 yil
3. 2001 yil
4. 2002 yil
5. 2003 yil

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Eksport (FOB baholari) va import (SIF baholari) to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. AQSh dollari)

Mamlakatlar	Import		Eksport	
	2001 y	2010 y	2001 y	2010 y
Dunyo bo'yicha	2006,5	4238,9	1931,5	4173,8
SHu jumladan				
"A" mamlakat	361,6	689,2	218,8	512,2
"B" mamlakat	129,5	275,5	175,7	397,4
"C" mamlakat	158,6	381,1	184,0	426,6
"D" mamlakat	-	38,7	-	63,3

Aniqlang:

a) butun jahon va ayrim davlatlar bo'yicha eksport va importning yillik qo'shimcha mutlaq va nisbiy o'sishini

b) tashqi savdo saldosi

v) ayrim davlatlarda importni eksport bilan qoplanish koeffitsientini hisoblang

16. "A" mamlakat tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.dollar, 2001 yil baholari)

Yillar	Eksport				Import			
	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika
2001	6959	1211	2172	2769	6797	920	1999	2830
2010	41537	7014	18911	13723	31549	5608	14551	9213

Aniqlang:

a) Yaponiya tashqi savdo savdo oboroti, eksport va import dinamikasini;

b) ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish suratlarini

v) Yaponiya tashqi savdosida geografik regionlar salmog'ini va dinamikasini hisoblang

17. "A" mamlakat tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. dollar, joriy baholar)

	Import		Eksport		Eksport indeksi	Import indeksi
	2006 y	2010 y	2006 y	2010 y		
Oziq ovqat	4572	4784	237	200	0,886	0,783
Kimyoviy mahsulotlar	2321	2309	2295	2829	00,993	0,635
Mashina va uskunalar	5903	7997	29085	29070	1,041	0,714
Metallar	1427	1864	2825	2699	1,232	0,679
To'qimachilik mahsuloti	1833	2313	1042	836	0,993	0,635
Boshqa mahsulotlar					1,053	0,624

Hisoblang:

a) eksport guruh fizik hajmi indekslarini va import baholari indekslarini

b) umumiy qiymat indeksini, baho, fizik hajm indekslarini

v) Yaponiya uchun guruh eksport va import umumiy savdo sharoiti indekslarini hisoblang

18. “A” mamlakat tashqi savdosi to‘g‘risida quyidagi ma’lumotlar berilgan (mlrd. dollar)

	2000y	2006y	2008y	2009y	2010y
Eksport	27,35	62,09	148,78	151,05	182,70
Import	42,25	53,35	132,08	138,83	142,36

Aniqlang:

- a) Xitoy tashqa savdo oboroti va saldosini
 - b) eksport, import va tashqi savdo oboroti dinamikasini (1995 yilga nisbatan)
 - v) ushbu ko‘rsatkichlarning o‘rtacha yillik o‘sish suratini hisoblang
19. Quyidagi ma’lumotlar berilgan (mlrd.dollar)

Ko‘rsatkichlar	Import	Eksport	Baho indeksi	
			Olib kirish	Olib chiqish
Moddiy boyliklar	380	410	1,04	1,02
Ishlab chiqarish xizmatlari	75	60	1,08	1,11
Bojxona boji to‘lanmaydigan yuk	144	115	0,96	0,98
Noishlab chiqarish xizmatlari	67	81	1,02	1,06
Transfertlar	55	92	-	-

Aniqlang:

Eksport va import baholari umumiy indeksni hisoblang

Aniqlang:

a) butun jahon va ayrim davlatlar bo'yicha eksport va importning yillik qo'shimcha mutlaq va nisbiy o'sishini

b) tashqi savdo saldosi

v) ayrim davlatlarda importni eksport bilan qoplanish koeffitsientini hisoblang

16. "A" mamlakat tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.dollar, 2001 yil baholari)

Yillar	Eksport				Import			
	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika
2001	6959	1211	2172	2769	6797	920	1999	2830
2010	41537	7014	18911	13723	31549	5608	14551	9213

Aniqlang:

a) Yaponiya tashqi savdo savdo oboroti, eksport va import dinamikasini;

b) ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish suratlarini

v) Yaponiya tashqi savdosida geografik regionlar salmog'ini va dinamikasini hisoblang

17. "A" mamlakat tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. dollar, joriy baholar)

	Import		Eksport		Eksport indeksi	Import indeksi
	2006 y	2010 y	2006 y	2010 y		
Oziq ovqat	4572	4784	237	200	0,886	0,783
Kimyoviy mahsulotlar	2321	2309	2295	2829	00,993	0,635
Mashina va uskunalar	5903	7997	29085	29070	1,041	0,714
Metallar	1427	1864	2825	2699	1,232	0,679
To'qimachilik mahsuloti	1833	2313	1042	836	0,993	0,635
Boshqa mahsulotlar					1,053	0,624

Hisoblang:

a) eksport guruh fizik hajmi indekslarini va import baholari indekslarini

b) umumiy qiymat indeksini, baho, fizik hajm indekslarini

v) Yaponiya uchun guruh eksport va import umumiy savdo sharoiti indekslarini hisoblang

18. "A" mamlakat tashqi savdosi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. dollar)

	2000y	2006y	2008y	2009y	2010y
Eksport	27,35	62,09	148,78	151,05	182,70
Import	42,25	53,35	132,08	138,83	142,36

Aniqlang:

- a) Xitoy tashqa savdo oboroti va saldosi
 - b) eksport, import va tashqi savdo oboroti dinamikasini (1995 yilga nisbatan)
 - v) ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish suratini hisoblang
19. Quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.dollar)

Ko'rsatkichlar	Import	Eksport	Baho indeksi	
			Olib kirish	Olib chiqish
Moddiy boyliklar	380	410	1,04	1,02
Ishlab chiqarish xizmatlari	75	60	1,08	1,11
Bojxona boji to'lanmaydigan yuk	144	115	0,96	0,98
Noishlab chiqarish xizmatlari	67	81	1,02	1,06
Transfertlar	55	92	-	-

Aniqlang:

Eksport va import baholari umumiy indeksni hisoblang

XII BOB. MILLIY DAROMAD VA MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI BOSHQA DAROMAD KO'RSATKICHLAR.

12.1. Dj. Xiksning daromad xaqidagi ta'limoti.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida daromadlar statistikasining ahamiyati yanada ortadi, chunki quyidagi holatlar daromadlar bilan bevosita bog'liq:

- iqtisodiyotni umumiy holati va aholining turmush darajasi;
- ijtimoiy va soliq siyosatini ishlab chiqish;
- ichki imkoniyatlarni jalb qilib, investitsion jarayonlarni kengaytirish imkoniyatini baholash.

Yuqoridagi maqsadlarda foydalanish uchun daromadlar statistikasining ma'lumotlari iqtisodiy jarayonlarning bog'liq holatlarini harakterlovchi boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'lanishi lozim: masalan, moliyaviy imkoniyatlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar, samaradorlik ko'rsatkichlari bilan va h.k.

Aytish lozimki, daromadga ta'rif berish buxgalteriya hisobi amaliyotida qo'llanadigan ta'rif bilan to'g'ri kelmaydi. Gap shundaki, umuman buxgalteriya hisobi, shu jumladan, daromad kategoriyasi xaqidagi nizom moliya vazirligi tomonidan soliqqa tortish darajasini aniqlash va boshqa masalalarni echish maqsadida ishlab chiqiladi. SHuning uchun daromadlarni makro va mikro darajadagi ta'riflari bir-biridan farq qiladi va ular orasida to'g'ridan to'g'ri bog'lanish bo'lmaydi. Makrodarajadagi daromadni to'g'ridan-to'g'ri mikrodarajadagi daromadlarni qo'shib aniqlab bo'lmaydi. Lekin, daromadlarni bunday ikki makro va mikro darajada aniqlashdan iqtisodiy tahlil jarayonida foydalanish mumkin va ular bir-birini to'ldiradilar.

Masalan, mikrodarajadagi daromad haqidagi ma'lumotlar asosan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni iqtisodiy jarayonlardagi holatini o'rganish uchun va yana fiskal siyosatni xal etishda foydalaniladi. Makrodarajadagi daromad milliy daromad deb atalib, undan iste'mol va jamg'arish siyosatini ishlab chiqishda va juda ko'p ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni xal qilishda foydalaniladi.

Shunisi qiziqki, iqtisodiy ta'limotda daromad tushunchasi haqidagi ta'limot ancha og'ir masala bo'lib hisoblanadi. Faqat XX asr davomida qator iqtisodchi va statistiklar tomonidan daromad tushunchasi berilgan ta'riflar bir necha bor o'zgardi. Masalan, I.Fisher daromad tushunchasini oxirgi foydalanish bilan bog'laydi. Taniqli gollandiyalik statistik F.Bos o'zining «Milliy hisoblardagi doimiy tahlil» (1989 y.) nomli asarida daromad tushunchasini oxirgi iste'mol summasi va kapital aktivlar

zahirasining sof o'sishi sifatida tariflagan. Lekin uning o'zi yana shuni tan oldiki, bu ta'rifni yana boshqa tomonlariga aniqlik kiritish, masalan, kapital tushunchasiga yanada aniqlik kiritish lozim deb hisoblagan. Bu masala bo'yicha ham iqtisodiy adabiyotlarda turli xil fikrlar mavjud. Masalan, ko'p ishlarda kapital – bu barcha chegaraga ega bo'lgan resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Lekin, ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, amalda bu ta'rifni qo'llash ancha qiyinchiliklarga uchraydi, chunki bu chegaralangan resurslarning bahosi xaqidagi ma'lumotlar yo'q. SHuning uchun kapitalni bozorda sotilishi mumkin bo'lgan (yoki bozor bahosiga ega bo'lgan) resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Taniqli amerikalik iqtisodchi Samuelson kapital tushunchasini, ishlab chiqarish natijasi sifatida hosil bo'lgan natija sifatida yoki ishlab chiqarilgan resurslar sifatida qaraydi. Samuelson fikriga ko'ra tabiiy qazilmalar zahiralari va boshqa ishlab chiqarilgan aktivlarga qachonki mehnat ta'sir ko'rsatsa kapital tusini oladi.

Daromad xaqidagi tushunchaning nihoyatda og'ir harakterga ega ekanligini, shu sohada dunyoga taniqli bo'lgan ingliz iqtisodchisi Dj.Xiks ham tan olgan. U o'zining «Qiyamat va kapital» nomli asarida ko'p taniqli mualliflar bir-birini o'rgangan, shuningdek o'zlari fikrlarini ham keltirganlar va ularda jamlash va daromad tushunchalariga har xil ta'rif berganlar, ular bir-biriga qarshi va qoniqarsiz fikrlar bo'lganligini e'tirof etgan va umuman ma'lum bo'lgan daromad va jamlash tushunchalari mantiqiy kategoriyalar bo'lmay balki, amaliyotga biroz yaqinlashgan, biznesmenlar uchun amaliy masalalarni to'g'ri xal qilishga qaratilgan tushuncha deb atagan. Shu fikrga taniqli nemis iqtisodchisi va statistika professori P.Fon Der Lippe ham qo'shiladi. Uning fikricha daromadning ta'rif tahlil va amaliy masalaning echish maqsadiga bog'liq bo'lib, daromad – xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga doim tushib turadigan pul daromadlari summasi hisoblanadi va ular pulning talabiga ta'sir ko'rsatadi. U, binobarin, natural formada tushgan daromadlarni o'z ichiga olmaydi.

Yaqin vaqtlargacha «jamlash» termini to'plangan pul (muomaladagi va saqlovchi banklardagi) mablag'larini anglatish uchun foydalanilgan. Lekin MHTda u boshqacha ma'noga ega. Jamlash – ixtiyordagi daromadni bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmagan.

Shunday qilib, MHT ta'rifiga mos ravishda jamlash – bu barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va material aktivlarni o'sishini anglatadi.

BMTning 1993 yilda qabul qilingan yangi MHTga asosan daromadlarning ko'rsatkichlar tizimi Dj.Xiks ta'limotiga asoslangan. Uning mohiyati quyidagicha: daromad – bu eng katta summa bo'lib, uni ma'lum davr davomida iste'mol uchun ishlatish mumkin, u holda davr oxiridagi va davr boshidagi kapital xajmi o'zgarib qoladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, daromad ko'rsatkichlari insonlarni iste'moli uchun ishlatishi mumkin bo'lgan summani, ya'ni xech qanday kambag'allashishga yo'l qo'ymagan holda ishlatishi mumkin bo'lgan summani ifodalaydi. O'z fikrini yanada rivojlantirib, Dj.Xiks nazariy tahlil uchun daromadlarni ikki xil kategoriyasini keltiradi. Birinchi kategoriya – doimiy, avvaldan ko'rish mumkin bo'lgan tushunchalar oqimi, ikkinchisi – amaldagi tushunchalar oqimi. Dj.Xiks fikricha tahlil uchun ko'proq darajada xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xulqini tushuntirib beradi. Uni olish uchun ikkinchi kategoriyadan avvalda ko'rilmagan, favqulodda tushumlarni ayirish kerak, jumladan, inflyatsiya natijasida aktivlar xajmini ortishi. SHunday qilib, Dj.Xiksning daromad haqidagi fikridan quyidagi bir necha konkret xulosalarni qilish mumkin:

Birinchidan, har qanday pul tushumi ham daromad emas. Albatta, ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining qiymatini o'rni to'ldiradish uchun kelib tushgan pullar – daromad bo'lib hisoblanmaydi.

Ikkinchidan, jamlashni pul summalarini, bankdagi depozitlarni va boshqa moliyaviy aktivlarni (aktsiyalar, obligatsiyalar va h.k.) ortishiga tenglashtirib bo'lmaydi, chunki moliyaviy aktivlar formasini o'zgarishi natijasida yoki moliyaviy majburiyatlar olish natijasida (jamlash natijasida emas) ham moliyaviy aktivlar xajmi ortishi mumkin. Masalan, qarz olish, aktsiyalar va material aktivlar sotish natijasida ham pulning xajmi ortishi mumkin. Boshqa tomondan, saqlashdagi pullar hisobidan material aktivlar (erni, kvartirani) sotib olish ham pul xajmini kamaytiradi.

Uchinchidan, favqulodda sabablar bilan kapital xajmining ortishi, masalan, inflyatsiya tufayli yoki tashqi sabablar bilan (yaqin joyda temir yo'l o'tkazilishi tufayli) yoki er qiymatining ortishi ham daromad bo'lib hisoblanmaydi.

12.2. Yangi MHTda Dj.Xiks ta'limotiga kiritilgan aniqliklar.

Yangi 1993 yilda qabul qilingan MHTda Dj.Xiksning daromad xaqidagi umumiy ta'limotiga yanada aniqliklar kiritildi va muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar YaIM, milliy daromad, ixtiyordagi daromad, jamlash va h.k.larni hisoblash uchun aniq ta'riflar va klassifikatsiyalar ishlab chiqildi. Agar tashqi iqtisodiy aloqalar omilini hisobga olinmasa milliy daromad, iqtisodiyotning barcha sektorlarida yaratilgan qo'shimcha qiymatlar yig'indisiga teng. SHunday ta'rifga asoslanib, inflyatsiya natijasida yoki ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa favqulodda sabablar bilan aktivlar qiymatini o'zgarishi daromad hisoblanmaydi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan asosiy kapital iste'molini hisoblash uchun tiklashdagi qiymatdan foydalanish lozim, buxgalteriya hisobida esa bosh birlamchi bahodan foydalaniladi. Tan olish kerakki, MHT asosida berilgan daromadning ta'rifi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, buxgalteriya hisobi materiallari asosida MHT hisoblamalarini tuzish, uni tahlil qilish va ma'lumotlarni mohiyatini ochishda ancha qiyinchiliklarga uchraydi. Shuning uchun yangi MHTni tanqid qiluvchilar tomonidan aytiladiki, bir tomondan MHTdan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini o'rganish uchun foydalaniladi deyilsa, ikkinchi tomondan MHTning daromad tushunchasidan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar foydalanolmaydilar.

Yangi MHTda Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadning yangi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi va ular taqsimlash jarayonining har xil, lekin o'zaro bog'liq jarayonlarini ifodalaydi. Bu tizim quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

- birlamchi daromadlar;
- pul formadagi joriy transfertlar;
- ixtiyordagi daromadlar;
- natural formadagi ijtimoiy transfertlar;
- ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad;
- milliy daromad;
- ixtiyordagi milliy daromad.

Birlamchi daromadlar xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga qo'shilgan qiymatni birlamchi taqsimlash natijasida tushadi: mehnat haqqi; foyda; aralash daromad, mulkdan olingan daromad; ishlab chiqarish va importga soliqlar; bular birlamchi taqsimlash natijasida davlatni boshqarish organlariga kelib tushgan daromadlarni anglatadi.

Lekin mulkdan olingan daromad xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan davlatni boshqarish organlariga to'langan (masalan, foydaga soliqlar, uy xo'jaliklari to'laydigan umumiy daromad solig'i va h.k.) to'lovlar birlamchi daromadlar deb qaralmaydi, balki joriy transfertlar yoki qayta taqsimlash harakteridagi to'lovlar deb qaraladi.

Shu mamlakat xo'jalik yurituvchi sub'ektlari (rezidentlari)ga birlamchi daromadlar shu mamlakatda va boshqa mamlakatlarda yaratilgan qo'shimcha qiymatdan kelib tushadi; ikkinchi tomondan shu mamlakatda yaratilgan qo'shimcha qiymatning bir qismi shu mamlakat YaIMni yaratishda qatnashgani uchun (asosan, ish xaqqi va mulkdan olingan daromad sifatida) norezidentlarga to'lanadi.

Pul formadagi joriy transfertlar qayta taqsimlash to'lovlari joriy harakterdagi to'lovlar bo'lib, ular joriy va mulkdan olingan daromadlar, davlat byudjetidan ijtimoiy ehtiyojlar uchun, sug'urta mukofotlari va o'rnini to'ldirish va h.k. sifatida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotning har bir sektori uchun daromadlar va joriy transfertlar qoldig'i summasi ixtiyordagi daromadni tashkil etadi va u oxirgi iste'mol va jang'arish uchun ishlatiladi. Aytish kerakki, oxirgi iste'molni aniqlash qator omillarga bog'liq:

- iqtisodiy ishlab chiqarish sohasini aniqlashga. Masalan, uy bekalarining ovqat tayyorlash va idiuylarni ozoda saqlash, uy-joyini ozoda saqlash va h.k. ishlab chiqarish sohasiga kiritilgan bo'lsa, bu xizmatlar qiymatini aholining oxirgi iste'moliga qo'shib bo'lmaydi.

- aholiga ko'rsatilgan u yoki bu xizmatlardan olgan nafini ijtimoiy baholash. Bu baholash vaqt o'tishi bilan tubdan o'zgarishi mumkin. Masalan, avvalgi asrda shaxtyorlarga ko'rsatilgan yuvinish (dush) katta bir xizmat sifatida qaralib, uni natural formadagi daromad sifatida qaralgan. Xozirgi vaqtda esa bu narsa elementar mehnat sharoiti sifatida qaraladi, uni tadbirkor ta'minlashi lozim. Shuning uchun dushlarni saqlash uy xo'jaliklarini oxirgi iste'moli sifatida emas, balki korxonalarining oraliq iste'moli sifatida qaraladi.

Jamlash (ixtiyordagi daromadning ikkinchi muhim qismi) ixtiyordagi daromadning oxirgi iste'moldan qolgan qismini bildiradi. SHunday qilib, jamlash va pul massasining va depozitlarning ortishi, shuningdek moliyaviy aktivlar ortishini bir-biridan farq qilishi lozim. Jamlash – bu moliyalashtirishning va investitsiyaning muhim manbai bo'lib hisoblanadi. Jamlashning ixtiyordagi daromadga nisbatni jamlash normasi deb ataladi. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, jamlash normasi 5%-20% orasida tبرانadi. Statistikaning muhim vazifalaridan biri jamlash normasiga ta'sir

etuvchi omillarni o'rganishdan iborat: bank stavkasining foizi, iste'mol kreditini berish sharti, investitsiyalar daromadligi darajasi, ixtiyordagi daromad xajmi va h.k.

Lekin qayta taqsimlash jarayoni faqat pul formada emas, balki ijtimoiy-madaniy xizmatlar ko'rsatish sifatida ham amalga oshiriladi (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va h.k. bo'yicha nobozor xizmatlar ko'rsatish). Shu oqimlarni harakterlash uchun yangi MHTda natural formadagi ijtimoiy transfertlarni ko'rsatkichi nazarda tutilgan. Ixtiyordagi daromad va natural formada olingan ijtimoiy transfertlar summasi sektorning tuzatish kiritilgan daromadini tashkil etadi va u jamlash va amaldagi oxirgi foydalanishlarga ajratiladi. Shunday qilib, MHTda oxirgi iste'mol tushunchasi ikki qismga ajratiladi: oxirgi iste'mol harajatlari va amaldagi oxirgi iste'mol. Bunday guruhlash oxirgi iste'molni moliyalashtiruvchi birliklar va bu harajatlardan naf ko'ruvchi birliklar orasidagi muhim farqlardan keltirib chiqarilgan. Masalan, ijtimoiy-madaniy harakterdagi to'xtovsiz xizmatlar uchun harajatlarni davlat organlari amalga oshiradilar, ulardan ko'riladigan nafni esa uy xo'jaliklari ko'radilar. Uy xo'jaliklarining amaldagi iste'moli ularning oxirgi iste'moli uchun qilgan harajatlardan natural formadagi ijtimoiy transfertlar, ya'ni davlat muassasalari va notijorat tashkilotlar tomonidan aholiga ko'rsatilgan xizmatlar xajmiga farq qiladi. Ikkinchi tomondan, davlatni boshqarish organlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi daromadlaridan natural formada to'langan ijtimoiy transfertlari xajmichalik kam bo'ladi.

Yalpi milliy daromad ko'rsatkichi makroiqtisodiy statistikaning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Uning xajmini ikki xil usulda hisoblash mumkin: yalpi va sof usullarda yoki asosiy kapital iste'moli bilan qo'shib, yoki uni ayirib tashlagan holda. Milliy daromad shu mamlakat rezidentlari tomonidan u yoki bu davrda olingan bozor bahosida hisoblangan birlamchi daromadlar yig'indisi sifatida yuzaga keladi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) bu barcha rezidentlarning birlamchi daromadlari va jamg'armaning yig'indisidir. U ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilarning barcha daromadlari ko'rinishida bo'ladi. YaMD miqdoran YaMga yaqin turadi. Ammo «daromad» so'zi bu ko'rsatkichning ishlab chiqarish bosqichida qo'shilgan qiymat ko'rinishida emas, balki aynan taqsimot bosqichida shakllanishini ifodalaydi.

Masalan, mamlakat bo'yicha berilgan ma'lumotlar asosida yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromadni hisoblaymiz (mln. AQSh dollari):

1. Yalpi ichki mahsulot - 320
 2. Rezidentlarning xorijdan olgan daromadlari:
 - a) mulkdan olingan daromad – 6
 - b) mehnat haqqi – 6
 - v) ishlab chiqarishga soliqlar – 2
 3. Ushbu mamlakat yalpi ichki mahsulotidan olinadigan norezidentlarning daromadlari:
 - a) mulkdan olingan daromadlar – 10
 - b) mehnat xaqqi – 8
 - v) ishlab chiqarishga soliqlar – 4
 4. Xorijiy mamlakatlar bilan bog‘liq bo‘gan joriy transfertlar qoldig‘i:
 - a) ijtimoiy yordam – 4
 - b) sovg‘a-salomlar – 2
- U holda,

1) Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 320 + (6 + 6 + 2) - (10 + 8 + 4) = 322$$

mln. AQShdollar.

2) Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTQ = 322 + 4 + 2 = 328 \text{ mln. AQSh dollari}$$

Aytish lozimki, ba‘zi hollarda ayrim adabiyotlarda $YaIM$ va $YaMD$ ko‘rsatkichlari aralashtirib yuboriladi. Ammo MHTning bu ikki markaziy ko‘rsatkichlari bir-biridan ham sifat, ham miqdor tomonidan farq qiladi. Sifat jihatidan printsipal farq shundan iboratki, $YaIM$ shu mamlakat rezidentlarining ma‘lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini hisoblaydi, milliy daromad esa – shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi. Miqdor tomonidan milliy daromad $YaIM$ dan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig‘iga farq qiladi. Birlamchi daromadlarga mehnat xaqqi, mulkdan olingan daromad, foizlar, devidentlar, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlarni reinvestitsiya qilishlar kiradi. Qoida bo‘yicha, rivojlangan mamlakatlarda yalpi milliy daromad xajmi, yalpi ichki mahsulot xajmidan katta bo‘ladi, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda esa, aksincha, $YaIM$ milliy daromaddan katta bo‘ladi. Aytish mumkinki, xozirgi vaqtda O‘zbekiston milliy daromadi xajmi MDH mamlakatlaridagi kabi $YaIM$ xajmidan kichik bo‘ladi.

Agar milliy daromadga xorijdan olingan joriy transfertlar qoldig‘i qo‘shilsa, MHTning yana bir muhim ko‘rsatkichi – ixtiyordagi milliy daromad ko‘rsatkichini olish mumkin. U ham yalpi va sof asoslarda

hisoblanishi mumkin. Ixtiyordagi milliy daromad ikki qismga: milliy oxirgi iste'mol va milliy jamlashga bo'linadi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan yangi MHTda daromad ko'rsatkichlari tizimi yuqorida qayd etilgan holda keltiriladi va ular ham faqat bozor bahosida baholanadi.

Daromadlar xaqida ma'lumotlarni tahlil qilishning yana bir muhim yo'nalishi, daromadlar tarkibini turlari bo'yicha o'rganish hisoblanadi: bandlilikdan olingan daromad, tadbirkorlikdan olingan daromad, mulkdan olingan daromad (renta, foizlar, devidentlar va boshqalar). Ma'lum davr orasida daromadlar tarkibida yuz bergan o'zgarishlar, yuz berayotgan jarayonlarni iqtisodiyotni tashkil etishdagi o'zgarishlarni ifodalaydi. Masalan, O'zbekiston daromadlari tarkibida keyingi bir necha yillar davomida yuz bergan o'zgarishlar, yonlanma mehnatdan olingan daromad kamayib, tadbirkorlikdan va mulkdan olingan daromad ortganini ko'rsatmoqda. Bu ma'lumotlar rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tilayotganini ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan, ular shuni ko'rsatadiki, tadbirkorlik daromadining birdan ortib ketish, ma'lum sharoitlarda iste'molchi talabini pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida iqtisodiyotni jonlanishiga to'sqinlik qiladi. Masalan, mamlakat ishlab chiqarish quvvatlarini mamlakat iqtisodiyotini investitsiyalashtirishdan boshqa mamlakatlar moliyaviy aktivlarini sotib olishga yoki boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti kreditlashtirishga sarflaydilar.

SHuning bilan birga MHTda qayd etiladigan daromadlar aholi ayrim guruhlarida notekis taqisimlanish jarayonini tahlil qilish uchun etarli emas. Aholi daromadlarini chuqur o'rganish uchun, o'tkazilgan tanlama kuzatish materiallari va uy xo'jaligi byudjetlari ma'lumotlari to'g'ri keladi. SHunday kuzatishlar natijasida olingan materiallarni qayta ishlash, daromadlarni notekis taqisimlanishini o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yangi MHTda qayd etilgan daromadlar xajmini aniqlash quyidagi shartli misolda o'rganamiz.

«A» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, mln. AQSh dollari

1. Yalpi ichki mahsulot - 440
2. Asosiy kapital iste'moli - 24
3. Xorijiy mamlakatlarda bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari - 16
4. Mamlakatning YaIMdan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari - 14

5. Joriy transfertlar qoldig'i – 10
6. Yakuniy iste'mol:
 - a) uy xo'jaligi – 100
 - b) davlat muassasalari – 60
 - v) uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar – 40
7. Kapital transfertlar qoldig'i – 30
8. Asosiy kapital yalpi jamlanishi moddiy aylanma vositalarning o'sishi – 50

9. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 8

Berilgan ma'lumotlar asosida sof ichki mahsulot, daromadlar va ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlaymiz.

1. Sof ichki mahsulot:

$$SIM = YaIM - AKI = 440 - 24 = 416 \text{ mln. AQSh doll.}$$

2. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 440 + 16 - 14 = 442 \text{ mln. doll}$$

3. Sof milliy daromad:

$$SMD = YaMD - AKI = 442 - 24 = 418 \text{ mln. AQSh doll.}$$

4. YAlpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTQ = 442 + 10 = 452 \text{ mln. AQSh doll.}$$

5. Sof milliy mavjud daromad:

$$SMMD = YaMMD - AKI = 452 - 24 = 428 \text{ mln. AQSh doll.}$$

6. YAlpi milliy jamg'arish:

$$YaMJ = YaMMD - YaI = 452 - (100 + 60 + 40) = 228 \text{ mln. AQSh doll.}$$

7. Sof milliy jamg'arish:

$$SMJ = YaMJ - AKI = 228 - 24 = 204 \text{ mln. AQSh doll.}$$

8. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzlar (-):

$$SK = YaMJ + KT \pm YaJ = 252 + 30 - (50 + 8) = 224 \text{ mln. AQSh doll.}$$

12.3. Nominal va real daromad.

Kishilar o'z daromadlariga qarab tirikchilik o'tkazadilar. Daromad topish tirikchilikning vositasi hisoblanadi va turmush darajasini ifodalaydi.

Turmush darajasi insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirilish meyoridir. Turmush darajasi qanday miqdordagi va qanday sifatdagi tovarlar va xizmatlarni amalda iste'mol etish bilan tavsiflanadi. SHu nuqtai nazardan daromad nominal va real daromadlarga bo'linadi.

Nominal daromad pul shaklidagi jamiki daromadni o'z ichiga oladi.

Bu daromad turmush darajasini ifodalamaydi, chunki qancha nozne'mat iste'mol etilganligi narx-navoga ham bog'liq Moddiy farovonlik darajasi real daromad bilan belgilanmaydi.

Real daromad iste'mol tovarlari va xilma-xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining harid qobiliyatini bildiradi, turmush darajasini umumlashgan holda tavsiflaydi.

Real daromad jamiki pul daromadni (brutto daromad)dan turli to'lovlar (soliqlar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari) chegirib tashlangandan keyin qolgan qismi sof (netto) pul daromadini narx o'zgarishlariga nisbatan hisoblash orqali topiladi.

Real daromad sof pul daromadi miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda, narx darajasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi.

$$RD = D_i / R_i$$

12.3.1-jadval

AQSHda yuqori sinf o'qituvchilarining yillik nominal va real ish xaqqi ko'rsatkichlari

Yillar	Nominal ish xaqqi, AQSH dollarida	Istamol buyumlari narxining indeksi (1970=100)	Real ish xaqqi (1970 yildagi dollar bilan hisoblangan)
1970	6200	100	6200
1975	11700	139	8417
1980	1600	213	7512
1990	31200	337	9258

Demak, o'rganilayotgan davrda nominal ish xaqqi 5 marta ortgan (31200:6200), lekin narx oshganligini hisobga olsak, real ish xaqqi thminan 1,5 marta (9158:6200) oshganligini ko'ramiz.

12.4. Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi.

Ma'lum davrda (masalan, bir yilda) yaratilgan milliy daromad jamiyat a'zolarining, tadbirkorlarning, korxonalarining, tashkilotlarning, muassasalarning va davlatning daromadi sifatida taqsimlanadi. Bunday jarayonni statistika taqsimlash va qayta taqsimlashga ajratadi.

Milliy daromadni birlamchi taqsimlash uni o'zi yaratilgan sohalar: mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi soha xodimlari va korxonalari o'rtasida amalga oshiriladi. Ular tomonidan olingan daromad birlamchi bo'lib hisoblanadi va uning xajmi har doim mamlakat ichida yaratilgan milliy daromad xajmiga teng bo'ladi.

Statistika birlamchi daromadlarni quyidagi guruhlarga ajratadi:

1) Mehnatkashlarning birlamchi daromadlari:

a) ishlab chiqarishdagi ish xaqqi fondi va boshqa fondlardan to'langan to'lovlar;

- b) tadbirkorlarning o'z faoliyatini natijasida olgan sof daromadlari;
 - v) mulkdan olingan daromadlar (renta, foizlar, devidentlar va h.k.).
- 2) Ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari:

- a) korxonalarining birlamchi daromadlari;
- b) fermer va dehqon xo'jaliklarining birlamchi daromadlari;
- v) xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari.

Milliy daromadni bunday birlamchi taqsimlash, uni taqsimlash jarayonini tugata olmaydi, chunki bunda ayrim soha tarmoqlari va ularning xodimlari nafaqaxo'rlar, talabalar, o'quvchilar hech qanday daromadga ega bo'lmaydilar. SHuning uchun milliy daromadni qayta taqsimlash zarur bo'ladi.

Milliy daromadni qayta taqsimlash jarayoni bir necha yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin.

1. Davlat byudjetining daromadini tashkil etish bilan – bu milliy daromadni qayta taqsimlashning muhim va asosiy yo'lidir.

Bu daromad asosan xo'jalik tushumlaridan tashkil topadi (qo'shimcha qiymat solig'i, mulk, er solig'i, fermer va dehqon xo'jaliklari daromad soliqlari).

Byudjetning qolgan qismi aholi daromadlaridan olinadi (soliqlar, davlat zayomlari, omonat kassa jamg'armalarining ortishi va h.k.)

Davlat byudjetida to'plangan mablag'larning tahminan 40-45% kapital mablag'lar sarflash, taxminan 40%ga yaqini ijtimoiy-madaniy ishlar, 10%dan ortiqrog'i mudofaa uchun va qolgan 1-1,5% davlatni boshqarish uchun sarflanadi.

2. Aholiga xizmat ko'rsatish yo'li bilan milliy daromad qayta taqsimlanadi.

Aholi bir qancha bepul xizmatlar bilan birga, to'lovli xizmatlardan ham foydalanadi. Yo'lovchi transporti, aloqa, maishiy xizmatlar, davolanish va ta'lim muassasalari xizmatlaridan aholi foydalanishi bunga misol bo'la oladi.

Bularning xizmatiga aholi xaq to'lab o'z daromadining bir qismini ana shu xizmat ko'rsatadigan soha korxonalariga to'laydi va bu ularning daromadini tashkil etadi.

Milliy daromadni bunday taqsimlash va qayta taqsimlash mamlakatda korxonalarining tashkilotlar va aholining oxirgi daromadlari tashkil topadi.

Statistika hisobotlar yordamida bu jarayonlarni chuqur o'rganadi; milliy daromad ular ixtiyoridagi absolyut summasini va nisbiy ko'rsatkichni aniqlaydi. Aholi olgan daromadni statistika uning turli

gruppalari bo'yicha o'rganadi va bu aholining turmush darajasi xaqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Milliy daromad bizning mamlakatimizda mehnatkashlarniki hisoblanadi va u mehnatkashlar ixtiyoriga yoki to'g'ridan-to'g'ri yoki davlat ixtiyoriga tushib so'ngra mehnatkashlarning extiyojini qondirish uchun ishlatiladi. Milliy daromadning tahminan 1/5 qismi mehnatkashning shaxsiy moddiy va ma'naviy extiyojlarini qondirish uchun ishlatilsa, 4/5 qismi ishlab chiqarishni kengaytirish va ijtimoiy extiyojlarni qondirish uchun ishlatiladi.

Taqsimlangan milliy daromad oqibat natijada aholining extiyojlarini qondirish uchun ishlatiladi. Milliy daromadni oxirgi foydalanish uni ishlatish va jamg'arishdir.

Milliy daromad ma'lum moddiy ne'matlardan tashkil topar ekan, uni ishlatish ham ma'lum moddiy asosga ega bo'ladi.

1) Moddiy ne'matlar joriy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish extiyojlar uchun ishlatiladi. U joriy yashash va uning darajasini oshirish imkonini beradi. Aholi oziq-ovqat, kiyim, yoqilg'i, elektr energiya, madaniy mollarni, imoratlarni, uzoq muddat xizmat qiladigan buyumlarni o'z extiyojini qondirish uchun ishlatadilar.

Statistika bunda asosan jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulotlarni natural ko'rsatkichlarda hisoblaydi. Umumiy foydalanish esa qiymat formada o'rganiladi.

Statistika iste'molni o'rganish uchun ko'p manbalarga ega:

1. Mahsulot va xizmatlar savdosining aylanish ma'lumotlariga;
2. Jamoa a'zolariga berilgan mahsulotlarning natural ko'rsatkichi;
3. Dehqon bozori savdosi materiallari;
4. Mexnatkashlar oilalari daromadlarini kuzatish materiallari.

Mamlakatimizda doimo tanlama tarzda 90,000 oila xayoti kuzatib turiladi. Bu oilalarda har kuni tushum va harajatlar yozib turiladi va ularning ma'lumotlari statistika organlarida guruhlariga ajratilib o'rganiladi.

Iste'molning ikkinchi qismi bu xizmat ko'rsatuvchi soha korxonalaridagi yoqilg'i, elektr energiya, imoratlarning eskirishi va h.k.lardir.

a) Aholi xizmatidagi korxonalarda ishlatilishi (maktablar, teatrlar, kasalxonalar, sanatoriyalar).

Bularni aholining shaxsiy iste'moliga qo'shish mumkin.

b) Ilmiy tashkilotlar va davlatni boshqarish tashkilotlaridagi iste'mol.

2) Milliy daromaddan oxirgi foydalanish deyilganda faqatgina iste'mol qilish emas, moddiy ne'matlarni jamg'arish ham tushiniladi. Mamlakatimiz ko'p avlodlar mehnati tufayli jamg'arilgan juda katta xajmdagi moddiy ne'matlarga ega va ular milliy boyligimizning bir qismini tashkil etib, uni yanada ko'paytirish uchun ishlatiladi. Natijada yana yangi binolar, inshootlar, mashina-uskunalar, xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, yashash uylari, maktablar, kasalxonalar, kutubxonalar soni ortadi.

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklari, davlat muassasalari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamg'arish iqtisodiyotning barcha sektorlari va tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi va nomoddiy aktivlarga egalik qilish sifatida amalga oshiriladi.

Statistika bularni har xil kuzatish ma'lumotlaridan va iqtisodiy agentlarning hisobotlaridan olishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Bozor iqtisodiyoti davrida daromadlarning ahamiyati nimada?
2. Makro va mikrodarajadagi daromadlar orasida qanday bog'lanish mavjud?
3. Dj.Xiksning daromad xaqidagi ta'limotida daromadga qanday ta'rif berilgan?
4. Iste'mol va jamg'arish tushunchalariga ta'rif bering.
5. Yangi MHT (1993 y.)da Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadlarni qanday ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi?
6. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromad ko'rsatkichlarining sifat va miqdor tomonidan farqi nimada?
7. Yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromad xajmi qanday aniqlanadi?
8. Yalpi milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanishlarning mohiyati qanday?
9. Daromad bu:
 - a) qo'shilgan qiymat
 - b) sotishdan olingan tushum
 - v) xizmat ko'rsatishdan olingan tushum
 - g) iste'mol uchun ishlatish mumkin bo'lgan eng katta summa
 - d) aktivlar xajmini o'sishi
10. Yangi MHT (1993 y.)da daromadlarning qanday ko'rsatkichlari qo'llaniladi?
 - a) birlamchi daromadlar

- b) pul formadagi joriy transfertlar
- v) ixtiyordagi daromadlar
- g) natural formadagi ijtimoiy transfertlar
- d) ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad
- e) milliy daromad
- j) ixtiyordagi milliy daromad
- z) yuqoridagi ko'rsatkichlarning barchasi

11. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromadlarning sifat jihatdan farqi:

- a) YaIM va YAMD ikkalasi bir narsa
- b) YaIM - ishlab chiqarish xajmini, YAMD – daromad xajmini ifodalaydi
- v) YaIM – shu mamlakat rezidentlarining ma'lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini ifodalaydi, YAMD – shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi
- g) YaIM xajmi katta, YAMD xajmi kichik
- d) YaIM iste'mol uchun ishlatiladi, YAMD jang'arish uchun ishlatiladi.

12. YaIM va YAMDlarning miqdor jihatdan farqi:

- a) har doim YaIM xajmi YAMD xajmidan katta bo'ladi
- b) har doim YaIM xajmi YAMD xajmidan kichik bo'ladi
- v) YAMD xajmi YaIM xajmidan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'iga farq qiladi
- g) YAMD xajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM xajmidan katta bo'ladi
- d) YAMD xajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM xajmidan katta bo'ladi.

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda – 46912 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat – 31690 mlrd. so'mni tashkil qilsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'lgan?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 50934 mlrd.so'm bo'lib, uning 69%ini ishlovchilarning mehnat xaqqi, 31%ini ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Mamlakat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

1. Aholining mulkdan olgan daromadlari - 120
2. Mehnat haqqi – 360
3. Ishlab chiqarish soliqlari – 40
4. Xorijga to'langan birlamchi daromadlar – 30

5. Xomiylik yordami – 20

6. Qarindoshlar sovg'asi – 16

Yalpi ichki mahsulot va daromad ko'rsatkichlari aniqlansin:

a) Rezidentlarning xorijdan olgan birlamchi daromadlari

b) Yalpi milliy daromad

v) Yalpi milliy ixtiyordagi daromad

16. Mamlakat iqtisodiyotini harakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

1. Yalpi ichki mahsulot - 71800

2. Asosiy kapital iste'moli – 3400

3. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlaik daromadlari – 3000

4. Mamlakatning YaIMidan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 2580

5. Joriy transfertlar qoldig'i – 3650

6. Yakuniy iste'mol – 28000

7. Kapital transfertlar qoldig'i – 6440

8. Yalpi jamg'arish – 8500

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlang: sof ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, sof milliy daromad, yalpi milliy mavjud daromad, sof milliy mavjud daromad, yalpi milliy jamg'arish, sof milliy jamg'arish, sof kredit (qarz)lar.

17. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	960	1056
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	272	328
Baho indeksi: moddiy ne'matlarga	1,08	1,10
xizmat ko'rsatishda	1,07	1,12

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Yalpi ishlab chiqarishni baho indeksini

2. Yalpi ishlab chiqarishni fizik xajm umumiy indeksini

3. Yalpi ishlab chiqarishni qiymat indeksini.

XIII BOB. MOLIYA-KREDIT TIZIMI STATISTIKASI.

13.1. Davlat byudjeti statistikasining vazifalari.

Davlat byudjeti – davlatning markazlashgan pul fondi bo‘lib, undan umumdavlat iste‘molini qondirish maqsadida foydalaniladi.

Davlat byudjeti statistikasining asosiy vazifasi uning asosiy parametrlarini baholashdan iborat:

- davlat byudjeti daromadlari va harajatlarining umumiy hajmini, harajatlar hajmini daromaddan ortib ketishi (defitsit) yoki aksincha daromadlar hajmini harajatlar hajmidan ortib ketishi (profitsit), rasmiy transfertlar va h.k.;

- davlat byudjeti daromadlari va harajatlari tarkibi;

- byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari;

- davlatning ichki qarzlari hajmi;

- soliqqa tortish hajmi, tarkibi va h.k.

Davlat byudjetini o‘rganishning asosi bo‘lib, byudjetning daromadlari va harajatlarini iqtisodiy klassifikatsiyasi hisoblanadi.

Byudjet daromadlari tarkibida quyidagilar ajratiladi:

- soliq tushumlari – majburiy, o‘rni qoplanmaydigan, qaytarilmaydigan to‘lovlar (qo‘shimcha qiymat solig‘i, aktsizlar, foyda solig‘i, daromad solig‘i va h.k.);

- soliq bo‘lmagan tushumlar (davlat mulkini sotishdan olingan, boshqariladigan korxonalar kassa foydasi, jarimalar va h.k.);

- o‘rni qoplanmaydigan tushumlar (transfertlar).

Byudjet harajatlari bajarayotgan funktsiyalariga qarab quyidagi kategoriyalarga ajratib o‘rganiladi:

- umumiy harakterga ega bo‘lgan davlat xizmatlari;

- jamoa va ijtimoiy xizmatlar;

- iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan davlat xizmatlari;

- boshqa funktsiyalar.

Iqtisodiy klassifikatsiyani davlatni boshqaruv organlarining faoliyatini va ularning mamlakat iqtisodiyotiga ta‘sirini aniqlash uchun foydalaniladi. Iqtisodiy klassifikatsiyada quyidagilar ajratiladi:

A. Joriy harajatlar (tovar va xizmatlarga harajatlar, foizlarga to‘lovlar, subsidiyalar va joriy transfert to‘lovlari).

B. Kapital harajatlar (asosiy kapitalni va zahiralarni hosil qilish uchun tovarlar sotib olish, erni va nomaterial aktivlarni, kapital transfertlarni sotib olish va h.k.).

Byudjetni bajarilish darajasini tahlili umumiy daromadlar va harajatlar bo‘yicha rejani bajarish darajasini ifodalovchi nisbiy ko‘rsatkichni

hisoblashdan, shuningdek ularning turlari va maqsadli foydalanish yo'nalishlari bo'yicha amalga oshiriladi.

Davlatning aralashuvi natijasida amalga oshirilgan qayta taqsimlash jarayonlarining hajmini byudjetning daromad qismini yalpi ichki mahsulotga nisbati ifodalaydi.

Byudjetning daromadlari va harajatlarini statistik o'rganish dinamika qarorlari asosida amalga oshiriladi. Rejadan farq qilishga sabab bo'lgan omillarni statistik baholaydi. Jumladan, soliq tushumlariga ta'sir qiluvchi asosiy omillar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- soliq bazasining o'zgarishi;
- soliq stavkasining o'zgarishi.

Soliq bazasi o'zgarishining soliqni absolyut o'sishiga ta'sirini quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$U_s = \sum S_{1i} \times K_{0i} - \sum S_{0i} \times K_{0i}$$

soliq hajmini absolyut o'sishi quyidagicha aniqlanadi:

$$U_k = \sum S_{1i} \times K_{1i} - \sum S_{1i} \times K_{0i}; \text{ bunda,}$$

$S_{1i} S_{0i}$ – i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq bazasi hajmi;

$K_{1i} K_{0i}$ – i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq stavkasi.

SHu ikki omil hisobiga o'sgan soliqlarning absolyut summasi, soliq daromadlarining umumiy o'sishiga teng bo'ladi.

Analitik maqsadlarda asosiy ko'rsatkichlar bilan birga boshqa ko'rsatkichlar xam qo'llaniladi, ular mavsumiy va boshqa omillarni byudjetni tashkil bo'lishiga va harajatlariga ta'sirini baholaydilar. Masalan, byudjet umumiy summasi bilan, ayrim olingan harajat turlari orasidagi bog'lanishni, shuningdek yalpi ichki mahsulot bilan ayrim moddalar bo'yicha daromadlar summasi orasidagi bog'lanishni o'rganish uchun elastiklikning empirik koeffitsientlaridan foydalanish mumkin:

$$E = \Delta U / \Delta X \times X / U; \text{ bunda,}$$

E – elastiklik koeffitsienti (omil «X»ning 1%ga o'zgarishi natijasida yakuniy ko'rsatkich «U»ning o'zgarish darajasi);

ΔX – «X» omilining o'sishi;

ΔU – «U» yakuniy ko'rsatkichning o'sishi.

13.2. Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari.

Bank tizimi (markaziy, tijorat va jamg'arma) mamlakatning moliya-kredit faoliyatida etakchi o'rinda turadi. Banklar faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, ularning faoliyati ishonchligini va samaradorligini baholashi lozim. Ko'rsatkichlarning birinchi guruhi statistik mutloq ko'rsatkichlardan iborat bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- a) bank aktivlari va resurslari;
- b) bank depozitlari;
- v) bank kreditlari;
- g) kapital yoki ustav fondi;
- d) foyda.

Bular xaqida ma'lumot manbai bo'lib, matbuotda e'lon qilinadigan banklar balansi hisoblanadi. Lekin chuqur tahlil uchun bu ko'rsatkichlar etarli emas, chunki bunday balanslarda kredit resurslari va ulardan foydalanish muddatlari ko'rsatilmaydi.

Bank aktivlari foydalanilgan kredit resurslari (qo'yilmalar) bo'lib, ular balansning jami (valyutasi)ga teng.

Bank resurslari bular bank ixtiyoridagi mablag'lar hajmi bo'lib, ular kreditlash va boshqa faol operatsiyalar o'tkazishda foydalaniladi, ular balansning jami (valyutasi)ga teng.

Bank resurslarini ikki guruhga ajratish mumkin:

1) Xususiy mablag'lar. Bankning xususiy kapitaliga aksioner va rezerv kapitali kiradi, bank aktsiyalarini qimmatli qog'ozlar bozorida joylashtirish natijasida hosil bo'ladi, shuningdek ijtimoiy fondlar, ular foydasidan ajratmalar, taqsimlanmagan foyda hisobidan tashkil topadi.

2) Jalb etilgan va qarz mablag'lar. Bankning jalb etilgan mablag'lariga, korrespondent va banklararo depozit hisoblarida saqlanayotgan mablag'lari; bank hisoblariga o'tkazilgan (depozitlar) korxonalar va tashkilotlarning mablag'lari; aholining jamg'arma mablag'lari; byudjet mablag'lari va boshqalar. Qarz (depozit bo'lmagan) mablag'lar – markaziy bankdan olingan ssudalar, banklararo ssudalar, banklararo vaqtincha moliyaviy yordam va boshqalar.

Tahlilning birinchi bosqichida guruhlash usulini qo'llagan holda balans moddalarini tarkibi aniqlanadi. So'ngra har bir guruh va guruh ostining ulushi aniqlanib, resurslar va qo'yilmalar ulushining o'zgarishi baholanadi. Buning uchun: 1) tarkibiy o'zgarishlarning integral koeffitsienti aniqlanadi:

$$K = \sqrt{\frac{\sum (d_{1i} - d_{0i})^2}{\sum (d_{1i}^2 + d_{0i}^2)}}$$

yoki 2) quyidagi indeks hisoblanadi:

$$J = \sqrt{\sum \left(\frac{d_{1i} - d_{0i}}{d_{1i}^2 + d_{0i}^2} \right)^2} : \Pi$$

bunda: d_{1i} – joriy davrda aktiv (passiv)lar i – moddasining ulushi

d_{0i} – shu moddalarning bazis davrdagi ulushi

P – resurslar yoki qo'yilmalar hajmi.

Agar solishtirilayotgan davrda tarkib o'zgaray qolsa, bu ko'rsatkich nolga teng bo'ladi, agar tarkib butunlay o'zgarsa bu ko'rsatkich birga teng bo'ladi. Ko'rsatkich 0,1ga teng yoki undan katta bo'lsa, sezirarli darajada tarkibiy o'zgarishlar yuz berganini ifodalaydi.

Aktiv va passivlar umumiy summasi yoki ularning ayrim guruhlar summasi dinamikasini o'rganish tahlilning alohida yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Banklarning moliyaviy holati va ishonchliligini tahlilini bank balansli likvidligi va etarililigining nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblab amalga oshiriladi. Buning uchun ularni O'zbekiston Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan normativlar bilan solishtiriladi.

Bank kapitalining etarililik darajasini aniqlash uchun bank kapitalini yo'qolishi mumkin bo'lgan summaga nisbati olinadi:

$$N_1 = K / A_r - R_u - R_k - R_d; \text{ bunda,}$$

K – bank kapitali; $A_r = \sum A_{0i} \times K_{pi}$ – yo'qotish riski hisobga olingan tortilgan aktivlar summasi;

A_{0i} – alohida operatsiyalar bo'yicha aktivlar;

K_{pi} – i -nchi operatsiyaning risk koeffitsienti;

R_u – qimmatli qog'ozlar qadrsizlanishi hisobiga yaratilgan rezervning umumiy hajmi; R_k – ssudalar bo'yicha yo'qolish mumkin bo'lgan rezervlarning umumiy hajmi, R_d – boshqa aktivlar va debitorlar bilan hisob-kitob operatsiyalari natijasida yo'qotish mumkin bo'lgan rezervning umumiy summasi hajmi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich norma bo'yicha 4%dan 8%gacha tebranadi. Bizning mamlakatimizda 2005 yil 1 yanvardan boshlab bunday normativ quyidagicha belgilangan: kapitali 5 mln.dan kam bo'lmagan banklar uchun - 11%, kapitali 5 mln. va undan ortiq banklar uchun – 10% hajmida belgilangan.

Banklar ishonchligini bir meyordaliligi tomonidan (variatsiyasi) u yoki bu ko'rsatkichlarning vaqt bo'yicha o'zgarishidan bilish mumkin (dispersiya, o'rtacha kvadratik tafovut, variatsiya koeffitsienti).

Banklarni likvidlik holatini ko'rsatkichlari normativ bo'yicha va amaldagini solishtirib ham bilish mumkin. O'zbekiston Markaziy banki bu sohada bir necha likvidlik ko'rsatkichlarini taklif etgan: bir onda, joriy, uzoq muddatli, umumiy likvidlik, qimmatbaho metallar operatsiyalari bo'yicha muddatlari hisobga olgan holda, aktivlar, passivlar va boshqa omillar turi va summasini hisobga olgan holda taqsimlanadi. Umumiy likvidlik ko'rsatkichi tez likvidlikka ega bo'lganlar summasini, aktivlarning umumiy summasidan bankning majburiy rezervi ayrilaganiga bo'lib aniqlanadi:

$N_5 = LA/A_r - R_0$; bunda

LA – tez likvidlikka ega bo'lgan aktivlar;

A_r – aktivlarning umumiy summasi;

R_0 – bankning majburiy rezervi.

Bu ko'rsatkichning maksimal hajmi Markaziy bank tomonidan 20% qilib o'rnatilgan.

Banklar faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, aktivlar va kapitalning daromadlilik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning (F) aktivlar umumiy summasiga (A) nisbati aktivlarning daromadlilik darajasini ifodalaydi, kapitalga (K) nisbati esa kapital daromadlilik darajasini ifodalaydi. Aktivlar daromadlilik darajasi 2ta omilga bog'liq:

1) kapital va aktivlar nisbati;

2) kapital daromadlilikligi:

$F/A = K/A \times F/K$;

Har bir omilni ta'sirini baholash uchun indeks usulidan foydalaniladi.

Olingan (kreditlarni sotishdan olingan yalpi daromad) va to'langan (depozitlar xizmatiga to'langan harajatlar) foizlar kreditlar berish va depozitlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha o'rtacha foiz stavkalarini aniqlash imkoniyatini beradi.

O'rta foiz stavkalarini o'zgarishi ikkita omilga bog'liq:

1) kredit(depozitlar) tarkibi;

2) har bir kredit (yoki har bir depozit) bitimi bo'yicha yakka foiz stavkalarini.

Birinchi omil ta'sirini tarkib o'zgarishlari indeksi yordamida, ikkinchisini doimiy tarkibli indeks yordamida, ikkala omilning ta'sirini o'zgaruvchi tarkibli indeks yordamida aniqlanadi.

Kreditlash muddati printsipiga rioya qilishni baholash uchun ssudalar aylanishi ko'rsatkichi hisoblanadi.

$$\text{Aylanish soni} = \frac{\text{Ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanishi}}{\text{O'rtacha ssuda qarzi}}$$

$$\text{Aylanishning o'rtacha uzunligi} = \frac{\text{O'rtacha ssuda: qarzi}}{\text{Davrdagi kalendar kunlar soni}} \times \frac{\text{Ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanish}}{\text{Davrdagi kalendar kunlar soni}}$$

Jamg'arma banklaridagi depozitlar va kreditlarni baholash uchun har bir so'mni o'rtacha saqlash muddati (S) va mablag'larni bankda o'rtacha asrashi aniqlanadi (U):

$S = O_v \times D/V$; bunda,

S – o'rtacha asrash davri (kunlarda)

O_v – davrdagi qo'yilmalarning o'rtacha qoldig'i

V – davrda qo'yilmalarning berilishi muddati

D – davrdagi kalendar kunlar soni.

$U = O_0 - O_b / P_v \times 100$; bunda,

U – jamag'armadagi qo'yilgan mablag'larning asrash darajasi

$O_0 - O_b$ – davr oxiri va boshiga qo'yilgan mablag'lar qoldig'i

P_v – davr mobaynida qo'yilgan jamg'armalar.

Aholi jamg'armalari summasi (depozitlar) va banklarning o'z mablag' (kapital)lari nisbati (koordinatsi nisbiy miqdori) Markaziy bank tomonidan normativ ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi (100%dan ortiq emas).

Banklarning qo'yilma operatsiyalarini baholash maqsadida qo'yilmalar umumiy summasi va o'rtacha qo'yilma dinamikasini omilli tahlili amalga oshiriladi. Qo'yilma umumiy summasiga ta'sir etuvchi omillar: jamg'arma bank filiallari soni, bir filialga to'g'ri kelgan qo'yilmalar hajmi va qo'yilmaning o'rtacha hajmi hisoblanadi.

13.3. Pul muomalasi statistikasi.

Pul muomalasini ifodalaydigan statistik ko'rsatkichlar tizimi, pul massasini aniqlashga, uning tarkibini va muomala tezligini o'rganishga asoslanadi.

O'zbekiston Markaziy banki quyidagi pul massasi agregatlarini rasmiy ko'rsatkichlar sifatida qabul qilgan va u O'zbekiston statistikasida keng qo'llaniladi.

M0 – bank tizimidan tashqarida muomalada mavjud bo'lgan naqd pullar;

M1 – tarkibiga M0ni kiritadi, shuningdek milliy valyutadagi vositalar va jamg'armalarni o'z ichiga olib, ular korxonalar, tashkilotlar, ijarachilar, fuqarolar va boshqalar hisob raqamidagi hisob-kitoblar qilish va qoldiq mablag'larini; aholi va korxonalarning tijorat banklaridagi so'rab olguncha saqlanadigan depozitlarini; byudjet, kasaba uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlar mablag'larini; sug'urta tashkilotlari mablag'larini o'z ichiga oladi.

M2 – tarkibiga M1 ni va aholining tijorat banklaridagi depozitlarini kiritadi.

13.3.1-jadval

O'zbekiston pul massasi hajmi va tarkibi quyidagicha bo'ladi

Ko'rsatkichlar	2010 yil 1 yanvarga		2011 yil 1 yanvarga	
	mlrd. so'm	jamiga nisbatan %%	mlrd.so'm	jamiga nisbatan %%
Pul massasi (M2)				
Pullar (M1)				
SHu jumladan:				
Banklardan tashqaridagi mavjud pullar (M0)				
Mavjudsiz vositalar				
SHu jumladan:				
Talab qilinguncha saqlanadigan mablag'lar				

Xalqaro amaliyotda pul massasini to'rtadan ettitagacha bo'lgan ko'rsatkichlari hisoblanadi. 1996 yildan boshlab O'zbekiston Markaziy banki ma'lumotlarida pul va bank statistikasining xalqaro andozalarga mos ko'rsatkichlaridan foydalaniladigan bo'ldi. Masalan, «Pullar» agregati M1 agregatiga o'xshaydi va mamlakatning barcha pul mablag'larini ifodalaydi: ularni to'xtovsiz to'lanadigan vosita sifatida ishlashi mumkin va ular banklardan tashqaridagi mavjud pullar va so'rab olguncha turuvchi

bank tizimidagi depozitlardan iborat. «Kvazipullar» agregati pul tizimidagi kam likvidli depozitlar bo'lib, ular bevosita to'lov vositasi sifatida ishlatilmaydi va ular aylanishi «pullar»ga nisbatan ancha sekin kechadi. Bu agregat muddatli va milliy valyutadagi jamg'arma depozitlar va xorij valyutadagi jamg'arma depozitlar bo'lib, ular O'zbekiston Markaziy banki balansida va tijorat banklari balansida hisobga olinadi. «Keng pullar» agregati «pullar» va «kvazipullar» agregatlarining yig'indisiga teng.

Pul massasi M2 agregatining «keng pullar» agregatidan asosiy farqi shundaki, M2 tarkibida xorij valyutasidagi depozitlar hisobga olinmaydi, lekin unga vaqtincha kirish chegaralangan depozitlarning bir qismi kiritiladi. Ular pul balansini tuzilganda alohida mustaqil agregatga o'tkaziladi va pul massasi agregatlari hisoblanganda hisobga kiritilmaydi.

«Pul bazasi» ko'rsatkichi pul massasining mustaqil komponenti hisoblanadi. Pul bazasi M0 agregati – O'zbekiston Markaziy banki chiqargan mavjud pullarni (O'zbekiston Markaziy banki omborida saqlanayotgan pullarni hisobga olmagan holda) va tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy rezervlarini o'z ichiga oladi (Xalqaro valyuta fondi tavsiyasiga asosan «pul bazasi» ko'rsatkichini M0 agregatiga o'xshash sifatida qaraladi),

Pul massasining dinamikasini kuzatib turish va tijorat banklarining iqtisodiyotga kredit imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida «pul mulplikatori» ko'rsatkichidan foydalaniladi. Pul multiplikatori – koeffitsient, ya'ni muomaladagi pul massasini ko'paytirish o'lchovi bo'lib xizmat qiladi. Uni hisoblash uchun M2 pul massasini pul bazasi:

$$D_m = M2/M0 \text{ ga bo'linadi.}$$

Pul massasining aylanish tezligini aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot hajmi (YaIM) davrdagi o'rtacha pul massasi hajmiga bo'linadi. Uning aksincha ko'rsatkichi – iqtisodiy aylanishning ya'ni so'mning «monetarizatsiya»si deb ataladi. Iste'mol baholarining orqa tomoni bo'gan pulning sotib olish qobiliyati ham pul aylanish ko'rsatkichlarining muhimlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Qator yillar uchun muomaladagi pul massasi agregatlarini yalpi ichki mahsulot bilan solishtirish indekslar – deflyatorlar degan ko'rsatkichni aniqlash imkoniyatini beradi. Bu ko'rsatkich mamlakatdagi inflyatsiya darajasini aniqlash imkoniyatini beradi: indeks deflyator ortsa, inflyatsiya ortadi, agar indeks deflyator pasaysa, inflyatsiya pasayadi. O'zbekiston indeks deflyatorini boshqa mamlakatlarning shunday ko'rsatkichlari bilan solishtirish, inflyatsiya darajasi o'zgarishi xaqida xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

Dunyoning boshqa mamlakatlariga nisbatan mamlakatning barcha moliyaviy aktivlari va majburiyatlari hajmi va tarkibini baholash uchun makroiqtisodiy moliyaviy statistikada to'lov balansidagi boshqa ko'rsatkichlar qatorida «xalqaro investitsion holat» nomli ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilgan. Bu tizim banklar, davlatni boshqarish organlari, korxonalar va uy xo'jaliklari moliyaviy aktivlari va majburiyatlari xaqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Odatda xalqaro investitsion holat statistik hisobot ko'rinishida chop etiladi, unda ko'rsatkichlar yil yoki boshqa davr boshi va oxiriga nisbatan keltiriladi, shuningdek shu davr mobaynida xorij aktiv va majburiyatlarida yuz bergan o'zgarishlarni tushuntiruvchi ma'lumotlar keltiriladi. Xalqaro investitsion holat moddalari nomi PB moliyaviy hisobot moddalari nomiga to'liq o'xshaydi.

13.3.2-jadval

O'zbekiston kredit tashkilotlarining 2010 yil 1 kvartaldagi xalqaro investitsion holati quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan

	XIX 1.01.2010 y.	Natijada holat o'zgarish				XIX 1.04.10 (gr.1+gr.5)
		Opera- tsiyalar	Qayta baholash	Boshqa - lar	Jami (gr.2+gr.3 +gr.4)	
A	1	2	3	4	5	6
A Kredit tashkilotlar aktivlari						
Shu jumladan:						
Xorijga to'g'ri investitsiyalar						
Portfel investitsiyalar						
Boshqa investitsiyalar						
V Tashkilotlar majburiyatlari						
Shu jumladan:						
O'zbekistonga xorij to'g'ri investitsiyalari						
Portfel investitsiyalar						
Boshqa investitsiyalar						
S S=A-V. Kredit tashkilotlarining sof xalqaro investitsion holati						

13.4. To'lov balansi.

Iqtisodiyot sektorlari rivojini, mamlakatdagi iqtisodiy holatni va milliy iqtisodiyotni qolgan dunyo bilan o'zaro aloqalari asosiy yo'nalishlari va natijalarini baholash uchun Milliy hisoblar tizimi ko'rsatkichlari bilan bir qatorda to'lov balansi tuziladi.

To'lov balansi (TB) – shu mamlakat rezidentlari yoki milliy iqtisodiyot sub'ektlarining boshqa mamlakatlar rezidentlari bilan o'zaro munosabatlarini harakterlaydigan ko'rsatkichlar tizimidan iborat. Bu makroiqtisodiy tahlilning muhim quroli bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi davrda bironta davlat o'z qobig'ida boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni amalga oshirmasdan rivojlana olmaydi. Mamlakatning rivojlanish darajasi, uning dunyoda tutgan o'rni, boshqa mamlakatlar bilan o'rnatgan aloqalari, eksport hajmi va tarkibi, tashqa savdo qoldig'i, oltin valyuta rezervlari hajmi va dinamikasi va h.k. kabi parametrlar bilan baholanadi.

Milliy iqtisodiyot sub'ektlarining barcha tovar va moliyaviy oqimlari, oqibat natijada, boshqa mamlakatlar tovar va moliyaviy oqimlari bilan xamkorlikda harakat qiladi. SHu ma'noda TB ko'rsatkichlari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida yakunlovchi bo'lib hisoblanadilar.

«To'lov balansi» tushunchasi birinchi marta 1767 yilda D.Styuartning «Siyosiy iqtisod printsiplari tadqiqoti» asarida eksport-import qoldig'i va u bilan bog'liq bo'lgan oltinning harakatini aks ettiruvchi tushuncha sifatida ishlatilgan. Ammo o'sha davrda ham, XIX asrda ham to'lov balansining ham nazariyasi ham amaliyoti yo'q edi. Xalqaro operatsiyalarni tizimli hisobini olib borish zaruriyati paydo bo'ldi, chunki shu davrda kapitalning xalqaro bozori rasmiylashdi, xalqaro to'lov tizimi tashkil topdi, xam davlat organlari, xam markaziy banklar tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy qatnashchisiga aylandi.

1923 yilda birinchi marta to'lov balansi AQSHda chop etildi. 1924 yilda millatlar ligasi tomonidan bir necha mamlakatlar balansi tuzildi, 1947 yilda esa TB tuzish bo'yicha tavsiyanomalar ishlab chiqildi.

50-yillar oxiridan hozirgi vaqtgacha TB tuzish metodologiyasini XVF ishlab chiqadi. 1993 yilda XVF balans tuzish bo'yicha yo'riqnomani beshinchi marta chop etdi.

MHT va TB metodologiyasining yaratilishi va amaliyotga joriy etilishi paralel ravishda amalga oshirildi, lekin hech qachon to'qnash kelmadi. Ular ikkalasining umumiy maqsadi bir mamlakat rivojlanish darajasini, uning dunyoda boshqa mamlakatlar orasida tutgan o'rni makroiqtisodiy tahlil qilishdan iborat. Buning uchun barcha mamlakatlar

ko'rsatkichlarini solishtirish printsiplari va MHT va TBni tuzish qoidalaridan foydalanildi. XVFNing beshinchi ko'rsatkichiga (1993 y.) asosan TBdagi hisob, klassifikatsiya va ta'riflar MHTdagi kabi bir-biriga o'xshab ketadi:

- rezident va nerezidentni aniqlash;
- iqtisodiyotni institutsional birliklar, sektorlar va tarmoqlarga ajratish;
- operatsiyalarni qayd etish vaqti: MHTda xam TB xam operatsiya vaqti hisoblash usuli bo'yicha aniqlanadi. Uning mohiyati shundaki, operatsiyalar boyliklarni almashish, o'tkazish, qayta tashkil etish, yaratish yoki yo'q bo'lib ketish vaqti bilan qayd etiladi.

- tovar va xizmatlar amaldagi bozor bahosida baholanadi;

- iqtisodiy operatsiyalar joriy va kapital operatsiyalarga ajratiladi.

TB ko'rsatkichlari mustaqil analitik ahamiyatga ega bo'lib, «qolgan dunyo» hisoblamasi ko'rsatkichlari bilan chegaralanmaydi. TB asosida xorij investitsiyalari qay usulda jalb etilganini, mamlakatning tashqi qarzlari qanday o'zgarishini, ularning foizlarini, markaziy bankning xalqaro rezervlari qanday o'zgarishini aniqlash mumkin. TB ko'rsatkichlaridan ichki valyuta bozori va valyuta kursini tartibga keltirishda, davlatning fiskal va monetar siyosatini ishlab chiqarishda foydalaniladi.

O'zbekistonda TB tuzishni Markaziy bank amalga oshiradi. 1994 yildan boshlab TB kvartallar bo'yicha chop etiladi: I-kvartal uchun, I-yarim yil uchun, 9-oy uchun va yil bo'yicha to'liq balans tuziladi.

TB tuzishning asosiy printsiplari:

TB buxgalteriya hisobi printsiplari – ikki yoqlama yozish asosida amalga oshiriladi. Har operatsiya ikki marta qayd etiladi: bir hisobning kreditida, ikkinchi hisobning debetida, chunki ko'pchilik operatsiyalar iqtisodiy boyliklarni almashishga asoslanadi. Masalan, korxonalar o'z mahsulotini eksport qiladi va evaziga valyuta boyliklarini oladi: yoki xorij korxonasi shu mamlakat rezidenti firmasini rivoji uchun mablag' qo'yadi va evaziga moliyaviy aktivlar (aksiyalar va h.k.) yoki mulk oladi. Barter bo'yicha almashish mumkin, u holda eksporter – korxonalar evaziga ekvivalent tovar va xizmatlar oladi. Agar iqtisodiy boyliklar tekinga berilsa, u holda «transfertlar» moddasi kiritiladi.

- Iqtisodiy tahlil uchun TB ko'rsatkichlari guruhlanadi. MHTda ham TBda ham joriy va kapital operatsiyalar ajratiladi. Joriy operatsiyalarga tovar va xizmatlar va transfertlar bilan amalga oshirilgan operatsiyalar kiritiladi. Kapital operatsiyalar investitsion faoliyat bilan bog'liq bo'lib, ular kapital transfertlar va investitsiyalar (moliyaviy aktivlar va

majburiyatlar) bilan operatsiyalarni aks ettiradi. Operatsiyalar xakteriga qarab, TBning qaysi tomonida aks ettirilishini aniqlash mumkin.

13.4.1-jadval

To'lov balansi operatsiyalarini yozish printsipti

	Operatsiya	Kredit(+)	Debet (-)
A	Tovarlari va noomil xizmatlari	Tovarlari eksporti va xizmatlari eksporti	Tovarlari importi va xizmatlari importi
B.	Mexnat va kapital xizmatlari	Rezidentlar tomonidan norezidentlarga ko'rsatilgan	Norezidentlar tomonidan rezidentlarga ko'rsatilgan
V	Joriy va kapital transfertlar	Rezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish	Norezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish
G	Moliyaviy aktivlar yoki majburiyatlar bilan operatsiyalar	Norezidentlar oldidagi majburiyatlar ortishi yoki norezidentlarga talabning kamayishi	Norezidentlarga talabning ortishi yoki norezidentlar oldida majburiyatlarining kamayishi

Balans va ikki yoqlama yozish printsiptidan kelib chiqib, joriy operatsiyalar hisobi kapital va moliyaviy aktivlar hisobi saldosi teng bo'lishi (qarama-qarshi belgi bilan) lozim. Binobarin, TBning umumiy saldosi doim nolga teng bo'lishi kerak. Ammo amalda kredit va debet yozuvlari orasida balansga erishib bo'lmaydi. Bunga sabab bir operatsiyaning kredit va debet yozuvlari uchun axborotlar har xil manbalardan olinadi.

Masalan, eksport bo'yicha ma'lumot manbai bo'lib bojxona statistikasi hisoblansa, xorij valyutalarining kelishi bank statistikasi ma'lumotlaridan olinadi. Kredit va debet yozuvlari orasidagi farq «sof xatolar va o'tkazib yuborishlar» deb ataladi.

Agregat ko'rishida TBning umumiy ko'inishi quyidagicha:

To'lov balansining asosiy komponentlari (moddalari)	Kredit (+)	Debet (-)	Saldo
1. Joriy operatsiyalar hisobi A. Tovarlar va nominal xizmatlar 1. Tovarlar 2. Xizmatlar B. Mexnat va kapital xizmati (ishlab chiqarish omillari daromadlari) 1. Mexnat xizmati 2. Kapital xizmati V. Joriy transfertlar			
2. Kapital va moliyaviy qurollar bilan operatsiyalar A. Kapital bilan operatsiyalar 1. Kapital transfertlar B. Moliyaviy hisob 1. To'g'ri investitsiyalar 2. Portfel investitsiyalar 2.1 Aktivlar 2.2 Majburiyatlar (passivlar) 3. Boshqa investitsiyalar 3.1 Aktivlar Mavjud xorij valyutalari va depozitlar Savdo kreditlari va avanslari Berilgan kreditlar bo'yicha balans Boshqa aktivlar 3.2 Majburiyatlar (passivlar) Mavjud xorij valyutalari va depozitlar Savdo kreditlari va avanslar Jalb etilgan kreditlar balansi Boshqa majburiyatlar 4. Rezerv aktivlar Sof hatolar va o'tkazishlar			

Balansning ba'zi moddalari yanada aniqlik kiritishni taqozo etadi.

1. «Xizmatlar (noomil)» moddasi bo'yicha transport, sug'urta, moliyaviy, bank, turistik, injiniring va shunga o'xshash xizmatlar aks ettiriladi, ular ishlab chiqarish omillari bilan bog'liq emas.

2. «Omilli xizmatlar» moddasi bo'yicha rezidentlarning norezidentlarga ko'rsatgan ishlab chiqarish omillari (mexnat va kapital) xizmati aks ettiriladi. Xizmat deganda xodimlarning xorijda olgan daromadlari (norezidentlardan) yoki rezidentlar tomonidan to'langan (masalan, mavsumiy ishchilar ish haqqi) daromadlar. Xorij aktivlariga

egalik qilib olingan kapital xizmati daromadini, norezidentlar rezidentlarga to'laydilar yoki aksincha (foizlar, devidentlar, kupon daromadi va h.k.).

3. «Joriy transfertlar» boshqa mamlakatlarga berilgan (olingan) joriy daromad solig'i, mulk solig'i, to'lovlar va ijtimoiy sug'urta; qaytarilmaydigan (gumanitar) yordamni, ya'ni iste'mol tovarlari va xizmatlarni olish (berish). Ular transfertni ixtiyordagi daromadlarini va iste'molni ko'paytiradi va donorning esa shu ko'rsatkichlarini kamaytiradi.

4. «Kapital transfertlar» asosiy fondlarga egalik qilishni tekinga o'tkazish, qarzlar, merosga va kapitalga bo'lgan soliqlardan voz kechish, asosiy fondlarni yoki kapital qurilishni sotib olish uchun pullarni o'tkazish (olish) masalan, Germaniya xukumati tomonidan Rossiya harbiylari uchun qurilayotgan uylarni moliyalashtirish. Kapital transfertlar donorlar oluvchi va beruvchi mamlakatlari aktiv va passivlarini o'zgarishiga olib keladi, oluvchi (beruvchi) mamlakat milliy boyligi hajmini o'zgartiradi.

5. «Moliya hisobida» aktivlar va majburiyatlar funtsional belgisi bo'yicha klassifikatsiyalanadilar: to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalari, boshqa investitsiyalar va rezervlar.

5.1 «To'g'ri investitsiyalar» - korxonani boshqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatish maqsadida kapitalda ishtirok etish. Korxonarezidentga yirik aksioner-norezident tomonidan berilgan kreditlar xam to'g'ri investitsiyalar qatoriga qo'shiladi (va aksincha).

5.2 «Portfel investitsiyalar» qimmatli qog'ozlarga qo'shilgan qo'yilmalarni anglatadi, aksiyalar va h.k., ular daromad olish maqsadida sotib olinadi. Portfel investitsiyalarga shuningdek qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar va ularning davomi bo'lgan (obligatsiyalar, veksellar, fyuchers valyutalari, opsiyonlar va boshqalar) bilan kiritiladi. Joriy davr investitsiyalari daromadni keyingi davrlarda keltiradilar va joriy operatsiyalar hisobida aks ettiriladi.

5.3 Investitsiyalar va rezervlar deb qaralmaydigan barcha operatsiyalar «Boshqa investitsiyalar» moddasida aks ettiriladi – mavjud xorij valyutasi va depozitlari bilan operatsiyalar, berilgan va olingan savdo kreditlari, boshqa kreditlar, boshqa aktivlar va majburiyatlar.

5.4 «Rezerv aktivlari» - markaziy bank va moliya vazirligining erkin konvertlanuvchi likvidlik xorij aktivlari. Ularning tarkibiga mavjud xorij valyutasi, korrespondentlashuvchi hisoblardagi qoldiq, mablag'lar, xorij mamlakatlar xukumatlari likvidlik qimmatli qog'ozlari, XVFNing aktivlari va rezervlari (masalan, maxsus o'rnini to'ldirish xuquqi) kiradi.

Monetar oltin yoki oltin xam markaziy bank mulkida bo'lgani uchun shunga kiritiladi. Tijorat banklar qazib oluvchi va qayta ishlovchi

korxonalar mulki bo'lgan nomonetar oltin, to'lov balansida oddiy tovar sifatida qaraladi. Monetar oltin bilan operatsiyalar faqat har xil mamlakatlar markaziy banklari bilan yoki markaziy bank va xalqaro tashkilotlar bilan o'tkazilishi mumkin. Markaziy bankning tovar oltinni sotib olish (sotishi) natijasida oltinni monetarizatsiya (demonetarizatsiya) qilish mumkin; shu bilan markaziy bankda monetar oltin zahirasi ortishi (kamayishi) mumkin. Agar bunday operatsiyalar mamlakat ichida o'tkazilsa, u holda bunday holat to'lov balansida aks ettiriladi; agar markaziy bank nomonetar oltinni norezident korxonalaridan sotib olsa, bunday operatsiya tovarlar importi sifatida aks ettiriladi. SHunday qilib, tovar oltinni monetarizatsiya qilish jarayoni to'lov balansida ko'rsatilmaydi. Aktivlar va majburiyatlarni qayta baholash operatsiyalari ham (masalan, valyuta bo'liklarini) muhim operatsiyalar bo'lmagani uchun ko'rsatilmaydi.

XVF – balanslarni standart komponentlarga mos holda neytral holatda tuzishni maslahat beradi. Bunday qilinsa, umumiy saldo doim nolga teng bo'ladi. Yuqorida qayd qilinganidek, ma'lumotlar har xil manbalardan olingani uchun kredit va debet moddalar teng kelavermaydi. Tenglikni hosil qilish uchun maxsus balanslashtiruvchi modda «sof xatolar va o'tkazishlar» kiritiladi. To'lov balansini neytral holati «balans»ni ta'minlaydi ammo uning muhim kamchiligi bor. Ikki yoqlama yozuv printsiplariga rioya qilish uchun tenglashtirish amalga oshiriladi. Ular asosiy operatsiyalar kabi bo'lim va moddalarda aks ettiriladilar. Natijada boshqa mamlakatlar rezidentlarning o'zaro aloqasi real saldosi yo'qoladi.

Mamlakatning to'lov balansi milliy valyutada tuziladi, chunki uning asosiy maqsadi – milliy iqtisodiyotni qolgan dunyo bilan o'zaro aloqasini tahlil qilishdan iborat. Ammo xalqaro taqqoslashlarni amalga oshirish maqsadida ko'rsatkichlar muqobil xamma qabul qilgan xorij valyutasi – AQSh dollarida yoki evroda qayta baholanadi. Agar mamlakat valyutasi devolvatsiyaga moyil bo'lsa, bunday operatsiyani amalga oshirish shart bo'lib qoladi. O'zbekiston to'lov balansi AQSH dollarida tuziladi va chop etiladi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Davlat byudjeti daromadlari va harajatlari qanday klassifikatsiyalanadi?
2. Byudjet taqchilligi deganda nimani tushunasiz va uning qaysi ko'rsatkichlarini bilasiz?
3. Elastlilik koeffitsienti nimani ifodalaydi?
4. Bank aktiv va passiv operatsiyalariga tushuncha bering.
5. Bank faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.
6. O'zbekiston pul massasini ifodalovchi agregat ko'rsatkichlar tarkibi qanday?
7. Pul massasining aylanish tezligi ifodalovchi ko'rsatkichlar.
8. Pul qadrsizlanishi qanday o'rganiladi?
9. To'lov balansining asosiy tarkibiy qismlarini tushuntirib bering va u qaysi davrlar uchun tuziladi?
10. Joriy operatsiyalar hisobiga tushuncha bering.
11. To'lov balansi operatsiyalarini yozish printsiipi qanday?
12. Byudjet daromadlarini nechta turga bo'lish mumkin?
 - a) bir turga
 - b) ikki turga
 - v) uch turga
 - g) to'rt turga
 - d) besh turga
13. Soliq tushumlariga qaysi tushumlar kiradi?
 - a) fiskal monopoliyalar tomonidan davlat byudjetiga to'langan daromadlar va ijtimoiy sug'urta bo'yicha majburiy to'lovlar
 - b) qo'shimcha qiymat solig'i
 - v) shaxsiy daromaddan olingan soliq
 - g) tashqi savdo soliqlari
 - d) aktsiz soliqlari
14. Soliqdan tashqari tushumlar qaysilar?
 - a) litsenziyalar
 - b) yig'imlar
 - v) markaziy bank foydasidan ajratmalar
 - g) transfertlar
 - d) kreditlash
15. Joriy xarajatlar tarkibi qanday?
 - a) ish xaqqi
 - b) foiz to'lovlari
 - v) tashqi foiz to'lovlari

g) pensiyalar

d) hammasi ham joriy xarajatlarga kiradi

16. Kapital qo'yilmalar tarkibi qanday?

a) moliyalashtirish

b) tashqi moliyalashtirish

v) yangi qarz olishlar

g) qarzni to'lash

d) yangi asosiy fondlarni sotib olish va qurish

17. Bank kredit operatsiyalarini qanday tasniflash mmkin?

a) kredit oluvchilar bo'yicha

b) maqsadi bo'yicha

v) qatnashish jarayoni bo'yicha

g) muddati bo'yicha

d) hamma javoblar to'g'ri

18. Pul agregatlari necha xil bo'ladi?

a) M0 – bank tizimidan tashqaridagi naqd muomaladagi pullar

b) M1 – M0 + depozitdagi va hisob raqamidagi pullar

v) M2 – M1+aholining tijorat banklardagi depozitlari

g) yuqorida qayd qilinganlarning barchasi to'g'ri

19. To'lov balansi o'z ichiga asosan quyidagi balanslarni oladi:

a) savdo balansi

b) xizmatlar va notijorat to'lovlar balansi

v) kredit va kapital xarakati balansi

g) yuqorida qayd etilgan uchta balansni o'z ichiga oladi

20. Viloyat xalq banki bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (yil oxiriga:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Xalq banklari soni	73	78
Omonatlar soni,ming	57	80
Omonatlar miqdori, ming so'm	18000	20240
Aholi soni – ming kishi	232,0	244,0

Aniqlang:

1) Xar bir ko'rsatkich bo'yicha dinamika ko'rsatkichlari

2) Bir bankka to'g'ri kelgan aholi soni

3) Omonatlarning o'rtacha miqdori

Olingan ko'rsatkichlarni tahlil qiling va xulosalar chiqaring.

21. 2006 va 2010 yillar orasida omonat qo'yuvchilar soni 2 marta, omonatlarning o'rtacha miqdori esa 3 marta ortgan. Bir omonatning o'rtacha omonati miqdori qancha marta ortgan?

22. Joriy davrda xalq banki bo'yicha qo'yilgan omonatlar xaqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Omonat turlari	Foiz stavkalari	Omonat summasi (m.s.)	Omonatni saqlash muddati
So'rab olguncha	5	300	5 oy
Muddatli	10	400	10 oy

Omonatlarni o'rtacha saqlash muddatini aniqlang.

XIV BOB. INVESTITSIIYALAR VA INVESTITSION FAOLIYAT STATISTIKASI.

14.1. Investitsiyalar va investtsion faoliyat haqida tushuncha va statistikaning vazifalari.

Milliy iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti sharoitiga moc holda faoliyat olib borishi uchun muntazam ravishda ilmiy texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish lozim. Buning uchun yangi texnologiyalarni joriy etish, yangi uskunalarni, xom-ashyo va materiallarni sotib olish, xodimlar malakasini oshirish lozim bo'ladi. Bunday holatni muntazam ravishda saqlab turish uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ma'lum miqdordagi kapitalga ega bo'lishlari kerak. Ammo amalda doim xam shunday bo'lavermaydi. SHuning uchun rahbarlar va menedjerlar oldida strategik rejalarni amalga oshirish uchun investitsion mablag'lar manbalarini qidirib topish masalasi ko'ndalang turadi.

O'zbekiston Respublikasida investitsion faoliyatni boshqarish asosi bo'lib quyidagi qonunlar hisoblanadi:

1. «Kapital qo'yilmalar sifatida amalga oshiriladigan investitsion faoliyat xaqida»gi (2001 yil) qonuni;

2. O'zbekiston Respublikasidagi xorij investitsiyalari xaqida»gi (2002 yil) qonuni.

Bu hujjatlarda investitsion faoliyatning asosiy holatlari va kategoriyalari keltirilgan va biz bu kategoriyalarning asosiylari mohiyatini ko'rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlar bozori bilan birga, kapital bozori ham mavjud bo'lib, u har xil moliyaviy bozorlar yig'indisidan tashkil topadi. Moliyaviy bozorlarning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda kapital egalari (investorlar) pul mablag'larini taqdim etib, daromadni esa kelajakda talab qiladilar, shu bozorning boshqa qatnashchilari kapital sotib olib, uni harakatga keltiradilar, o'z loyihalarini amalga oshiradilar, foyda ko'rishni rejalashtiradilar va kelajakda ko'rgan foydalarining ma'lum qismini kapital egasiga foiz sifatida qaytarib beradilar.

Investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda etakchi o'rinni egallaydi, chunki investitsiya orqali kapital jamg'armalari jamg'arishiga va uning natijasida mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o'sishga erishiladi.

Bizning fikrimizcha, investitsiya – uzoq muddatli resurs qo'yilmalari bo'lib, ular yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish va eskilarini modernizatsiya qilish, texnika va texnologiyalarning yangi turlarini

o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan maxsulot (ish, xizmat) xajmini o'ttirish va sifatini yaxshilash va shu asosda ko'zlangan foyda (daromad)ni olishdir. Investitsiyalash asosida milliy iqtisodiyot miqyosida ayrim regionlar iqtisodiy potentsiali tenglashtiriladi, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi qinG'irliklar bartaraf etiladi, shaxar va qishloqlar ko'rkiga ko'rk qo'shiladi.

Investitsiya lotincha «invest» so'zidan olingan bo'lib, uning aynan tarjimai «solish» degan ma'noni anglatadi va u juda keng ma'nodagi tushuncha. Bir xil investorlar kapitalni korxonaga yoki kafeni Yurishga yoki sotib olishga yo'naltiradilar, boshqalar ishlab chiqarish uskunalari yoki potok liniyalarini sotib oladilar, uchinchilar mablag'larini aksiyalar, obligatsiyalar yoki boshqa qimmatbaho qog'ozlarga qo'yadilar; to'rtinchilar o'z jamg'armalarini o'zlarining ilm va madaniy saviyalarini ko'tarish uchun sarflaydilar, beshinchilar pul mablag'larini bank depozitiga ma'lum foiz asosida qo'yadilar, oltinchilar ma'lum mahsulot ishlab chiqarish uchun patent yoki litsenziya sotib oladilar, ettinchilar kapitalni kolleksionlashtirish uchun qo'yadilar, kitoblar, markalar va h.k. sotib oladilar va h.k. Bularning barchasi investitsiya bo'lib hisoblanadi, shuning uchun investitsiyaga yagona, xar tomonlama ta'rif berib bo'lmaydi, chunki u juda keng va chuqur ma'nodagi ishlab chiqarish munosabatlarini o'zida aks ettiradi.

Investitsiyalar birinchi navbatda yalpi ichki mahsulot bir qismining harakati bo'lib, ular milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish parametrlarini aniqlab beradi, iste'mol va iqtisodiy o'sish qat'iyiligi, ijtimoiy rivojlanishning kelajagini real aks ettiradi.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati bo'yicha qarash va nuqtai nazarlarni tahlili shuni ko'rsatdiki, turli iqtisodiy fanlar va amaliy faoliyatlarda ular turlicha talqin qilinadi. Umumiy iqtisodiy fanlarda investitsiyalar – kapitalni jamg'arish jarayoni deb qaraladi. Moliya nazariyasiga ko'ra, ular bo'lajak natijalarni qo'lga kiritish maqsadida, mazmuni bo'yicha, xozirgi kapital xarakatlarni bildiradi. BMTning 1953 yilda qabul qilgan MHTda va shu asosda 1995 yilda qabul qilingan Evropa MHTda investitsiya tushunchasi kengaytirilgan holda o'rganilib, asosiy kapitalni yalpi jamlanishi, unumdorlikni oshirish yoki xizmat qilish muddatini ko'paytirish maqsadida asosiy kapital elementlarini qayta qurollantirish bilan bog'liq xarajatlardan chiqariladi. Bizning fikrimizcha, investitsiyalarning ta'rifida ularni mohiyatini bildiruvchi maqsad va funktsiyalari o'z aksini topishi zarur va u avvalo, sarmoya egasi uchun daromad manbai bo'lib hisoblanadi. U donor (sarmoya egasi)ning bo'sh

pul mablag'larini muomalaga kiritish orqali unga qo'shimcha daromad keltiradi, ammo bunday faoliyat mavjud bo'lgan aniq va noaniq risklar bilan bog'liq ekanini esda tutish kerak. SHu bilan birga investitsiya akseptor (sarmoya jalb qiluvchi) uchun xam foydali hisoblanadi. Odatda, investitsiya uchun sarmoya egasiga to'lanadigan xaq (foiz, devident va h.k. shaklida) kredit uchun to'lanadigan foizdan past bo'lishi uning akseptor uchun qanchalik manfaatli ekanligidan dalolat beradi.

Investitsiyalarning mohiyati rejali, bozor va o'tish davri iqtisodiyoti sharoitlarida bir-biridan investitsion faoliyat qatnashchilari, moliyalashtirish manbalari, investitsiya riski, investitsion tsikl axborot bazasi, loyihani amalga oshirish sharoiti va h.k.lar bo'yicha farq qiladi.

Investitsiyalarni kelib chiqish manbalariga qarab, ikki hilga: ichki va tashqi investitsiyalarga ajratish mumkin:

- ichki investitsiyalar mamlakat milliy daromadining jamg'ariladigan qismi;

- tashqi xorij investitsiyalari bir iqtisodiyotdan ikkinchisiga o'tayotgan kapital oqimi bo'lib, ular ichki investitsiyalardan keskin farq qiladi. Ular mamlakatlararo ko'chadi, faqat o'z maqsadini ko'zlaydi, amal qilish sharoitlari o'zgaradi. Xorij investitsiyalari kirib kelishi kapital import qiluvchi mamlakatlarda soliq, ijara xaqqi va boshqa tushumlarni ko'payishi ta'minlanadi.

Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotining laureati (1990 yil) U.F.Sharp eng ommabop bo'lgan «Investitsiya» nomli darsligida investitsiyalar kelgusida (extimol, nomuayyan) qiymatni olish maqsadida hozirgi va Ytda muayyan qiymatdan voz kechishdir»⁹, deb ta'riflaydi. «Investitsiyalash» atamasining ma'nosini bu qo'llanma mualliflari: «Kelajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir»¹⁰ deb e'tirof etadilar.

Investitsion faoliyat ikki makro va mikro darajada amalga oshiriladi. Birinchi darajada davlat va rahbar strukturalar amalga oshirsa, ikkinchisida esa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar-korxonalar, firmalar, kompaniyalar va boshqalar amalga oshiradilar. Ikkala xolatda xam gap investitsiyalash strategiyasi, uning o'lchamlari va olingan natijalari haqida boradi.

Makroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda milliy iqtisodiyot miqyosida ishlab chiqarish vositalarini takror ishlab chiqqirishga, «inson omili»ni rivojlantirishga, uy joy fondini, tovar zaxiralarini orttirish va shu kabilarga qilingan chiqimlarning bir qismini tushuniladi.

⁹ У. Шарп, Г. Александер, Дж. Бейли. Инвестиции. Пер. с англ. М.: ИНФРА, 1997, стр. 979

¹⁰ У. Шарп, Г. Александер, Дж. Бейли. Инвестиции. Пер. с англ. М.: ИНФРА, 1997, стр. 16

Mikroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda korxonalar, firma, korporatsiya, xolding va h.k. miqyosida kapitalni takror ishlab chiqarishga, zaxiralarni miqdorini oshirishga va shu kabilarga qilingan chiqimlarga, ya'ni foydani ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan qismini anglatadi.

Meditsina tili bilan aytganda, investitsiya bu iqtisodiyotga qilingan «in'ektsiya» bo'ladi. U iqtisodiyotni sog'lomlashtiradi, bardam qiladi. Investitsiyalarning asosiy manbai jamg'arma, boshqacha aytganda milliy iqtisodiyot (uy xo'jaligi, korxonalar, firma, davlat)dagi yalpi daromadning iste'mol qilinmagan qismi hisoblanadi. Sarflanmagan daromadlar turli moliya institutlari, banklar, jamg'armalar va boshqalarda saqlanadi va kerak paytda tadbirkorlarga resurslar olish uchun qarzga beriladi.

Amaliyotda uch xil investitsiya turlari mavjud: moliyaviy, moddiy va nomoddiy investitsiyalar.

Moliyaviy investitsiyalar – kapitalni har xil moliyaviy aktivlarga qo'yilishini anglatadi. Investorlar, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa hil qimmatli qog'ozlar sotib olib, boshqa korxonalarning faoliyatida ishtirok etish huquqiga ega bo'ladilar. Ular yana muddatli depozitga qo'yilgan bank qo'yilmalari, kreditlashning har xil formalari, erkin konvertatsiyalanadigan valyutani sotib olish xam kiradi.

Moddiy investitsiyalar – material ob'ektlar yaratilishini taqozo qiladi. Ularga ko'chmas mulklar (binolar, inshootlar, er uchastkalari)ga, transport infratuzilmalariga: ishlab chiqarish uskunalari (stanoklar, mashinalar, potok liniyalari, texnologik komplekslar va x.k.)ga aylantirilgan mablag'lar (xom ashyo, materiallar, butlovchi qismlar va mexanizmlar)ga qo'yilgan qo'yilmalar kiradi. Boshqarish, moliyalashtirish va statistik nazariyasida bularni real yoki kapital xosil qiluvchi investitsiyalar deb ataladi.

Nomoddiy investitsiyalar – investor kapitalini kengaytirish va qayta takror ishlab chiqarish uchun qo'yilgan nomaterial qo'yilmalar bo'lib, ular mulkiy mablag'lar balansida o'z aksini topmaydilar. Ular ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun, firma yoki korxonalar xodimlari malakasini va bilim darajasini ko'tarish yoki mamlakat miqyosida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirish uchun qo'yilgan qo'yilmalar yoki keng ma'noda «inson intellektiga» qo'yilgan mablag'lar va patent va litsenziya, nou-xau (intellektual kapital), inovatsiyalar (kashfiyot yoki yangi texnika va texnologiya echimlari) uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi. Bularga yana har xil ijtimoiy tadbirlar va dasturlarni amalga oshirish uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi.

Amaliyotda mavjud bo'lgan investitsiyalarni quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Nimalarga sarflanishiga qarab:

- **Sof investitsiyalar** – asosiy kapital hajmini ko'paytirishga sarflanadi;

- **Yalpi investitsiyalar** – asosiy fondlarning hajmini ko'paytirishga va eskirishi o'rmini qoplashga sarflanadi;

2. Investorning maqsadiga qarab:

- **Bevosita investitsiyalar** – muayan xo'jalik sub'ektini boshqarishda, ishtirok etish huquqini olish va foyda chiqarish maqsadida uning ustav kapitaliga mablag' solishdir;

- **Portfel investitsiyalar** – investorning konkret maqsadiga erishishi uchun xizmat qiladigan va bir butun qilib to'plangan turli qiymatlarning yig'indisidir;

- **Annuitet (moliyaviy renta)** – vaqti-vaqti bilan investorga muayyan daromad keltirib turadigan investitsiyadir.

3. Investitsiya sub'ektlariga qarab:

- **Xususiy investitsiyalar** – o'z xususiy kapitali, zayomlar (shu jumladan obligatsiya zayomlar), shuningdek, jalb etilgan kapital hisobidan amalga oshiriladi;

- **Davlat investitsiyalari** – byudjet ajratmalari, uzoq muddatli ssudalar va boshqa jalb etilgan resurslar hisobidan amalga oshiriladi.

4. Tijoriy xatarga munosabatiga qarab:

- **Hisobga olingan xatarlarga borishga tayyor investor** – biron-bir sub'ektga mablag' solayotgan investor tadbirkor bo'lib, u qanday xatarga borayotganligini avvaldan hisoblagan;

- **Har qanday xatarga borishga tayyor investor** – o'yinchi tadbirkor hisoblanadi va u har qanday xatarni ham engishga tayyor bo'ladi.

5. Tayinlangan ob'ektga qarab:

- **Kapital investitsiyalar** – real aktivlarga sarflanadi;

- **Inovatsion investitsiyalar** – texnikaning yangi avlod va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va o'zlashtirishga sarflanadi;

- **Ijtimoiy investitsiyalar** – inson salohiyatini va malakasini rivojlantirishga, ta'lim sohasiga, ishlab chiqarish tajribasini rivojlantirishga va nomoddiy ne'matlarning boshqa shakllariga sarflanadi.

Statistika amaliyotida real investitsiyalarni xarakterlash uchun ularning hajmi va normasi aniqlanadi.

Investitsiya xajmi deb solingan kapitalning Yiyimat formada ifodalangan miqdoriga aytiladi. (Absolyut miqdor,... so'm yoki AQSh dollarida ifodalanadi).

Investitsiya normasi esa uning hajmini yalpi milliy maxsulotga yoki yalpi ichki maxsulotga bo'lish natijasida olinadi. (Nisbiy miqdor, foizlarda ifodalanadi).

Investitsiya ko'rsatkichlari joriy va solishtirma baxolarda hisoblanadi va ifodalanadi. Bunda solishtirma narxlardagi hisob-kitoblar faqat so'mda emas, balki AQSh dollarida ham amalga oshiriladi, bu esa birinchidan, hisoblanayotgan ko'rsatkichlarga bahoning (inflyatsiyaning) ta'sirini bartaraf qilishga, ikkinchidan, so'mning xalqaro kursidagi o'zgarishlarni ta'sirini ham bartaraf qilishga olib keladi va shu bilan birga O'zbekistonning investitsiya faoliyati ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlardagi xuddi shunday ko'rsatkichlar bilan bevosita taqqoslash imkoniyatini yaratadi.

Investitsiyalar xaqidagi ma'lumotlar guruhlari bo'yicha korxonalar va tashkilotlarning statistik hisobot formasi №P-2 «Investitsiyalar xaqida ma'lumotlar»da va «investitsion faoliyat xaqidagi ma'lumotlar»ning ilovasida keltiriladi va bu sohadagi statistikaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- investitsiyalar tarkibini va manbasini statistik o'rganish;
- kapital qo'yilma sifatida amalga oshirilishi investitsiyalarni o'rganish;
- nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni o'rganish;
- investitsiyalar samaradorligini statistik baholash va h.k.

14.2. Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish.

Investitsiyalar tarkibi bir necha yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi.

Iqtisodiy aktivlar bo'yicha investitsiyalar ikkiga bo'linadi:

- moliyaviy investitsiyalar – moliyaviy aktivlarga qo'yiladi. Ular xo'jalik tashkilotlari tomonidan banklarga, qimmatbaho qog'ozlar va boshqa korxonalar ustav fondiga, davlat va mamlakat zayom obligatsiyalariga, boshqa tashkilot va korxonalar kreditlar berish yo'li bilan amalga oshiriladi;

- nomoliyaviy investitsiyalar – MHT yo'nalishi bo'yicha material va nomaterial asosiy kapitalga, material oborot mablag'lar hajmini ortishiga, boyliklar, material va nomaterial nomoliyaviy aktivlarga qo'shiladi.

Nomoliyaviy investitsiyalar tarkibida quyidagilar ajratiladi:

- asosiy kapitalga investitsiyalar;

- nomaterial aktivlarga investitsiyalar;
- material oborot mablag'lar zahirasi to'ldirish;
- binolar, inshootlar, mashina va uskunalarni kapital ta'mirlashga xarajatlar;

- er uchastkalari va tabiatdan foydalanish ob'ektlarini sotib olish.

Bular ichida asosiy o'rinni asosiy kapitalga investitsiyalar egallaydi va ular takror ishlab chiqarish yo'nalishlari bo'yicha qurilish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish, ob'ektlarni texnik jihatdan qayta qurollantirish, mashina-uskunalar, instrument-inventarlar sotib olish, chorva mollar tuyog'ini ko'paytirish, ko'p yillik o'simliklarni ekish va h.k.ga bo'linadi.

Investitsion faoliyatni tahlil qilishning keyingi yo'nalishi – asosiy kapitalga solingan investitsiyalarni o'rganishdan iborat va ular quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi:

- yangi qurilish;
- mavjud korxonalar kengaytirish;
- mavjud korxonalar texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilish.

Yangi qurilish deb, yangi yoki binosi olib tashlangan maydonlarda yangi bino, inshootlar barpo etish maqsadida olib borilgan qurilishlarga aytiladi.

Mavjud korxonalar kengaytirish deganda, mavjud korxonalar xududida yangi tsexlar, ob'ektlarni qurish yoki ularga yaqin maydonlarda yangi yoki qo'shimcha ishlab chiqarish quvvatlarini qurish tushuniladi.

Mavjud korxonalar rekonstruksiya qilish deganda, ishlab chiqarish quvvatlarini ko'paytirish, mahsulot sifatini va nomenklaturasini yaxshilash maqsadida korxonalaridagi tsexlar va ob'ektlardagi ishlab chiqarishni takomillashtirish va uning texnik-iqtisodiy darajasini yuqori darajaga ko'tarish tushuniladi.

Material aylanma mablag'lar zahirasiga jalb etilgan investitsiyalar shu davrda ular qoldig'ining o'zgarishini xarakterlaydi. Uni davr boshidagi va davr oxiridagi qoldig'ining farqi sifatida olinadi.

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga investitsiyalar hajmi ikki qismdan iborat: ishlab chiqarilmagan material aktivlarga uzoq muddatli qo'yilmalar (masalan, erga, tabiiy resurslarga, tabiatdan foydalanish ob'ektlariga egalik qilish huquqi) va ishlab chiqarilmagan nomaterial aktivlarga sarflangan uzoq muddatli qo'yilmalar (masalan, mualliflar bilan bitim va kelishuvlar, ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish opsiyonlari va h.k.).

Bu tizimdagi xar bir ko'rsatkich umumiy investitsiyalarning konkret bir qismini xarakterlaydi va ular tarkibi ayrim ko'rsatkichlarning ulushi bo'yicha o'rganiladi.

Xar bir korxonona va firmaning rivojlanish darajasini bilish uchun investitsion imkoniyatlarni baholash lozim, binobarin, ularning investitsion salohiyatini aniqlash kerak bo'ladi. Bunda ularning faqat investitsiyaga jalb qilinishi mumkin bo'lgan moliyaviy va boshqa resurslarini mavjudligini e'tiborga olish bilan birga, ularni qo'yish shartlari mavjudligi, ularning samaradorligini xam e'tiborga olish lozim bo'adi.

Korxonaning investitsion salohiyati bozordagi hozirgi sharoit va holatni hisobga olgan holda eng ko'p jalb etilishi mumkin bo'lgan investitsion resurslar hajmini ifodalaydi. Bozor iqtisodiyoti davrida bu ko'rsatkichning ahamiyati juda yuqori hisoblanadi, chunki shunga qarab korxonona rahbari yoki menedjeri investitsion loyihalar bo'yicha asosli qaror qabul qilish imkoniyatini beradi.

MHT yo'nalishi bo'yicha korxonalar investitsion salohiyatini ikki qismga ajratish mumkin:

- yalpi milliy jamg'arish;
- potentsial xorij investitsiyalari.

Yalpi milliy jamg'arish alohida korxonona chegarasida investitsion salohiyatning asosiy qismini tashkil etib, u ichki jamg'armalar hisobidan tashkil topadi. Avvalo ular amortizatsiya ajratmalari, korxonona ixtiyorida qoladigan foyda, uning faoliyati davrida amalga oshirgan jamg'armasi va boshqa xususiy mablag'lari. Qo'shimcha manbalar sifatida qarzga olingan va byudjetdan tashqari mablag'lar: bank kreditlari ko'rinishida, byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari, lizing bo'yicha asosiy fondlar va h.k. jalb etilgan mablag'larga yana xar xil darajadagi byudjetlardan olingan mablag'lar, masalan, davlatning maqsadli dasturlari va h.k.

Korxonaning potentsial xorijiy investitsiyalari uning rivojlanishi uchun qo'yilgan to'g'ri kapital qo'yilmalar, kapital transfertlar, xorij mamlakatlari yuridik va jismoniy shaxslarning sadaqalari va h.k. Bularning hajmi uncha katta bo'lmay, asosan bozor kon'yunkturasiga bog'liq bo'ladi. Bular xaqidagi ma'lumotlar ekspert baholash yo'li bilan faoliyat yurituvchi qo'shma korxonalardan olish mumkin.

Korxonalar investitsion faoliyatining asosiy qismi kapital qo'yilma sifatida amalga oshiriladi va ular ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

14.3. Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari.

Kapital qo'yilmalar investitsiyalarning asosiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasida kapital qo'yilmalar deb, yangi asosiy fondlarni tashkil etishga, kengaytirishga, rekonstruktsiya qilishga, modernizatsiya qilishga va mavjud korxonalarni qayta qurollantirishga qaratilgan kapital qo'yimlarga aytiladi. Statistika kapital qo'yimlarni faqat moliyaviy kategoriya sifatida emas, balki asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish jarayonidagi ko'p qirrali investitsion jarayon sifatida o'rganadi.

Ularning tarkibiga xar xil nisbatda injener qidiruv, loyihalash, qurilish-montaj ishlari, mashina va uskunalarni sotib olish va ularni yaratish, ularni o'rnatish va h.k. xarajatlar qo'yimlarning texnologik tarkibida quyidagi elementlarni ajratadi:

- loyihalash-qidiruv ishlari xarajatlari. Bularga asosiy fondlar ob'ekti va kompleks qurish bo'yicha injener-qidiruv va loyihalash ishlari xarajatlari kiradi;

- qurilish ishlari xarajatlari. Bular kapital qo'yimlar tarkibidagi xarajatlarning asosiy qismini tashkil etadi. Qurilishga loyihaga kiritilgan bino va inshootlarni ko'tarish, kengaytirish, rekonstruktsiya qilish va tiklash kabi ishlar kiritiladi. Masalan, fundament osti uchun katlovan qazish, bino g'ishtlarini terish, metal va temirbeton konstruksiyalarni montaj qilish, qurilish ob'ektlari xududlari atrofini obodonlashtirish va boshqalar;

- uskunalarni o'rnatish ishlari xarajatlari. Ularga ishlab chiqarish, texnologik, energetik uskunalarini yig'ish va o'rnatish, shuningdek qo'yimlarga ulash, extiyotkorlik ishlari va boshqalar;

- o'rnatishni taqozo etadigan uskunalarni sotib olish. Ularga texnologik, energetik va boshqa ishlab chiqarish uskunalarini sotib olish harajatlari kiradi. Ularni faqat oldin yig'ish va qattiq joyga o'rnatish va montaj qilingach ekspluatatsiyaga kiritish mumkin. Bu uskunalarga, masalan, metalni qayta ishlovchi stanoklarni, poligrafiya uskunalari, stasionar turbinalar, elektrogeneratorlar va boshqalar kiritiladi.

- o'rnatishni taqozo etmaydigan mashina-uskunalarni sotib olish. Bularga ekspluatatsiya qilish uchun hech qanday montaj ishlarini talab etmaydigan mashina-uskunalar kiradi. Masalan, buldozerlar, ekskavatorlar, elektromotoparomlar, avtomobillar, lokomotivlar va h.k. Bu xarajatlarga qurilish smetasiga kiritilmagan mashina va uskunalar

xarajatlari, masalan, eskirgan uskunalarni yangilash yoki mavjud mashina parkini kengaytirish xarajatlari va h.k. kiritiladi;

- ishlab chiqarish instrument va inventarlari. Ularga barcha turdagi ishlab chiqarish instrumentlari, tez eskiradigan va emiriladigan predmetlar kiritilib, ular ob'ektlarni qurish smetasiga kiritilgan bo'ladi;

- asosiy podani tashkil etish harajatlariga asosiy fondlarga kiritiladigan ishchi va maxsuldor hayvonlarni sotib olish xarajatlari kiritiladi;

- asosiy fondlar qiymatini oshirmaydigan xarajatlar. Bularga ushbu investitsion ob'ektni qurilishiga axamiyati bo'lmagan ba'zi ishlarni amalga oshirish, tayyor ob'ektlarni ishga tushirish bo'yicha kadrlarni tayyorlash xarajatlari kiritiladi;

- boshqa kapital harajatlar. Bularga boshqa firmalarning bitirilmagan ob'ektlarini sotib olish, ko'p yillik o'simliklarni o'stirish xarajatlari kiradi.

Statistika investitsion faoliyatni o'rganishda ularni texnologik tarkibi bilan birga kapital qo'yilmalarni tipologik gruppalashni ham amalga oshiradi: iqtisodiy vazifasi bo'yicha (ishlab chiqaradigan va xizmat ko'rsatadigan sohalarga qo'yilgan kapital mablag'lar), milliy iqtisodning yagona klassifikatori asosida keltirilgan sektorlar va tarmoqlar bo'yicha qo'yilgan kapital mablag'lar. Shuningdek kapital qo'yilmalarni moliyaviy manbalari va mulk formasi bo'yicha gruppalash ham muhim axamiyatga ega.

Kapital mablag'larning ichki va tashqi manbalarni 3 turga ajratish mumkin:

1. Korxonalar va tashkilotlarning o'z mablag'lari:

- a) korxonalar ixtiyorida qoladigan foyda;
- b) amortizatsiya fondi.

2. Jalb etilgan byudjet mablag'lari:

- a) davlat byudjeti mablag'lari;
- b) maxalliy byudjet mablag'lari;
- v) boshqa byudjet mablag'lari.

3. Byudjetdan tashqari jalb qilingan va qarzga olingan mablag'lar:

- a) bank kreditlari va aholi mablag'lari;
- b) boshqa tashkilotlardan qarzga olingan mablag'lar;
- v) byudjetdan tashqari fond mablag'lari

g) xorij qo'yilmalarini ham qo'shgan holdagi boshqa byudjetdan tashqari mablag'lar.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasiga qaraganda 2010 yilning yanvar-dekabrida respublikaning asosiy kapitalni

ko'paytirishga 15409,1 mlrd. so'm miqdorida investitsiyalar kiritilib, o'sish sur'ati 2009 yil yanvar-dekabriga nisbatan 113,6%ni tashkil qildi.

14.3.1-jadval

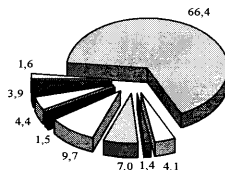
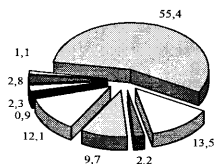
Moliyalash manbalari bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning taqsimlanishi quyida keltirilgan (yakunga nisbatan foiz hisobida)

	Jami investitsiyalar, mlrd. so'm	Shu jumladan moliyalash manbalari bo'yicha					
		Respublika byudjeti	Korxonalar byudjeti	Chet-el investitsiyalari va kreditlari	Aholi mablag'lari	Bank kreditlari va boshqa qarz olingan mablag'lar	Byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari
Jami	15409,1	7,8	47,3	28,8	12,5	9,1	7,0
shu jumladan:							
Davlat korxonalari	3604,1	32,7	34,0	12,4	18,3	1,7	19,2
Nodavlat korxonalari	11805,0	0,2	51,4	33,8	0,5	11,3	3,3

Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida chet el investitsiyalari va kreditlarini o'zlashtirish quyidagi ma'lumotlarda ifodalanadi:

2009 y. yanvar-dekabr

2010 y. yanvar-dekabr

- Yoqilg'i-energetika
- Mashinasozlik
- Engil sanoat
- Qurilish materiallari sanoati
- Oziq-ovqat sanoati
- Transport va aloqa
- Giologoya va foydali qazilmalarni izlash
- Kommunal xo'jalik
- Boshqa tarmoqlar

14.3.1-chizma. Ijtimoiy soha ob'ektlarini qurish.

Noishlab chiqarish tarmoqlariga kiritilgan investitsiyalarning 2260,2 mlrd.so'mi uy-joy qurilishi sohasida o'zlashtirildi, yoki umumiy hajmga nisbatan 51,6 foizni tashkil etdi.

2010 yilning yanvar-dekabrida umumiy maydoni 8838,1 ming kv. m. bo'lgan 75,4 mingta uy-joy (2009 yil yanvar-dekabriga nisbatan 116,1 foiz), shu jumladan qishloq joylarida 6689,3 ming kv.m. (131,4 foiz) uy-joy qurildi va foydalanishga topshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 3 avgustdagi "Qishloq joylarda uy-joy qurilishi ko'lamini kengaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-1167 – sonli qaroriga muvofiq 2010 yil yanvar-dekabr oylarida qishloq joylarida namunaviy loyihalar asosida umumiy maydoni 904,5 ming kv.m. ga teng 7,6 mingta uylar qurib foydalanishga topshirildi, ularning qurilishida 448,2 mlrd.so'mlik investitsiyalar, jumladan Qishloq qurilish bank kreditlari xisobidan 272,0 mlrd.so'm (umumiy hajmga nisbatan 60,7 foizda) o'zlashtirildi.

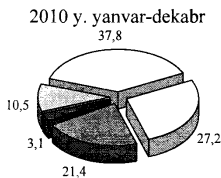
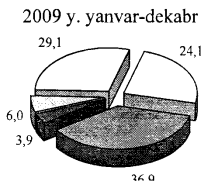
Noishlab chiqarish tarmoqlariga kiritilgan investitsiyalarning umumiy hajmidan ta'lim ob'ektlarining qurilishiga 408,2 mlrd. so'm (umumiy hajmga nisbatan 9,3 foiz), sog'liqni saqlash ob'ektlarining qurilishiga 322,3 mlrd. so'm (7,4 foiz), kommunal qurilishga 298,7 mlrd. so'm (6,8 foiz) sarflandi.

Akademik-litseylar va kasb-hunar kollejlarini qurish va qayta ta'mirlashda 197,1 mlrd. so'mlik investitsiyalar o'zlashtirildi, bu esa noishlab chiqarish sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalarning 4,5 foizini va ta'lim sohasiga kiritilgan investitsiyalarning 48,3 foizini tashkil qildi.

Kasalxonalar va poliklinikalarni yangi qurishga va kapital qayta ta'mirlashga 69,9 mlrd. so'mlik, boshqa sog'liqni saqlash ob'ektlariga 16,1 mlrd. so'mlik investitsiyalar o'zlashtirildi, bu esa sog'liqni saqlash sohasiga sarflangan investitsiyalarning mos ravishda 21,7 va 5,0 foizini tashkil qildi.

Ichimlik suvi tarmoqlari qurilishiga 88,7 mlrd. so'm, shundan byudjet mablag'lari hisobiga 37,8 mlrd. so'm (umumiy hajmidan 42,6 foizi), chet el investitsiyasi va kreditlari hisobiga 22,2 mlrd. so'm (25,1 foizi), aholi mablag'lari hisobiga 12,7 mlrd. so'm (14,3 foizi), gaz tarmoqlari qurilishiga 11,6 mlrd. so'm, shundan aholi mablag'lari hisobiga 11,3 mlrd. so'm (98,0 foizi) investitsiyalar o'zlashtirildi.

Qurilish faoliyati. 2010 yilning yanvar-dekabrida 8174,6 mlrd. so'mlik qurilish ishlari bajarilib, o'sish sur'ati 2009 yilning shu davriga nisbatan 108,1 foizni tashkil etdi.

- . Davlat mulki
- . Fuqarolar xususiy mulki
- . Xo'jalik birlash malari mulki
- . Qo'shma korxonalar, chet el fuqarolari va tashkilotlari mulki
- . Boshqa mulkchilik shakllari

14.3.2-chizma. Mulkchilik shakllari bo'yicha qurilish tashkilotlarining o'z kuchlari bilan bajarilgan qurilish ishlari tarkibi quyidagicha ifodalanadi (umumiy hajmga nisbatan foiz hisobida)

Qurilish ishlari umumiy hajmining 83,1 foizi yangi qurilish, korxonalarni rekonstruktsiya qilish, kengaytirish va texnik jihatdan qayta jihozlashga, 15,0 foizi kapital, joriy ta'mirlashga va 1,9 foizi boshqa pudrat ishlariga to'g'ri keladi.

haqidagi axborotlarni solishtirish va tahlil qilish imkoniyati mavjud bo‘ladi.

1.3. Davlat statistika qo‘mitasi – statistik ma’lumotlarni yig‘uvchi va jamoatchilikka etkazib beruvchi organ sifatida.

Ma’lumki, 2002 yil 12 dekabrda yangi tahrirda “Davlat statistika to‘g‘risida” Qonun qabul qilgan. Qonunga asosan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 24 dekabrda Farmoniga binoan O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi tashqil etilgan bo‘lib, mamlakatimizda statistik sohasida yagona siyosat ishlab chiquvchi va amalga oshiruvchi mustaqil yuridik shaxsdir.

U Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar statistika boshqarmalari, tuman (shahar) statistika bo‘limlari va “Kadrlarni qayta tayyorlash va statistik tadqiqotlar Markazi” birgalikda Davlat statistika qo‘mitasi yagona tizimini tashkil etadi.

Uning asosiy vazifasi dvlart organlari va fuqarolarining o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining yuridik shaxslarning, davlat muassasalarini hamda xalqaro tashkilotlarini, shuningdek jamoatchilikning ishonchli, holis va to‘liq statistik axborotga bo‘lgan ehtimollarini qondirishdan iborat.

Davlat statistika qo‘mitasi o‘z vazifasiga muvofiq, quyidagi asosiy funktsiyalarini bajaradi:

- statistika sohasida yagona siyosat oltb borish, statistikani tashkil etish borasida hozirgi xalqaro talablar va andozalarga javob beruvchi samarali tizimni ta’minlash;

- ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va ularning istisnolari to‘g‘risida statistik ma’lumotlarni to‘plash, qayta ishlash, jamlash, saqlash, umumlashtirish, tahlil qilish va e’lon qilish;

- xalqaro andozalarga javob beruvchi yagona statistika metodologiyasi bilan ta’minlash;

- xokimyat va boshqaruv organlariga davlat muassasalariga, xalqaro tashkilotlarga va jamoatchilikka mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi to‘g‘risida statistik ma’lumotlar taqdim etish;

- statistik ishlarni olib borish uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy-statistik klassifikatorlar tizimini hamda korxon va tashkilotlar yagona davlat registrini yuritish;

- statistik organlarni texnik modernizatsiyalashni amalga oshirish va yangicha statistik axborot tizimini rivojlantirish.

Respublika statistika faoliyati BMT Statistik komissiyasi tomonidan tavsiya etilgan hamda bozor iqtisodiyoti yo'lidan borayotgan mamlakatlar tomonidan qabul qilingan asosiy xalqaro printsiplarga asoslanadi:

- ishonchlik va holislik printsiplari;
- ochiq-oydinlik va e'lon qilish;
- ulardan foydalanishga imkon yaratish;
- metodlarni ochiq-oydinligi;
- maxfiylikni ta'minlash. Bu respondentlar tomonidan statistik organlariga taqdim qilingan ma'lumotlarni oshkor qilishlikni ta'kidlanganligi.

Davlat organlari hamda joylardagi xokimiyat organlari faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'yilmaydi.

“Davlat statistikasi to'g'risida”gi qonunga muvofiq, Davlat statistika qo'mitasi huzurida Statistika kengashi tuzilgan.

“Davlat statistikasi to'g'risida”gi qonunning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Davlat statistika qo'mitasi faqat statistik siyosatni olib boradi (ya'ni bashoratlash bilan shug'ullanish bekor qilindi).

2. Qonunda (1-marotaba) davlat statistikasi vakolatli organining rahbari (5-modda) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 3 yil muddatga tayinlanadi.

3. Qonunda (8-modda) ko'rsatilganidek, Statistika kengashi davlat statistikasi vakolatli organi xuzuridagi davlat statistikasining rivojlantirilishi, faoliyat ko'rsatish va muvofiqlashtirish muammolari bo'yicha kolejal maslaxat organi hisoblanadi. Uning tarkibi ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

4. Qonunda (10-modda) ko'rsatilganidek: Davlat statistikasi vakolatli organi statistika ma'lumotlaridan foydalanuvchilar talabini o'rganish asosida ko'p yillik davlat statistika ishlari dasturini ishlab chiqadi, bu dasturda statistikaning istiqbolga mo'ljallangan maqsadlari va yo'nalishlari belgilab beriladi.

Davlat statistik ishlar ko'p yillik dasturni bajarish maqsadida davlat statistikasi vakolatli organi tomonidan davlat statistik ishlari yillik dasturi ishlab chiqilib, unda ishlarning bajarilishi muddatlari, davlat statistik kuzatuvlari davriyligi va shakllari belgilab olinadi. Davlat statistika ishlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

5. Qonunda statistik ma'lumotlarni taqdim etish bo'yicha majburiyatlar belgilab qo'yilgan 6-moddada “davlat statistikasi organlarining huquqlari” ifodalangan. Davlat statistika hisobotlarini

14.4. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni statistikasi.

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar, sektorlar, tarmoqlar, korxonalar va firmalar ishlab chiqarish faoliyatida xal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu qo'yilmalar, mohiyati bo'yicha kapitalni tashkil etuvchi investitsiyalar bo'lib, ular korxonalar va tashkilotlarning asosiy va oborot fondlarini yaratilishini ta'minlaydir.

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlashning asosi bo'lib, BMTning MHT (1993 y.) hisoblanadi. Unda nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning umumiy hajmi va uning ayrim yo'nalishlari ko'rsatiladi.

14.4.1-chizma. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning ko'rsatkichlar tizimi

Chizmada keltirilgan investitsiya ko'rsatkichlari MHT yo'nalishi bo'yicha makroiqtisodiy ko'rsatkichlari qatoriga kiradi. Shu bilan birga bu

ko'rsatkichlarning har biri mikrodarajada ham o'ziga o'xshash ko'rsatkichga ega bo'lib, ularni aniqlash metodologiyasi xam bir xil. Binobarin, kapitalni hosil qiluvchi investitsiyalar xo'jalik yuritishning barcha bo'g'inlarida xam hisoblanishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ularni kichik korxonalaridan tortib, to yirik korporativ tashkilotlargacha, shuningdek milliy iqtisod darajasida xam hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkichlarning mohiyati quyidagicha:

Kapital qo'yilmalar yangi asosiy fondlarni barpo etish uchun qilingan barcha harajatlarni o'z ichiga oladi va ular barcha investitsiyalarning umumiy hajmida asosiy o'rinni egallaydi.

Kapital ta'mirlash mavjud asosiy fondlarni, temir va avtomobil yo'llarini ta'mirlash xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Boshqa material aktivlar byudjet tashkilotlari tomonidan uskunalar, inventarlar sotib olish va boshqa kapital ishlarni bajarish bilan bog'liq harajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish nomaterial aktivlarga mulk formasida yuzaga kelmaydigan asosiy kapital ob'ektlariga xarajatlarni ifodalaydi. Masalan, patent, dasturiy ta'minot, nou-xau, tovar belgilari va boshqa nomaterial aktivlarni sotib olish xarajatlari.

Ishlab chiqarilgan material va nomaterial aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar summasi MHT yo'nalishi bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jang'arish summasini tashkil etadi.

Statistik kapital qo'yilmalarni baholash va tahlil qilish uchun quyidagi usullarini qo'llaydi: gruppalash, omilli indeks tahlili, dinamika qatorlari va boshqalar. Investitsion jarayonlarni o'rganish yakka ko'rsatkichlar yoki o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimi orqali alohida korxonalar yoki korporativ tashkilotlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Reja bo'yicha ajratilgan kapital qo'yilmalar xajmidan foydalanish darajasini ifodalash uchun ularning shu davrdagi amaldagi xajmi (K_a) rejadagi hajmi (K_r) bilan solishtiriladi. Boshqacha qilib aytganda kapital qo'yilmalar bo'yicha reja bajarish indeksi hisoblanadi:

$$J = \Sigma K_a : \Sigma K_r;$$

shuningdek uning rejadagi hajmidan absolyut farqi aniqlanadi:

$$\Delta K = \Sigma K_a - \Sigma K_r; \text{ bunda}$$

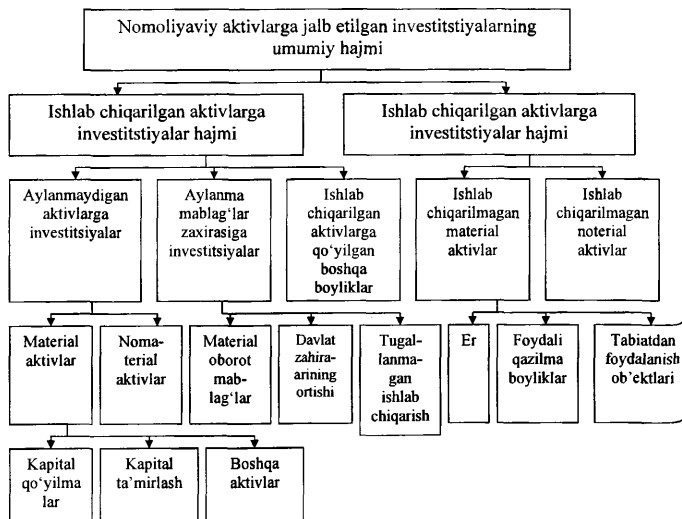
K_a K_r – alohida olingan ob'ekt bo'yicha o'zlashtirilgan va o'zlashtirilishi lozim bo'gan kapital qo'yilmalar hajmi.

Bu ko'rsatkichlar alohida firmalar yoki kichik korxonalar bo'yicha kapital qo'yilmalar xaqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Tadbirkorlik va tijoriy faoliyatda bir necha yo'nalishlar bo'yicha kengroq yo'nalishlarni

14.4. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni statistikasi.

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar, sektorlar, tarmoqlar, korxonalar va firmalar ishlab chiqarish faoliyatida xal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu qo'yilmalar, mohiyati bo'yicha kapitalni tashkil etuvchi investitsiyalar bo'lib, ular korxonalar va tashkilotlarning asosiy va oborot fondlarini yaratilishini ta'minlaydi.

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlashning asosi bo'lib, BMTning MHT (1993 y.) hisoblanadi. Unda nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning umumiy hajmi va uning ayrim yo'nalishlari ko'rsatiladi.

14.4.1-chizma. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning ko'rsatkichlar tizimi

Chizmada keltirilgan investitsiya ko'rsatkichlari MHT yo'nalishi bo'yicha makroiqtisodiy ko'rsatkichlari qatoriga kiradi. Shu bilan birga bu

ko'rsatkichlarning har biri mikrodarajada ham o'ziga o'xshash ko'rsatkichga ega bo'lib, ularni aniqlash metodologiyasi xam bir xil. Binobarin, kapitalni hosil qiluvchi investitsiyalar xo'jalik yuritishning barcha bo'g'inlarida xam hisoblanishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ularni kichik korxonalaridan tortib, to yirik korporativ tashkilotlargacha, shuningdek milliy iqtisod darajasida xam hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkichlarning mohiyati quyidagicha:

Kapital qo'yilmalar yangi asosiy fondlarni barpo etish uchun qilingan barcha harajatlarni o'z ichiga oladi va ular barcha investitsiyalarning umumiy hajmida asosiy o'rinni egallaydi.

Kapital ta'mirlash mavjud asosiy fondlarni, temir va avtomobil yo'llarini ta'mirlash xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Boshqa material aktivlar byudjet tashkilotlari tomonidan uskunalar, inventarlar sotib olish va boshqa kapital ishlarni bajarish bilan bog'liq harajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish nomaterial aktivlarga mulk formasida yuzaga kelmaydigan asosiy kapital ob'ektlariga xarajatlarni ifodalaydi. Masalan, patent, dasturiy ta'minot, nou-xau, tovar belgilari va boshqa nomaterial aktivlarni sotib olish xarajatlari.

Ishlab chiqarilgan material va nomaterial aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar summasi MHT yo'nalishi bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jamg'arish summasini tashkil etadi.

Statistik kapital qo'yilmalarni baholash va tahlil qilish uchun quyidagi usullarini qo'llaydi: gruppalash, omilli indeks tahlili, dinamika qatorlari va boshqalar. Investitsion jarayonlarni o'rganish yakka ko'rsatkichlar yoki o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimi orqali alohida korxonalar yoki korporativ tashkilotlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Reja bo'yicha ajratilgan kapital qo'yilmalar xajmidan foydalanish darajasini ifodalash uchun ularning shu davrdagi amaldagi xajmi (K_a) rejadagi hajmi (K_r) bilan solishtiriladi. Boshqacha qilib aytganda kapital qo'yilmalar bo'yicha reja bajarish indeksi hisoblanadi:

$$J = \sum K_a : \sum K_r;$$

shuningdek uning rejadagi hajmidan absolyut farqi aniqlanadi:

$$\Delta K = \sum K_a - \sum K_r; \text{ bunda}$$

K_a K_r – alohida olingan ob'ekt bo'yicha o'zlashtirilgan va o'zlashtirilishi lozim bo'gan kapital qo'yilmalar hajmi.

Bu ko'rsatkichlar alohida firmalar yoki kichik korxonalar bo'yicha kapital qo'yilmalar xaqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Tadbirkorlik va tijoriy faoliyatda bir necha yo'nalishlar bo'yicha kengroq yo'nalishlarni

amalga oshirayotgan korporativ tashkilotlar muhim rol o'ynaydilar. Bunday holatda umumlashtiruvchi ko'rsatkich xar bir investitsion ob'ekt bo'yicha chuqur tahlil qilinadi. Lekin umumlashtiruvchi ko'rsatkich orqasida ayrim investitsion ob'ektlar bo'yicha rejaga nisbatan tafovutlar ko'rinmay yotadi. Statistikaning vazifasi shundan iboratki, u rejaga nisbatan mutloq va nisbiy tafovutlarni aniqlanishi yoki investitsion faoliyatdagi real yutuqlar va kamchiliklarni ochib berishi kerak.

Bu masalani echish uchun investitsion ob'ektlar bo'yicha 2 xil gruppalashni amalga oshirishi bilan erishiladi:

- 1) Kapital qo'yilmalar bo'yicha rejani bajargan ob'ektlar bo'yicha;
- 2) Reja bo'yicha kapital qo'yilmalar bajarilmay qolgan ob'ektlar bo'yicha. Xar bir gruppada ob'ektlari bo'yicha absolyut tafovutlar aniqlanib, korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalarda erishilgan yutuq va kamchiliklarni real hajmini aniqlash mumkin. Matematika nuqtai nazardan rejaga nisbatan tafovutni, tafovutlarning algebrik yig'indisi sifatida olish mumkin:

$$\Sigma \Delta K = \Sigma \Delta K_0 + \Sigma \Delta K_e; \text{ bunda}$$

ΔK_0 - shu ob'ektdagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan ortiq

ΔK_e - shu ob'ektdagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan kam.

SHu tafovutlarni nisbiy miqdorlarda quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\Sigma \Delta K : \Sigma \Delta K_r = (\Sigma \Delta K_0 : \Sigma \Delta K_r) + (\Sigma \Delta K_e : \Sigma \Delta K_r); \text{ bunda}$$

$\Sigma \Delta K_r$ - korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalar xajmining rejaga nisbatan farqi.

Yuqoridagi analik usulni quyidagi korporativ trest ma'lumotlari asosida hisoblaymiz.

Trest bo'yicha investitsion ob'ektlarni gruppalash natijasida quyidagilarga ega bo'lamiz:

- mutloq ifodalashda:

$$(26266-26346) = (224+284+218) + (-248-114-190-254) = 726 + (-806);$$

- nisbiy ifodalashda:

$$80/26346 \times 100 = 726/26346 \times 100 + (-806/26346 \times 100);$$

$$0,3\% = 2,76\% + (-3,06\%)$$

14.4.1-jadval

Kapital qo'yilmalar bo'yicha yillik ko'rsatkichlarini hisoblash

№	Investitsion ob'ektlar nomi	Kapital qo'yilmalar amaldagi bahoda, mln.so'm		Ob'ektlar bo'yicha kapital qo'yilmalar xajmini rejaga nisbatan tafovut	
		Reja bo'yicha	Yil davomida o'zlashgan	Rejaga nisbatan ortiq	Rejaga nisbatan kam
1.	Elektr isitgich markazi	9248	9000		-248
2.	Bo'yoq tsexi	2866	3110	224	
3.	Elevator	4734	4620		-114
4.	Non zavod	2236	2520	284	
5.	Oziq-ovqat konsentrat tsexi	3762	3572		-190
6.	Materiallar ombori ulgurji	2060	1806		-254
7.	Yig'uv konveeri	1420	1638	218	
	Jami	26346	26266	726	-806

Shunday qilib, trestning uchta investitsion ob'ekti bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmi rejaga nisbatan 726 ming so'm, yoki 2,76% ortgan, 4ta investitsion ob'ekt bo'yicha esa 806 ming so'mga yoki 3,06% kapital qo'yilmalar o'zlashtirilmay qolgan. Analitik hisob-kitoblarga qaraganda trestning investitsion faoliyatida sezilarli buzilishlar borligi aniqlandi.

Korxonalar investitsion faoliyatida kapital qo'yilmalarni o'zlashtirish darajasi dinamikasini o'rganish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital qo'yilmalar bo'yicha ikki xil indeks hisoblanadi: kapital qo'yilmalar qiymati indeksi va kapital qurilmalar fizik hajmi indeksleri.

Kapital qo'yilmalar qiymati indeksini quyidagi agregat formula asosida hisoblash mumkin:

$$J_{qp} = \sum q_1 p_1 : \sum q_0 p_0; \text{ bunda}$$

q_1 va q_0 – natural ko'rinishda joriy va bazis davrdagi kapital ish va sotib olishlar

r_1 va r_0 – kapital qo'yilma elementlarining joriy va bazis davrdagi bahosi

Bu indeksda joriy davr va bazis davr kapital qo'yilmalar elementlari o'z davrining baholarida o'lchanadi. SHuning uchun bu ko'rsatkichga investitsion va inflyatsion faktorlar ta'sir etadi.

Kapital qo'yilmalarning fizik hajmi indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$J_q = \sum q_1 p : \sum q_0 p$; bunda

R – kapital qo'yilma elementlarining solishtirma bahosi (qaysidir davr yoki smeta bahosi).

q_1 q_0 – kapital qo'yilmalarning joriy va bazis davrdagi natural ko'rinishdagi texnologik elementlari.

Bu indeksning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda bahoning ta'siri bo'lmaydi. SHuning uchun u kapital qo'yilmalarning fizik hajmi o'zgarishini yoki ularning material-mulk mohiyatini ifodalaydi. U inflyatsion jarayonlarning ta'siridan ozod etilgan.

Ko'rilgan kapital qo'yilma indeksleri uchinchi ko'rsatkich bilan o'zaro bog'langan – kapital qo'yilmalar bahosi indeksi bilan. Baho agregat indeksi quyidagicha:

$J_p = \sum p_1 q_1 : \sum q_1 p_0$;

Yuqoridagi uchta indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$J_{qp} = J_q \times J_p$;

Ya'ni kapital qo'yilmalar qiymat indeksi, ularning fizik hajm va baho indeksleri ko'paytmasiga teng.

14.5. Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash.

Investitsiyalarni statistik o'rganish masalalaridan yana biri ularning samaradorligini baholash hisoblanadi. Bunday holat korxonada, firma, korporatsiya va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rivojlanishi bo'yicha strategik maqsadlaridan kelib chiqib, ularda yangi ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, texnik jihatdan qayta qurollanish va boshqa tijoriy faoliyatdan kelib chiqadi. Bu ishlarining amalga oshirish uchun katta hajmdagi investitsiya mablag'lari kerak bo'lsa xam, lekin investitsion resurslar hajmi doim chegaralangan bo'ladi. Shuning uchun korxonada investorlarini, rahbarlarini, menejerlarini qo'yilgan kapital qo'yilmalarni o'rni qoplash qachon va qanday amalga oshiriladi yoki ularni samaradorligi qanday bo'lishi hammasini xam qiziqtiradi.

Investitsiyalar samaradorligi darajasini o'rganishda statistika, iqtisodiyot nazariyasi uslublarini qo'llaydi. Uning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash uslubiyati maxsus hujjat «Investitsion loyihalarda samaradorligini baholash bo'yicha uslubiy tavsiyanomalar»da keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad ob'ektlarni loyihalash jarayonida eng samaradorligini tanlab olishdan iborat bo'sa, statistikaning vazifasi boshqacha – u investitsion ob'ektlardan foydalanish jarayonidagi samaradorlikni aniqlashdan iborat. SHuning uchun samaradorlikni statistik

baholash investitsion ob'ektlarni xam loyihalash ham ulardan foydalanish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Investitsiyalar samaradorlik darajasini aniqlash maxsus xujjatlarda keltirilgan uslubiyotlardan katta farq qilmaydi, lekin ular endi amaliy ma'lumotlarga ya'ni ob'ektlarni ekspluatatsiya qilish jarayonidagi ma'lumotlarga tayanadi. Ob'ektlar ishlatilayotgan sohalar, tarmoqlarni e'tiborga olgan holda tijorat, byudjet va umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlashda boshlang'ich nuqta bo'lib, natija (samara)ni investitsion resurslarni barpo etish xarajatlariga bo'linadi. Natija sifatida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ma'lum davrda olgan sof daromadlari olinsa, investitsion xarajatlar sifatida barcha resurslar: pul, material, intellektual resurslar xarajatlari tushuniladi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlash uchun statistika quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi: sof daromad, o'rnini qoplash muddati, investitsiyalar foydalilik indeksi va boshqalar.

Korxonalar amaliyotida investitsiyalar samaradorligini aniqlashda har xil yo'nalishlar mavjud. Bunda muhim omil sifatida vaqt omili: joriy xarajatlar va olingan iqtisodiy naf hajmi hisoblanadi. Agar vaqt omili hisoblanmasa, olingan naf hajmi bir xil bo'lish ham mumkin, lekin u har xil vaqt davomida olingani uchun ularni solishtirib bo'lmaydi.

Statistika amaliyotida kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorligini aniqlashda ikki xil yo'nalish mavjud. Birinchi yo'nalishda amaldagi investitsion xarajatlar va ularning amaliy natijalari vaqt omilini hisobga olmagan holda o'rganiladi. Ikkinchi yo'nalish har xil vaqtlardagi xarajatlarni diskontirlash orqali bir xil vaqtga va solishtirish mumkin bo'gan holga keltirishga asoslanadi.

Amaldagi sof daromad (D_s) – o'rganilgan davrda korxonadan amaliy baholarda olingan iqtisodiy samarani ifodalaydi:

$$D_s = N - (JX + SF)$$

N – investitsion loyihani amalga oshirishdan olingan natija (+, -)

JX – joriy xarajatlar

SF – soliq va boshqa to'lovlar foizi.

Investitsiyalar o'rnini qoplash muddati – statistika amaliyotida muhim va keng taqalgan ko'rsatkichi hisoblanadi.

Uni aniqlash uchun investitsion loyihani amalga oshirish boshlangan kundan boshlab qilingan xarajatlar summasi o'rnini qoplaguncha ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Investitsiyalar o'rnini qoplash muddati ($T_{qoplash}$) quyidagi uch xil vaqtni o'z ichiga oladi: investitsiyalash oldi vaqti (T_{io}), investitsiya vaqti (T_{in}) va ob'ektdan foydalanish davrida o'rnini qoplash vaqti ($T_{o'q}$). Ular qandaydir vaqt birliklarida o'lchanadi: kun, hafta, oy, yil.

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{io} + T_{in} + T_{o'q}$$

Ammo amaliyotda investitsiyalash oldi davrini boshlang'ich davrini aniqlash qiyinchilik tug'diradi, shuning uchun kapital qo'yilmalar o'rnini qoplash davrini, uni moliyalashtirish boshlangan vaqtdan boshlab hisoblanadi. U holda bu ko'rsatkich quyidagicha hisoblanadi:

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{in} + T_{o'q}$$

Investitsiyalash davri deb ikki vaqt orasidagi vaqtni: investitsion loyihani moliyalash boshlangan kundan (odatda investor tomonidan buyurtmachi yoki ijrochi hisob raqamiga pul mablag'larini birinchi marta o'tkazgan kundan boshlab) to ob'ektni korxonaga asosiy faoliyati balansiga o'tkazilgan kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi (ob'ektni qabul qilish kuni aktda ko'rsatiladi).

Investitsion ob'ektni o'rnini qoplashning bevosita vaqti (asosiy o'rnini qoplash muddati) uni ekspluatatsiyaga topshirish kundan boshlanib, uni investitsion qo'yilmalarning o'rni qoplangan kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu vaqtning uzunligi faqat hisob-kitob qilish bilan aniqlanadi va uning mohiyati quyidagicha:

O'rnini qoplash muddatini boshlanish davrini aniqlash juda oson; bu ob'ektni ishga tushirilgan kundan boshlanadi. Ob'ekt o'rnini qoplangan kunini quyidagicha aniqlanadi:

shu davr ichida olingan foyda summalari yig'ib boriladi (amaldagi sof daromad) va u shu ob'ektga quyilgan kapital qo'yilmalar bilan solishtiriladi (oy, yil va h.k.). SHu davrda yuqorida qayd etilgan shart bajariladi: amalda yig'ilgan sof daromad hajmi ob'ektga qo'yilgan kapital qo'yimlarga teng yoki undan ko'proq bo'ladi yoki boshqacha qilib aytganda,

$$\sum_{i=1}^{T_{\text{max}}} (D_r + A) = K; \text{ o'rnini qoplash}$$

muddati tugamaganligini ifodalaydi.

Lekin kapital qo'yilmalarning to'liq o'rnini qoplash momentini o'rnatish uchun bevosita o'rnini muddatini hisob-kitob qilish yo'li bilan aniqlanadi ($T_{b.u.q}$)

$$T_{b.u.q} = T_{cp} - T_{da}; \text{ bunda}$$

T_{ep} – investitsion ob'ektni ekspluatatsiyaga kiritilgan kundan boshlab, o'rni qoplash muddati tugagan davr (yil) orasidagi vaqt o'rni qoplash muddati bo'lib hisoblanadi

T_{da} – o'rni to'lgan kundan boshlab davr oxirigacha bo'gan davr (oxirgi yil) orasidagi kalendar davrning bir qismi.

T_{da} qiymati quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_{da} = \Sigma(D_r + A) - K/P_{da};$$

Aniqlangan uslubiyat asosida kapital qo'yilmalarning amaldagi o'rni qoplash muddati quyidagicha aniqlanadi:

$$T_{o'q} = T_{pi} + T_{in} + T_{ep} - \Sigma(D_r + A) - K/P_{da}; \text{ bunda}$$

P_{da} – o'rni to'lgan davr davomida (oy, kvartal va h.k.) olingan sof daromad (amortizatsiyani xam qo'shib).

Formulaning oxirgi naf sifatida ifodalangan qismi o'rni to'lgan vaqtdan keyingi vaqt bo'lgani uchun, ob'ektni umumiy ekspluatatsiya qilish vaqtidan ayriladi.

Quyidagi misolda kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblaymiz. Masalan, korxonada bir yarim yil davomida 7150 ming so'mlik qiymatga ega bo'gan texnologik liniyani yaratish uchun investitsiyalashni amalga oshirgan. Texnologik liniyani ishga tushirish uni ekspluatatsiya qilishning birinchi yilini 1 iyulida amalga oshirilgan. To'rt yil davomida uni ekspluatatsiya qilish natijasida quyidagi moliyaviy natijalarga erishilgan:

14.5.1-jadval

Texnologik liniyani ekspluatatsiya qilish ko'rsatkichlari, ming so'm.

№	Ko'rsatkich	Ekspluatatsiya qilish yili						
		1	2	3	4	5	6	
		Yil davomida	Yil davomida	O'sib borishi	Yil davomida	O'sib borishi	Yil davomida	O'sib borishi
1	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum	2814	3547	6361	8936	15297	15191	30488
2	Joriy xarajatlar	2836	1696	4082	4877	8959	8753	17712
3	Amortizatsiya	660	660	1320	660	1980	660	2640
4	YAlpi foyda (1 qator–2 qator)	-232	1191	959	3399	4358	5778	10136
5	Soliqlar va boshqa to'lovlar	23	246	269	1178	1493	2012	3505
6	Sof foyda (4 qator–5 qator)	-209	945	736	2221	2957	3766	6623
7	Amaldagi (real) sof daromad (3 qator+6qator)	451	1605	2056	2881	4937	4426	9363

6. Yalpi ichki mahsulot bilan investitsiya resurslari orasidagi bog'lanish:

- 1) yalpi ichki mahsulot
- 2) soliq va tushumlar
- 3) byudjet
- 4) investitsiya resurslari

MHTda bular orasidagi bog'lanish qanday tartibda ishlatiladi:

- a) 1-2-3-4 v) 3-2-1-4 d) 3-1-2-4
- b) 2-1-3-4 g) 1-3-2-4 e) 2-1-3-4

7. Amaliyotda mavjud investitsiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

- 1) yo'nalish ob'ektiga qarab
- 2) maqsadga qarab
- 3) faoliyat sub'ektiga qarab
- 4) risk darajasiga qarab
- 5) tayinlangan ob'ektiga qarab

Quyidagi investitsiyalar shu turlarning qaysi biriga kiradi:

Sof investitsiyalar, yalpi investitsiyalar

Bevosita investitsiyalar, portfel investitsiyalar, moliyaviy renta

Xususiy investitsiyalar, davlat investitsiyalari

Hisobga olingan risklarga borishga tayyor investor

Har qanday riskka borishga tayyor investor

Innovatsion investitsiyalar, ijtimoiy investitsiyalar

8. O'zbekiston investitsiyalari hajmini yalpi ichki mahsulotga nisbati bo'yicha o'sishini 3 davrga ajratish mumkin:

- 1) 1991-1995 investitsiya xajmi kamaygan
- 2) 1996 – investitsion faollik o'sgan davr
- 3) 1997-2004 investitsiya hajmi orta bordi

Bu davrlarni xarakterlab bering.

9. Asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibida quyidagi gruppalar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskuna, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va xarajatlar. Investitsiyalarni bunday gruppalash quyidagilarni ifodalaydi:

- a) asosiy kapitalga investitsiyalarni texnologik tarkibi;
- b) asosiy kapitalga investitsiyalarni takror ishlab chiqarish tarkibi;
- v) asosiy kapitalga investitsiyalarni xarajat yo'nalishlari bo'yicha tarkibi.

10. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning asosiy manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- korxonalar va aholining o'z ixtiyoridagi resurslar;

- qarzga olingan va jalb etilgan moliyaviy mablag'lar;
- davlat va mahalliy byudjetlardan ajratilgan mablag'lar;
- byudjetdan tashqari mablag'lar;
- xorijiy kapital;

Bu manbalarni markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarga ajrating.

11. "A" mamlakat sanoat tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibi (moliyalashning barcha manbalari bo'yicha, %):

Tarmoqlar	2008	2009	2010
Jami sanoat tarmog'i bo'yicha	100,0	100,0	100,0
shu jamladan:			
Elektroenergetika	3,8	6,0	9,4
Yoqilg'i	32,3	28,6	18,9
Qora metallurgiya	0,4	0,3	0,8
Rangli metallurgiya	11,1	12,1	20,9
Mashinasozlik va metallurgiya	14,6	10,2	5,5
Kimyo va neftkimyo	9,9	11,9	10,5
O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tselyuloza, qog'oz	0,3	0,2	0,7
Qurilish mollari	1,2	1,6	1,7
Engil sanoat	15,9	14,3	19,4
Oziq-ovqat	5,8	7,9	5,5
Boshqa tarmoqlar	4,9	6,9	6,7

Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibini o'zgarishini tahlil qiling.

12. "A" mamlakat sanoatida asosiy ishlab chiqarish fondlari amortizatsiyasining investitsiyadagi hissasini aniqlang:

Ko'rsatkichlar	2008	2009	2010
1. Asosiy fondlarni yil boshidagi qiymati, mln. so'm	88560,1	111762,4	261182,5
2. Asosiy fondlarning amortizatsiyasi, mln. so'm	7684,9	8055,4	17466,2
3. Amortizatsiyaning kapital investitsiyalardagi hissasi, %	?	?	?

13. "A" mamlakat investitsiyalarini moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (% hisobida):

Manbalar	2008	2009	2010
Davlat byudjeti	17,0	14,2	12,7
Korxonalar mablag'lari	40,6	43,4	48,5
Xorij investitsiyalari va kreditlari	18,4	19,0	19,2
Aholi mablag'lari	16,9	18,9	11,8
Bank kreditlari	4,7	5,0	3,4
Byudjetdan tashqari mablag'lar	3,0	3,7	4,7

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarida yuz bergan o'zgarishlarni tahlil qiling.

14. Korxonada tomonidan bir martalik 45 mln. so'm hajmidagi investitsiya qilingan. 5 yil ichida yillik sof daromadni bir maromda 15 mln. so'm miqdorida olish kutilmoqda. Investitsiyalarni qoplash muddatini aniqlang.

XV BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHOLINING DAROMADLARI VA HARAJATLARI BALANSI.

15.1. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari.

Turmush darajasi ijtimoiy kategoriyalarning muhimlaridan biri bo'lib, uni tor va keng ma'noda tushunish mumkin. Tor ma'nodagi turmush darajasi – bu aholining moddiy boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilishdagi erishilgan darajasi. Keng ma'noda esa jamiyatning yashashi uchun yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar majmuasini o'z ichiga oladi.

Aholi turmush darajasi kategoriyasi iqtisodiy adabiyotlarda har xil talqin qilinadi va uni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimi ham turli xil ko'rinishga ega bo'lib, ularni uch guruhga ajratish mumkin: daromadlar, iste'mol va yashash sharoitlari. Shu ko'rsatkichlarning barchasi butun aholi miqyosida va aholining jon boshiga nisbatan hisoblanadi.

Aholining pul daromadlari hajmi, tarkibi, ulardan foydalanish yo'nalishlari va aholining ayrim guruhlari orasida taqsimlanishi haqidagi va boshqa ma'lumotlar asosida aholi turmush darajasini asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlari tuziladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar o'rtacha va median ko'rsatkichlarda o'zgarish darajasi, uchrashish tezligi, to'plash, diferentsiyalash va sotib olish qobiliyati kabilarda ifodalanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarni hisoblash makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tuzishga qo'yilgan talablarga asosan, lekin ijtimoiy ko'rsatkichlarning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda amalga oshiriladi.

Turmush darajasini uch xil yo'nalishda o'rganish mumkin:

- 1) barcha aholiga nisbatan;
- 2) uning ijtimoiy guruhlariga nisbatan;
- 3) har xil daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklariga nisbatan.

Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyot vazirligi qoshidagi «iqtisodiy kon'yunktura va bashoratlash markazi» tomonidan 1992 yilda ishlab chiqilgan «Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar tizimi» zamonaviy talablarga javob beradi va ancha to'liq ishlangan. Uning 7 bo'limida 39ta ko'satkich keltirilgan:

1. Jamlovchi ko'rsatkichlar
2. Aholi daromadlari
3. Aholi harajatlari va iste'moli
4. Aholining pul jamg'armalari
5. Yig'ilgan mulk va turar joy
6. Aholining ijtimoiy tabaqalanishi

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarida yuz bergan o'zgarishlarni tahlil qiling.

14. Korxonada tomonidan bir martalik 45 mln. so'm hajmidagi investitsiya qilingan. 5 yil ichida yillik sof daromadni bir maromda 15 mln. so'm miqdorida olish kutilmoqda. Investitsiyalarni qoplash muddatini aniqlang.

XV BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHOLINING DAROMADLARI VA HARAJATLARI BALANSI.

15.1. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari.

Turmush darajasi ijtimoiy kategoriyalarning muhimlaridan biri bo'lib, uni tor va keng ma'noda tushunish mumkin. Tor ma'nodagi turmush darajasi – bu aholining moddiy boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilishdagi erishilgan darajasi. Keng ma'noda esa jamiyatning yashashi uchun yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar majmuasini o'z ichiga oladi.

Aholi turmush darajasi kategoriyasi iqtisodiy adabiyotlarda har xil talqin qilinadi va uni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimi ham turli xil ko'rinishga ega bo'lib, ularni uch guruhga ajratish mumkin: daromadlar, iste'mol va yashash sharoitlari. Shu ko'rsatkichlarning barchasi butun aholi miqyosida va aholining jon boshiga nisbatan hisoblanadi.

Aholining pul daromadlari hajmi, tarkibi, ulardan foydalanish yo'nalishlari va aholining ayrim guruhlarida orasida taqsimlanishi xaqidagi va boshqa ma'lumotlar asosida aholi turmush darajasini asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlari tuziladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar o'rtacha va median ko'rsatkichlarda o'zgarish darajasi, uchrashish tezligi, to'plash, diferentsiyalash va sotib olish qobiliyati kabilarda ifodalanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarni hisoblash makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tuzishga qo'yilgan talablarga asosan, lekin ijtimoiy ko'rsatkichlarning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda amalga oshiriladi.

Turmush darajasini uch xil yo'nalishda o'rganish mumkin:

- 1) barcha aholiga nisbatan;
- 2) uning ijtimoiy guruhlariga nisbatan;
- 3) har xil daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklariga nisbatan.

Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyot vazirligi qoshidagi «iqtisodiy kon'yunktura va bashoratlash markazi» tomonidan 1992 yilda ishlab chiqilgan «Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar tizimi» zamonaviy talablarga javob beradi va ancha to'liq ishlangan. Uning 7 bo'limida 39ta ko'satkich keltirilgan:

1. Jamlovchi ko'rsatkichlar
2. Aholi daromadlari
3. Aholi harajatlari va iste'moli
4. Aholining pul jamg'armalari
5. Yig'ilgan mulk va turar joy
6. Aholining ijtimoiy tabaqalanishi

7. Aholining kam ta'minlangan qatlami.

Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimining oxirgi varianti BMT tomonidan 1978 yilda taqdim etilgan.

1. Tug'ilish, vafot etish va boshqa aholini harakterlaydigan ko'rsatkichlar

2. Turmushning sanitariya-gigiena sharoitlari

3. Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish

4. Turar joy sharoitlari

5. Ta'lim va san'at

6. Mehnat sharoiti va bandlilik

7. Aholining daromadlari va harajatlari

8. Yashash qiymati va iste'mol baholari

9. Transport vositalari

10. Dam olishni tashkil etish

11. Ijtimoiy ta'minot

12. Insonning erkinligi

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni shartli ravishda o'lchov turlariga qarab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

a) sintetik qiymat ko'rsatkichlari (YaIM, iste'mol fondi, aholining jami daromadlari va h.k.)

b) fizik ko'rsatkichlar, konkret material boyliklarni iste'moli hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar (shaxsiy mulk bilan ta'minlanish darajasi, oziq-ovqat mahsulotlar iste'moli, tashilgan yo'lovchilar soni va h.k.)

v) boyliklar taqsimoti va tarkibi nisbatlarini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichlar (aholining daromadlar guruhlari bo'yicha taqsimoti, daromadlar va iste'molni yig'uvchi va kelishtiruvchi ko'rsatkichlar va h.k.).

▲ Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga bevosita iste'mol ko'rsatkichlari bilan birga iste'mol imkoniyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar xam kiradi. Ularga, masalan, iste'mol fondi yoki daromad darajasi ko'rsatkichlarini kiritish mumkin. /

«Turmush darajasini» ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi ko'p bo'lganligi sababli xozirgi vaqtda qator jamlovchi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi va ulardan biri inson imkoniyatlarini rivojlanish indeksi (inson salohiyatini rivojlanish indeksi)dir. Bu ko'rsatkich insonlarning moddiy va manaviy istaklarini qondirish imkoniyatlarini o'lchash uchun, shuningdek ayrim mamlakatlar va umuman insoniyatning ijtimoiy rivojlanishi ustidan nazorat olib borish uchun xizmat qiladi.

Inson rivojlanish indeksi ($J_{i,r}$) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi:

- 1) umr uzunligi;
- 2) ta'lim olish darajasi;
- 3) jon boshiga ishlab chiqarilgan YaIM hajmi.

Bu ko'rsatkich ($J_{i,r}$) turmush tarzini ifodalovchi uch ko'rsatkich asosida o'rtacha arifmetik usulda aniqlanadi:

$$J_{i,r} = 1/3 \times (\sum J_{xi}); \text{ bunda,}$$

J_{xi} – turmush darajasi indikatorlari, shu jumladan:

J_{x1} – kutilayotgan umr uzunligi;

J_{x2} – aholining ta'lim olish darajasi (yig'ma ko'rsatkich: yoshi katta aholining savodxonlik darajasi va boshlang'ich, o'rta va oliy ma'lumot olayotgan yoshlar salmog'i);

J_{x3} – jon boshiga to'g'ri kelgan real YAİM hajmi, uni pulni sotib olish qobiliyatini e'tiborga olgan holda hisoblanadi AQSH dollarida).

Indeksning har bir omili hisoblanayotganda uning minimal va maksimal qiymati belgilangan andozasidan foydalaniladi va u bilan mamlakatdagi amaldagi ko'rsatkich solishtiriladi:

$$J_x = \frac{x_i \text{ amaldagi hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}{x_i \text{ maksimal hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}$$

Bo'lajak umr uzunligi indeksi hisoblanayotganda maksimal daraja sifatida 85 yosh olinadi, minimal daraja sifatida esa 25 yosh olinadi. Ta'lim olish indeksi hisoblanayotganda andozalar 100% va 0% deb olinadi, jon boshiga real YaİM hajmi indeksi – 100 va 5500 AQSh dollari olinadi.

Jon boshiga real YaİM hajmi ko'rsatkichi ishlab chiqarilgan, taqsimlangan va iste'mol qilingan darajani aks ettiradi. Umr ko'rish uzunligi ko'rsatkichi millatning sog'lomlik darajasini ifodalaydi. U mamlakatning iqtisodiy o'sish darajasiga, olib borilayotgan ijtimoiy siyosatga, meditsina xizmati darajasiga, ekologiyaga va boshqa omillarga bog'liq. Aholining ta'lim olish darajasi jamiyatning intellektual va ijodiy salohiyatini ifodalaydi.

BMT rivojlanish dasturining «1995 yilda inson rivojlanish darajasi tendentsiyasi» nomli ma'ruzasida ta'kidlaganidek, oxirgi 30 yil mobaynida insoniyat o'z rivojida sezirarli o'sishga erishgan. Hozirgi vaqtda umr uzunligi 1960 yilga nisbatan 17 yilga ortgan. Bolalar o'imi esa yarmiga qisqargan.

1960 yildan 1995 yilgacha bo'lgan davrda butun dunyo bo'yicha hisoblangan inson rivojlanish koeffitsienti 247 foiz punktga o'sgan.

Jumladan, aholi jon boshiga real YaIM ishlab chiqarish (solishtirma baholarda) 1,8 marta ortgan, o'rtacha umr uzunligi 50 yoshdan 64 yoshgacha ko'tarilgan, aholi savodxonlik darajasi esa 50%gacha ortgan.

Barcha mamlakatlar bo'yicha turmush darajasi solishtirilganda ular o'rtasida juda katta farq borligi aniqlangan. 1995 yilda BMT rivojlanish dasturining mutaxassislari tomonidan o'rganilgan 174 mamlakat quyidagicha taqsimlangan: 63tasi insonning rivojlanish darajasi yuqori, 64tasi o'rta va 47tasi past darajada (indeksi 0,500dan kichik). Lekin asta sekin bunday farqlar yo'qolib, inson rivojlanish darajasi tenglashib bormoqda.

1992 yilda esa er yuzi aholisining rivojlanish darajasi 30% rivojlangan, 39% o'rta va 31% esa past darajada bo'lgan edi. 30 yil mobaynida indeks variatsiyasi taxminan 2 marta kamaygan. Inson salohiyati rivojlanish darajasi bo'yicha eng yuqori o'rinni 1998 yilda Kanada, AQSh va Avstraliya egallagan. Inson rivojlanish indeksini hisoblash metodologiyasi doim mukamallashib bormoqda. Bunda hisobga olinadigan ko'rsatkichlarni tanlash, shuningdek foydalaniladigan vazn koeffitsientlaridan foydalanish munozarali masalalar bo'lib hisoblanadi.

15.2. Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi.

Aholining turmush darajasi ko'p jihatdan ularning olayotgan daromadlariga bog'liq bo'lib, shaxsiy ehtiyojlarni qondirilish darajasini ifodalaydi.

Aholi daromadlari – ma'lum vaqt oralig'ida uy xo'jaliklari tomonidan olingan pul va natural formadagi vositalar bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi barcha kategoriyalarning mehnat haqi;
- pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar;
- xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari;
- kreditlar, xorij valyutalarini sotishdan olingan daromadlar;
- mulkdan olingan daromadlar (masalan, qo'yilmalar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlar, devidentlar va h.k.);
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar va boshqalar.

Aholi daromadlari darajasini aniqlash va tarkibini o'rganish uchun qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan, daromadlarni taqsimlashni har xil jarayonini aks ettiruvchi uy xo'jaliklarining daromadlari qursatkichlari

hisoblanadi: birlamchi daromadlar, ixtiyordagi daromadlar, tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlar.

Birlamchi daromad – har bir boquvchiga joriy va o'zgarmas baholarda hisoblangan moddiy ne'matlar ishlab chiqarishda bevosita qatnashib olingan daromadni bildiradi. Bu ko'rsatkich faqat ishlovchi uy xo'jaligi a'zolariga nisbatan hisoblanadi va ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: mehnat haqqi, aralash daromadlar, mulkdan olingan sof daromadlar, foyda va uy joy egalari olgan unga tenglashtirilgan daromadlar.

Joriy transfertlar qoldig'iga tuzatish kiritilgan birlamchi daromadlar, uy xo'jaliklari ixtiyordagi daromatlarni tashkil etadi:

$ID=BD+\Delta JT$; bunda,

ID – ixtiyordagi daromadlar;

BD – birlamchi daromadlar;

ΔJT – uy xo'jaliklari joriy transfertlari qoldig'i.

Joriy transfertlar qoldig'ini, tashqariga berilgan va tashqaridan olingan daromatlarni hisobga olsak ixtiyordagi milliy daromad hosil bo'ladi. Bu makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan, milliy daromad ko'rsatkichi kabi aholi turmush darajasini va mamlakat iqtisodiyoti holatini kompleks tahlil qilishda foydalanish mumkin.

Uy xo'jaliklarining ixtiyordagi daromadlari – uy xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatidan, mulkdan, shuningdek qayta taqsimlanish natijasida olgan daromadlarini: import va ishlab chiqarishda olingan subsidiyalarni va joriy transfertlarni qo'shib hisoblanadi.

Ixtiyordagi daromadlar hisobidan uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moli harajatlari amalga oshiriladi, ular orasidagi farq esa ushbu sektor jamg'armasini tashkil etadi.

Uy xo'jaliklari olgan natural formadagi ijtimoiy transfertlar va ixtiyordagi daromadlar qo'shilib tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadni tashkil etadi (TKID):

$TKID=ID+IT$; bunda,

ID – ixtiyordagi daromadlar;

IT – ijtimoiy transfertlar.

Bu ko'rsatkich uy xo'jaliklarining oxirgi iste'molini aniqlash imkonini beradi. Iste'molning bunday tuzatish kiritilgan ko'rsatkichi – uy xo'jaliklarining amaldagi oxirgi iste'molini ifodalaydi. U iste'mol tovarlari va xizmatlarini sotib olish uchun qilingan harajatlarni va natural formada olingan ijtimoiy transfertlar qiymatlarini ifodalaydi.

Aholining pul daromadlari aholi xamma kategoriyalari ish haqi, pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar, qishloq

xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar, mulkdan olingan daromadlar (foiz, devident va h.k.) tadbirkorlar faoliyatidan olgan daromadlar, shuningdek sug'urta to'lovlari, ssudalar, chet el valyutasini sotishdan olingan daromad va boshqa daromadlarni o'z ichiga oladi.

O'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlarini aniqlash uchun pul daromadlari umumiy summasini o'rtacha yillik mavjud aholi soniga bo'linadi.

Xodimlarga hisoblangan o'rtacha oylik ish haqi tarmoqar bo'yicha hisoblangan oylik ish haqi fondini o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Xodimlar tomonidan olingan davlat va nodavlat byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan olingan ijtimoiy nafaqalar ish haqi fondiga va o'rtacha oylik hajmiga qo'shilmaydi.

Joriy davr bahosida hisoblangan daromad ko'rsatkichlari nominal daromad deb ataladi. Ixtiyordagi real pul daromadlari joriy davr daromadlaridan majburiy to'lovlar va kirimlar (soliqlar va yig'imlar, sug'urta to'lovlari, ijtimoiy tashkilotlarga to'lovlar, aholini ijtimoiy himoya qilish fondi, bank kreditlarini qaytarish va boshqa to'lovlar)ni ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Nominal va real daromadlar orasida tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o'zgarishlarni hisobga olib sezilarli farq bo'lishi mumkin.

Ixtiyordagi real daromadlar joriy davr bazis davriga nisbatan majburiy to'lovlarni hisobga olgan holda daromadlar qanday o'zgartirilganligini ifodalaydi va quyidagicha hisoblanadi:

IRD	=	(Joriy davr pul daromadlari – Joriy davr majburiy va ixtiyoriy to'lovlar) x Istemol baholar indeksi
		Bazis davr pul daromadlari – Bazis davr majburiy to'lovlar

15.2.1-jadval

Aholining real va ixtiyordagi real pul daromadlari quyidagicha hisoblanadi:

Aholi pul daromadlari (mln.AQSh doll.)		Majburiy va ixtiyoriy to'lovlar (mln.AQSh doll.)		Iste'mol baholar indeksi (%)	Avvalgi yil oyiga nisbatan %da hisoblangan real pul daromadlari	Avvalgi yil oyiga hisoblangan real ixtiyordagi daromadlar
Oktabr 2009 y.	Oktabr 2010 y.	Oktabr 2009 y.	Oktabr 2010 y.			
1	2	3	4	5	6=2:5/1x100%	7=(2-4):5/1-3x100%
15158	24278	1215	2118	149,6	107,1	106,2

Jadval ma'lumotlariga qaraganda, bir yilda real pul daromadlari 7,1%ga, real ixtiyordagi daromadlar esa 6,2%ga o'sgan.

Real daromadlarni o'zgarishi tezligi quyidagi omillarga bog'liq: nominal daromadlar o'sish darajasi, soliq to'lovlari stavkalarining o'zgarishi va baho indeksining o'zgarishi.

Iste'mol baholar indeksi aholi tomonidan sotib olinadigan ma'lum belgilangan tovar va xizmatlar yig'indisi qiymatining o'zgarishini karakterlaydi. Masalan, iste'mol baholar indeksini hisoblash uchun O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi tomonidan aholi iste'moli tarkibini karakterlab beradigan 300 xil tovar va xizmatlar tanlab olingan. Buni o'rganish uchun uy xo'jaliklarida yil davomida o'tkazib boriladigan statistik kuzatish ma'lumotlari asos bo'lib hisoblanadi.

Baho indeksi aholining iste'mol tarkibi o'zgarmagan holda joriy davr tovar va xizmatlarni sotib olish uchun bazis davriga nisbatan qancha ortiq yoki kam sarflashni ifodalaydi.

Deflyator deb nomlangan baho indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$J_p = \frac{\sum P_1 q_p}{\sum P_0 q_p} = \frac{\sum i_p p_0 q_p}{\sum P_0 q_p}; \text{ bunda,}$$

q_p – tovarlarning doimiy (o'zgarmas) miqdori.

Aholi daromadlari va harajatlari hajmi oilalarining byudjetini aks ettirishi bilan birga aholining daromadlari va harajatlari balansini tuzish va Milliy hisoblar tizimadagi «Uy xo'jaligi» sektori hisoblamalari ko'rsatkichlarini ham aniqlash imkoniyatini beradi.

Aholining daromadlari va harajatlari balansi – aholining daromadlari, harajatlari va jamg'armalari hajmi va tarkibini ham ifodalaydi. Balans yalpi milliy daromadning qanday qismi aholi ixtiyoriga pul formada tushishini ifodalaydi.

Balans ijtimoiy-iqtisodiy tahlilning muhim quollaridan biri bo'lib, u aholi turmush darajasini ifodalaydi. Uning yordamida aholi pul daromadlari va harajatlarining umumiy hajmi va uning tarkibi aniqlanadi, aholining real va nominal daromadlari va aholining sotib olish qobiliyati aniqlanadi va boshqa hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

Balansning daromadlar qismi har xil manbalardan tushumlarni ifodalaydi. Ularni moliyaviy va statistik hisobotlardan, tanlama kuzatish va boshqa manbalardan olish mumkin.

Balansning harajatlar qismi aholi tomonidan to'langan transfertlar, tovar va xizmatlarni sotib olish uchun to'lovlar va aholining depozit va qimmatli qog'ozlarda ortgan jamg'armalaridan tashkil topadi.

Balansning daromadlar qismida ba'zi bir iqtisodiy ma'nosi bir xil bo'lgan moddalar kiritilgan. Masalan, mulkdan olingan daromadlarga devidentlar, jamg'arma va qimmatli qog'ozlardan olingan foizlar.

Balansning harajatlar qismidagi ko'rsatkichlar o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra milliy hisoblar tizimidagi ko'rsatkichlar bilan bir xil emas. Daromadlar qismini harajatlar qismiga nisbatan ortiq bo'lishi pul formadagi aktivlarni o'sishini anglatadi. Agar aksincha bo'lsa, aholining iste'mol harajatlari uy xo'jaliklarining yig'ilgan aktivlari hisobidan moliyalashtirilganini ifodalaydi.

15.3. Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi.

Iste'mol hajmi, uning dinamikasi va tarkibi inson turmush darajasining muhim elementlari bo'lib hisoblanadi. MDH mamlakatlarida iste'molchi manfaatini himoya qiluvchi qonunlar aktlari qabul qilingan, ular minimal daromad, pensionerlarni, nogironlarni ijtimoiy ta'minoti, bahoning ortishi va inflyatsiya natijasida aholining ijtimoiy himoyalash kabilar, shuningdek «Iste'molchi huquqini himoyalash haqida»gi qonun qabul qilinib, unda fuqarolarning huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini ximoya qilish asoslari yaratilgan.

Xalqaro andozalarni tashkil etish tashkiloti (ISO) ham iste'molchilar manfaatlarini himoya qiladi.

Aholi iste'moli statistikasining asosiy vazifasi iste'molning natural va qiymat ko'rsatkichlarini, individual va oilaviy iste'mol byudjetlarini, iste'mol harajatlari tarkibini va iste'molning elastikligini va uning dinamikasini o'rganishdan iborat.

Iste'mol – ishlab chiqarish jarayonining oxirgi nuqtasi va takror ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Iste'mol ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalanishni anglatadi. Oxirgi iste'mol milliy hisoblar tizimining daromadlaridan foydalanish hisoblamasida o'z aksini topadi. U uy xo'jaliklarining ko'p mablag'lari va natural daromadlari hisobidan iste'mollarini, butunlay davlat qaramog'ida bo'lgan aholi iste'molini, shularga yana davlat tomonidan amalga oshiriladigan sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, ijtimoiy ta'minot harajatlarini, fuqarolarning xorijdan sotib olgan mahsulotlari va xorijliklarning bizning mamlakatdan sotib olgan mahsulotlari orasidagi farqni ifodalaydi.

Aholining umumiy iste'moli material va nomaterial boylik va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish darajasiga, shuningdek taqsimlash tarkibi va tarkibiga bog'liq.

To'lovli va to'lovsiz iste'molni ajratish lozim.

To'lovli iste'mol aholining pul daromadlari hisobiga amalga oshiriladi.

To'lovsiz iste'mol – butunlay davlat qaramog'idagi aholining sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va h.k. muassasalaridagi tovar va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. To'lovli iste'mol to'liq qiymat bo'yicha, to'lovsizi esa harajatlar summasi sifatida hisobga olinadi.

Xizmatlar material va nomaterial xizmatlarga bo'linadi. Material xizmatlar – ilgari ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qayta ishlash va tiklash maqsadida amalga oshiriladi. Nomaterial xizmatlar – bular material formada yuzaga kelmaydigan xizmatlar (ta'lim sohasi, sog'liqni saqlash va h.k.). Material boyliklar va xizmatlar ularning hajmi, tarkibi va sifati ko'rsatkichlari yordamida o'rganiladi.

Xizmatlar tarkibi kattalashtirilgan holda maqsadli vazifasiga asosan quyidagi guruhlarni o'z ichiga oladi:

A. Iste'mol harajatlari:

1) oziq-ovqat mahsulotlari, uydan tashqarida ovqatlanish, alkogol, tamaki;

2) kiyim, gazlama, oyoq kiyimi;

3) shaxsiy gigiena mahsulotlari;

4) uy joy kommunal xizmatlari, mebel va h.k.;

5) ta'lim, madaniyat, dam olish va h.k. xizmatlar;

6) ijtimoiy transport xizmatlari, xususiy transportni asrash, aloqa;

7) yoqilg'i va boshqa mahsulotlar.

B. Noiste'mol harajatlari:

1) xususiy yordamchi xo'jalik harajatlari;

2) tug'ishganlarga ko'rsatilgan material yordamlar;

3) jamg'arish (banklardagi hisoblar, qimmatli qog'ozlar va chet el valyutalarini sotib olish va h.k.);

4) soliqlar, to'lovlar va boshqa harajatlar.

15.3.1-jadval

Ayrim mamlakatlarda 2009 yilda uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moli tarkibi (%%)

Mamlakatlar	Jami	Oziq-ovqat mahsulotlar, ichimlik, tamaki	Kiyim va oyoq kiyim	Uy joy to'lovlari va kommunal xizmatlar	Mebel va uya xizmatlar	Medsina xizmatlari	Transport va aloqa	Dam olish, madaniyat, ta'lim	Boshqa tovar va xizmatlar
Angliya	100,0	19,9	5,9	20,1	6,4	1,6	17,2	10,8	18,1
Germaniya	100,0	15,2	6,3	20,7	8,2	14,5	15,9	9,0	10,1
Indiya	100,0	53,9	10,4	9,3	4,2	2,3	12,6	3,4	3,5
Kanada	100,0	14,5	5,3	24,5	8,7	4,4	14,5	11,6	16,5
Rossiya	100,0	33,8	11,3	8,7	5,0	8,4	10,6	11,6	10,6
AQSH	100,0	11,5	6,0	18,2	5,9	18,0	14,1	14,0	16,0
Frantsiya	100,0	18,2	5,4	21,8	7,3	10,4	16,3	7,5	13,2
YAPONIYA	100,0	17,6	5,4	21,4	5,0	10,1	19,0	12,6	17yo,0
Ukraina	100,0	45,1	5,3	11,0	3,1	11,2	5,5	14,1	4,8
Belorussiya	100,0	50,2	6,7	8,1	3,0	8,4	5,8	10,8	7,0

Jadval ma'lumotlariga qaraganda har xil mamlakatlar iste'moli tarkibida sezilarli farqlar mavjud. Ammo MDH davlatlari iste'moli tarkibi bir-biriga o'xshab ketadi: harajatlarning asosiy qismi oziq-ovqat mahsulotlari, ichimlik, tamakiga to'g'ri keladi, uy joy to'lovlari, kommunal xizmatlar va transport harajatlari ulushi ancha past. 2010 yilda O'zbekiston aholisining iste'mol harajatlari 22,4%ga ko'paydi va 7248,3 mlrd. so'mni tashkil qildi. Iste'mol harajatlari ulushi pul daromadlarining umumiy hajmida 76,8%dan 72,5%ga kamaydi.

15.4. Aholining material boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari.

Material boyliklar va xizmatlar iste'moli natural, shartli-natural va qiymat usullarda o'rganiladi.

Qiymat ko'rinishida bu ko'rsatkich amaldagi baholarda va tarkibda o'rganiladi. Umumiy iste'mol hajmi bilan birga jon boshiga iste'mol ham aniqlanadi. Ayrim tovarlarni amaldagi jon boshiga iste'molini ratsional-normativ darajani solishtirish aholini shu tovarga bo'lgan ehtiyojini qondirish darajasini aniqlash imkoniyatini beradi. Qandaydir i-tovarga bo'lgan ehtiyojni qondirilish koeffitsienti quyidagi ko'rinishga ega.

$$K_i = q_{ia} \cdot q_{ih}, \text{ bunda,}$$

q_{ia} - i-tovarning amaldagi iste'moli

q_{ih} - i-tovarning ratsional-normativ iste'moli

Umumiy va jon boshiga o'rtacha iste'mol dinamikasi indeks orqali aniqlanadi.

Iste'mol indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

a) bir tovar uchun: $i_q = \Sigma q_1 \cdot \Sigma q_0$;

b) yoki jon boshiga: $J_{q/s} = \Sigma q_1 / S_1 \cdot \Sigma / S_0$;

bunda, $q_1 q_0$ – bir tovarning joriy va bazis davrdagi amaldagi hajmi;

$S_1 S_0$ – aholining bazis va joriy davrdan o'rtacha yillik soni.

v) barcha material boyliklar bo'yicha: $J_q = \Sigma q_1 R_0 \cdot \Sigma q_0 R_0$;

shu jumladan jon boshiga: $J_{q/s} = \Sigma q_1 R_0 / S_1 \cdot \Sigma q_0 R_0 / S_0$;

bunda, $q_1 q_0$ – joriy va bazis davrda ayrim material boyliklarning hajmi;

R_0 – bazis davr material boyliklar bahosi (solishtirma baho).

Joriy davrda bazis davriga nisbatan material boyliklar va xizmatlar iste'moli umumiy indeksi quyidagicha hisoblanadi:

a) barcha aholi bo'yicha: $J_q = \Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x} / \Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}$;

b) jon boshiga: $J_{q/s} = (\Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x}) : S_1 / (\Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}) : S_0$;

bunda, $\Sigma q_1 R_0$ va $\Sigma q_0 R_0$ – joriy va bazis davrda material boyliklarni iste'moli (bazis davr yoki solishtirma bahoda);

$\Sigma q_{1x} R_{0x}$ va $\Sigma q_{0x} R_{0x}$ – joriy va bazis davrda xizmatlar iste'moli (bazis davr yoki solishtirma bahoda).

Material boyliklar va xizmatlarni joriy baholarda dinamikasini o'rganish lozim bo'lganda quyidagi ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi:

a) barcha aholi bo'yicha: $J_{qr} = \Sigma q_1 R_1 \cdot \Sigma q_0 R_0$;

b) jon boshiga: $J_{qr/s} = \Sigma q_1 R_1 / S_1 \cdot \Sigma q_0 R_0 / S_0$;

bunda, $\Sigma q_0 R_0$ – vakil tovarlarning yoki xizmatlarning bazis davrdagi qiymati (bazis davr bahosida);

$\Sigma q_1 R_1$ – vakil tovarlar yoki xizmatlarning joriy davrdagi qiymati (joriy davr bahosida).

Masalan, aholi harajatlari asosida tovar va xizmatlar iste'moli fizik hajmi indeksini barcha aholi yoki jon boshiga iste'molini aniqlaymiz, o'rtacha yillik aholi soni, bazis davrda – 40265 ming kishi, joriy davrda – 10236 ming kishi.

Material boyliklar va xizmatlar	Joriy baholarda sotib olingan tovar va xizmatlar qiymati, pul birligi		Bahoning o'zgarishi, %
	Bazis davr	Joriy davr	
1. Oziq-ovqat tovarlari	2000	2300	+7,5
2. Nooziq-ovqat tovarlari	1050	1100	+5,2
3. To'lovli xizmatlar	250	360	+7,8

Yuqoridagi formularni tortilgan o'rtacha garmonikka aylantiramiz:

$$J_q = \sum q_1 R_0 + \sum q_{1x} R_{0x} / \sum q_0 R_0 + \sum q_{0x} R_{0x} = \sum q_1 R_1 : J_p + \sum q_{1x} R_{1x} : i_{pi} / \sum q_0 R_0 + \sum q_{0x} R_{0x}$$

x

$$J_{q/s} = (\sum q_1 R_1 : i_p + \sum q_{1x} : i_{px}) : S_1 / (\sum q_0 R_0 + \sum q_{0x} R_{0x}) : S_0;$$

SHunday qilib:

$$J_q = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) / 2000 + 1050 + 250 = 3519 / 3300 = 1,066 \text{ yoki } 106,6\%$$

$$J_{q/s} = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) : 10236 / (2000 + 1050 + 250) : 10265 = 0,3438 / 03215 = 1,069 \text{ yoki } 106,9\%.$$

Demak, aholi tomonidan iste'mol qilingan material boyliklar va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,6%ga ortgan.

Jon boshiga iste'mol qilingan material boyliklar va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,9%ga ortgan, buning sababi aholi sonining biroz kamayishi hisoblanadi.

Aholi jon boshiga iste'mol hajmining jon boshiga to'g'ri kelgan daromadga bog'liqligini o'rganish maqsadida elastlilik ko'effitsienti hisoblanadi va u ikki xil bo'ladi.

Empirik elastlilik ko'effitsienti quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E = (\Delta u : \Delta x) : (u_0 : x_0) = \Delta u / u_0 : \Delta x / x_0;$$

bunda, x - omil belgi – aholi jon boshiga daromad hajmi

u – natijaviy belgi – aholi jon boshiga iste'mol hajmi.

Empirik elastlilik ko'effitsienti jon boshiga daromad 1%ga o'zgarsa, jon boshiga iste'mol qanday o'zgaradi degan savolga javob beradi. Avvalo X va U o'rtasidagi bog'liqlikni formasi aniqlanadi. Agar X va U o'rtasida chiziqli bog'liqlik bo'lsa, u holda:

1) chiziqli korrelyatsiya ko'effitsienti hisoblanadi ® va u o'rganilayotgan belgilar orasidagi bog'liqlik darajasini ifodalaydi;

2) agar bog'liqlik darajasi yuqori bo'lsa, u holda bo'lishi mumkin bo'lgan o'rtacha kvadratik xatoning korrelyatsiya ko'effitsienti aniqlanadi (G_R);

3) undan so'ng regressiya tenglamasining parametrlari aniqlanadi, uning sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi;

4) nazariy elastlilik ko'effitsienti topiladi.

Ularning hisob-kitobi quyida keltirilgan:

15.4.1-jadval

Jon boshiga hisoblangan daromad va go'sht mahsulotlari iste'moli

Oila nomeri	Jon boshiga daromad, birligi (x)		Jon boshiga iste'mol, kg. (u)		Joriy davr			
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr	x u	u ²	x ²	Σ(u-ux/u)*1000
1	860	900	25	27	24300	729	810000	2,6
2	980	1030	27	29	29870	841	1060900	1,0
3	1050	1100	29	31	34100	961	1210000	0,3
4	1100	1140	31	32	36480	1024	1299600	0,6
5	1160	1210	32	34	41140	1156	1464100	1,8
6	1270	1300	34	36	46800	1296	1690000	1,4
Jami	6420	6680	178	189	212690	6007	7534600	7,7
O'rtacha	1070	1113,3	29,7	31,5	35448	1001,2	1255767	1,28

Elastiklikning nazariy va empirik koeffitsientlarini xamma oila uchun hisoblaymiz, agar jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish chiziqli bo'lsa:

$$E=31,5-29,7/1113,3-1070:29,7/1070=1,5$$

Yani, jon boshiga daromad 1%ga ortsa, jon boshiga iste'mol 1,5%ga ortadi.

Chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti quyidagicha hisoblanadi:

$$R=xy-x*y/Gx*Gy;$$

bunda, Gx – omil belgining o'rtacha kvadratik tafovuti

Gy – natija belgining o'rtacha kvadratik tafovuti.

Chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti belgilar orasidagi bog'liqlikning zichligini ifodalaydi. Korrelyatsiya koeffitsienti 0 bilan 1 orasida o'zgaradi. U qanchalik birga yaqinlashsa, bog'lanish shunchalik zich bo'ladi. Agar R=1 bo'lsa, bog'lanish funtsional, agar R=0 bo'lsa bog'lanish bo'lmaydi. Agar korrelyatsiya koeffitsienti (+) ishora bilan chiqsa, demak aloqa to'g'ri, agar (-) ishora chiqsa aloqa teskari bo'ladi.

Bizning misolimizda:

$$R = \frac{35448 - 1113,3 \times 31,5}{\sqrt{(1001,2 - 31,5^2) \times (1255767 - 1113,3^2)}} = 0,993$$

Demak, jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish to'g'ri va juda yuqori.

Belgilar orasidagi korrelyatsion aloqaning muhimligini baholash uchun korrelyatsiya koeffitsientining o'rtacha kvadratik xatosi hisoblanadi:

$$G_R = 1 - R^2/P,$$

Bizning misolimizda: $G_R = 1 - 0,993/6 = \pm 0,016$

Shunday qilib, belgilar orasidagi aloqani sezirarli deb qarash mumkin.

Chiziqli regressiya tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$J_x = a_0 + a_1 x;$$

bunda, a_0 – tenglamaning ozod parametri bo'lib, u natijaviy belgining (iste'mol) darajasini ifodalaydi;

a_1 – regressiya koeffitsienti. U agar aholi daromadi 1%ga ortsa, iste'mol qanchaga o'zgarishini ko'rsatadi..

a_0 va a_1 lar qiymatini topish uchun, normal tenglamalar tizimini echish lozim:

$$6p + 6680a_1 = 189$$

$$6680a_0 + 7534600a_1 = 212690, \text{ shundan}$$

$$a_0 = \frac{\sum y \cdot \sum x^2 - \sum yx \cdot \sum x / p}{\sum x^2 - \sum x \cdot \sum x} = \frac{189 \cdot 7534600 -$$

$$212690 \cdot 6680 / 6 \cdot 7534600 - 6680^2}{6 \cdot 6680^2} = 5,6$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum x \cdot \sum y / n}{\sum x^2 - \sum x \cdot \sum x} = \frac{6 \cdot 212690 - 6680 \cdot 189 / 6}{7534600 - 6680^2} = 0,023$$

Tuzilgan regressiya tenglamasi jon boshiga daromad bilan jon boshiga iste'mol o'rtasidagi bog'liqlikni qanchalik to'g'ri aks ettirishini aniqlash maqsadida o'rtacha approksimatsiya xatosini hisoblaymiz:

$$A = \frac{1}{n} \cdot \frac{\sum (y_1 - y_x)}{y_1} \cdot 100 = \frac{1}{6} \cdot 7,7 = 1,28$$

Approksimatsiya xatosi qanchalik kichik bo'lsa, bog'liqlik xaqiqiy darajaga yaqin bo'ladi. Buning misolimizda haqiqiy iste'mol hisobdagiga qaraganda 1,28% farq qiladi.

Nazariy elastililik koeffitsienti iste'molning daromadga bog'liqligi aloqaning chiziqli formasida quyidagicha hisoblanadi:

$$E = a_1 \cdot x: u = 0,023 \cdot 1113,3 / 31,5 = 0,813$$

Nazariy elastiklik koeffitsientining ko'rsatishga, agar daromad 1%ga ortsa, go'sht mahsulotlarining iste'moli 0,813%ga ortadi.

Omil belgining natijaviy belgiga ta'sirini baholash maqsadida β -koeffitsient hisoblanadi:

$$\beta = a_1 \cdot G_x / G_y = 0,023 \cdot 27,79 / 2,99 = 0,982$$

β -koeffitsient – o'rtacha kvadratik tafvutning qaysi qismiga, jon boshiga iste'mol o'zgaradi, agar jon boshiga iste'mol o'rtacha kvadratik tafvutga o'zgarsa degan so'roqqa javob beradi.

Shunday qilib, jon boshiga iste'mol ko'p jihatdan jon boshiga daromadga bog'liq ekan.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Aholi turmush darajasi haqida tushuncha: uni tor va keng ma'noda qanday tushunish lozim?
2. Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.
3. Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansining mohiyati nimada?
4. Uy xo'jaliklarini daromadlari qanday turlarga bo'linadi?
5. Nominal va real daromad mohiyati nimada?
6. O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari qanday?
7. Rossiyada aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar nechta bo'lim va nechta ko'rsatkichdan iborat?
8. Turmush darajasini qaysi yo'nalishlarda o'rganish mumkin?
 - a) barcha aholiga nisbatan
 - b) ayrim ijtimoiy guruhlariga nisbatan
 - v) har xil daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklariga nisbatan
 - g) yosh tarkibiga nisbatan
 - d) yuqoridagi yo'nalishlarning barchasiga nisbatan.
9. Jamlovchi ko'rsatkich «inson imkoniyatlarini rivojlanish» indeksi qanday hisoblanadi?
 - a) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi
 - umr uzunligi
 - ta'lim olish darajasi
 - jon boshiga hisoblangan YaIM hajmi
 - b) to'rtta omilning ta'sirini hisobga oladi
 - jon boshiga ishlab chiqarish YaIM
 - jon boshiga iste'mol qilingan mahsulotlar hajmi
 - aholi daromadlari hajmi
 - ta'lim olish darajasi
 - v) beshta omilning ta'sirini hisobga oladi
 - aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM xajmi
 - aholi barcha kategoriyalarning ish haqqi
 - pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar hajmi
 - o'rtacha ish haqi va pensiyaning nisbati
 - g) uch omilning ta'sirini hisobga oladi
 - ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasi
 - mehnat resurslari barcha kategoriyalarini o'rtacha oylik ish haqi
 - ta'lim olish darajasi
 - d) uch omilning ta'sirini hisobga oladi
 - ta'lim olish darajasi

- sog'liq darajasi

- umr uzunligi

Javob: a, b, v, g, d.

10. Aholi daromadlarining shakllanishi qanday?

1) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi

b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar

v) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari

2) a) kreditorlar, xorij valyutalarini sotishdan olingan daromadlar

b) mulkdan olingan daromadlar

v) qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar va boshqalar

3) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi

b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar

v) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari

g) kreditorlar, xorij valyutalarini sotishdan olingan daromadlar

d) mulkdan olingan daromadlar

e) qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar.

Javob: 1, 2, 3.

11. Nominal va real daromad farqi nimada?

1) ularning hajmida

2) ularning tarkibida

3) ularning bahosida

4) majburiy to'lovlari hisobga olinadi

5) tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o'zgarishlarda

12. Aholi harajatlari tarkibi qanday?

1) iste'mol harajatlari

2) noiste'mol harajatlari

3) iste'mol va noiste'mol xarajatlar

4) majburiy to'lovlar

5) xususiy yordamchi xo'jalik xarajatlari

13. Viloyat bo'yicha quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Aholi jon boshiga ratsional iste'mol hajmi (kg)	Amalda jon boshiga to'g'ri kelgan iste'mol (kg)	
		2009 yil	2010 yil
Go'sht va go'sht mahsulotlari	85,0	65,0	78,2
Sut va sut mahsulotlari	432,0	335,0	346,4
Kartoshka	90,0	125,2	121,6
Qand-shakar	41,0	35,0	40,0

Shu mahsulotlar bo'yicha aholi iste'molini qondirish darajasini aniqlang va xulosalar chiqaring.

14. Aholi jon boshiga daromad 20%ga, meva-sabzavotlar iste'moli 30%ga ortgan. Aholining meva-sabzavotlar iste'moli va uning daromadlari orasidagi elastiklik koeffitsientini hisoblang va xulosa qiling.

15. Nominal (pul) ish haqi 35% ortgan, tovar va xizmatlar bahosi esa 10% kamaygan, ish kuni uzunligi 9% kamaygan, xodimlar soni 25% ortgan.

Aniqlansin:

- 1) I xodimga to'g'ri kelgan real ish haqi ortishi
- 2) Ish kuni uzunligini kamayishini hisobga olgan holda real ish haqi indeksi.

16. Aholi xarajatlari xaqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

	Sotib olingan tovarlar va xizmatlar qiymati (joriy baholarda, mln. so'm)		Baho indeksi
	Bazis davr	Joriy davr	
Oziq-ovqat mahsulotlari	100,0	110,0	0,95
Nooziq-ovqat mahsulotlari	70,0	88,0	0,90
Maishiy xizmatlar	9,0	10,0	0,85

Aholi soni joriy davrda bazis davriga nisbatan 8% o'sgan.

Aniqlang: aholi jon boshiga tovar va xizmatlar iste'moli indeksleri:

- a) yakka indekslar
- b) umumiy indekslar

GLOSSARIY.

Aholi takror paydo bo'lishini brutto koeffitsenti – bir ayolning butun umri davomida tuqqan o'rtacha qiz bolalar soni. Uni aniqlash uchun umumiy tug'ilish koeffitsentini 0,49 (barcha tug'ilganlar tarkibida qiz bolalar salmog'i) ga ko'paytiriladi.

Aholini takror paydo bo'lishi netto koeffitsenti – butun umri mobaynida bir ayol tuqqan bolalarining o'rtacha soni, ular onasi tuqqan vaqtidagi yoshigacha yashaganlar.

Asosiy fondlar – mamlakat milliy boyligining muhim qismi: Ular ishlab chiqarish jarayonida ko'p marta foydalaniladigan va o'z qiymatini tayyor mahsulotga asta-sekin o'tkaza boradigan aktivlar Hisoblanadi. Bunday fondlarga imorat va inshoot, mashina va uskunalar, transport vositalari, bog'lar, uzumzorlar, geologiya-qidiruv ishlariga sarflar, EHM ma'lumotlar bazasi va ularni dasturlar bilan ta'minlash Harajatlari, san'at va adabiyotning nodir asrlari va shu kabilar kiradi.

Aylanma mablag'ning aylanishi – takror ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'ning harakat tezligini ifodalovchi ko'rsatkich. U ikki xil ifodalanadi: a) aylanish koeffitsenti (o'rganilayotgan davrda aylanma mablag'larning aylanish soni) b) necha ishchi kunda bir marta aylanishi (aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'ini davr mobaynidagi kunlar soniga ko'paytirilib, sotilgan mahsulot tannarhi hajmiga bo'linadi).

Asosiy kapitalning iste'moli – asosiy kapital qiymatining jismoniy va ma'naviy eskirishi natijasida kamayishi. Uning Hajmi asosiy kapitalning yoshini va Hozirgi tiklashdagi qimmatini hisobga olgan holda aniqlanishi lozim.

Aholi daromadi – ma'lum vaqt ichida uy xo'jaliklari tomonidan olingan pul yoki natural formadagi mablag'lar.

Birlamchi daromad – institutsion birliklar tomonidan milliy daromadning birlamchi taqsimlash natijasida olingan daromadlar: ish haqi, mulkdan olingan daromadlar, foyda, aralash daromad, ishlab chiqarish va import solig'idan iborat.

Bo'lajak umrning o'rtacha uzunligi – insoning shu mavjud avlod ichida tug'ilib kelajakda yashashi mumkin bo'lgan davrni ifodalaydi.

Barcha turdagi iqtisodiy faoliyatlarning xalqaro andozalar asosida tasniflash – makroiqtisodiy statistikaning muhim tasniflaridan biri hisoblanadi. Bunday tasniflash birligi qilib alohida korxonalar yoki muassasa olinadi va ular ishlab chiqarayotgan mahsulot yoki harajatlar tarkibi, yohud qo'yilayotgan texnologiyalari bir xil bo'lgan taqdirda ayrim tarmoqlarga birlashtiriladi.

Boshqa ishlab chiqarish soliqlari – ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlik uchun to'lov, undan tashqari litsenziyalar va ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun berilgan ruxsatnomalar uchun va rezident faoliyati uchun kerak bo'lgan boshqa to'lovlar kiritiladi. Ularga ish haqi, imoratlar, inshootlar, transport vositalari, tadbirkorlik va h.k.lar uchun to'lovlar misol bo'la oladi.

Davlat byudjetining taqchiligi – harajatlar summasining daromadlar summasidan ortiq bo'lishi.

Doimiy baholar – ba'zi baho sifatida olingan qandaydir joriy davr bahosi; Uni fizik hajm indikatorini aniqlash uchun ishlatiladi. Ular odatda 5 yilda bir o'zgartiriladi.

Jamg'arish – ixtiyordagi daromadni bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmaydi, balki jamg'arish uchun sarflanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish maqsadida asosiy fondlar, aylanma mablag'lar va moliyaviy aktivlar hajmi orttiriladi.

MHT ta'rifiga asosan jamg'arish – bu barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va material aktivlarni o'sishini anglatadi.

Joriy davrda iqtisodiyotda band bo'lgan aholi soniga quyidagilar kiradi:

-haq olish hisobiga yollanib ma'lum ishni bajarganlar, shu bilan birga daromad keltiruvchi ishlarni yollanmasdan bajarganlar;

-oilaviy korxonada haq olmasdan ish bajarganlar;

-uzrli sabablar bilan dam olish kunlari, yillik mehnat ta'tili, betobligi tufayli, ma'muriy ta'til va h.k. tufayli ish beruvchi bilan aloqani uzmagan kishilar.

Institutsion birliklar – aktivlarga egalik qilish, majburiyatlar olish, iqtisodiy faoliyat yuritish va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazish huquqiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar.

Iste'mol – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholini iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'mol baholari indeksi – iste'mol savatiga kiritilgan tovar va xizmatlar bahosining u yoki bu davrdagi o'rtacha o'zgarishini ifodalovchi indeks. U odatda Leypeyres formulasi bo'yicha aniqlanadi.

Ish kuchiga sarflangan harajatlar – ish beruvchilar tomonidan ish kuchini yollash va uni asrash bilan bog'liq bo'lgan harajatlar yig'indisi.

Ishsizlik darajasi – ishsizlik sonining iqtisodiy faol aholi soniga nisbati. 16 va undan yuqori yoshdagilar, lekin ishga ega bo'lmaganlar, faol ish qidirayotganlar, ishni boshlashga tayyor turganlar ishsizlar deb ataladi.

Ish haqi – joriy davrda ish beruvchi tomonidan yollangan xodimga bajargan ishlari uchun berilgan pul yoki natura usulidagi to‘lovlar bo‘lib, ular hisoblangan summalar yig‘indisidan tashkil topadi va ikki qismga bo‘linadi: ish haqqi va ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar.

Ishlab chiqarish – ma‘lum davrda alohida xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mol va xizmatlar qiymati.

Ikkilamchi deflyator usuli – qo‘shilgan qiymati o‘zgarmas baholarda qayta baxolash usuli bo‘lib, uning uchun avval ishlab chiqarish va oraliq iste‘mol deflyatorlanadi, so‘ngra birinчисidan ikkinچisi ayriladi.

Ishlab chiqarish va import solig‘i – davlat tomonidan ishlab chiqaruvchi birliklardan tovar va xizmatlar ishlab chiqargani yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalangani uchun olinadigan soliqlar – majburiyat, qaytarilmas to‘lovlardir. Ularga mahsulotlar ishlab chiqarishga bo‘lgan soliqlar va import soliqlar kiradi.

Ishchi kuchi bozori – ish kuchining egasi va ish beruvchilar orasidagi ijtimoiy munosabatlar tizimi.

Iqtisodiy faol aholi – o‘z ish kuchini tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etgan doimiy aholining bir qismi (ayollar, erkaklar) bo‘lib, ular band aholi va ishsizlarga bo‘linadilar.

Iqtisodiyot aktivlari – ob‘ektlar bo‘lib, ularga institutsion birliklar yakka holda yoki jamoa bo‘lib egalik qilish huquqiga ega bo‘ladilar. Ularning egalari ma‘lum vaqt davomida ularga egalik qilishdan yoki ulardan foydalanishdan iqtisodiy naf ko‘radilar. Iqtisodiy aktivlar-moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga bo‘linadi. Nomoliyaviy aktivlarga ishlab chiqarilgan (asosiy fondlar, material aylanma mablag‘lar, boyliklar) va ishlab chiqarilmagan (er, er osti qazilma boyliklar, o‘rmon resurslari, patentlar, litsenziyalar va h.k.) aktivlar kiradi. Moliyaviy aktivlarga ega monetar oltin, mavjud pul va depozitlar, qimmatli qog‘ozlar, ssudalar, debitor va kreditor qarzlari kiradi.

Kredit – olingan resurslarni foiz bilan qaytarish va o‘rnini qoplash asosida vaqtincha foydalanish uchun berish. Kreditlash usullaridan biri sifatida ssudani keltirish mumkin.

Mamlakatning iqtisodiy hududi – shu mamlakat hukumati tomonidan boshqariladigan hudud bo‘lib, uning chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar erkin harakat qila oladi.

Mexnat resurslari balansi – mavjud mehnat resurslari va ularni faoliyat turlari va sohalari bo‘yicha taqsimlanishni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi.

Milliy hisoblar – buxgalteriya schyotiga o‘xshash formadagi jadvallar tizimi bo‘lib, u YAIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayonini xarakterlaydi.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) – makro darajada bozor iqtisodiyotini yoritish va tahlil qilish uchun foydalaniladigan o‘zaro bog‘langan ko‘rsatkichlar va tavsifnomalar tizimi. Uning asosida yirik iqtisodchi olimlar D. Keyis, Dj. Xiks tomonidan yaratilgan siyosiy iqtisod yo‘nalishlari yotadi.

Milliy boylik – kishilik avlodi mehnati tufayli va foydalanish mumkin bo‘lgan tabiiy boyliklar yig‘indisidan tashkil topadi. Mehnat natijasida paydo bo‘lgan ishlab chiqarish vositalari va iste‘mol buyumlaridan iborat noz-ne‘matlar yig‘indisi milliy mulk deb ataladi.

Mahsulotlarga soliqlar – rezidentlar tomonidan ishlab chiqarilgan va sotilgan yoki import qilingan mol va xizmatlarga mutanosib ravishda olinadigan soliqlar. Ularga masalan, qo‘shilgan qiymat solig‘i, aktsiz, bojxona to‘lovlari va h.k.lar kiradi.

Nominal ish haqi – pul formadagi ish haqi, faqat pul hajmini ifodalaydi, uning sotib olish qobiliyatini hisobga olmaydi.

Oxirgi iste‘mol uchun qilingan Harajatlar – uy xo‘jaligi a‘zolari rezidentlarning iste‘mol tovarlari va xizmatlar sotib olish uchun qilingan harajatlari, shuningdek davlatni boshqarish organlari va uy xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakka tartibli va jamoa is‘temoli uchun qilgan harajatlari yig‘indisi. Harajatlarni bunday guruhlash oxirgi iste‘molni kim tomonidan moliyalashtirilishini ko‘rsatadi.

Oraliq iste‘mol – ishlab chiqarish jarayonida butunlay to‘liq ishlatilgan mol va xizmatlar qiymati.

Real ish haqi – mavjud iste‘mol baholariga nisbatan tuzatish kiritilgan pul formadagi ish haqi. Unga qancha tovar va xizmatlarni sotib olish mumkinligini ko‘rsatadi.

Rezidentlar – nisbatan uzoq vaqt davomida hududida iqtisodiy qiziqishi bo‘lgan institutsion birliklar (korxonalar, tashkilotlar, uy xo‘jaliklari va h.k.lar).

Rentabellik – korxonaga faoliyatining foydalik darajasi. Uning to‘rt xil ko‘rsatkichi mavjud: korxonaga aktivlari rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi va sotilgan mahsulot rentabelligi. Bu ko‘rsatkichlarni balansdagi (sof) foyda ko‘rsatkichini korxonaga aktivlarining o‘rtacha yillik qiymati, muomalaga chiqarilgan aktsiyalar miqdori, xususiy kapital miqdori va sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Sektor – institutsion birliklar yig'indisi bo'lib, ularning maqsadi, moliyalashtirish manbalari va funktsiyalari bir xil bo'ladi, natijada ularning iqtisodiy hulqi ham o'xshashib ketadi.

Soliqlar – bular majburiy, qaytarilmaydigan to'lovlar. Ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalaganlari uchun olinadi.

Subsidiyalar – joriy to'lovsiz, qaytarilmaydigan to'lovlar bo'lib, ular davlatni boshqarish organlari tomonidan ma'lum iqtisodiy-ijtimoiy siyosatni amalga oshirish uchun qilinadi: maHSulotlar va importga subsidiyalar, ishlab chiqarishga subsidiyalar va h.k.

Sof kreditlash (qarz olish) – nomoliyaviy aktivlarni sotib olish uchun moliyalashtirish mablag'larining, sof xarajatlarga nisbatan ortiqligi (defitsitligi). Uning hajmini aniqlash uchun yalpi asrash bilan yalpi jamg'arish va erlarni va nomaterial aktivlarni sof sotib olish plyus «qolgan dunyo» kapital transfertlari orasidagi farqqa teng. Makrodarajadagi sof kreditlash yoki sof qarz olish mamlakatning «boshqa dunyo»ga bergan yoki «boshqa dunyo»dan olgan sof resurslari hajmini ko'rsatadi.

To'lov balansi – mikroiqtsodiy statistikaning muhim bo'limi; SHu mamlakat va boshqa dunyo rezidentlari orasidagi barcha tashqi iqtisodiy operatsiyalar haqidagi ma'lumotlarni ma'lum tizimga keltiradi.

Transfertlar – daromadlar va boyliklarni qayta taqsimlashni ifodalaydigan ko'rsatkich; U bir institutsional birlik tomonidan ikkinchisiga tekinga berilgan pullar, tovarlar, xizmatlar yoki aktivlarni ifodalaydi. Ular joriy va doimiyga yoki pul formadagi va natural formadagi transfertlarga bo'linadi.

Tug'ilish va vafot etishning umumiy koeffitsenti – joriy yilda tirik tug'ilganlar soni bilan vafot etganlar sonini mavjud bo'lgan o'rtacha yillik aholi soniga bo'linadi va promilleda (1000 kishiga nisbatan) ifodalanadi.

Tug'ilish koeffitsentining yig'indisi Har bir yosh guruxi bo'yicha hisoblangan tug'ilish koeffitsentlarining yig'indisi; bir ayol butun umri mobaynida tuqqan bolalar sonini ifodalaydi.

Tarmoqlararo balans – MHTning muHim bo'limi bo'lib, uning yordamida tarmoqlararo aloqalar, oraliq iste'mol, tarmoqlar ishlab chiqarishi va talabi orasidagi murakkab bog'lanishlar tadqiq qilinadi.

Fisher indeksi – Laypeyres va Pashe indeklari asosida tortilgan o'rtacha geometrik sifatida hisoblanadigan indeks. U YAIM xalqaro miqyosida solishtirishda keng qo'llaniladi.

To'xtovsiz inventarizatsiya usuli – asosiy fondlarning tiklashdagi bahosini aniqlash uchun (u yoki bu kunga nisbatan). Buning uchun baho indeksleri yordamida investitsiyalarning tiklashdagi bahosi aniqlanadi.

Uy xo'jaligi – umumiy yashash sharoitlarini va ayrim tovar va xizmatlarni birgalikda iste'mol qilish uchun o'z daromadlarini va moddiy boyliklarini birlashtirgan shaxslar guruhi.

Foyda va aralash daromadlar – yalpi qo'shilgan qiymatning bir qismi bo'lib, u ishlab chiqaruvchilar ixtiyorida ish haqi, ishlab chiqarish va import solig'ini to'lagandan so'ng qoladi. Bu modda mulkdan olgan daromadni hisobga olmagan holda ishlab chiqarishdan olingan foyda yoki zarar summasini ifodalaydi. Bu uy xo'jaliklariga qarashli nokorparativ korxonalarda bu mulk egasi va tadbirkor daromadidan ajratib bo'lmaydigan mehnat uchun to'lovlar elementini ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun uni aralash daromad ham deyiladi.

Foyda – korxonada va tijorat tashkilotlarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining oxirgi moliyaviy natijasi. Balansdagi foyda korxonaning mahsulot (xizmat) larini, ortiqcha asosiy fondlarning va boshqa mulklarni sotishdan oladi. Sotishdan tashqari operatsiyalardan olingan daromadlar (zarardan tashqari) ham shu ko'rsatkich tarkibiga qo'shiladi.

Xalq xo'jaligi balansi (XXB) – sobiq SSSR va sotsialistik mamlakatlarda qo'llanilgan tizim bo'lib, unda makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi o'z aksini topgan. XXB markscha kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ta'limotiga asoslangan.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – markaziy makroiqtisodiy ko'rsatkich; u yoki bu davrda shu mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chikarilgan oxirgi mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan hajmi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) - shu mamlakat rezidentlarining shu mamlakatning va xorijiy mamlakatlarning YaIMni yaratish davomida olgan birlamchi daromadlari (mulkdan olgan soliq bilan birga)ning yig'indisi.

Yalpi milliy ixtiyoridagi daromad (YaIMD) - shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar va sof joriy transfertlar yig'indisi.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) - alohida olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, tarmoqlar va iqtisodiy sektorlarning faoliyati natijasi bo'lib, uning Hajmi yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'moli orsidagi farqqa teng.

Yalpi ichki mahsulot deflyatori - yalpi ichki mahsulot uchun aniqlangan baho indeksi; Uni aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot qiymat indeksini, YalMning fizik hajm indeksiga nisbatan olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:
I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.- Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. “Давлат статистикаси тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. – Т., 2002 йил 12 декабр, №441-П.

3. “Давлат статистикаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. – Т., 2012 йил 3 январ, №ЎРҚ-315.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari.

4. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик” Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 07.02.2011 й. № ПҚ-1474.

5. “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони.

6. “Баркамол авлод йили” давлат дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида: ЎЗР Президентининг Фармойиши. 2009 йил 9 декабрь //Халқ сўзи. -2009. - № 238. – мо декабрь. – 1 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида” Фармони// Халқ сўзи, 2005,15 июн.

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va O'zbekiston Respublikasi vazirliklarining huquqiy- me'yoriy hujjatlari.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Экспорт қилувчи корхоналарни молиявий ва кредит йўли билан қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 290-сонли қарори. –Т.: 31.12.2008й

9. “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8 январ 2003 йил 8-сонли қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида Низом, 8 январ 2003 йил 8-сонли Вазирлар Маҳкамасини қарори билан тасдиқланган.

11. Давлат статистикаси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарори 12 декабр 2002 йил №442-II.

IV. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari.

12. И.А.Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.

13. И.А.Каримов. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

V. Darsliklar.

13. Статистика. Учебник. /Под ред. И.И. Елисейевой. – М.: Проспект, 2010. – 448 стр.

14. Харченко Н.М. Экономическая статистика. Учебник. – М.: Дашков и К, 2010. – 368 с.

15. Экономическая статистика. Учебник. / Под ред. Ю.Н. Иванова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 736 стр.

16. N.M.Soatov, X.Nabiev, D.Nabiev, G.N.Tillaxo'jaeva. Statistika. Darslik. – Т.: TDIU, 2009. – 568 bet.

17. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika. Darslik. – Т.: Aloqachi, 2009. 512 bet.

18. Соатов Н. Статистика. Дарслик. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2003. – 743 бет.

VI. O‘quv qo‘llanmalar.

19. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини

оширишга хизмат қилади” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2011. – 377 б.

20. Улитина Е.В. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Маркет ДС, 2010. – 312 стр.

21. Статистика. Практикум. Учебное пособие. / Под ред. В.Н. Салина. – М.: КНОРУС, 2009. – 496 стр.

22. Батуева А.Д. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2008. – 255 стр.

23. Аюбжонов А.Х., Маматкулов Б.Х., Сайфуллаев С.Н. “Статистика” фанидан амалий машгулотларни ўтказиш учун ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2011. – 180 бет.

VII. Statistika to'plamlari ma'lumotlari.

40. Инвестиции Республики Узбекистан 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 148 с

41. Промышленность Республики Узбекистан 2010. Статистический сборник. - Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 156 с.

42. Сельское хозяйство Узбекистана 2010. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2011. – 160 с.

43. Промышленность республики Узбекистан 2010: Статистический сборник. — Т.: Госкомитет РУ по статистике, 2011, 115 с.

44. Узбекистан в цифрах 2010. Статистический сборник. – Т.: 2011, 195 с.

45. Статистический ежегодник регионов Узбекистана, 2010. Статистический сборник. – Т., 2011, 215 с.

VIII. Internet saytlari.

46. www.rseu.ru/uef/RPDemStat.pdf

47. Society.askold.net/s/cogf.html

48. www.scafler.ru/story/stat.phtml

49. www.murm.ru/-stat/peveris/history.html

50. verstud.navod.ru/kurs.htm

51. <http://www.rbcnet.ru>

52. ГУП Институт Микроэкономики при Министерстве

53. Экономики России. "<http://www.imce.ru>"

54. “Norma” 2011.

55. “Pravo” 2011.

56. <http://www.college.ru>

Mundarija

Kirish	3
I-bob. IQTISODIY STATISTIKANING PREDMETI, OB'EKTI O'RGANISH BOSQICHLARI VA USULLARI	6
1.1. Iqtisodiy statistika –statistika fanining va amaliyotining muhim tarmog'i, uning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi.....	6
1.2. Iqtisodiy statistikaning predmeti va uslubiyati.....	8
1.3. Davlat statistika qo'mitasi – statistik ma'lumotlarni yig'uvchi va jamoatchilikka etkazib beruvchi organ sifatida.....	10
II-bob. BOZOR IQTISODIYOTIDA XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNI IQTISODIY SEKTORLAR VA TARMOQLAR BO'YICHA TASNIFLASH	13
2.1. Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari.....	13
2.2. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari.....	14
2.3. Institutsional birlik turlari.....	16
2.4. Faoliyat turlarining tarmoq klassifikatsiyasi.....	18
2.5. Institutsional birliklarning rezidentlik statusi.....	22
2.6. Iqtisodiyotni sektorlama tarkibi.....	24
Savollar, testlar va masalalar.....	29
III-bob. MILLIY HISOBLAR TIZIMI – MAKROIQTISODIY STATISTIKANING ASOSIY USLUBI, ASOSI VA MARKAZIY BO'LIMI	30
3.1. Milliy hisoblar tizimi xaqida tushuncha: asosiy yo'nalishlar va ta'riflar.....	30
3.2. Asosiy hisoblamalar tizimi.....	34
3.3. Milliy hisoblar tizimidan makroiqtisodiy tahlil va bashoratlash maqsadida foydalanish.....	50
Savollar, testlar va masalalar.....	51
IV-bob. AHOLI STATISTIKASI	54
4.1. Aholi statistikasining o'rganish ob'ekti.....	54
4.2. Aholi soni statistikasi.....	55
4.3. Aholi tarkibi statistikasi.....	58
4.4. Aholining tabiiy harakati statistikasi.....	59
4.5. Vafot etish jadvallari va aholi sonini bashoratlash.....	64

4.6.	Aholi migratsiyasi statistikasi.....	67
	Savollar, testlar va masalalar.....	68
V-bob.	MEHNAT BOZORI STATISTIKASI.....	74
5.1.	Iqtisodiy faol va nofaol aholi.....	74
5.2.	Korxonalar xodimlari, tarkibi, soni va xarakati ko'rsatkichlari.....	83
5.3.	Ish vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari.....	87
5.4.	Ish vaqti balansi.....	90
	Savollar, testlar va masalalar.....	92
VI-bob.	MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MILLIY BOYLIK STATISTIKASI.....	95
6.1.	Milliy boylik tushunchasi, xajmi va tarkibi.....	95
6.2.	Milliy hisoblar tizimida milliy boylik xajmini aniqlash usuli.....	99
6.3.	Asosiy fondlar va ularning tasnifi.....	100
6.4.	Asosiy fondlarni baholash usullari.....	102
6.5.	Asosiy fondlarning emirilishi va amortizatsiyasi.....	104
6.6.	Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.....	107
6.7.	Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatni fondlar bilan qurollanish ko'rsatkichlari.....	109
6.8.	Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.....	112
6.9.	Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.....	119
	Savollar, testlar va masalalar.....	122
VII-bob.	MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MAKROIQTISODIY FAOLIYAT NATIJALARINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLAR TIZIMI.....	128
7.1.	Makroiqtisodiy natijaviy ko'rsatkichlarni hisoblashning umumnazariy asoslari.....	128
7.2.	Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi.....	131
7.3.	Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi.....	133
7.4.	Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.....	137
	Savollar, testlar va masalalar.....	143
VIII-bob.	YALPI ICHKI MAHSULOT STATISTIKASI.....	149
8.1.	Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari.....	149

8.2.	Nominal va real yalpi ichki mahsulot.....	159
8.3.	Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari.....	162
	Savollar, testlar va masalalar.....	168
IX –bob.	MAHSULOT (XIZMAT)LARNI ISHLAB CHIQARISH, MUOMALA HARAJATLARI VA MOLIYAVIY HOLAT STATISTIKASI.....	176
9.1.	Ishlab chiqarish va muomala harajatlari statistikasi.....	176
9.2.	Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi va dinamikasini statistik o'rganish.....	180
9.3.	Tannarx ko'rsatkichi va dinamikasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar.....	184
9.4.	Muomala xarajatlari ko'rsatkichlari.....	187
9.5.	Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi... Savollar, testlar va masalalar.....	189 196
X-bob	XIZMAT KO'RSATISH SOHASI STATISTIKASI....	202
10.1.	Tovar aylanish turlari va ko'rsatkichlar tizimi.....	202
10.2.	Tovar aylanish xajmi, tarkibi va tovar zahiralari ko'rsatkichlari.....	205
10.3.	Tovarlarni sotuvchi va oluvchi o'rtasidagi bitim shartlarini bajarilish statistikasi.....	210
10.4.	Transport va aloqa statistikasi..... Savollar, testlar va masalalar.....	212 214
XI-bob	TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI...	219
11.1.	O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarining shakllari.....	219
11.2.	Bojxona statistikasi.....	220
11.3.	Tashqi savdo indekslari.....	226
11.4.	Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi.....	227
11.5.	Xalqaro mexnat taqsimoti ko'rsatkichlari..... Savollar, testlar va masalalar.....	228 230
XII-bob	MILLIY DAROMAD VA MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI BOSHQA DAROMAD KO'RSATKICHLARI.....	234
12.1.	Dj.Xiksning daromad haqidagi ta'limoti.....	234
12.2.	Yangi Milliy hisoblar tizimida Dj.Xiksning ta'limotiga kiritilgan aniqliklar.....	237
12.3.	Nominal va real daromad.....	242

12.4.	Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi.....	243
	Savollar, testlar va masalalar.....	246
XIII-bob	MOLIYA-KREDIT TIZIMI STATISTIKASI.....	249
13.1.	Davlat byudjeti statistikasining vazifalari.....	249
13.2.	Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari.....	251
13.3.	Pul muomalasi statistikasi.....	255
13.4.	To'lov balansi.....	258
	Savollar, testlar va masalalar.....	264
XIV-bob	INVESTITSİYALAR VA INVESTITSION FAOLIYAT STATISTIKASI.....	267
14.1.	Investitsiyalar va investitsion faoliyat haqida tushuncha va statistikaning vazifalari.....	267
14.2.	Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish.....	272
14.3.	Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari.....	275
14.4.	Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar statistikasi.....	280
14.5.	Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash.....	284
	Savollar, testlar va masalalar.....	289
XV-bob	AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHOLINING DAROMADLARI VA HARAJATLARI BALANSI.....	293
15.1.	Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari.....	293
15.2.	Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi.....	296
15.3.	Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi.....	300
15.4.	Aholining material boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari.....	302
	Savollar, testlar va masalalar.....	307
	Glossariy.....	310
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	317

Nabiy Xamidulla, Ayubjonov Abbos Hosilovich, Sayfullayev Siddiq
Nosirovich

Iqtisodiy statistika
(Darslik)

“Iqtisodiyot” - 2011.

Muharrirlar: Mirboboyeva C.A., Mirhidoyatova D.M
Musahhih Boboyeva N.S.

Bosishga ruxsat etildi 26.11.2011. Qog`oz bichimi 60x80 1/16.

Shartli bosma tabog`i 20,25. Adadi 500 nusxa.

– sonli buyurtma

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining bosmaxonasida bosildi.

100003.

Toshkent. O`zbekiston shoh ko`chasi, 49-uy.